

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 4 * 1951

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter; Mr. H. Hardenberg, Secretaris; Mr. G. J. Kalf, Penningmeester; Prof. Dr. A. W. Byvanck; Prof. Dr. A. E. van Giffen; Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel; Ir. G. M. Lecuwenberg; Dr. R. van Luttervelt; Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer; Prof. W. A. E. van der Pluijm; Jhr. D. C. Röell; Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel.

REDACTIE: Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal; *Secretaris:* N. E. H. J. J. Zon; *Redactie voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring; *Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek:* Dr. P. Glazema; *Monumentenzorg:* P. J. van de Velde; *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Redactie voor „De Museumdag“:* Dr. R. E. J. Weber.

INHOUD

BIJDRAGEN

BERG, HERMA M. VAN DEN Bouwgeschiedenis van de voormalige kerk te Kesteren	109	MARTIN, PROF. DR. W. Nog eens het Mauritshuis	50
ES, MARIA A. H. VAN Iets over het fotograferen in musea	116	NEURDENBERG, PROF. DR. E. De Utrechts-Haagse bouwmeester-beeld- houwer Adriaen Fredericksz. van Ouden- dijck en de beelden op de poort van het Weeshuis te Buren	29
HEKKER R. C. De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw . . . 1, kol.	49	RENAUD, J. G. N. Het kerkhof van Paveijen	118
De West-Groninger boerenplaats	67	VISSER, H. F. E. Bijchriften in Musea	45
KU'PERS, J. W. Restauratie van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam	55	VRIES, DR. A. B. DE Het Mauritshuis door andere bril	52
LUNSINGH SCHEURLEER, TH. H. Dichtung und Wahrheit rond het z.g. „Huis van Maarten van Rossem" te Zalt- bommel	60	WEBER, DR. R. E. J. Tekst en beeld bij enkele Amerikaanse didactische exposities	88
LUTTERVELT, DR. R. VAN Nederlandse klokken in Schotland	91	YSSELSTEYN, DR. G. VAN Het Schippers Antependium in het bezit van het Gemeente Museum te Nijmegen	37
De Spinola-reliefs van Matthias Melin	95		

BOEKBESPREKINGEN

BRABER, H. (Samengesteld door) Van klep tot krat, bijdragen over boeren- wagens en andere voertuigen	94	HUUSSEN, A. H. Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq A. W. BYVANCK	65
FOCKEMA ANDREAE, S. J. —, E. H. TER KU'LE en M. D. OZINGA Duizend jaar bouwen in Nederland	34	KUYK, J. VAN en H. E. VAN GELDER De penningen en het geld van de tachtig- jarige oorlog	66
WILLEM VAN DER PLUYM	34	H. VAN DE WAAL	66
HALKIN, L. Une description inédite de la ville de Liège en 1705	65	SCHMIDT-DEGENER, F. Verzamelde Studiën en Essays	93
A. W. BYVANCK	65	H. VAN DE WAAL	93
		ZUID-HOLLANDSE STUDIËN H. VAN DE WAAL	65

NIEUWS-BULLETIN

De cijfers verwijzen naar de kolommen

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUN- DIGE BOND Avermate, R. Restaureren of herbouwen?	1	Kalf, J. Enkele opmerkingen en een voorstel betr. de ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische mo- numenten	25
---	---	---	----

INHOUD

Bondsnieuws	1, 25, 39, 69, 81	Museumnieuws	7, 21, 71, 91, 101, 111, 119, 149, 155	
Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 10 Maart 1951 te Utrecht	39	Toegankelijk gestelde verzamelingen	150	
Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 29 Juni 1951 te Groningen	81	Tijdschriften	5, 106	
Schrijven door het Bestuur aan de Minister van O.K. en W. betreffende Monumentenwet	69	Vacature	123	
VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD				
<i>Monumentenzorg (Afd. II)</i>				
Restauratienieuws	19, 37, 55, 71, 91, 109, 117, 125, 153			
<i>Musea (Afd. III)</i>				
G[uldener], H. v. De Jeugd en de Musea	11			
Lunsingh Scheurleer, D. F. Het gebruik van vreemde talen in Museumbijschriften	157			
Catalogi, Gidsen en Jaarverslagen	13, 21, 72, 97, 113, 119			
DE MUSEUMDAG				
Baard, H. P. Het Frans Halsmuseum en zijn plaats in het culturele leven				75
Gelder, H. E. van Hoe kunnen onze musea beter dienstbaar worden gemaakt aan de opvoeding van het publiek?				133
Rust, W. J. Wat is een streekmuseum?				61
Bestuur				55
Ledenlijst				3
Museumcursus				19, 121
Museumdag				
21 April '51 te Haarlem, Verslag				57
27 October '51 te Dordrecht, Programma				115, 123
Verslag				127

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De Nederlandse bouwkunst in het begin van
de negentiende eeuw 1

R. C. Hekker

De Utrechts-Haagse bouwmeester-beeldhou-
wer Adriaen Fredericksz. van Oudendijck en
de beelden op de poort van het Weeshuis te
Buren 29

Prof. Dr. E. Neurdenburg

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

De Nederlandse bouwkunst in het begin van de
negentiende eeuw 1

R. C. Hekker

De Utrechts-Haagse bouwmeester-beeldhouwer
Adriaen Fredericksz. van Oudendijck en de beelden
op de poort van het Weeshuis te Buren 29

Prof. Dr. E. Neurdenburg

BOEKBESPREKINGEN

S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en M. D.
Ozinga, Duizend jaar bouwen in Nederland . . . 34

Prof. Willem van der Pluym

NIEUWS-BULLETIN

Dr. H. E. van Gelder (1876-16 Februari-1951) . . 17

Restauratie-nieuws 19

De Museumdag 19

Museum-nieuws 21

Tentoonstellings-agenda 23

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; W. Moerdijk, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Pieterskerkhof 13, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Lutervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad:
Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumenten zorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”
Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina

DE NEDERLANDSE BOUWKUNST IN HET BEGIN VAN DE NEGENTIENDE EEUW

DOOR

R. C. HEKKER

Het mag bekend worden geacht, dat de samenstellers van de architectuur-overzichten hun belangstelling verliezen, wanneer zij bij het vroeg-negentiende-eeuwse classicisme komen, of wel onzeker worden, want na enige algemene opmerkingen plegen zij zich onmiddellijk weer vast te klampen aan de grote Cuypers, het bakken in de mist. „Uit de grauwe eentonigheid van deze periode”, schrijft Vriend, „komen de namen van enkele architecten naar voren, wier werken het type van die tijd vertegenwoordigen. Het zijn o.a. Th. Romein (Paleis van Justitie te Leeuwarden), T. F. Suys en J. de Greef, welke in 1822 de afgebrande Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam herbouwden, en J. D. Zocher, wiens naam verbonden blijft aan de tweede Amsterdamse Beurs”¹. En met een enkele geciteerde sneer op dit gebouw, meent Vriend zijn lezers voldoende te hebben ingelicht. Van Thienen² zegt weinig meer en het is duidelijk, dat beiden deze gegevens nog ontleenden aan de iets uitvoeriger Evers³ en diens voorbeeld in deze: Gugel⁴. In de eerste en tweede druk van zijn werk (resp. 1869 en 1886) maakte Gugel echter geen melding van de Nederlandse architectuur na 1800, zodat de veronderstelling niet al te gewaagd schijnt, dat zijn medewerker voor de derde druk, Leliman, als oud-voorzitter van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst de stof uit het verenigingsorgaan geput heeft. Bij het vijftigjarig bestaan der Maatschappij immers verscheen een uitstekende bijdrage⁵ over dit onbekende onderwerp van de Algemeen Secretaris

¹ J. J. Vriend, *De Bouwkunst van ons land* I. Amsterdam 3e dr. 1949. blz. 168.

² F. van Thienen, „De Bouwkunst der laatste halve eeuw”, in *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* o.r.v. H. E. van Gelder (1936?) blz. 500.

³ H. Evers, *De Architectuur in hare Hoofdtijdperken* II, Amsterdam 1911, blz. 583-585, gevolgd door J. Godefroy, *Geschiedenis van de Bouwkunst* II, A'dam 1923. blz. 880-883.

⁴ E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de Hoofdtijdperken der architectuur* II, 3de druk met med. v. J. H. W. Leliman, R'dam 1903.

⁵ C. T. J. Louis Rieber, *De Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde en de toestand der bouwkunst in den aanvang der 19e eeuw. Levensbeschrijvingen van eenige der stichters* (n.l. v. d. Mij. tot Bev. der B.), *leden van het eerste Bestuur*. „Bouwkundig Tijdschrift” Deel XII, „Bouwkundige Bijdragen” Deel XXXVIII (1892), blz. 1-18, 23-30.

Rieber. Deze studie, waarin overigens slechts de voornaamste architecten met hun werken ter sprake komen, maar aan stijlinvloeden geen aandacht is besteed, is trouwens wel meer geraadpleegd zonder bronvermelding ⁶.

Met deze opmerking willen wij volstaan als inleiding tot een eerste beschouwing, die veeleer een overzicht van de stromingen beoogt te zijn, dan een opsomming van de architecten met hun werken. Op bepaalde punten — leerboeken, opleiding, typerende gevels — gaan wij dieper in, aan andere — ornamenten, plattegronden, inrichting, nieuwe materialen en constructies moeten wij voorbij gaan om de grote lijn niet geheel te verliezen. Wij hopen hierop echter later terug te kunnen komen.

Hoewel het onderwerp niet vastomlijnd is en de periode niet tussen twee data begrepen kan worden, zijn er toch twee jaartallen, die het begin en het einde symboliseren: 1798, de opheffing der gilden en 1842, de oprichting van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en het K.B. tot instelling van een Koninklijke Academie te Delft (zo men wil nog de bouw van het opzienbarende v.m. ziekenhuis aan de Coolsingel).

De opheffing der gilden was een gebeurtenis, waarvan men de betekenis niet te zeer moet overschatten, want hoewel enerzijds de goede bouwtraditie nog lang zou voortbestaan, vooral ten plattelande, was anderzijds het verval immers al ingetreden, de grenzeloze corruptie laten we nu nog buiten beschouwing ⁷. Men behoeft slechts de vermakelijke scheldpolemie tussen Redelijkheid en — de vrij onredelijke — Krayenhoff ⁸ te lezen om te weten, dat men ook hier te lande in de tweede helft van de achttiende eeuw niet meer zo zeker was van zijn zaak. Het samenstellen van een eenvoudig leerboek, waar men vroeger in de goede leerschool van de praktijk niet over dacht, werd nu een probleem. Het werkje, dat hierin moest voorzien en dat Brender à Brandis en Duivené hadden opgezet, maar Van Dalen na jaren onderbreking tenslotte in 1806 voltooidde, was eigenlijk weinig meer dan een — zij het voor 't nageslacht belangwekkende — beschrijving van de verschillende bouwstoffen ⁹.

⁶ Kennelijk door J. Verheul Dzn. voor zijn bijdragen over Giudici, blijkens zijn aantekeningen in ons uit zijn verzameling afkomstig exemplaar.

⁷ F. Nagtglas, *Voor honderd jaren*, (Utrecht 1886) geeft uit de papieren van een tijdgenoot enige treffende staaltjes van het bederf van het gildewezen, blz. 16-17.

⁸ C. Redelijkheid, *Verhandeling over de Metselarij in vestingwerken*, Rotterdam 1755.

C. J. Krayenhoff, *De aloude metzelwerken vergeleken tegen de bedendaagsche*, 's-Gravenhage 1755.

C. Redelijkheid, *De beoordeeling en wederlegging over en van het werkje van C. J. Krayenhoff verdedigd*, 's-Gravenhage 1776.

C. J. Krayenhoff, *Cornelis Redelijkheid bestraft enz.* 's-Gravenhage 1776.

⁹ J. van Dalen, Brender à Brandis en Duivené, *De Bouwkunstenaar*. „Volledige beschrijving van alle Konsten” enz. 23ste stuk. Dordrecht 1806.

De jammerlijke economische toestand veroorzaakt door de Engelse oorlog, de Franse bezetting, het continentale stelsel en het verlies van de beste koloniën had tot gevolg, dat de bouwnijverheid terugliep en in sommige grote steden met name Amsterdam, waar de bevolking afnam, zelfs stil lag. Het gevaar hierdoor voor de vakbekwaamheid ontstaan bracht de Amsterdamse aannemer-architect J. van Straaten ertoe in 1819 een „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde” op te richten. Reeds het volgend jaar schreef deze een prijsvraag uit voor een antwoord op de vraag: Hoedanig moet een Leerboek der Bouwkunde ingericht zijn, zowel wat inhoud als vorm betreft, om hetzelfde tot eene beknopte, doch tevens duidelijke en volledige handleiding te doen strekken voor den Nederlandschen architect en werkman? (sic.) De prijswinnaar — architect C. de Puydt te Charleroi — klaagde over de algemene technische en aesthetische onkunde, waarvan hij typerende voorbeelden opsomde, en gaf daarna zijn visie op het ideale leerboek¹⁰. Voor de werkman liet dit echter nog jaren op zich wachten, want na de mislukte prijsvragen hiertoe in 1825 en 1827 uitgeschreven door de Mij. tot Nut van 't Algemeen verscheen eerst in 1833 als bekroond antwoord op de derde oproep van '29 een beknopte handleiding voor ambachtsgezellen in de burgerlijke bouwkunde¹¹. Meer voor architecten bedoeld was het handboek van Brade, waarvan de beide eerste delen in 1827 het licht zagen¹², terwijl de toekomstige civiel-ingenieurs en genie-officieren op het encyclopaedietje van Pasteur waren aangewezen¹³.

Van Straaten bleef echter de onvermoeide voorvechter voor de aesthetica en bij zijn overlijden in 1858 getuigde de toenmalige voorzitter van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst terecht: „Wanneer eenmaal beproefd mocht worden een geschiedenis der bouwkunst in ons vaderland samen te stellen, dan voorzeker zal de naam van onzen Van Straaten met ere moeten vermeld worden, daar hij het was, die voor meer dan veertig jaren een verbeterden weg vond en insloeg om, zoowel door bouwwerken als geschriften, de bouwkunst uit haren diep gevallen toestand op te beuren”¹⁴. Maar zijn naam is al weer lang vergeten en van zijn scheppingen resteert nog slechts de tot pakhuis gedegradeerde Ignatius-kerk, die hij in 1837 in samenwerking met J. J. Offenbergh aan de Keizersgracht bouwde.

¹⁰ Antwoord op de prijsvraag etc. in *Verhandelingen der Mij. tot Aanm. der Bwk.* 1e stuk 1822.

¹¹ L. van Heusden, *Handleiding tot de burgerlijke bouwkunde*, Amsterdam, 1833.

¹² W. C. Brade, *Theoretisch en Practisch Bouwkundig Handboek* enz. I-V 's-Gravenhage 1827-1834.

¹³ J. D. Pasteur, *Handboek voor de officieren van het Korps Ingenieurs, Mineurs en Sappeurs*. I-III Zutphen 1825-27. 2e dr. Arnhem 1837-38 als *Woordenboek voor ... etc.*; 3e dr. 's-Gravenhage 1850, als *Bouwkundig Hand- en Woordenboek*, herz. door P. Noot.

¹⁴ C. T. J. Louis Rieber, o.c. blz. 24.

In zijn eerste publicatie¹⁵ behandelde Van Straaten een aantal woonhuizen, die noch in plattegrond noch in gevelschema van het achttiende-eeuwse type afweken. Slechts de détails wezen op empire-invloeden; de grotere ruiten in de draairamen, soms voorzien van een halfroond vast bovenlicht, een enkel spichtig ornament en de te lood staande gevels (want het tegen inwateren „op vlugt stellen” — 1 duim op de 4 voet — was niet meer noodzakelijk, vond de schrijver).

In zijn belangrijkste werk, dat in 1828 uitkwam¹⁶ gaf hij nog steeds het traditionele grachtenhuis van drie traveeën op „enkel erf”, dat hij Hollands noemde, in tegenstelling tot de thans ook opgenomen „Franse stijl” op dubbel erf. Dit type vertoont een gevel van Bremer of Bentheimer steen en een peristyl-achtige gelijkvloerse ingang. Ook uit andere afbeeldingen blijkt reeds de invloed van neo-classieke en zelfs romantische stromingen uit het buitenland. Men week dus slechts aarzelend van de traditie af, ondanks het feit, dat ons land in het eind van de achttiende eeuw belangrijke voorlopers van het neo-classicisme kende als Otten Husly, Viervant en Giudici, die in sommige hunner werken (resp. het stadhuis te Groningen, het Teyler's Hofje te Haarlem en het St. Jacobsgasthuis te Schiedam) de monumentale gevels van peristylen voorzagen. Het was de weerklank van een reeds in de dertiger jaren door Servandoni en Soufflot verkondigde opvatting, waarbij de orden niet meer als decoratie, maar als constructieve elementen werden toegepast.

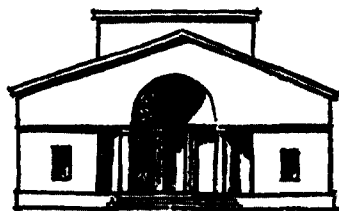
De hernieuwde belangstelling voor de zuilenorden, die men tot nu toe slechts in de bewerkingen van de Italiaanse renaissancisten kende, zou echter nog groter worden na de publicatie van originele voorbeelden. Kort na elkaar verschenen Le Roi's „Ruines de la Grèce (1758), „Antiquities of Athens” door Stuart en Revett (1762), Winckelmann's „Geschichte der Kunst des Altertums” (1763) — reeds in 1755 zag diens „Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke” het licht — en de opmetingen van het paleis van Diocletianus te Split door Adam (1763) en van de tempels te Paestum door Major (1768). Vooral de dorische orde wekte de bewondering, want de ordenboeken bevatten slechts de slappere toscaanse, en James Stuart bouwde nog voor het verschijnen van zijn reisverslag in 1758 een dorische tempel in het park Hagley bij Birmingham¹⁷. Was dit laatste nog een romantische gril, in Frankrijk zou een geheel nieuwe stijl ontstaan, die geïnspireerd was op Paestum: het dorisme. Naast twee leerlingen van Servandoni — Dewailly en Chalgrin — was de voornaamste vertegen-

¹⁵ J. van Straaten, *Gronden en Afbeeldingen van eenige gebouwen*. Haarlem 1812.

¹⁶ J. van Straaten, *Afbeeldingen van antieke en moderne bouwkundige voorwerpen, ontleend aan Grieksche, Romeinsche en Oostersche tempels, paleizen, schouwburgen, badstoven en andere nog voorhanden gebouwen of derzelver gedeelten en ruïnen*, Amsterdam 1828-32.

¹⁷ N. Pevsner, *Geschiedenis van de bouwkunst in Europa*, Rotterdam 1949, blz. 240.

woordiger ervan Claude Nicolas Ledoux, architect, graveur, publicist en ontwerper van bolvormige en pyramidale huizen. Zijn uitgevoerde architectuur is zwaar, massaal en ornamentloos, de gevels zijn vlak en nagenoeg niet doorbroken, de zuilen — dorisch of toscaans — gedrongen, de lijsten plat en de profilering tot het uiterste beperkt. Een geliefd element werd weer het Venetiaanse drielichtvenster van Scamozzi, dat sinds de Palladiaanse school in Engeland algemeen ingang had gevonden. Thans vond deze vorm ook bij portalen toepassing, zodat (via Brunelleschi's Capella de' Pazzi 1430) aangeknoopt werd bij de laat Romeinse architectuur, men denke aan tempels als Termessos en Baälbek, maar vooral aan het door Adam gepubliceerde Peristyl te Split. De profilering van midden-archivolt en zij-architraven verdween echter nagenoeg geheel. Bij de wachthuizen van de Parijse barrières heeft Ledoux deze portaalvorm gekozen en velen zijn hem hierin gevolgd; wij noemen slechts Pisson's Gentse wachthuis uit 1808 en Reijers' twintig jaar jongere accijnshuisje („t Paviljoen") aan 't Zieken te Den Haag.

Wachthuisje te Parijs door Ledoux tussen 1784 en '89 gebouwd.

Accijnshuisje aan het Zieken in Den Haag van Reijers 1827 (vr. med. Gem. Arch.).

Merkwaardigerwijs komt een dergelijk portaal ook voor op een kortgeleden hervonden ontwerp (waarschijnlijk voor de St. Georges te Bloomsbury) uit het tweede decennium van de achttiende eeuw, dat de ontdekker, Howard Colvin, toeschrijft aan Nicholas Hawksmoor. Dit plan was het gevolg van een door het Parlement in 1711 aangenomen wet om uit een steenkoolbelasting de bouw van vijftig kerken in Londen en omgeving te bekostigen¹⁸. Zou men uit de reproductie van genoemde prent opmaken, dat de details nog corinthisch zijn, een ander ontwerp uit de verzameling en van de hand van dezelfde architect toont een kerk in de vorm van een peripterale dorische tempel.

Of Stuart nu dit portefeuille-werk kende, zal wel een raadsel blijven, zeker is, dat pas na zestig jaar sprake was van een doristische richting met Ledoux — al dan niet geïnspireerd door Stuart — als centrale figuur.

¹⁸ H. Colvin, *Fifty new churches*. „The Architectural Review" Vol. 107. Numb. 639. 1950, blz. 189-196.

Deze strenge republikeinse stijl, die tijdens het Directoire kortstondig opgang maakte als reactie tegen het verfijnde Louis XVI, werd onder het Keizerrijk weer grotendeels verdrongen door de rijkere laat Grieks-Romeinse richting. Geheel verloren ging het dorisme echter niet, zelfs niet aan de Polytechnische school te Parijs, waar Durand zijn stempel drukte op het onderwijs. Het leerboek¹⁹ waarin hij zijn colleges verwerkte, werd ook in ons land algemeen geraadpleegd en de genoemde Brade heeft in de eerste (1827), maar nog meer in de tweede druk (1842) van zijn handboek een ruim gebruik gemaakt van Durand's tekst en platen. Zelfs nog in de 3e druk van Storm²⁰ uit 1863 zijn diens symmetrische plattegrond- en gevelschema's opgenomen.

Op een andere wijze werd het Franse dorisme of algemener gezegd neo-classicisme echter al in Nederland gepropageerd. Lodewijk Napoleon had namelijk de architect Jean Thomas Thibault uit Frankrijk ontboden om de supervisie uit te oefenen op de verbouwingen van zijn paleizen²¹. Onder diens leiding aldus werkte J. D. Zocher Sr. van 1807-1809 aan 's Konings verblijf in Utrecht. „Het gansche palijs wierd van onder tot boven, vóór zoowel als achter, van nieuwe raamen voorzien met ruiten van het grootste soort en de nieuwste smaak, en het wierd blaauw aangeplijstert”, schreef de architect²². Waarschijnlijk is dit het eerste voorbeeld van een gehele buitenbepleistering in ons land²³. Het resultaat — een samentrekking van verschillende woonhuizen — is overigens weinig fraai en slechts de voormalige balzaal²⁴ en de sobere doristische poort aan de Witte Vrouwenstraat zijn opmerkelijk.

De verbouwingen in 1807 van het Huis ten Bosch door Zocher, van het Paleis op den Dam²⁵ door B. W. H. Ziesenis en van Het Loo door de uit Saarbrücken afkomstige J. P. Posth waren van weinig betekenis. Belangrijker was het resultaat van de door Lodewijk Napoleon na de buskruitramp van Leiden uitgeschreven prijsvraag voor een nieuwe Koninklijke Academie met Museumgebouwen. De

¹⁹ J. N. L. Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'école polytechnique*, Parijs 1809.

²⁰ C. M. Storm van 's-Gravesande, *Handleiding tot de kennis der burgerlijke en militaire bouwkunst voor de kadetten der Genie*, (1ste dr. Breda 1843) 3e dr. 1863, Pl. LXIII.

²¹ M. D. Ozinga, „De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland”, *Oudh. Jrb.* 11de jrg. 1942, blz. 63-87.

²² G. A. Evers, *Utrecht als Koninklijke Residentie*, Utrecht 1941, blz. 31.

²³ M. D. Ozinga, o.c. voetnoot 73 (blz. 83) noemt als een hem bekend vroeger voorbeeld van gepleisterde baksteen: de zuilen van Giudici's St. Jacobs-gasthuis (1787) te Schiedam en wellicht ook onderdelen van het Paviljoen te Haarlem van Triqueti (\pm 1786). Inderdaad is dit laatste onder de verflaag gepleisterd, evenals fragmenten van de zijgevel tot 1884, toen men de baksteen helaas weer blootlegde.

²⁴ G. A. Evers, „Het paleis van Koning Lodewijk Napoleon te Utrecht en zijne inrichting tot Universiteitsbibliotheek”, *Het Boek* III (1914), blz. 154-174.

²⁵ H. Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, Amsterdam 1913.

winnaars waren Thibault en diens medewerkers in deze J. van Westenhout (de architect van de verbouwing van het Brielse raadhuis van 1791-'94) en A. van der Hart, de bekende directeur der stadswerken en gebouwen te Amsterdam. Hun definitieve ontwerp van 1809 vertoont een opzet van grote monumentaliteit; een tempelfront als ingangspartij, geflankeerd door vleugels, waarvan de traveeën in de klassieke drieklank gecomponeerd waren, om met Slothouwer te spreken. Helaas is van de tenuitvoerlegging van dit fraaie plan door de abdicatie van de koning niets gekomen, hetgeen eveneens het geval was met het stijlverwante ontwerp voor de verbouwing van het Amsterdamse Besjeshuis tot Paleis voor Kunsten en Wetenschappen. Voor deze opdracht hadden de drie genoemde architecten samengewerkt met Giudici, die eveneens belast was met de wederopbouwwerkzaamheden te Leiden en een „uitbreidingsplan” met paleis voor Assen.

De koning deed echter meer voor de ontwikkeling van de architectuur. In het door hem opgerichte Koninklijke Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten benoemde hij Thibault en Van der Hart, terwijl door de leden zelf nog de architecten Ziesenis en Van Westenhout werden gekozen en enige jaren later Zocher, Reijers en Tetar van Elven. Bovendien zond hij voor het eerst pensionnaires of kwekelingen naar Parijs en Rome om zich verder in het vak te bekwamen, een systeem, dat door de Oranjevorsten werd voortgezet. Deze eer viel te beurt aan de Dordtenaar Jan de Greef (1784-1835), een leerling van zijn oom J. van Dalen, de schrijver van „de Bouwkunstenaar”, aan Zeger Reijers (1790-1857), een leerling van het Instituut voor Teeken- en Bouwkunde te Arnhem en aan Jan David Zocher Jr. (1790-1870), Prix-de-Rome-winnaar van de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam.

Uit een en ander blijkt wel de betekenis van Lodewijk Napoleon voor onze vroeg-negentiende-eeuwse bouwkunst en het is de verdienste van Rieber hierop het eerst gewezen te hebben. Diens korte beschouwing is uiteraard belangrijk aangevuld door Ozinga.

Na zijn terugkeer uit Italië in 1816 werd De Greef tot architect der Koninklijke Paleizen benoemd en tezamen met Reijers belast met de verbouwing van het paleis te Soestdijk, dat tevens werd uitgebreid met de halfcirkelvormige galerijen en paviljoens. Bovendien kreeg hij opdracht de verbouwing van het paleis aan het Noordeinde, waarmede Ziesenis in 1814 was begonnen, te voltooiën²⁶. Het voornaamste werk in '14, de vleugels aan de tuinzijde, is niet bepaald slecht, maar uiterst dor, hetgeen te verontschuldigen valt gezien de karige bouwsom, de

²⁶ D. F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden 1945, blz. 153-177.

vereiste haast en het heersende gebrek aan ervaring in grote opgaven. De ontwerpen van De Greef zijn echter zeer belangrijk als goede specimina van de hier zo zeldzame empire-stijl, zoals de balzaal, de eetzaal, de achtervestibule en enige onuitgevoerde projecten voor de kleedkamer des Konings en wandversieringen. Na zijn benoeming in 1818 tot hoogleraar in „de architecture en de teekunsten” aan de Artillerie- en Genieschool te Delft behield hij de leiding van de bouw, die nog gecontinueerd werd, toen hij dit ambt in 1820 verwisselde met dat van directeur der Stadswerken te Amsterdam.

In zijn laatste functie herbouwde hij tezamen met Suys de ronde Lutherse kerk. Tieleman Fransiscus Suys (1783-1861) was een Vlaming, die te Parijs als leerling van Percier in 1812 de Prix de Rome behaalde en, toen de hieraan verbonden toelage niet meer werd uitgekeerd, door Willem I in staat werd gesteld zijn studie te voltooien. Kort voor zijn terugkeer gaf hij te Parijs zijn fraaie opmetingen van het Palazzo Massimi uit, hetgeen er al op wees, dat zijn voorkeur minder naar het doristisch getinte neo-classicisme uitging dan wel naar de strenge Italiaanse renaissance. In 1820 tot hoogleraar in de bouwkunde aan de Amsterdamse Academie benoemd heeft hij veel bijgedragen tot verbetering van de vormleer. Tot zijn belangrijkste werken hier te lande behoren enige R.K. kerkgebouwen, waarvan de Anthonius en Lodewijk-vulgo Boskantkerk (1843-'46) in Den Haag de opmerkelijkste was. Helaas is deze in de oorlog zo zwaar beschadigd, dat nog slechts de voorgevel behouden kan worden, maar ook deze loopt gevaar, want een nieuw ontwerp is reeds gemaakt. Hopelijk ontfermt Monumentenzorg zich over dit fraaie voorbeeld van een stijl, die hier toch al zo weinig uitnemends heeft voortgebracht²⁷. De verwante gevels van de Theresiakerk (1839-'41) in het Westeinde en van de H. Anthonius van Padua (1843-'44) aan de Haarlemse Groenmarkt zijn iets minder evenwichtig. Meer neo-classiek is de Amsterdamse Mozes-en-Aäronkerk (1837-'41) door Suys ontworpen, maar na zijn benoeming tot hoogleraar te Brussel door de reeds meermalen vermelde Van Straaten uitgevoerd. Door een stedelijke verordening was deze echter genoodzaakt de geprojecteerde peristylvormige ingangspartij zover terug te plaatsen, dat de vrijstaande kolommen driekwart-ronde pilasters werden. In al deze werken is de bekroning een variant op de eerste geleiding van het linker torentje van de Saint Sulpice. Het gebouw is nu eens een zaalkerk met rechthoekig presbyterium, dan weer een driebeukige ruimte met of zonder tribunes, of wel een

²⁷ J. Kalf, in zijn nogal ongelijk werk *De Katholieke Kerken in Nederland* (Amsterdam 1906) spreekt echter van een „quasi klassieke façade met haar opeenstapeling van doellooze pilasters en frontons”, terwijl hij de o.i. minder gelukkige Mozes-en-Aäron prijst. Bovendien schreef hij de Boschkantkerk aan W. v. d. Hulst toe, die overigens wel de uitvoering leidde van Suys' werken in Amsterdam, Den Haag en Haarlem.

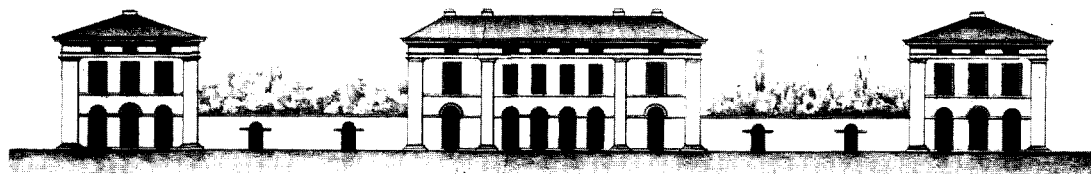
Voorm. Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag, gebouwd door Z. Reijers in 1839, gesloopt in 1933.

NED. BOUWKUNST BEGIN 19DE EEUW

Voorgevel van de Kerk van het
St. Jacobsgasthuis te Schiedam.
Architect J. Giudici 1787.

Onder: thans verminkte woningen
aan de Asch van Wijckkade te
Utrecht. Architect J. D. Zocher Jr.
± 1836.

combinatie van een kruis- en een hallekerk met galerijen boven de zijbeuken. „Het is merkwaardig, dat wij heden ten dage weer goede dingen kunnen opmerken in deze kerken, waarvan de ruimtewerking ons in het algemeen beter ligt dan die van kerken in Neo-Gothische stijl gebouwd”, schrijft Thunnissen reeds (Kath. Bouwblad 25 Nov. '50, blz. 50).

Een tweede bekende, doch minder bekende kerkenbouwer was Adrianus Tollus, stadsarchitect van Den Haag. Zijn Willebrorduskerk (1821) in de Assendelftstraat aldaar is vrij log en bezit evenals de oudere Petrus Banden (1809-'10) te Rijzenburg een toscanse peristyl. Naast de neo-classieke inslag is hier altijd nog een spoor van de traditie te bemerken.

In de behandelde periode verscheen een kostbaar plaatwerk betreffende de opmerkelijkste gebouwen in de Nederlanden²⁸. De samensteller, Goetghebuer, schreef echter, dat hij zijn onderwerpen niet zozeer aan de architecten tot voorbeeld wilde stellen, maar slechts een keuze had gemaakt uit oorspronkelijke moderne en historisch belangrijke oude objecten. Daar zijn verzameling de heersende smaak typeert, komt het ons niet ongewenst voor de afbeeldingen van Noord-Nederlandse werken te vermelden.

Van de honderdtwintig aquatinten zijn er slechts drieëntwintig aan het Noorden gewijd, n.l. Felix Meritis (Otten Husly 1789, Pl. v en vi), Paleis Soestdijk (verbouwing De Greef 1816, LIII-LV), Paleis op den Dam (LVIII-LIX), kasteel Broekhuizen bij Amerongen (Berckman 1794, verbouwd door Ziesenis, LX-LXI), Delftse Poort te Rotterdam (LXV), Paviljoen te Haarlem (Triqueti ± 1786, LXVI-LXVII), het buiten „met de Sfinxen” aan het einde van de Spanjaardslaan te Haarlem (Duyvené 1795, LXIX), Paleis Noordeinde (verbouwing Ziesenis 1814, LXXVII-LXXVIII), de Voortst bij Zutphen (LXXXII-LXXXIII), de graftombe van Willem I te Delft (LXXXIX), stadhuis te Maastricht (XC-XCI), Werkhuis te Amsterdam (v. d. Hart 1778-'82, slechts plattegrond XCIV), Zuiderportaal van de St. Servaas te Maastricht! (XCIV) en tenslotte de St. Willebrordus in Den Haag (Tollus 1821-'22, CIV). Men ziet, de keuze der gebouwen is geheel classisistisch, slechts de afbeelding van het vroeg-dertiende-eeuwse portaal van de Servaas (niet onbelangrijk, daar de latere restauratie dit unieke voorbeeld bijkans vernielde) vormt een uitzondering.

Om een denkbeeld te krijgen van het bouwkundig onderwijs dier dagen moet men reglementen, lesroosters, boekenlijsten en tekeningen van instellingen op dit gebied opsporen, een vrij ondankbare bezigheid, want er is weinig bewaard gebleven. Van de destijds goed bekend staande Stadsscholen voor Teeken- en

²⁸ P. J. Goedghebuer, *Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas*, Gent 1827.

Bouwkunde te Utrecht berusten nog verschillende bescheiden in het gemeentearchief. Artikel 4 van het reglement van 1828 houdt in, dat de aspirant-leerlingen „zullen moeten doen blijken, dat zij lezen en schrijven kunnen en in de cijferkunst tot den regel van drieën zijn gevorderd en den ouderdom van twaalf jaren hebben bereikt”. Voordat zij tot de bouwkundige klas werden toegelaten, kregen zij les in de grondbeginselen van meetkunde, hand- en lijntekenen. Het gratis onderwijs in de bouwkunde omvatte: „alle soorten van constructiën en van de onderscheiden bouwvormen en in 't algemeen alles wat tot de burgerlijke bouwkunst behoort en de beginselen der statica”²⁹. De boekerij bestond in 1828 uit: 1. Urbain Vitry, *Le Propriétaire Architecte*; 2. Charles Normand, *Nouveau Parallèle des Ordres d'Architecture* (1825); 3. W. C. Brade, *Theoretisch en Practisch Bouwkundig Handboek* (1827); 4. Rondelet, *Mémoire sur la reconstruction de la coupole de la halle au blé de Paris*; 5. Ch. Moreau, *Fragmens et ornemens d'architecture dessinés à Rome d'après l'antique* (1826); 6. *Maisons de Paris* (88 stuks); 7. Beginzel en Algemeene omstandigheden van de vijf bouwkunstige Orden van Vignole, bevattende in zig zelve den Pilaaren van een stand; 8. vijf platen over de bouwvormen en enige werkjes over meubels³⁰.

Aan het hoofd van de Utrechtse school stond sedert 1826 Christiaan Kramm (1797-1875), de schrijver van de bekende „Levens en Werken”. Zelf had hij enige bedenkingen geopperd tegen zijn benoeming, want hij was er niet zeker van „of de Regeering de publieke opinie wel genoegzamen waarborg zou kunnen geven, dat het verlangde bouwkunstig onderwijs grondig verwacht mogt worden van iemand, die eigenlijk nimmer eenig onderwijs daarin had ontvangen, of in de gelegenheid geweest was om door praktijk voldoende ondervinding te verwerven”, aldus Wap in het voorwoord van het genoemde Lexicon³¹. Hij was dan ook een merkwaardige autodidact. Oorspronkelijk bestemd voor zilversmid, kreeg hij in zijn vrije tijd tekenles van de behangschilder Van Barneveldt en vervolgens van Wonder, destijds directeur van de gemeentelijke tekenacademie. Hij wijdde zich nu geheel aan de schilderkunst en assisteerde laatstgenoemde bij het vervaardigen van décors voor de stadsschouwburg. Dit wekte zijn belangstelling voor de bouwkunst op en na enige zelfstudie gevoelde hij zich zeker genoeg om de uitvoering van een reeds goedgekeurd plan voor een Utrechtse kazerne te ontraden. Daarop vervaardigde hij een nieuw ontwerp, dat het Ministerie van Oorlog aankocht en

²⁹ *Catalogus van het Archief der stad Utrecht* IV, No. 988.

³⁰ Id. No. 991.

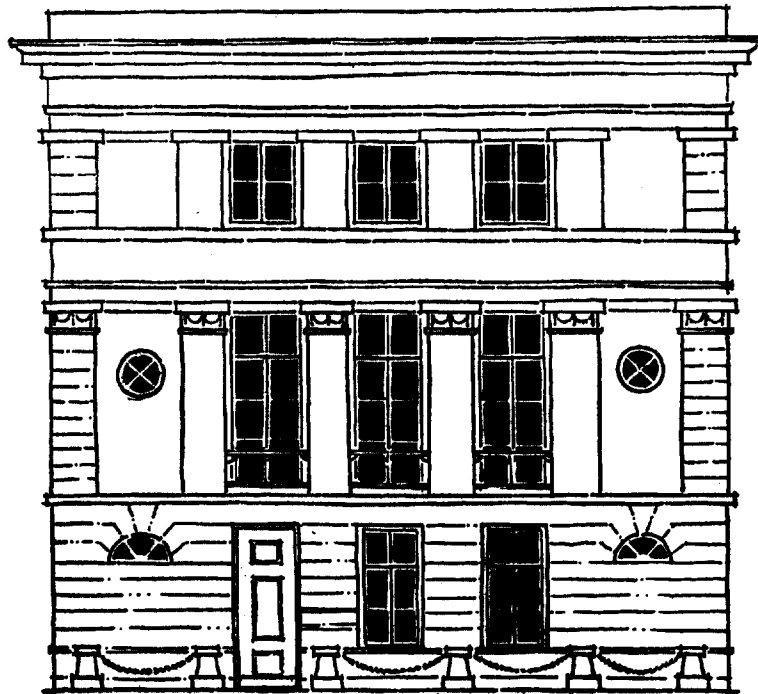
³¹ Ch. Kramm, *Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche schilders, beeldhouwers en bouwmeesters*, Amsterdam 1857-1864. Enige architectenlevens hieruit zal H. W. W(eissman) bewerkt hebben voor zijn „Vergeten bouwmeesters”, *De Opmerker* 37e Jrg. (1902), blz. 99-102, 114.

Ontwerp voor een villa aan de Minstroom te Utrecht. Bew. naar de tekening van Ch. Kramm 1828.

sindsdien was zijn richting bepaald. Hij leverde de prent van de Utrechtse dom voor een Duits werk over de Europese kathedralen en dit was weer aanleiding om hem herstellingen aan de dom op te dragen. Bij de oproep tot het directeurschap van de Stadsscholen in 1825 was hij de enige van de mededingers, die het gevraagde proefontwerp, een provinciaal Gouvernementsgebouw, binnen de gestelde termijn voltooid had. De geraadpleegde Suys zwaaide hem grote lof toe en het Koninklijk Instituut verleende hem het diploma tot het geven van bouwkundig onderwijs. Na zijn benoeming tot directeur maakte hij een studiereis naar Engeland, waar zijn vroegere leermeester Wonder verbleef en nadat hij daar zijn praktische kennis had vermeerderd, keerde hij terug naar Utrecht. Hier wachtten hem naast zijn lessen verschillende opdrachten, waarvan de verbouwing van het Paus-huis de grootste was. Architectonisch is de — nu verdwenen — villa aan de Minstroom achter Oudwijk echter merkwaardiger. Blijkens een nagelaten tekening in het Utrechtse archief³² is deze een typerend voorbeeld geweest van het dorisme ten onzent. De voorgevel van de op de hoofdverdieping gelegen grote zaal bezat drie muuropeningen, waarin men een verwatering van het Venetiaanse drieliicht

³² *Topografische Atlas der Stad Utrecht* (Supplement) No. 117 (206) 7, gedateerd 1828.

Ontwerp voor het woonhuis Plompetorengracht 25 te Utrecht. Bew.
naar de tekening van Ch. Kramm 1836.

herkent, terwijl de topgevel gevormd werd door een vereenvoudigd fronton. De terugspringende zijvleugels met de halfronde ramen op de begane grond en de loggia met rechte kolommen en ongeprofileerde dekplaten weken evenmin af van de strenge stijl. Slechts de balustrade vertoonde de soepeler empire-vorm.

Zo mogelijk nog strenger is het ontwerp uit 1836 voor een huis aan de Plompetorengracht. De gevel van de begane grond werd van bossingen voorzien, de ramen (en blindnissen met ronde vensters) van de bel-étage gevat tussen vereenvoudigde pilasters, de ramen van de tweede verdieping tussen rudimenten daarvan, de woonlagen gescheiden door sobere cordonlijsten en het geheel gedekt door een zware kroonlijst. Hoewel deze architectuur natuursteen vraagt, heeft Kramm de gevel wonderlijk genoeg niet als surrogaat laten pleisteren, maar volgens het eveneens in het Utrechtse archief berustende bestek als schoonwerk behandeld; gele Goudse moppen (boerengrauw) met banden van mondsteen. Thans is een Gereformeerde Burgerschool gevestigd in dit pand, dat op een ingebroken ijzeren poort en een zoldervenster na nog het oude schema vertoont.

Verschillende voorbeelden van dit type zijn nog bewaard gebleven in Utrecht en hopelijk plaatst de Gemeente ze op de monumentenlijst, evenals dit geschiedde met de dubbele woning, die Kramm in 1838 aan de Asch van Wijck-

kade bouwde. Deze maakt ondanks de mansardekap en de dubbele pilasters, die als een kolossale orde de muurdammen vormen, een traditionelere indruk, niet alleen door de IJsselsteen, maar vooral doordat de ramen van beide verdiepingen even hoog, de muurvlakken geleder en de profielen fijner zijn. Kramm voelde blijkbaar, dat het orthodoxe dorisme met zijn grote ongebroken pleister-vlakken, zijn kleine vensters en platte zware lijsten wel in een zuidelijk klimaat met felle licht- en schaduwwerking tot zijn recht kan komen, maar dat dit land met zijn betrokken luchten een grotere verfijning vraagt.

Sterk steken hierbij af de uit dezelfde tijd daterende en aan dezelfde kade gelegen woningen van Zocher Jr., die gepleisterd zijn en ondanks de grotere detaillering een plompere indruk maken dan het oudere werk van Kramm.

Inmiddels was de buitenlandse doristische school reeds geheel uitgestorven; in Frankrijk onder het prachtlievende Keizerrijk, in Engeland met Saone, als men deze tenminste tot die richting wil rekenen, en in Duitsland met de geniale Gilly. Vanzelfsprekend bleven enige kenmerken nog hier en daar gehandhaafd, vooral in de Duitse woningbouw van architecten als Von Thouret³³ — de eenvoud paste bij de slechte economische toestand — maar de toonaangevende bouwmeesters streefden naar een verfijnder neo-classicisme.

De grote Schinkel deed nog een enkele maal aan zijn leermeester Gilly denken — zijn in 1826 ontworpen Nicolaïkerk te Potsdam gaat van dezelfde gedachte uit als de befaamde schets van het Berlijnse Nationale Theater van 1798 — in de overige classicerende projecten toont hij zich echter hellenist.

Zijn ideeën werden in Nederland bekend gemaakt door het handboek van J. J. Penn³⁴, die zijn colleges in Berlijn gevolgd had. De recensenten van de *Militaire Spectator* (1840) en de *Gids* (1841) waren vol lof over dit werk, want eindelijk werd men nu eens niet alleen met Vignola geconfronteerd, maar ook met de oorspronkelijke Griekse orden. „Wij kunnen niet nalaten de studiën zijner (n.l. Schinkel's) werken ten sterkste aan te bevelen, aan allen die prijs stellen op voortbrengselen van een zuiveren smaak, en zich niet in de strikken hebben laten vangen van de, helaas ook hier te lande, nog maar al te zeer voorhanden kunstbedervers, die Vignola met zijne modullen, als het toppunt van het schoone in de bouwkunst beschouwen”, schreef Storm, die Percier, Fontaine en Klenze evenzeer bewonderde³⁵. Arme Van Straaten, wiens Vignola der Ambachtslieden kort te voren in herdruk verscheen³⁶. Hij was echter niet de laatste

³³ P. Faerber, *Nikolaus Friedrich von Thouret, ein Baumeister des Klassizismus*, Stuttgart 1949.

³⁴ J. J. Penn, *Handboek der Schoone Bouwkunst*, Breda 1840-41.

³⁵ C. M. Storm van 's-Gravesande, o.c. blz. 596.

³⁶ J. van Straaten, *De Vignola der Ambachtslieden* etc. (naar het Frans van Charles Normand), Amsterdam 1825, 2de dr. 1835.

Vroeg-negentiende-eeuwse winkelpui, Blauwburgwal 21 te Amsterdam, verwoest 1940.

publicist over dit onderwerp, want in 1844 kwam de tweede druk van de vertaling van het vroeg-achttiende eeuwse werkje van Le Clerc uit³⁷, terwijl het Bouwkundig Magazijn nog tot zijn verdwijnen in 1849 voor Vignola propaganda maakte³⁸. Ondanks bovenstaande critiek zijn er zelfs bij nieuwe opgaven goede resultaten met het ordenboek bereikt; wij wijzen slechts op Van Straaten's winkel van Sinkel (1821) als eerste grote magazijn aan de Amsterdamse Nieuwendijk gebouwd, aan de Leidse korenbrug (1825), aan vishallen en accijnshuisjes.

Grote invloed ging er van genoemde boeken echter niet meer uit, ook het verfijnde neo-classicisme maakte stilaan plaats voor andere stromingen. Bij openbare gebouwen als gerechtshoven en bij enkele kerken, werd de oude stijl echter nog wel toegepast; bekende voorbeelden uit deze periode zijn het Paleis van Justitie te Leeuwarden (1846-'52) door Thomas Romein (1811-'81) en de Petrus en Pauluskerk te Soest uit 1852. De door Alberdingk Thijm gehekelde woningen van 1850 aan de Haagse Koninginnegracht zijn de laatste vertegenwoordigers van het zuivere dorisme.

Tot dusver hebben wij in grote trekken slechts die stroming besproken, die aansluitend bij het in de achttiende eeuw opgekomen neo-classicisme, gestimuleerd werd door Lodewijk Napoleon en de buitenlandse voorbeelden in natura en in studieboeken. Er was echter nog een tweede richting, die als onderstroom minder spectaculair was, daar deze in bescheidener objecten tot uitdrukking kwam: de traditionele baksteenbouw. Een enkele maal werkte een vooraanstaand architect in deze geest — men denke slechts aan het statige huis van 1803-'04 (thans kantongerecht) met het uitnemende empire interieur van Giudici te Schiedam — maar doorgaans zijn het scheppingen van onbekenden. De St. Martinuskerk te Doesburg uit 1813, verschillende woningen aan de Lange Haven en Tuinlaan in Schiedam, Kuyl's Fundatie van 1814 aan de Schiekade te Rotterdam door Pieter Pické, de deftige woning Lange Noordstraat 39 te Middelburg uit 1825 en zelfs nog het strenge in 1945 verwoeste v.m. Paleis van Prins Frederik, dat Adrianus Noorderdorp (1780-1833) aan het Haagse Korte Voorhout bouwde, of de voormalige Catharinakerk te Amsterdam (1817-'20) en de ronde Nieuwe kerk (1837) te Arnhem van Antony Aytink van Falkenstein (1797-1840) zijn enige uit vele voorbeelden van deze richting. Alle ademen nog de achttiende-eeuwse traditie en al zijn aan ramen, ingangspartijen, kroonlijsten of stoeppalen empire-motieven toegepast, doristische schema's en tempelfronten kwamen niet voor, de baksteen bleef ongepleisterd, de profilering fijn en de opzet schilder-

³⁷ S. le Cler, *Verhandeling over de Bouwkunde, bevattende de orden der kolommen en pilasters (naar het Fransch)* Amsterdam, 2e druk, 1844.

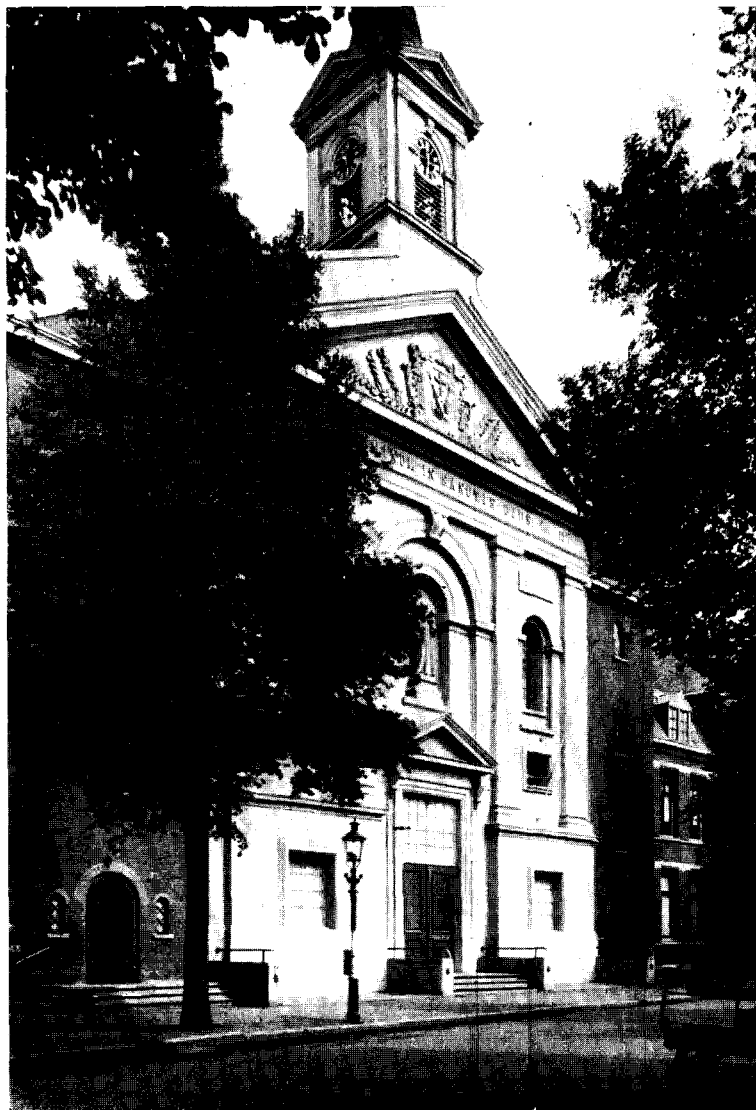
³⁸ *Bouwkundig Magazijn of Schetsen voor Handwerkslieden*, Jrg. I-VII, 1843-'49.

achtig. Slechts een bakstenen kerkje te Breda herinnert door zijn kubische bouw-massa en halfronde raam — het geliefde detail van de school van Ledoux — aan een doristisch voorbeeld als het Evangelisch-Lutherse bedehuis uit 1828 in Den Bosch. Ook voor nieuwe opgaven vond men aardige oplossingen in traditionalistische trant; men denke slechts aan de thans zeldzaam wordende winkel-fronten met (dikwijls rond) uitgebouwde uitstalkasten of de puien voor onder- en bovenwoningen. Een drietal voorbeelden hiervan geeft het eigentijdse leer-boekje van Tollenaar, dat wel niet voor de architectenopleiding bedoeld zal zijn geweest³⁹. De Boymans-tentoonstelling „Nederland bouwt in baksteen 1800-1940” heeft van deze traditionalistische stroming — zij het zeer be-knopt — een overzicht gegeven⁴⁰. De inleiding in de catalogus (hoofd-bron Rieber) is echter weinig verhelderend en het kunsthistorische stokpaardje achterin — de onvermijdelijke stamboom — heeft in deze vorm geen zin. De empire; doristische, hellenistische en traditionele scholen zijn niet onderschei-den, maar enige willekeurige architecten, die overal gewerkt hebben, worden op zeventiende-eeuwse wijze in stadsscholen (Den Haag, Amsterdam en Rotter-dam) ondergebracht.

Op het eind van de behandelde periode, de jaren om 1850, werd een nieuwe richting steeds sterker, die als gevolg van de heersende romantiek het gevoels-element in de architectuur bracht en het cerebrale classicisme weldra verdrong. Het traditionalisme, de naklank van de gildentijd, stierf een natuurlijke dood, want het onderwijs had zich er reeds lang van afgewend; de in 1851 in de Schie-damse Weezenwijk gebouwde klokgevel zal wel de laatste van zijn soort geweest zijn. (De eerste arbeidershuisjes van de na 1852 opgerichte woningbouwvereni-gingen, waren doorgaans eveneens nog traditioneel, maar na 1860 verloren zij het oude karakter geheel.) De nieuwe stijl voor de representatieve gebouwen, de vroege neo-gothiek is weliswaar van vormgeving niet bijzonder gelukkig, maar als verschijnsel van betekenis.

³⁹ W. Tollenaar, *Beginselen van het bouwkundig teekenen*, Amsterdam 1829.

⁴⁰ *Catalogus van de tentoonstelling „Nederland bouwt in baksteen 1800-1940”*, Museum Boy-mans Rotterdam 21 Juli-15 November 1941. Gevolgd door G. C. Jongh Visscher, *Geschiedenis der Bouwkunst*, Haarlem-Antwerpen 1948 blz. 515-517; J. H. Plantenga en A. v. d. Boom, *Vijftig Eeuwen Bouw-, Beeldhouw- en Schilderkunst*, Zutphen 1949 blz. 375-376; E. H. Korevaar-Hesseling, *Kunstgeschiedenis II*, R'dam 2e dr. 1949 blz. 649-651 en E. Houtzager, *De bouwkunst van 1800-1870 in Algemene Kunstgeschiedenis V* o.r.v. F. W. S. van Thienen, Utrecht 1950 blz. 226-230 (De Willems- of Haarlemmerpoort te Amsterdam is hierin echter ten onrechte aan Zocher toege-schreven, de architect was C. Alewijn. De Utrechtse winkel van Sinkel — nu Vlaer en Kol, Oude-gracht 158 — is inderdaad van P. Adams, maar ook van Kramm zijn een viertal ontwerpen bekend; een ervan komt sterk met het huidige gebouw overeen. Het is niet duidelijk of Kramm dit als studie-object beschouwde of dat hij werkelijk adviseerde. (vr. med. Gem. Archief Utrecht).

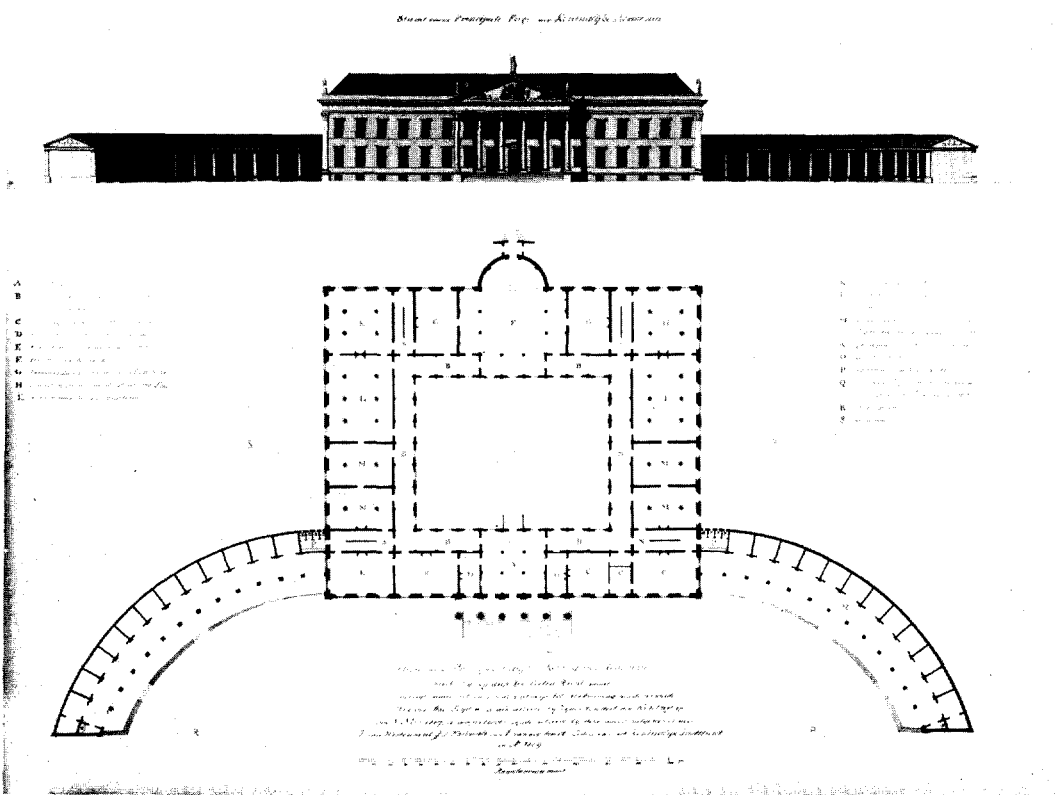

Kerk van de Hl. Antonius van Padua, Nieuwe Groenmarkt 16, Haarlem.
Architect T. F. Suys, 1843-'44. (Cliché Mus. Boymans).

NED. BOUWKUNST BEGIN 19DE EEUW

De balzaal van het paleis Noordeinde.
Arch. J. de Greef 1817.

Definitief ontwerp (1809) voor een Academie-gebouw te Leiden door J. v. Westenhout, J. T. Thibault en A. v. d. Hart.

De romantiek is als reactie van eenvoud tegen praal, natuur tegen gekunsteldheid, gevoel tegen rede, geloof tegen scepsis in Engeland ontstaan, schrijft de Anglomaan geworden Pevsner⁴¹. Mag dit voor de hieruit voortgekomen architectuurrichting het geval zijn, voor de romantiek als geestesstroming zeer zeker niet; deze kwam immers in vele landen van Europa nagenoeg tegelijkertijd op⁴². De melancholie van Young, Hervey, Gray of Macpherson in Engeland, het „volkse” besef van de Zwitser Bodmer en van Gottsched of het religieuze gevoel van Klopstock in het Duitse taalgebied, de natuurliefde van Rousseau in Frankrijk en de eenvoud van onze Poot; het waren alle uitingen van een nieuwe wereldbeschouwing, of liever een laatste zwakke opflikkering van de middeleeuwse geest tegen het dreigend naderende tijdvak van het materialisme.

Ofschoon reeds in 1725 de Magdalenenkapelle als kunstmatige gothische bouwval in het barokke Nymphenburgerpark bij München werd opgetrokken⁴³, is dit evenals de iets jongere Engelse voorbeelden nog slechts een eerste rococo-gril als attribuut van de opkomende parkstijl; de nawerking van de romantische met ruïnes gestoffeerde landschappen van Lorrain, Poussin, Rosa of Ruysdael. In Engeland is deze tuinaanleg omstreeks 1740 tot een volledige stijl uitgegroeid⁴⁴, zodat hier de neo-gothiek de juiste voedingsbodem vond. Het algemeen verbreide denkbeeld, dat de Engelse post-gothiek — waartoe wij ook nog de toren van Vanbrugh's Blackheath (1717-'18) willen rekenen — geleidelijk zou zijn overgegaan in de neo-gothiek, is na Clark's studie niet meer houdbaar⁴⁵.

Het eerste werk van die aard, Walpole's verbouwing van Strawberry Hill (1750), vertoonde wel een quasi gothisch ornament, maar had met de middeleeuwse constructie niets te maken. Het was veeleer een speelse uiting als de hameau van Marie-Antoinette, maar dan van de droefgeestige aard der Night-thoughts van Young. Tegenover de ware aethetica van de Griekse kunst, staat de gothiek slechts als een eerbiedwaardige barbaarsheid, schreef Walpole zelf.

Langzamerhand echter maakte in de liefde tot de gothiek de gevoelsassociatie met monniken- of ridderleven plaats voor aethetische bewondering. Wyatt's Fonthill Abbey uit 1796 is het oudste voorbeeld van deze nieuwe opvatting, terwijl Goethe reeds in 1773 onder de indruk van de Munsterkerk te Straatsburg in zijn „Von deutscher Baukunst” de moderne architecten toevoegde: hadt maar

⁴¹ N. Pevsner, o.c. blz. 236.

⁴² F. Flutre, *Le Romantisme*, Parijs 1949.

⁴³ H. Beenken, „Der Historismus in der Baukunst”, *Historische Zeitschrift*, Bnd. 157 (1937), blz. 31-32.

⁴⁴ Batty en Langley, *Ancient architecture, restored and improved by a great variety of grand and useful designs entirely new in the Gothic mode for ornamenting of buildings and gardens*, Londen 1742.

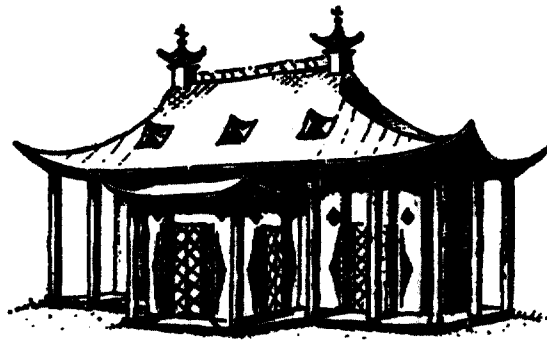
⁴⁵ K. Clark, *The Gothic Revival*, Londen 1928.

meer gevoeld dan gemeten, en hierbij ging het hem niet om de sierlijke détails, maar om de grootse ruimtelijke vormgeving. Toch vonden deze gedachten nog weinig ingang, want zowel de Engelse als de Duitse „gothische” bouwsels uit het einde van de achttiende eeuw waren veeleer te danken aan de romantische neigingen van opdrachtgevers dan aan de geestdrift van de bouwmeesters.

De eerste neo-gothische architect van formaat is Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) geweest, die blijkens zijn reisschetsen reeds op jeugdige leeftijd getroffen werd door de middeleeuwse kerken, waarvan hij niet slechts de schoonheid zag, maar waarin hij een hogere idee tot uitdrukking voelde gebracht. In zijn onuitgevoerd ontwerp van 1814-'19 voor een gothische kathedraal op de Leipziger Platz te Berlijn en enige andere niet uitgevoerde projecten voor kerken in dezelfde stad heeft hij zijn denkbeelden vorm gegeven. Toen hij echter een reële opdracht kreeg, ontstond de nuchtere Werderse kerk (1825-'29), die niet meer geïnspireerd was op de middeleeuwse kathedraalbouw, maar op de Engelse college-chapels, die ook in de Engelse neo-gothiek het eerst werden nagevolgd. Het gebouw bestaat slechts uit één beuk met smalle zijgangen, waarboven galerijen, een veelhoekig koor en twee plat afgedekte torens, die tot de derde geleiding in de bouwmassa zijn opgenomen. Het geheel maakt door zijn kubische vorm meer een classicistische dan een gothische indruk, afgezien van spitsbogen, lijstwerk en pinakels. In zijn classicistische werk is Schinkel vrijwat beter geslaagd.

Ten opzichte van de omringende landen was Nederland ten achter gebleven in de romantiek, want na Poot, de voorloper van de zangers des dagelijken levens, was Bilderdijk pas de eerste romanticus, al was hij nu niet onmiddellijk een exempel van eenvoud. Met ware hartstocht verdiepte hij zich in de middeleeuwen, gevolgd door Van Lennep vader en zoon, Drost, Toussaint en wie niet al.

Wat de architectuur betreft was de achterstand nog groter. De enkele chinoiserieën — die overigens nog op een beschrijving wachten — zoals het paviljoen bij 't Loo (het „Indiaanse cabinet” van Honselaarsdijk, de Oosterse kamer in het Huis ten Bosch e.d. laten wij buiten beschouwing), kan men nog slechts als speelse rococo-grapjes beschouwen. Bij de Chinese villa's, die Reinhard Scherenberg, een door de handel op Oost-Azië rijk geworden Amsterdammer, in Baarn van originele materialen liet bouwen, is het gevoelselement misschien wel aanwezig, daar het woningen betrof. Het huis „Canton”, waarvan de eerste steen in 1793 werd gelegd, was met zijn galerij en sierlijk ingezwenkte dak het merkwaardigst. Helaas is het in 1910 gesloopt. „(Cleyne) Peking” in 1791 in iets minder exotische stijl gebouwd, bleef bestaan tot 1890. Het derde project — „Nanking” — is als

De villa Canton (1793-1910) te Baarn (naar Pluim).

gevolg van de slechte economische toestand van de Franse tijd nooit verzezen ⁴⁶. Het in deze periode verschenen „Magazijn van Tuin-Sieraaden” door G. van Laar ⁴⁷ ademt echter geheel de romantische geest. De schrijver, die zelf verschillende tuinen in landschapsstijl ontwierp, zegt veel aan (ongenoemde) buitenlandse werken ontleend te hebben. Naast het boek van Batty en Langley zal hij wel P. Decker's *Gothic Architecture Decorated* (1795) geraadpleegd hebben.

Van Laar's sieraden bestaan uit Chinese en Turkse paviljoens (voor 't eerst is hier een menagerie in een „Turkse” moskee ondergebracht als voorloper van de latere dierentuinstitijl), boerenhuisjes, strohutten, graftomben, quasi-gothische priëlen en bruggetjes van ongeschilde takken, die eerst een halve eeuw later gemeengoed zouden worden. De meeste objecten zijn regelrechte kitsch: een kunstmatige middeleeuwse ruïne, een op een schot geschilderde boerenherberg om aan het eind van een laantje te plaatsen, een „geheim gemak onder de misleidende gedaante van een Hutje, Altaar of Monument” en dergelijk fraais. Deze Rhijnvis Feith onder de tuinlieden beschrijft zijn lezers aldus een imitatie-kluis: „Het lust ons om binnen te treden en den Eremiet te bezoeken, Bij het openen van de Deur ziet men hem zitten in zijn volle Costum, met zijn Brevier en Paternoster, in bespiegeling des sterfelijken levens, naar uitwijzing van zijn Huis sieraden, Memento Mori, Outaar en Doodkist, deze laatste is zijne Bedstede. De Eremiet, een ledeman zijnde, kan men doen zitten, leggen of knielen, zooals men begeert. Men kan hem bij mooi weder ook laten rusten op een' afgezaagde stam van een boom”.

Dergelijke bouwsels werden evenwel slechts tot opwekking van bepaalde romantische gevoelens ontworpen, want de belangstelling voor de middeleeuwse architectuur zelf was nog miniem. De bewondering van Goetghebuer voor de

⁴⁶ T. Pluim, *Uit de Geschiedenis van Baarn*, Hilversum 1932, blz. 230, 233-234.

⁴⁷ G. van Laar, *Magazijn van Tuin-Sieraaden*, Amsterdam 1802.

gothiek (o.a. de Lakenhal te Yperen) vond geen weerklank in het Noorden. Brade zegt in 1827 van de middeleeuwers: „de goede smaak in alle vakken van kunsten en wetenschappen werd door deze verbasterd en een gedrochtelijk mengsel van Griekse en Gothische architectuur, die weldra geheel in de laatste verbasterde, deed zich in alle gebouwen dier eeuwen van duisternis opmerken”⁴⁸. Zijn navolger Timmerman maakt het nog bonter en beweert, dat de kruisvaarders na het eerste Gothische tijdvak (2de-10de eeuw) bekend werden met de verfoeilijke „Turksche of Nieuw Gothische manier van bouwen”, die dan door de broederschap der vrije metselaren met Pauselijke bul verbreid zou zijn⁴⁹. Schinkels leerling Penn is in 1840 echter reeds enthousiast over de „spitsbogenstijl”, waarvan hij wel Belgische, maar geen Nederlandse voorbeelden noemt⁵⁰. Voor modern werk schrijft hij echter uitsluitend classicisme voor. Storm gaat in '43 verder; hij vertelt iets over de „Lombardijse of rondboogstijl”, waarvan hij geen exemplaren in Nederland kent, is vol bewondering voor de „Gothische of spitsbogenstijl” (Dom in Utrecht en Kathedraal Den Bosch) en de „Style de la Renaissance” (paleis op de Dam), maar keurt de „bizarre en overladen” bouwwijze der achttiende eeuw af; vooral „wat men stijle rococo noemt, hetgeen thans sedert eenigen tijd weder zoo veel bewonderaars vindt (inderdaad geen bewijs van vooruitgang in goeden smaak)”. Hoewel hij ieder aanraadt Schinkels classicistische werk te bestuderen, is bij hem al een kentering bespeurbaar, want na het vermelden van de restauraties van gothische gebouwen in Frankrijk, België en Duitsland, schrijft hij: „deze verschillende herstellingen werken zeer gunstig op de studie der bouwkunst, welke daardoor allezins wordt aangemoedigd”. En even verder: „in ons vaderland heeft men zich tot dusverre vrij getrouw aan de regelen van Vignola gehouden en is men (wij kunnen het niet ontkennen) over het algemeen bij onze naburen nog verre ten achter. De kostbaarheid van den natuurlijken bouwsteen is hier zeker dikwerf eene belemmering in de navolging van verschillende schoone, elders daargestelde gebouwen, doch eene vlijtige studie van gebouwen uit de middeleeuwen, die in baksteen zijn uitgevoerd, en van onderscheidene werken van Schinkel en zijne school, zou daarin verbetering kunnen aanbrengen, en althans ligtelijk tot een meer oorspronkelijken en voor ons land eigenaardigen stijl kunnen leiden. Het nieuwe ziekenhuis te Rotterdam levert daarvan toch reeds een bewijs, immers deszelfs voorgevel is in den Lombardischen stijl, op eene zeer eigenaardige wijze, bijna zonder aanwending van natuurlijken steen uitge-

⁴⁸ W. C. Brade, o.c. blz. 8-9.

⁴⁹ W. C. Timmerman, *Bouwkundig Woordenboek of Verzameling van verklaringen van bouwkundige benamingen*, Breda 1835, blz. 34-36.

⁵⁰ J. J. Penn, o.c. blz. 380-381.

voerd" ⁵¹ (het v.m. ziekenhuis aan de Coolsingel (1842) was een werk van W. N. Rose 1801-'78).

Met deze aanhalingen zullen wij volstaan, daar ze een beeld geven van wat in vakkringen omging; de bronnen uit de literaire kringen van de jaren '40, die Plantenga voor zijn uit treffende citaten opgebouwd gedenkboek benutte ⁵², laten wij derhalve terzijde.

Het herstellen van gothische gebouwen, dat Storm aanmoedigde, was nu niet direct een succes, gezien b.v. de restauratie van de Rotterdamse St. Laurenstoren, waarbij Munro in 1822-'27 de stenen raamtraceringen door overeenkomstige houten verving, of Suys' Westportaal van de Dom uit dezelfde tijd. Belangrijker was het werk van de in vergetelheid geraakte Kramm. Naar wij reeds schreven had deze de Dom opgemeten en enigszins hersteld, hetgeen zijn belangstelling voor de gothiek gewekt schijnt te hebben, want na zijn benoeming tot directeur van de Stadsscholen en de daarop volgende buitenlandse reizen, voerde hij in 1834 de gothische architectuurtekening bij het onderwijs in. Bij de eerste prijsuitreiking — de bekroning viel ten deel aan een opmeting van de Janskerk — is een toespraak gehouden, waarvan het concept nog in het Utrechtse archief berust ⁵³. „Een nieuw soort oefening is in dit jaar (1834) in de School der bouwkunde aangevangen, namelijk die van Gothischen bouwtrant. In geene stad van ons vaderland scheen dit méer doelmatig te kunnen geschieden, dan in deze, zoo overoude stad, welke nog zoovele gedenktekenen bevat,” luidde het begin. „Zoo in Engeland als in Deutschland worden de oude gebouwen nauwkeurig onderzocht, zij die vervallen zijn of door de werking van tijd en omstandigheden geleden hebben, worden in de geest der oorspronkelijke bouworde hersteld, zelfs worden nieuwe gebouwen in dien gothischen smaak vervaardigd ⁵⁴ en zoo schijnt deze zich na eene lange verwaarlozing weder te verlevendigen”.

Vervolgens noemde de spreker enige voorbeelden van gothiek en de aan die stijl voorafgaande „Bijzantijsche of Saksische, waarvan nog in Utrecht resten schijnen te zijn in Nicolaaskerk en Janskerk”, om te eindigen met een pleidooi voor het opmeten van oude gebouwen, waarbij vooral gelet diende te worden op welke wijze het gothische ornament ontworpen was.

Zelf ontwierp Kramm in 1838 in de „zoogenaamden Gothischen stijl” (Immerzeel) de R.K. kerken te Harmelen en Soesterberg ⁵⁵. De laatste schreef Kalf ten

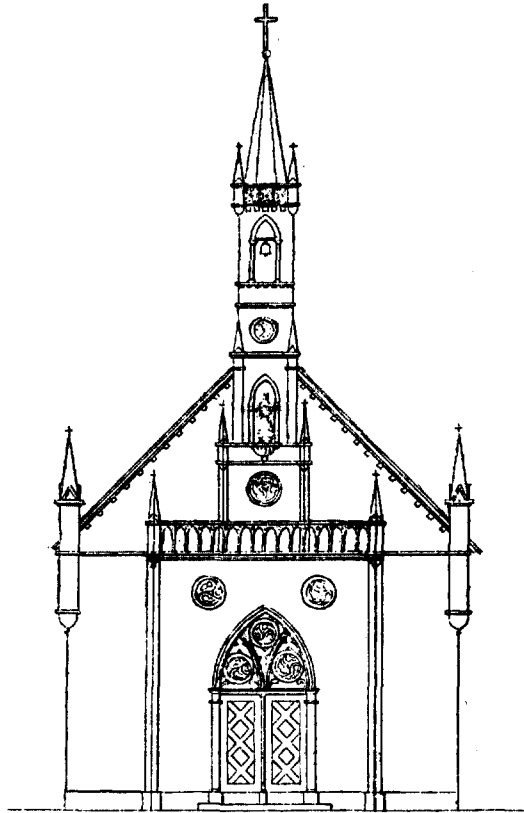
⁵¹ C. M. Storm van 's-Gravesande, o.c. blz. 585-598.

⁵² J. H. Plantenga, *De Academie van 's-Gravenhage en haar plaats in de kunst van ons land, Gedenkboek 1682-1937*, Den Haag 1938.

⁵³ *Catalogus van het Archief der Stad Utrecht IV*, No. 985-986.

⁵⁴ Zie voor België het neo-Gothische Kasteel de Basele bij Antwerpen door architect Verly. Goetghebuer, o.c. blz. 54. Pl. LXXVIII-IX.

⁵⁵ *Topografische Atlas der Stad Utrecht*, (Supplement) 117, No. 9.

Opstand.

Ontwerp voor de R.K. kerk te Soesterberg.
Arch. Ch. Kramm 1838.

onrechte aan Vogelpoel toe ⁵⁶. Het is een eenbeukig gebouw met gedrukte houten kruisgewelven en een naargeestig gedetailleerde voorgevel. (Ornamentloze spitsboogvensters werden al eerder toegepast in min of meer classicistische gebouwen, o.a. in de voorgevel van de R.K. kerk aan de Langegracht te Amersfoort (1820) en in de zijgevel van de Catharinakerk, Amsterdam.) Als type is het Soesterbergse kerkje echter van belang, want tot nog toe heeft men algemeen aangenomen, dat de neo-gothiek hier te lande van 1840 dateert en door Willem II is geïnspireerd. Men had dan de Gothische Galerij en zaal van het Paleis Kneuterdijk voor ogen, die G. Brouwer naar schetsen van de vorst in 1840 bouwde ⁵⁷. Evenals Schinkel's Werderse kerk was hier het ingangspunt de Tudor-stijl, maar nu met gunstiger resultaat, al bleef het bij een oppervlakkige nabootsing. Eerst de opstellen in de

⁵⁶ J. Kalf, o.c.

⁵⁷ A. J. Riko, „Het glanstijdperk van het Koninklijk Paleis op de Kneuterdijk ...” *Die Haghe* 1907, blz. 131.

Dietsche Warande van J. A. Alberdingk Thijm, die onafgebroken het „plaasteren” en de rechte kroonlijsten laakte, zouden bijdragen tot een bezinning op het wezen van de gothiek.

In het kader van dit overzicht heeft het geen zin een uitvoerige beschrijving te geven van de vele neo-gothische objecten, die — meest in de trant van het Soesterbergse voorbeeld — na '40 verrezen zijn. Wij willen er nog slechts op wijzen, dat deze stijl ook bij de burgerbazen snel ingang vond. Het reeds vermelde „Bouwkundig Magazijn”, dat het naïeve „Nederlandsch Bouwkunstig Magazijn” in 1843 was opgevolgd, omdat dit laatste wegens zijn „te hoogen stijl” ter ziele was gegaan⁵⁸, geeft na een neo-gothisch ijzeren hekje in jaargang '44 reeds in '46 een winkelpui en een kerk in die trant, terwijl in de volgende jaargangen de classicistische voorbeelden allengs in de minderheid geraken. Van meer belang echter dan op stijldetails in te gaan is het de algemene toestand van deze jaren te schetsen, zoals wij dat eveneens voor omstreeks 1820 deden.

Iedere tijdgenoot was het erover eens, dat er in die paar decenniën nog weinig verbeterd was. Dit behoeft ook geen verwondering te wekken, want al heeft Hendrik van Loon maar ten dele gelijk met zijn bewering, dat de renaissance van de kunst op die van de portemonnaie volgt; het feit, dat er weinig en dan nog zo zuinig mogelijk gebouwd werd, was in ieder geval de oorzaak van het gebrek aan goede scholing. Hierbij kwam nog de algemene matheid, de bedilzucht van de dilettanten, maar vooral de eerste tekenen van de grote veranderingen op sociaal-economisch gebied, die de voedingsbodem voor de kunst zouden vernietigen.

Even wanhopig als heden ten dage streefde men ook toen naar verbetering. Van Straaten probeerde het met Vignola, Brade met Durand, Penn met Schinkel en Storm met beide laatsten tezamen. Hoe enthousiast deze scribenten ook waren, de „Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen” was blijkbaar niet tevreden met hun raadgevingen, want zij schreef een prijsvraag uit voor „midde-len” om de vaderlandse bouwkunst „hoger op te voeren”. Het in 1843 met goud bekroonde antwoord was van de kunstzinnige Amsterdamse assuradeur D. D. Büchler afkomstig, destijds secretaris van de omstreeks 1830 overleden „Mij. tot Aanmoediging der Bouwkunde”. Naast de sobere Protestantse kerkbouw en het gebrek aan natuursteen zag hij de nuchtere mercantiele aard van ons volk en het gebrek aan initiatief bij de overheid als oorzaak voor het uitblijven van fraaie gebouwen. Verbetering was volgens de schrijver slechts mogelijk door een uitgebreide vakopleiding van staatswege, waarbij de architectuurgeschiedenis niet

⁵⁸ *Nederlandsch Bouwkunstig Magazijn*, 11 afl. 1834-1838.

verwaarloosd mocht worden. Bovendien moest men het beroep door goed betaalde betrekkingen of opdrachten begeerlijk maken. De verouderde stedelijke keuren behoorden het veld te ruimen voor betere verordeningen, waarmede in te stellen schoonheidscommissies konden werken.

Inmiddels had Van Straaten weer het initiatief genomen voor een architectenvereniging, die op 26 Januari 1842 onder de naam van „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst” werd opgericht. Tot voorzitter koos men Büchler, tot penningmeester Van Straaten, tot secretaris architect I. Warnsinck, terwijl C. W. M. Klijn „commissaris over de publieke werken van Amsterdam” vice-voorzitter werd. Deze vereniging, waartoe hetzelfde jaar reeds 300 bouwkundigen en officieren van de Genie en de Waterstaat toetraden, heeft van begin af aan meer succes geboekt, dan de Maatschappij van 1819 en is tot op heden blijven bestaan.

Als eerste werk werden de door de vorige vereniging nagelaten prenten van het bekroonde antwoord van haar prijsvraag uit 1825 gepubliceerd. Hierop namen men de uitgave van een tijdschrift, „Bouwkundige Bijdragen”, ter hand, dat lange tijd het enige toonaangevende orgaan op dit gebied zou blijven. De wens van Büchler en Storm om de studie van de architectuurstijlen te bevorderen werd onmiddellijk vervuld, want reeds in jaargang I (1842/43) verschenen de eerste hoofdstukken van een „Overzicht van de Geschiedenis en Ontwikkeling der Bouwkunst bij de verschillende Volken der Aarde (vrij naar het hoogduitsch)” met goede afbeeldingen. Een der redacteurs, architect E. S. Heijninckx, was hiermede niet tevreden en begon aan een uitvoerig werk onder de titel „Verzameling van Grieksche en Romeinsche monumenten, de leer van de Germaansche of zoogenaamde Gothische bouwkunst, benevens de leerstellingen der voornaamste Italiaansche bouwmeesters”, waarvan de prospectus in 1847 verscheen. Van een uitgave is het evenwel niet gekomen, want het jaar daarop overleed deze eerste Nederlandse architectuur-historicus op 35-jarige leeftijd.

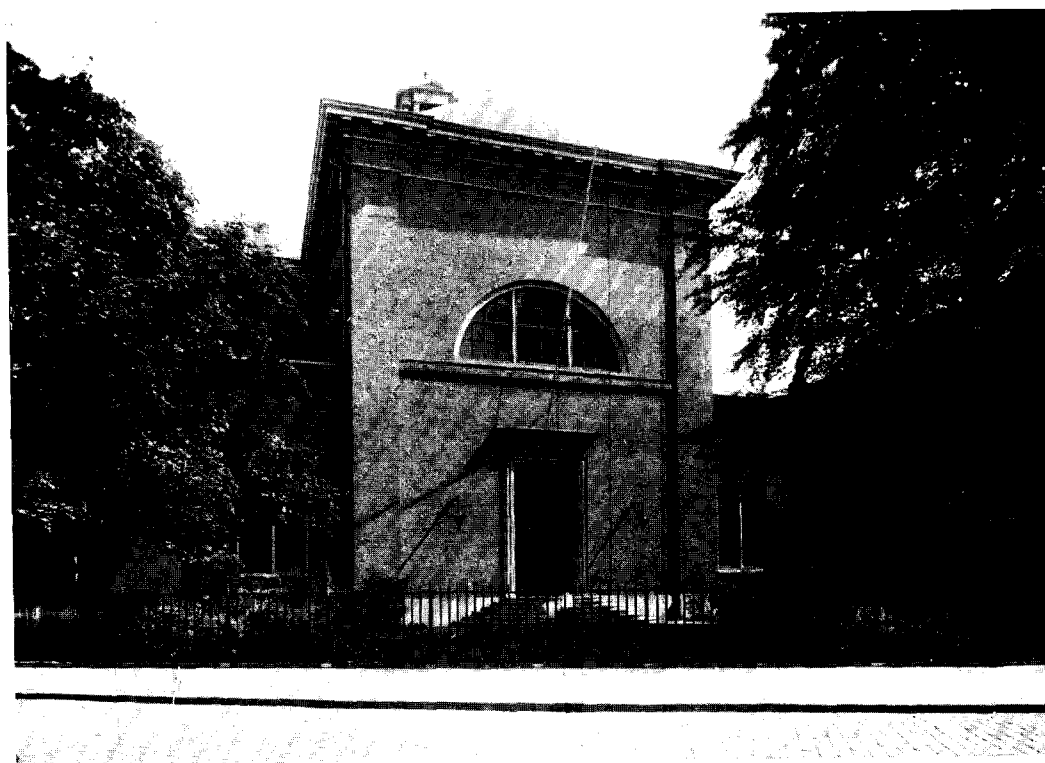
Het bestuur ging echter in deze richting verder (wij ontleen deze gegevens aan Rieber's gedenkboek) en hechtte in 1849 zijn goedkeuring aan een proeve van een terminologie voor de Middeleeuwse bouwkunst van de hand van architect W. N. Rose. De eerste aflevering hiervan verscheen te Rotterdam in 1850, maar oogstte zoveel kritiek, dat men van verdere publicatie afzag. Op vergaderingen in 1858 en '72 deed men wederom voorstellen om een geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst samen te stellen, maar ook deze plannen leden schipbreuk.

Het denkbeeld van Heijninckx om afbeeldingen van oude nog bestaande gebouwen uit te geven had wel succes. Na de kleurendruk van „Het Huis met de Hoofden” in jaargang 1848 en de prenten van de Kanselarij te Leeuwarden en

NED. BOUWKUNST BEGIN 19DE EEUW

De achtervestibule van het
paleis Noordeinde.
Arch. J. de Greef 1817.

Kerk te Breda met doristische elementen.
(cliché Mus. Boymans).

Voorgevel en inwendige van de v.m. H. Catharinakerk aan het Singel te Amsterdam, gebouwd 1817-'20, gesloopt 1939, beurtelings toegeschreven aan Giudici en Suys. Het dwarspand was een toevoeging uit 1854.

het Gildenhuis in de Maastrichtse Brugstraat in de volgende, kwam in 1854 de eerste aflevering van een afzonderlijk werk tot stand, het sindsdien bekende „Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen”, dat naast het opwekken van belangstelling voor de oude monumenten veel heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van de neo-stijlen.

Ook de monumentenzorg ging de Maatschappij van begin af aan ter harte; de eerste jaargang van de „Bijdragen” bevat reeds een artikel van architect A. W. van Dam tegen het pleisteren van de Nieuwe Kerk in de hoofdstad en een pleidooi van Heijninx voor de restauratie van oude bedehuizen als de Grote Kerk te Breda. Naast deze propaganda wilde de Maatschappij ook actief deelnemen aan de monumentenzorg door desgevraagd advies uit te brengen aangaande verbouwingen of restauraties van oude gedenktekenen. Hiertoe was zij besloten op raad van een commissie ingesteld, op de bestuursvergadering van 3 Maart 1849 naar aanleiding van een adres, dat Alberdingk Thijm aan het Koninklijk Instituut had gezonden aangaande de instandhouding van de oude monumenten. Hoewel men deze kwestie op vergaderingen in 1854, '61, '71, '78 en '79 steeds weer ter sprake bracht en steun van de regering verzocht, verkreeg men niet de minste medewerking.

Ook de voorstellen van de vereniging om de opleiding van architecten en bouwvakarbeiders te verbeteren, vond geen weerklank bij de overheid. De ambachtsschool zou nog lange tijd een vrome wens blijven (de eerste werd: 1861 te Amsterdam geopend) en een veelzijdige opleiding voor architecten eveneens. Weliswaar werd er aan verschillende tekenscholen en -academies les in de bouwkunst gegeven, maar de critiek hierop nam overhand toe. „Hoger” onderwijs kon men slechts ontvangen aan de Artillerie- en Genieschool, die in 1814 in Delft was opgericht, en na de opheffing hiervan in 1827 aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda, waar tevens de ingenieurs voor de Rijkswaterstaat werden opgeleid. De reglementen van deze laatste instelling bevatten (naast uitvoerige beschrijvingen van de te verstrekken maaltijden) het programma voor de cadetten van de waterstaat, die eveneens de scherm- en danslessen en de exercities van de infanterie moesten volgen. De onderwijsstof voor deze categorie behelsde: algebra, meetkunde, beschrijvende meetkunde, hogere meetkunde, differentiaal- en integraal-berekeningen, statica, hydrostatica, dynamica, werktuigkunde, natuurkunde, scheikunde, geodesie, geschiedenis, aardrijkskunde, Nederlands, Frans, Duits, Engels, rechtlijnig en handtekenen, versterkingskunst, burgerlijke bouwkunde en waterbouwkunde. De beide laatste onderwerpen werden respectievelijk gedoceerd door een architect, die tevens toezicht hield op de oefeningen gegeven door de

modellenmaker en de timmerman, en door een ingenieur van de waterstaat⁵⁹.

Daar een gemeenschappelijke school voor militairen en burgers grote nadelen met zich bracht, gingen er stemmen op, de opleidingen te splitsen en bij Koninklijk Besluit van 8 Januari 1842 werd bepaald, dat „eene Koninklijke Akademie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs, zoo voor 's lands dienst als voor de nijverheid, en van kweekelingen voor den handel, zoodra mogelijk zou worden opgericht te Delft”. Het K.B. van 20 October '42 gaf nog als nadere bepaling, dat in het derde en vierde studiejaar bouwkundelessen gegeven zouden worden voor vakken buiten 's lands dienst. In 1848 wilde men deze regeling weer ongedaan maken door een samentrekking van Delft en Breda, maar de gerezen protesten waren van dien aard⁶⁰, dat in 1851 de opleiding voor ingenieur van de waterstaat in Breda verviel en Delft sindsdien het monopolie behield.

De afgestudeerden van de Polytechnische school drukten vervolgens zo'n stempel op de architectuur van openbare gebouwen en kerken, dat men denigrend van „Waterstaatsstijl” ging spreken — het overeenkomstig verschijnsel van een eeuw later is maar al te bekend. Is de „Delftse School” traditionalistisch, onder het eerste begrip verstond men een destijds progressief allegaartje van neo-classieke neo-gothische en neo-romaanse opvattingen. De laatste kwamen het eerst tot uitdrukking aan het genoemde ziekenhuis Coolsingel en aan de door Heijncinx in 1843 te Ginneken gebouwde villa Mariëndal⁶¹. De plattegrond van deze laatste was nog streng symmetrisch, de gevels waren van IJsselsteen opgetrokken, de meeste ramen als van deelzuiltjes voorziene tweelichten behandeld en het zinken dak werd aan het oog onttrokken door een hoge borstwering met rechte lijsten en een rondboogfries.

Met dit voorbeeld hebben wij echter de grens van ons onderwerp reeds overschreden en zijn bij het eclecticisme beland, een stroming, waardoor de architectuur steeds verder bergafwaarts zou glijden, hoewel ze juist door diegenen was voorbereid, die naar verbetering streefden door kunsthistorische voorlichting⁶². Het moge wrang klinken, maar een groeiende belangstelling voor de oude kunst

⁵⁹ *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie*, 's-Gravenhage en Amsterdam 1828, Art. 82, 89.

Id. Breda 1841, art. 98.

⁶⁰ Zie de anonyme pamfletten: *Een woord aan de natie en hare vertegenwoordiging*, 1848; *De Bezorgdheid omtrent het voortdurend bestaan der Delftsche Akademie*, 1849; *Breda en Delft*, 1850.

⁶¹ E. S. Heijncinx, „Het bouwen van een Landelijk Woonhuis, zonder grondmuren of zoogenaamde fonderingsmuren”, *Bouwkundige Bijdragen*, Jrg. II, blz. 26-30.

⁶² In Engeland waardeert men deze eerste boden van het verval wel blijkens de restauratie van deels nog classicistische deels reeds chalet-achtige villa's, die John Nash en na diens dood in 1835 James Pennethorne achter Regents Park bouwden. Men leze: *Romantic villages, The Restoration of Nash Houses near Regents Park*, *The Architect and Building News*, Vol. 197. Numb. 4243. 1950, blz. 387-395.

is doorgaans het vege teken voor het verminderen van eigen scheppingsvermogen. Met Pevsner mag men het betreuren, dat de negentiende eeuw niet voortbouwde op het oorspronkelijke werk van Soane en Gilly, maar toen onze eeuw dit deed ⁶³, liep het ook op niets uit. Een stijl kan immers niet gedragen worden door enkele kunstenaars, noch in stand blijven door een geperfectionneerd onderwijs, zo de voedingsbodem ontbreekt, de harmonische samenleving. En naarmate wij dieper zinken, klampen wij ons wanhopiger vast aan steeds weer nieuwe theorieën, alsof een oplossing te vinden ware langs verstandelijke weg. Slechts zakelijke doeleinden kan men op deze wijze bereiken en daarom kan de architectuur-beschrijver van de laatste honderd jaar uitsluitend genoeg beleven bij, ja is zelfs aangewezen op de bestudering van de utiliteitsbouw: winkels, magazijnen, stations, ziekenhuizen, gevangenissen en fabrieken en ruimer opgevat: nieuwe materialen, constructies, bijzondere voorzieningen en efficiënte plattegronden. Een dergelijke architectuurgeschiedenis is echter nog niet geschreven, omdat de technici doorgaans slechts naar de toekomst zien en de historici naar de uiterlijke vormgeving van de representatieve werken ⁶⁴. Indien dit echter gebeurt dan zal men verachte scheppingen als Rose's gietijzeren Ridderzaal en Hoge Raad en Outshoorns Paleis voor Volksvlijt met andere ogen gaan beschouwen, want in zich dragen zij de kiemen van het latere functionalisme. De architectuur-historici mogen de aesthetische ontwikkeling met gemengde gevoelens volgen, zij moeten begrijpen, dat reeds in de vorige eeuw het accent is verlegd en dat de bouwkunst in dit industriële tijdperk uit een andere gezichtshoek gezien behoort te worden dan die uit de voorafgaande perioden. Het zou ons niet verbazen, wanneer een volgend geslacht de jaren om 1850 als keerpunt in de vaderlandse architectuurgeschiedenis gaat beschouwen.

⁶³ o.a. Otto Wagner's „Jugendstil"-kerk uit 1906 voor het gesticht Am Steinhof bij Wenen gaat via Jos. Olbrich's Weense Sezessionsgebouw uit 1898 en Schinkel's Nicolaïkerk te Potsdam terug op Gilly's Nationaltheater.

⁶⁴ Een uitzondering (met S. Giedion's voortreffelijke *Space, Time and Architecture*, Cambridge Mass., Londen en Oxford 1943) vormt: T. Bannister, „The first iron-framed buildings", *The Architectural Review*, Vol. 107. Numb. 640. 1950, blz. 231-246. Hierin wordt een bijzonder belangwekkend overzicht gegeven van het ijzer als constructiemateriaal voor gebouwen van af het oudste voorbeeld: de gietijzeren kolommen en dito binten met troggewelven in Strutt's katoenfabriek te Derby (1792).

SUMMARY

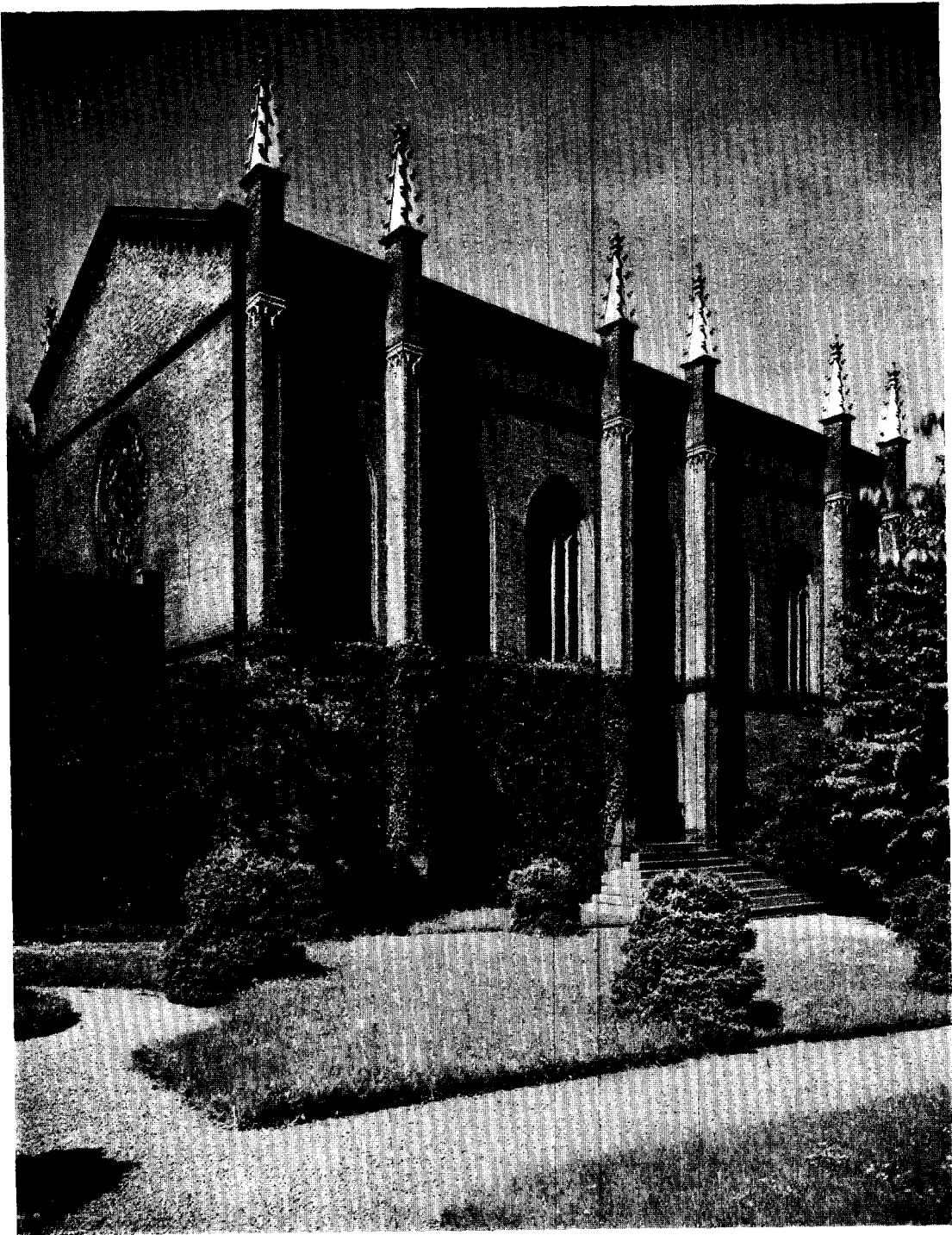
THE DUTCH ARCHITECTURE IN THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY,

BY R. C. HEKKER

The author wants to excite interest for the buildings of the first half of the 19th century as the Dutch historians of architecture have paid little attention to this subject. He points to the fact, that the neo-classical trend, which appeared in the course of the 18th century, was strongly stimulated by King Louis, the brother of Napoleon. He sent for a court architect from France, Jean Thomas Thibault, in the meantime sending promising Dutch architects to Paris and Rome to study the subject. Since his appearance—1807—a distinction can be made between two neo-classical tendencies: one, which connects itself with the Empire style, a second which follows the Doristic Conceptions of Ledoux. The less progressive architects still kept to the rules of Vignola, whereas the anonymous builders, being averse to plastering and strict schemes, remained loyal to the traditional brick architecture.

All these trends however came to an end in the middle of the century, because, though shortly after 1840 the Hellenistic ideas of Schinkel were propagated as a salvation, ten years later, the Romantic had gotten so strong, that no classicistic building was projected ever since.

The new style—the neo-gothic—made its appearance at about 1800 by means of the landscape-architecture from England, but only in 1838 it was completely put into practice for the building of churches (Harmelen and Soesterberg). The increasing interest in the history of architecture promoted the eclecticism and in 1842 the first neo-romanesque building was erected (Hospital Coolsingel Rotterdam). In the same year the still flourishing Union of architects was founded and regulations made for the study for architect, measures however which could not prevent the sliding down towards the chaos.

Gothische Zaal in Den Haag, arch. G. Brouwer 1840.

VAN OUDENDIJK EN HET WEESHUIS TE BUREN

Afb. 1. Caritas van de Weeshuispoort te Buren.

Foto's Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Afb. 2. Poort van het Weeshuis te Buren.

DE UTRECHTS-HAAGSE BOUWMEESTER-BEELDHOUWER
ADRIAEN FREDERICKSZ. VAN OUDENDIJK
EN DE BEELDEN OP DE POORT VAN HET WEESHUIS TE BUREN

DOOR

PROF. DR. E. NEURDENBURG

Een van de bezoeken aan beeldhouwwerken, die de schrijfster van „De Zeventiende-eeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden” tot na de bevrijding moest uitstellen, gold het Weeshuis te Buren¹. Het was aantrekkelijk weer eens na jaren op dit zeldzaam rustige plekje te vertoeven aan de voorpoort², gelegen tegenover een tuin met, achter het poortgebouw en de wel zeer zware 19de-eeuwse muur, de evenwichtige architectuur van het Weeshuis. De beelden op de poort hebben veel geleden, maar het is toch lonend tenminste de Caritas afzonderlijk af te beelden (afb. 1 en 2). Ook is het mogelijk aan de drie beelden de eigen stijl van een beeld- of steenhouwer te herkennen. Wie deze beeldhouwer was is een punt waarover de schrijvers over het Weeshuis als bouwwerk zich niet hebben uitgesproken. Wel konden zij in een rekeningenboek een naam vinden, de naam van „Meester Adriaen Fredrick, steenhouwer”, maar zij hebben, aangezien deze steenhouwer de bouwmeester was, mede in verband met zijn bouw van het stadhuis³, slechts aan hem als architect gedacht. In dat „Rekenboecq aengaende den ontfanck ende uyttgaeff van den bouw van het weeshuis, dwelck Haere Fur. Gen.⁴ goede gelieven is van meyninghe op te bouwen binnen de stadt Buren”, komt op 26 December 1613 de post voor, luidende: „betaelt aan Meester Adriaen Fredrick steenhouwer ter saecke van dat hy over verscheyde patronen ende beworpen gemaect heeft van het weeshuys de somme van f 90.—”⁵.

Het spreekt vanzelf dat men uit deze optekening de conclusie heeft getrokken dat Meester Adriaen Fredericksz. de bouwmeester van het weeshuis was. Maar

¹ Dit bezoek hield mede verband met een vraag van Dr. R. F. P. de Beaufort, die bezig met de beschrijving van Buren, mijn aandacht nog weer eens op de beelden vestigde.

² De poort is tegenwoordig gesloten.

³ Zie *Gelre, Bijdragen en Mededeelingen* deel XXX (1927) blz. 182, mededeling van Mr. A. P. van Schilfgaarde, zie noot 13 hierachter. Aan het stadhuis werden leeuwen en wapens gemaakt door Jacob Canneman, steenhouwer; in 1609 kocht deze daarvoor de steen en in 1611/12 weer, nu voor „wapenen, troingens als anders” enz.

⁴ Gravin Maria van Nassau, douarière Hohenlohe, dochter uit het huwelijk van Prins Willem van Oranje en Anna van Egmond, erfdochter van Buren.

⁵ *Gelre, Bijdragen en Mededeelingen* deel XXII (1919) blz. 189 e.v. De stichtingskosten van het Weeshuis te Buren, medegedeeld door J. de Graaf.

de architect, veelal immers en ook hier steenhouwer, de man die de ontwerpen maakte voor de bouw, waarbij in die tijden zoveel bewerkte natuursteen een rol speelde, was inderdaad ook de steenhouwer en vaak was hij beeldhouwer, wanneer zijn aanleg, zoals dat bij Hendrick de Keyser het geval was, dat meebracht. En zo ligt het wel voor de hand dat onder de ontwerpen die Adriaen Fredericksz. voor het weeshuis maakte en waarvoor een zoveel grotere — zij het in ons oog toch nog kleine som — aan hem werd uitbetaald dan voor het stadhuis, zich ook het ontwerp bevond voor de toegangspoort met de beelden tot het weeshuis. Daarbij komt dat ook deze poort in 1613 gereed kwam. Zij draagt dat jaartal, al is dit op het fries met andere details bij een restauratie vernieuwd of opgehakt. In elk geval kunnen wij aannemen dat ook de drie beelden in dat jaar gereed zijn gekomen. Dat wij ze aan Adriaen Fredericksz. kunnen toeschrijven wordt nader bevestigd, doordat de bouwmeester als beeldhouwer zowel in Utrecht, waar hij in het Sint Lucasgilde een belangrijke rol speelde, als, na zijn werkzaamheid in Buren, in Den Haag, eveneens in het Sint Lucasgilde, voorkomt.

Tot voor kort was het niet bekend, waar de bouwmeester van de twee Burense bouwwerken vandaan was gekomen. Wel was een Adriaen Fredericksz. in 1614 in het Sint Lucasgilde in Den Haag opgenomen ⁶, maar deze was beeldhouwer, en zo hebben de schrijvers over Buren aan hem niet gedacht. Toen echter mijn aandacht op de overeenkomst der namen van den bouwmeester in Buren en den beeldhouwer in Den Haag was gevestigd en ik trachtte Adriaen's afkomst te vinden, kreeg ik enige notities in handen, die ik jaren geleden had gemaakt uit Mr. S. Muller Fzn.'s „Schildersvereenigingen” ⁷, welke een beeldsnijder en antieksnijder, zoals hij in de verschillende stukken genoemd wordt, Adriaen Fredericksz. betreffen, die Utrechts inwoner was.

Zo werd opeens het verband duidelijk. Het was deze Utrechtse steenhouwer, bouwmeester zowel als beeldhouwer, die in de jaren 1611-13 in Buren werkte en vervolgens in 1614 van Utrecht naar Den Haag verhuisde, waar hij tot zijn dood toe woonde.

Informaties in de archieven in Utrecht en Den Haag ⁸ brachten gegevens aan het licht die als een bus in elkander sloten en het mogelijk maakten mede met het reeds eerder in Obreen's Archief en het door Mr. S. Muller Fzn. gepubli-

⁶ Zie „*De Zeventiende-eeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*” blz. 164, ook reeds gepubliceerd in Obreen, *Archief* IV blz. 3, „Adriaen Fredericxs beeldsnijder ende steenhouwer (in margine: van Ouwendijck) heeft zijn gildegeld betaald 29 Augustus 1614 f 6.—”.

⁷ Mr. S. Muller Fzn., *Schildersvereenigingen te Utrecht*, in de *Utrechtse Archieven* I (1880), zie blz. 19, 63, 94, 95, 127.

⁸ Aan de heren Mr. J. W. C. van Campen, gemeente-archivaris van Utrecht en Dr. W. Moll, gemeente-archivaris van Den Haag, betuig ik hier gaarne mijn dank voor de zo welwillend verstrekte gegevens.

ceerde een korte levensgeschiedenis van den bouwmeester-beeldhouwer en wel speciaal in zijn functie van steenhouwer-beeldhouwer, op te stellen ⁹.

Wanneer Adriaen Fredericksz. is geboren is onbekend. Het oudste in Utrecht aanwezige doopboek vangt pas met 1612 aan. Hij was de zoon van Frederick Jansz. van Oudendijk en Adriaentgen Vincken. Zijn vader was kistenmaker en dus schrijnwerker of meubelmaker. Een merkwaardige overeenkomst zien wij hier met den eveneens uit Utrecht afkomstigen Hendrick de Keyser, met wien hij wel geen generatie in leeftijd verschilde. Daar Adriaen's vader in 1564, buitenlands vertoevend, 25 jaar oud was, zou Adriaen niet zo heel veel jonger dan den in 1565 geboren De Keyser behoeven te zijn, maar aangezien hij pas in 1609 trouwde, zou hij dan wel zeer laat in het huwelijk zijn getreden. Ondertussen kan hij een der jongste kinderen van zijn ouders geweest zijn. Dat Adriaen naar Italië reisde, is bekend uit een optekening van een Utrechtsen burgemeester, Dr. Cornelis Booth. Deze, die in 1656 en 1657 burgemeester was en 1678 overleed, heeft genealogische aantekeningen over zijn familie gemaakt welke in het Utrechtse Rijksarchief berusten. Aangezien hij gehuwd was in tweede huwelijk met Digna van Wyckersloot, en „Adriaen Fredricksz. van den Oudendyck, wonende aen de Steenwech, jongesel” op 14 Februari 1609 trouwde met „Josina van Wyckersloot, jongedochter wonende by de Reguliers-brugh, beyde van Utrecht”, lag het op de weg van Booth ook aantekeningen over den met een van Wyckersloot getrouwden Adriaen Fredericksz. te maken. Blijkbaar heeft hij niet diens geboortejaar kunnen vinden, en ook over zijn sterfjaar heeft hij niets opgetekend. Maar de betekenis van Adriaen heeft hij in een enkele zin wel zeer duidelijk vastgelegd: „Adriaen Fredriksz. van Oudendijck was een goed architect en beeldhouwer, lange in Italien geweest sijnde, sterf in den Hage”, waaraan hij toevoegde: „hij nam te wyve Josina van Wyckersloot tegen haer moeders en vrienden wille”. Dit laatste gebeurde dus in 1609, het jaar van Adriaen's huwelijk dat hij toch mogelijk vrij laat heeft gesloten, omdat hij lang in Italië was geweest.

Ondertussen kunnen wij ook verder nog uit de Utrechtse archivalia een en ander te weten komen. Mr. Van Campen, de Utrechtse gemeentearchivaris, acht het waarschijnlijk— en dit komt mij ook zo voor — dat onze bouwmeester-beeldhouwer identiek is met Adriaen Fredericksz., die in verband met de Utrechtse onlusten van 1610 op 27 Maart van dat jaar met nog 16 andere Utrechtse burgers door de Raad der stad gecommiteerd werd „omme t'adviseren, diligenteren ende te helpen vorderen, alles wes tot defensie van de stadt eenichsins dienlijck ende nodich sal sijn” ¹⁰. De vooraanstaande plaats die hij, zoals wij straks zullen zien, omstreeks dit jaar in het gilde innam, maakt dit aannemelijk. Vervolgens blijkt

⁹ Het ligt natuurlijk niet in mijn bedoeling op het werk van A. F. als bouwmeester in te gaan.

¹⁰ Dodt van Flensburg, *Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenis*, deel IV (1844) blz. 240.

uit een acte van 5 December 1610¹¹ dat Adriaen's vader „Frederick Jansz. van Audendyck deser stadts borger” hem de helft van een huis overdraagt¹². De beeldhouwer is dus na zijn huwelijk in Utrecht blijven wonen en heeft zich daar gevestigd.

In het volgende jaar op 13 September behoort de beeldhouwer met Joachim Wttewael, Adam Will(a)erts en anderen tot de schilders en beeldsnijders die voor commissarissen compareerden bij de afscheiding van deze beroepen van het Zadelaarsgilde, waartoe ze te voren hadden behoord, en nog in hetzelfde jaar komt hij voor in een rekening van het Sint Lucasgilde voor verteringen bij die scheiding gemaakt naast Abraham Bloemaert en Paulus Moreelse en anderen en vervolgens staat zijn naam op de ledenlijst van het gilde van 1611 onder de „Beeldthouwers ende Antycksnijders”. Wat het werk was dat Adriaen in Utrecht tot stand bracht, is ons helaas niet bekend, wel dat hij een leerling had, Jan de Cock, die als zodanig voorkomt onder de „leerjongen van beeldthouwers ende antycksnijders”, eveneens in 1611.

In dezelfde tijd, in de jaren 1611/12, kunnen wij Adriaen Fredericksz. in Buren inderdaad aan het werk zien en wel eerst als bouwmeester, wanneer hij betaald wordt voor „patronen voor het stadthuys met den toorn daerop staende”¹³. Dat hij in de betreffende acte architect wordt genoemd, wijst er op dat hij ook reeds eerder als zodanig werkzaam is geweest, in Utrecht of elders. Al spoedig daarop is in Buren de bouw van het Weeshuis gevolgd met alle ontwerpen daarvoor, want op 26 December 1613 ontvangt hij de betaling, waarover wij boven reeds spraken.

Ondertussen zijn blijkbaar plannen bij Adriaen Fredericksz. gerijpt om zich in Den Haag te gaan vestigen, want reeds op 23 October 1613 draagt hij, vermoedelijk in verband met hun aanstaand vertrek, samen met zijn vrouw, hun huis in Utrecht aan een ander over. Zo treffen wij „Adriaen Frederics beelt-houder” vervolgens op 22 Februari 1614 als burger aan in Den Haag¹⁴. Uit de som die hij betaalt, blijkt ook dat hij van elders kwam. Vervolgens komt „Adriaen Fredricsz. van den Ouwendijck” met zijn vrouw op 1 Juni 1614 in een acte in Utrecht voor. Ook volgens deze acte wonen zij dan in Den Haag.

In hetzelfde jaar op 29 Augustus is hij als „beeltsnijder ende steenhouwer” in

¹¹ Registers van transporten en plechten der stad.

¹² Acte in de Registers van transporten en plechten der stad; het betreft een huis aan de westzijde van de Elisabethsstraat „waer off de voorn. Adriaen Fredericxs het vierde paert in sijn eygen naem, als mede erffgenaem van za. Adriaentgen Vincken sijn moeder, es competerende”.

¹³ Zie noot 3 hierboven. De post luidt: „Hem werdt Adriaen Fredericksz., architect, toegeleyt van dat hij de stadt dienstich is geweest met patronen te maecken soe van 't stadthuys als den toorn daerop staende 5 gld”.

¹⁴ Resoluties van de Magistraat 22 Febr. 1614.

het Sint Lucasgilde opgenomen en heeft hij zijn gildegeld betaald¹⁵. In het ledenregister wordt dan aangetekend: „Adriaen Fredericxs van Ouwendijk, steenhouder”.

In Den Haag gaat hij er blijkbaar onmiddellijk toe over een huis te bouwen, want nog in 1614 koopt hij een stuk grond aan de westzijde van de Warmoesstraat, terwijl hij een aangrenzend stuk in 1616 er bij kocht. Weinig jaren later, in 1621, heeft hij dit huis en erf al weer verkocht.

Op 13 Mei 1624 was Adriaen Fredericksz. nog in leven; hij stelt dan als zijn gemachtigde in Utrecht zijn zwager Dr. Willem van Nellesteyn. Op 17 Mei 1626 is hij echter reeds overleden, want dan transporteren de erfgenamen van Peter van Ravesteyn en Elisabeth van Audyck, onder wie „d'onmundige kynderen van za. Adriaen Fredericxsz. van Audyck verweckt bij Josina van Wycker-sloot”, een huis aan de noordzijde van de Hamburgerstraat aldaar. Aangezien „Adriaen van Ouwendijk” 16 Nov. 1624 nog als getuige optrad bij een notariële acte, die dan ook zijn handtekening draagt¹⁶, moet hij tussen deze datum en 17 Mei 1626 gestorven zijn. Zijn weduwe vestigde zich met haar kinderen weer in Utrecht, blijkens het aanbrengen bij de Momboir Kamer op 2 Jan. 1627 van het overlijden in het laatst van December van een der kinderen. Zij bleef toen over met vier nog onmondige kinderen¹⁷. Gegevens over haar overlijden in 1633 en de scheiding van de boedel van het echtpaar in 1635 zullen wij hier niet verder bespreken.

Het is wel heel jammer dat burgemeester Booth geen enkel bouw- of beeldhouwwerk van den bouwmeester-beeldhouwer noemt en dat er blijkbaar ook geen rekeningen gevonden zijn, die bouw- of beeldhouwwerken van Adriaen Fredericksz. betreffen. Wij moeten ons tevreden stellen met de wetenschap dat hij van Utrecht uit, kort vóór zijn vertrek naar Den Haag, in Buren twee belangrijke bouwwerken, het tweede met steen- en beeldhouwwerk voltooide, toen hij daar raadhuis en weeshuis bouwde. Onze belangstelling in de beeldhouwkunst moeten wij voorlopig bevredigen met het bekijken van de drie beelden op de Weeshuispoort, die in 1613 gereed waren.

Deze beelden, die door beschadigingen niet meer geheel intact zijn, stellen voor Geloof, Liefde of Caritas en Hoop. Zij zijn alle drie gedrapeerd in een kleed met mantel die met een overeenkomende knoop op de schouder of schouders is samengebonden. Niet alleen deze knoop is een kenmerk van den beeldhouwer, ook de plooiën die wel enigszins aan Hendrick de Keyser herinneren,

¹⁵ Adriaen Fredericxs beeltsnijder ende steenhouwer 29 Aug. 1614 betaelt 6 gld. In margine A° van Ouwendijk. Zie Obreen, Archief IV, 3.

¹⁶ Gemeente-archief te 's-Gravenhage No. 11 blz. 108.

¹⁷ Zie ook Rekening van de Buurkerk 1626/27 fol. 99.

hebben toch een eigen val met kenmerkende kleine dwarse deukjes. Een eigenaardige breedte der schouders valt op en zeer zware armen, die echter ten dele vernieuwd zijn. Het beste van de drie beelden is de Caritas, hier met één kind; zowel het gezicht als de wijze waarop de vrouw het kind tegen zich aanhoudt en de stand maken met de deukplooitjes en neervallende plooiën het beeld tot een verdienstelijk werk.

Jammer, dat we over de verdiensten van Adriaen Fredericksz. als beeldhouwer niet meer te weten kunnen komen, noch in Utrecht noch in Den Haag, terwijl hij toch in beide steden als beeldhouwer gewerkt moet hebben. Misschien helpt vergelijking van de drie Burense beelden met beeldhouwwerk aldaar ons nog eens aan ander werk van hem. Voorlopig moeten wij tevreden zijn met de kennis van de beelden op de Weeshuispoort te Buren, die den bekwamen bouwmeester tevens als een goed beeldhouwer doen kennen.

ADRIAEN FREDERICKSZ. VAN OUDENDYCK, ARCHITECT AND SCULPTOR FROM UTRECHT AND THE HAGUE, AND THE STATUES ON THE GATE OF THE ORPHANAGE IN BUREN

BY E. NEURDENBURG

The author of "the Seventeenth Century Sculpture in the Northern Netherlands" records more detailed dates about a sculptor and architect from Utrecht and the Hague Adriaen Fredericksz. van Oudendyck, who has been mentioned in her book as a sculptor from the Hague. A Adriaen Fredericksz. was the architect of the townhall and the orphanage of Buren. The author can prove that this same man acted as a sculptor in Utrecht and since 1614, in the Hague, where he died between November 16th 1624 and May 17th 1626. In Utrecht he played an important part in the corporation, in the Hague he also was a member of the corporation of St. Luke. In Buren he received payments for all the designs for the orphanage. The author attributes to him the gate, finished in 1613, with the statues of Faith, Hope and Charity, recognizing a style of his own in these sculptures. She expresses the hope that some more sculpture will be found of this able architect and sculptor.

BOEKBESPREKINGEN

S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en M. D. Ozinga. Duizend jaar bouwen in Nederland. Deel I. De bouwkunst van de Middeleeuwen. Stad en Dorp door Mr. S. J. Fockema Andreae, De Architectuur door Dr. E. H. ter Kuile. Amsterdam 1948. (Heemschut bibliotheek Deel 3), C. V. Allert de Lange. Prijs geb. f 22.50.

Wanneer bouwkunst inhoudt: ruimte te scheppen voor zakelijk doel op schone wijze, dan hebben beide schrijvers dit begrip hoog gehouden en verwerkt. Zij zijn uitgegaan, objectief vast te stellen, wat er aan gegevens voorhanden is en hebben zich daarbij afgevraagd welke natuurlijke

en welke door de mens gestelde voorwaarden er waren, die dit bouwen stimuleerden tijdens de Middeleeuwen. Door het ordenen der feiten is een systematiek ontstaan, oorzaak en gevolg werden nagespeurd, en zo kon een ontwikkelingsgang aannemelijk gemaakt worden. Waar de studie der stedebouwkunde later opkomt dan die der architectuur, is het begrijpelijk dat: „Stad en Dorp” minder een gesloten beeld geeft dan de „architectuur”. Het eerste toch toont in de aanvang een zekere aarzeling, want als de schrijver zegt: „het land was er vóór de steden” laat hij op deze kei-harde waarheid volgen: „de landelijke bebouwing is in haar vorming *over het alge-*

meen (cursivering van mij) anterieur aan de stedelijke..." Hier blijft dus een mogelijkheid voor ander inzicht. Daarentegen bij Ter Kuile staat zonder voorbehoud (men hoort het hem zeggen): „De oudste overblijfselen van middeleeuwse kerkelijke bouwkunst in ons land dagteekenen uit het vóór-romaansche tijdperk." Hij snijdt de pas af voor iets anders, want alles is hier onder „vóór-romaansch" te vangen. Ten slotte duiden beide schrijvers subjectief aan, dat het bij de louter zakelijkheid niet gebleven is, doch dat het juist de verschijningsvorm is, die de mogelijkheid schept de daarvoor ontvankelijke mens iets van het schone te laten beleven. Hier is dan bouwkunde tot bouwkunst gegroeid.

„Stad en Dorp" vangt aan met „de nederzettingsvormen" overeenkomstig de plaatselijke gesteldheid en ontloopt terecht de moeilijkheid der stamcontrasten, al schemeren zij even door. Dat zich „het boerenhuis uiterst slecht leent voor groepering in kunsthistorisch verband" lijkt mij te positief; wel kan men aanvaarden dat het hier buiten beschouwing blijft. Tastend gaat het nu verder bij: „De vroegste stedestichtingen", dat, gezien het onderwerp begrijpelijk is, want ook bij het kind zijn de tastorganen een der eerste die gebruikt worden, om de omringende wereld op te nemen. Maastricht, Dorestad, Tiel, Utrecht, Deventer en Middelburg worden beschouwd. Vervolgens komen: „De stedestichtingen in het kader der Landsheerlijkheid", waarbij de bedijkingssuccessen in de 13de en 14de eeuw ingrijpen en een nieuw aspect opnemen. Terecht wijst de schrijver erop, hoe het ontwaterings- en ontginningwerk van invloed is bij de centrumvorming, en het verkeer de aandacht gaat vragen. Dat het begrip stad niet alleen aan ommuring vast zit, doch ook aan niet-ommuurde plaatsen moet toegekend worden, zet hij duidelijk uiteen en hij bespreekt daarbij stadsrecht, bestuursinrichting, marktrecht e.a. Dan volgen. „De steden van het lage land", waar de grachten een eigen karakter aan de stad geven. Groeperingen kunnen nu gemaakt worden en we zien — om slechts bij Holland te blijven — „Steden van de geest- en zandtongen" als: Haarlem, Alkmaar; „Dijk- en damdorpen" als: Dordrecht, Vlaardingen, Leiden, Schiedam, Gouda e.a. Voorts wordt belangstelling gevraagd voor. „De steden van het hoge land", n.l. enerzijds: „burcht- en kasteeldorpen", gelijk Nijmegen, Zutphen, Kuilenburg, Heusden; anderzijds „oeversteden" als: Arnhem, Roermond, Venlo enz. Daarna worden in groepsverband gezien de „brugge-steden, aanvankelijk aan een voorde of waadbare plaats gelegen", als:

Sittard, Doetinchem, Zwolle, Amersfoort, 's-Hertogenbosch en Breda. Ten slotte komen de „jongere steden, die ontstaan zijn aan de voorpoorten van vroeg-middeleeuwse stiften" als: Oldenzaal, Susteren, Ootmarsum e.a. Na de stedestichting komen de hoofdstukken over: „stadsuitbreiding, invloed der stad op haar omgeving, nieuwe dorpen en steden, mislukte stichtingen, Nederlandsche steden omstreeks 1550, en een terugblik."

Meende ik een aarzeling bij de aanvang op te moeten merken, zo vind ik deze ook terug in de sluitrede des schrijvers als hij zegt: „Met al de verwarringen, de ongebreidelde concurrentie, de schijnbare onzakelijke factoren die de stedelijke vormingen beïnvloed hadden, is toch het resultaat van een weldadige doelmatigheid". De randschoolmeester zal dit credo onpaedagogisch vinden, maar gelukkig zijn er anderen die deze eerlijke bekentenis van Fockema Andreae juist op prijs zullen stellen, wetend de groote moeilijkheden die in de aanduiding van de historische ontwikkelingsgang van „Stad en Dorp" liggen. Want bij dit alles gaat het nog niet om de oplossing der problemen, maar allereerst om duidelijk aan te tonen, waar deze liggen. Hieraan heeft de schrijver ruimschoots voldaan en daardoor een verdienstelijke arbeid geleverd, die meer dan de moeite waard is, doorploegd te worden.

„De Architectuur" van Ter Kuile vangt aan met: „De kerkelijke bouwkunst van het vóór-romaansche tijdperk." Terecht valt hij — om in bouwkundige terminologie te blijven — niet met de deur in huis, maar geeft in de: „Algemeene beschouwingen" een beknopte en duidelijke uiteenzetting van de Oud-Christelijke kerk. Na het Edict van Milaan in 313 (drukfout 333) wordt het basilikale type van het Latijnse langgerekte bouwwerk (hij vermijdt: langbouw) algemeen. Begrijpelijk ontwijkt hij het genetische probleem der basiliek zelve, dat hij wel noemt, doch dat hier niet terzake doet. Vervolgens wijst hij op de Byzantijnse centraliserende aanleg (hij vermijdt: centraalbouw) bij doopkapellen e.a. Ten slotte karakteriseert hij helder de belangrijkste onderdelen als: zuil, pijler, galerij, tribune, apsis, tegenapsis, krocht, dwarsschip, toren, om wat langer stil te staan bij het westerblok (door een Coué-methode is dit minder gelukkige woord bekliefd). Als kenmerk van dit vóór-romaans zegt hij — de moeilijkheid niet ontlopend — dat hier een vast stramien van rechthoeken (Frankrijk) en kwadraten (Duitsland) ontbreekt. Men kan het aanvaarden, doch het blijft m.i. te sim-

plistisch. Immers waar bij ons het stenen gewelf vrijwel tot 1150 ontbreekt, behoeft een kerk, alleen omdat ze een vast stramien mist, niet altijd vóór-romaans te zijn, doch kan evengoed romaans zijn.

Bij: „De kerkelijke bouwkunst van het romaansche tijdvak” worden aannemelijke groeperingen gemaakt naargelang van het Midden, het Noorden en de Maasstreek. Ik vraag mij daarbij af, waarom de schrijver aan de meer negatieve term „riblooskruisgewelf” de voorkeur geeft boven het meer positieve woord „graat-gewelf”, dat ook door de Fransen, Duitsers en Engelsen gebruikt wordt. Van bijzonder belang acht ik het, dat hij de aandacht vestigt op: materiaal en afwerking, onderwerpen die te vaak verwaarloosd worden. Terecht merkt hij daarbij op, dat het in Limburg voorkomende „vischgraatverband” (hij ontwijkt: opus spicatum, waaraan het toch herinnert) geenszins ouder behoeft te zijn dan de 11de eeuw.

Vervolgens wordt de kerkelijke gothiek voor en na 1400 besproken. De schrijver zegt (p. 190), dat de gothiek eerst geboren wordt, wanneer men het kruisgewelf over de middenbeuk bouwt, onverschillig of dit met of zonder ribben geschiedt, want dat zowel bij het ene als bij het andere de druk voornamelijk op de vier hoekpunten van het gewelfvlak uitgeoefend wordt. Indien dit werkelijk gelijk was, zou dus het graatgewelf boven de middenbeuk gebouwd, het criterium zijn, wat m.i. niet juist is. Bovendien wordt geëlimineerd het verschil in zijdelingse druk tegen de buitenmuren; deze toch is bij het graatgewelf aanmerkelijk meer dan bij het ribgewelf, ondanks het vernuftig betoog van Pol Abraham. Juist daarom is het ribgewelf statisch anders te zien dan het graatgewelf, welks schilden terecht door de toenmalige bouwmeester (hoewel zij statisch dit niet konden berekenen, het toch intuïtief begrepen hebben) evenals de weerstandsmuren, veel zwaarder werden uitgevoerd, dan bij het ribgewelf. En wat de schrijver als bewijs aanvoert, werkt als de steen die eigen ruiten ingooit, n.l. hij zegt dat net-, ster- en waaiergewelven decoratief zijn — dit is volkomen waar — want ze moeten soms met kunst- en vliegwerk aan de kap opgehangen worden. Het is juist daarom dat deze, statisch gesproken, bitterweinig te maken hebben met het echte constructieve ribgewelf. Zeker! Ter Kuile weet waar Abraham de mosterd haalt; ik meen dat Vermeulen eertijds ook enchanté daarover was, maar toch geloof ik dat in die zin de ratio niet afge-

daan heeft. Uiteindelijk ziet men uit de consequenties in de vormgeving, dat de middeleeuwer het ribgewelf constructief anders aanvoelde dan het graatgewelf. En het was juist door de omzetting van het constructieve in het decoratieve, dat de gothiek als een grandioos vuurwerk ten onder ging. Markant daarentegen merkt hij op, dat het „gebonden stelsel” voor de Franse geest minder aanvaardbaar is, wijl een vlug rythme het ganse bouwwerk doorloopt. Dat daarbij de neiging tot „horizontalisme” aan den dag komt, lijkt mij bedoeld te zijn als vertikalisme”.

Nauwgezet ontwikkelt de schrijver de „klassesieke” — en de Schelde-gothiek; de „Westfaalsche en Rijnlandsche scholen” en de „Romano-gothiek” in het noorden. Ook na 1400 gaat het op even klare wijze voort bij de basilieken der „Brabantische, Maas en Kempensche school”; bij die van de „Nederrijn” en die van het „Noorden en Oosten”. Ten slotte volgt een overzicht van de niet-basilikale kerken en de kloosters in Zeeland, Holland, Friesland en de Oostelijke gewesten, benevens een overzicht van materialen, afwerking en inrichting. Dat hij bij Ledesteen en Gobertange spreekt van „kalkhoudende zandsteen” en niet van het misleidende woord: kalkzandsteen (zelfs Van der Kloes sprak daarvan), is schijnbaar een nietigheid; voor mij echter typeert het de gedegeheid van Ter Kuile's werkwijze.

Een kort overzicht van: „kasteelen, paleizen, stadsversterkingen, bruggen, stadhuizen e.a. en ten slotte de woonhuizen voltooit het boek. Men zou kunnen vragen waarom hij (p. 364) spreekt van „kanten en kanteelen” bij trapgevel; bij een kruiskozijn over „middenkalf” en niet van „middendorpel” of desnoods: kalf, en over „bovenlatei”, hoewel er nooit een onderlatei is. Men kan zich afvragen of in Dordrecht de overkraging „wordt gehuwd” bedoeld is in de zin van „mariage de raison”, terwijl in Delft meer het vrije huwelijk zich in deze manifesteert; maar dit zijn alle futiliteiten die niets afdoen aan het uitstekende en gave werk, dat Ter Kuile hier geleverd heeft.

De bronnen, literatuur-opgave en register zijn in alle beknoptheid goed opgesteld. Mogelijk had men aan het laatste wat meer (thans slechts een 30-tal) bouwkundige termen kunnen toevoegen. Het afbeeldingsmateriaal is met zorg gekozen en even als het boek goed uitgevoerd. Deze publicatie der Heemschut-bibliotheek is een kostbare aanwinst en ook de uitgeefster heeft op lofwaardige wijze zich van haar taak gekweten.

WILLEM VAN DER PLUYM

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het schippers-aantependium in het bezit van het Gemeentemuseum te Nijmegen

Dr. G. T. van Ysselsteyn

Bijschriften in Musea

H. F. E. Visser

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda :

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteurs voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Het Schippers Antependium in het bezit van
het Gemeente Museum te Nijmegen. 37

Dr. G. T. van Ysselsteyn

Bijschriften in Musea 45

H. F. E. Visser

Nog eens het Mauritshuis 50

Prof. Dr. W. Martin

Het Mauritshuis door andere bril 52

Dr. A. B. de Vries

ZESDE SERIE

E. J. BRILL-LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	PAG.
Het Schippers Antependium in het bezit van het Gemeente Museum te Nijmegen	37
<i>Dr. G. T. van Ysselsteyn</i>	
Bijschriften in Musea	45
<i>H. F. E. Visser</i>	
Nog eens het Mauritshuis	50
<i>Prof. Dr. W. Martin</i>	
Het Mauritshuis door andere bril	52
<i>Dr. A. B. de Vries</i>	

NIEUWS-BULLETTIN

	KOL.
Restauratie-nieuws	37
Bonds-nieuws	39
Mededelingen	49
Tentoonstellings-agenda	51

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; W. Moerdijk, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Klooststeeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Lutervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amerstoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema *Monumentenverzorg:* Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, Dr. W. J. A. Visser

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Har denberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyen burg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en correspon derende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gebo noreerd met f 2.50 per pagina*

HET SCHIPPERS ANTEPENDIUM IN HET BEZIT VAN HET GEMEENTE MUSEUM TE NIJMEGEN

DOOR

DR. G. T. VAN YSSELSTEYN

In een artikel in *Oud Holland*¹ beschreef in 1912 de toenmalige Gemeente-archivaris wat hem bekend was geworden omtrent het machtigste van de Nijmeegse gilden, het schippers-gilde. Dit gilde bezat al in 1320 een eigen gasthuis en een kapel. Deze kapel werd in 1494 verbouwd en verfraaid en ingewijd door den vicaris van den aartsbisschop van Keulen. Zij was gewijd aan de heiligen Olaf, Clemens, Margaretha en Werenfried, maar werd naar den eerste St. Olofskapel genoemd. Het bekende antependium is hoogst waarschijnlijk ter gelegenheid van de verbouwing besteld.

Het is een van onze bestbewaarde en zeker ons grootste gouddraadborduursel en is terecht de trots van de kleine verzameling. Het heeft de maten van den normalen altaarvoorhang 0,98 m hoog, bij een breedte van 2,20 m. Het is een borduursel in zijde, goud- en zilverdraad, van applicaties op een donkerblauwen grond van Italiaans, waarschijnlijk Lucca-damast, in volle zijde uitgevoerd, versierd met een distelpatroon. Aan de bovenzijde heeft het doek een overslag met een opschrift, geborduurd op grijs-blauwe zijde, waar echter nog slechts sporen van aanwezig zijn. Het geheel is omzoomd met een zijden passement met franje, in rood en wit.

Voorgesteld is een koggeschip op de rede voor anker, geflankeerd door de Madonna met het Kind (links) en St. Olaf (rechts). Het schip is op zijde gezien met den achterstevan naar den toeschouwer gewend. Het heeft verhogende bouwsels op voor- en achterstevan; het roer is versierd met smeedijzeren motieven. De mast is zwaar en staat precies in het midden, de zeilen zijn aan de ra opgebonden, bovenin is een kraaiennest; de top steekt er bovenuit, is bekroond met een bol en versierd met twee wimpels in rood en wit met de wapens van Nijmegen en Gelderland. Langs de mast bevindt zich een touwladder, de touwen zijn voorzien van katrollen en balastzakken. Op den voorstevan is een grote vierkante vlag met het wapen van Gelderland, met blauwen wimpel; op den achterstevan een vlag met den adelaar van Nijmegen op een gouden veld, uitlopend in een wimpel. Het

¹ H. D. J. van Schevichaven, „Het Nijmeegsche Schippersgild en zijn Antependium”, *Oud Holland* 1912, pag. 9 e.v.

schip is bemand met drie menselijke figuurtjes, waarvan er een is voorgesteld terwijl hij bij het touwwerk bezig is en twee in het ruim. De eerste draagt een rood buis met capuchon en blauwen broek, een van de twee anderen een rode muts met blauw buis. In het midden van het schip is een rood veld aangebracht met acht gouden vlammen, het lijkt bedoeld als versiering. Het schip is uitgevoerd in bruine zijde, de omtrekken, het touwwerk en de gehele mast met het kraaienest zijn van gouddraad en bekronen het totaal als met een gouden kroon.

Maria draagt een groen kleed, dat alleen aan haar voet onder een blauwe met zilverdraad en bruin afgezette tunica uitkomt. De voet is rood geschoeid. Daar overheen draagt zij een roden mantel met goud doorweven; op het hoofd een gouden kroon, met rood en blauw bewerkt; lange haren vallen haar over den rug. Zij is naar rechts gewend en draagt het kind op den linkerarm. Met beide handen steunt zij Zijn linkerbeentje. Het Kind omhelst haar. Het is geheel naakt en heeft geen nimbus. De figuur staat op een veld van bloemen en planten in toefjes: viooltjes, madeliefjes, narcissen.

St. Olaf aan de andere zijde van het schip is naar links gewend en staat op een wit veld, eveneens met bloemen. Met het rechter been vooruitgestrekt houdt hij het zeemonster in bedwang. Hij draagt een zilveren harnas met blauw, waaroverheen een goud-met-roden mantel, gevoerd met bruin. Hoofdhaar en baard zijn lang en krullend; op het hoofd heeft hij een gouden kroon. In de rechterhand houdt hij een hellebaardierspiek, in de linker een ciborie. Met den onderkant van het wapen treft hij het monster in den geopenden muil. Het monster heeft een menselijk gezicht, het hoofd bedekt met een tulband, waarboven een kleine gouden kroon, het heeft een naakt geel lijf, een vissestaart en zwemvliezen als een eend, maar met lange nagels.

Op het blauw-damasten veld zijn afzonderlijk vier wapenschilden in rood met gouden ankers geappliqueerd.

De overslag draagt als opschrift:

. Ihesvs . In Eer Gods Ende Die Gode Sunt Olof . Maria .

en is geflankeerd door ankers. Elk woord heeft een hoofdletter, uitgevoerd in gouddraad met rood en blauw, waartussen bloemen: anjers, narcissen, koekoeksbloemen en violen.

Technisch bezien is het applicatiewerk, bestaande uit drie stukken, die voor tweederde zijn uitgesneden en vastgehecht op den damasten ondergrond. Ze zijn ieder afzonderlijk op linnen geborduurd en vervolgens gelegd en vastgehecht op het door linnen versterkte damast. Eigenlijk op het linnen alleen, want de kostbare zijden stof is zorgvuldig onder de figuren uitgesneden. De fragmenten zullen

weer elders hebben dienst gedaan. Het grootste van de drie is het schip met de zee in wit en blauw, met een gedeelte van het bloemenveld. De Madonna is er, ook met een gedeelte van het bloemenveld, overheen gemonteerd. Dit is met St. Olaf ook het geval, maar daar zijn bovendien de bloemen op het veld los bijgevoerd, zonder veel raffinement, met dien verstande dan, dat het borduursel er niet onderdoor loopt.

Het borduursel is in floszijde uitgevoerd, d.w.z. in zijde bestaande uit bundels zeer fijne draden. Deze bundels zijn zo goed als niet getwijnd. Gebezigd is de gewone grijpsteek, die er aan de voorzijde ongeveer als een steelsteek uitziet, maar in werkelijkheid een spansteek is. Men borduurt n.l. door het overdwars opnemen van enige linnen draden, spant den borduurdraad en steekt op dezelfde wijze weer in aan de overzijde. De achterzijde vertoont dan streepjes als het stiksel van een moderne naaimachine. Bij versleten plekken kan men meestal duidelijk waarnemen hoeveel draden zijn opgenomen en over hoeveel draden men heeft gespannen. Deze techniek geeft een besparing aan materiaal, maar is minder solide dan de steelsteek, die aan voor- en achterzijde ongeveer hetzelfde te zien geeft. Niet alleen de kleding van de grote figuren, maar ook alle contouren en belangrijke onderdelen, als de mast van het schip, zijn in metaaldraden, meest gouddraad, uitgevoerd. Deze draden zijn vastgezet in de kleur, waarin ze zijn gedacht: bruin, blauw, rood, groen met den z.g. lazuursteek. Ook de blauwe en rode zijdecontouren zijn zo behandeld.

Als gewoonlijk zijn ook bij dit borduursel het wit en het geel, in het algemeen de lichte kleuren, het meest gesleten. De zee is geheel geborduurd geweest; men ziet nu de zwarte lijnen, waarmede de tekening op het linnen was aangegeven. Dit heeft tot resultaat, dat het geheel, ondanks deze slijtage niet doods aandoet. Dit is ook het geval met de gezichten en het figuurtje van het Kind. Aan de moeten te zien, lijken de lijnen geborduurd te zijn geweest, niet de naakte delen in hun geheel.

Het doek moet er op een ogenblik wel zo deerlijk gehavend hebben uitgezien, dat men, misschien nog in de 19de eeuw, een restauratie heeft ondernomen. Het was vooral het damast, dat er voor het oog het ergerlijkst aan toe was. Men sneed de zijde, die onder den lossen overslag zat, weg, naaide den overslag vast en plakte het materiaal, in stukken gesneden, op de gehavende plekken. Dit werd bij een volgende gelegenheid nog eens herhaald met paraplu-zijde.

Toen het Gemeentebestuur besloot tot een nieuwe restauratie en deze opdroeg aan de werkplaats onder zijn auspiciën, was het eerste wat daar geconstateerd werd, dat het plaksel geheel grijs was uitgeslagen en verhard als een koek. De zijde, waarmee de metaaldraden waren vastgezet, was grotendeels vergaan, zodat

deze er als lange slierten bijhingen. Dit laatste was niet verontrustend, maar wat te beginnen met het plaksel? Aan de chemische wasserij, aan wie de reiniging was opgedragen, werd gevraagd om te trachten het plaksel met lauw water te betten in de hoop, dat het los zou laten. Het werd in tegendeel nog harder. Het resultaat was echter, dat het er toen met de vingers voorzichtig kon worden afgehaald.

Het terugbrengen in den oorspronkelijken staat bleek in zoverre verhelderend, dat nu kon worden geconstateerd, dat het blauw zijden damast eigenlijk in het geheel niet vergaan was. Aan den rechterkant was het volkomen intact en zo sterk als maar mogelijk. De beschadiging liep er aan den linkerkant overheen, in schuine strepen. Het zag er uit, of men er oudtijds een bijtende vloeistof tegenaan had gegooid.

Om een behoorlijk geheel te krijgen en de resten van het damast zo goed mogelijk tot haar recht te laten komen, werden de applicaties gedemonteerd, de losgekomen zijde-fragmenten werden op het Laboratorium voor Technische Botanica te Delft in heet water verder van hun kleefstof ontdaan, waarbij geconstateerd werd, dat de stof een temperatuur van 85 graden zonder nadelige gevolgen kon doorstaan en niet afgaf of verkleurde — waarop vervolgens onder het damast een lap natuurzijde werd gelegd, met de naaizijde van hetzelfde materiaal bijgeverfd in dezelfde kleur, en de applicaties weer gemonteerd. De losgelaten metaaldraden werden met zijde in de bijpassende kleuren vastgehecht. Aan het borduursel zelf werd niet geraakt. Eenvoudiger kan het niet ². Dit werk heeft echter voor het historisch onderzoek zeer belangrijke resultaten opgeleverd.

Wanneer men het schippersantependium voor de eerste maal ziet en aandachtig bekijkt, ligt het het meest voor de hand te denken aan een Duits maaksel. Nijmegen had vele relaties met Keulen, dat, behalve als centrum van passementwerkerijen — de z.g. Kölnische Borte — ook bekend was om zijn export van daar vervaardigde linnenborduursets. Zijde-borduursetateliers zullen er dus zeker ook niet hebben ontbroken. Het Nederlandse opschrift behoeft daar niet mede in strijd te zijn. Tot Wesel toe werd Nederlands gesproken, bovendien kunnen de opdrachtgevers op dit opschrift gesteld zijn geweest. De vormen *in eer, gode* en *sunt* wijzen op de Oostelijke herkomst. De Madonna toont alle verwantschap met de Duitse en speciaal de Keulse meesters. Stephan Lochner is wel een van de eersten, die het Kind naakt afbeeldt. Tilman Riemenschneider's Madonna's hou-

² De restauratie is in haar geheel uitgevoerd door Mej. W. F. Hooykaas, als 1ste werkmeesteres verbonden aan de *Werkplaats tot herstel van antieke Textiel onder auspiciën van de Gemeenten Nijmegen, Maastricht en Enkhuizen* te Haarlem, en heeft meer dan twee maanden onverzwakte aandacht en zorg gekost.

den meestal de beide voetjes vast. Ook het wat plumpe van de figuur met de iets te korte benen doet Keuls aan.

St. Olof is veel sierlijker. Voor wij echter tot een andere conclusie dan een Duits voorbeeld zouden komen, moeten wij bedenken, dat afbeeldingen van dezen heilige zeer schaars zijn. Hij werd vereerd in alle landen rond de Oostzee en bijgevolg ook door hen, die op deze landen handel dreven. De oudste kerk van Amsterdam is niet de St. Nicolaas, maar de St. Olofskapel, die Noordelijker lag³. De vorm *Olof* is dus blijkbaar algemeen Nederlands. Vondel beschrijft den heilige in de „Inwydinge van 't Stadthuis T'Amsterdam" (1655) als volgt:

110 ... de zeekapelle

Ter eere van Godts Helt, Sint Olof, die zijn troon
 In 't Noorden had gebouwt, en wien de martelkroon
 Met recht wert toegekeurt: want toen hy onder d'Ieren
 Tot kennis quam van Godt en Christus kruisbanieren,
 En in Nieuw Megen sprack d'orakel van Godts mont,
 Liet hy zich Kerstenen en wasschen op de vont,
 Van 't heiloos Heidensch slym. dus zuiver, en herboren,
 Zocht hy Godts dienst en Kruis te planten by zijn Nooren,
 En, die een Koning was, verkondigde het licht,
 Waer voor de zon en maen en steile Noordstar zwicht.
 De maght der afgoôn raest, en, als een stroom gedreven,
 Bejegent hem in 't velt, daer hy getroost zijn leven
 En kroon ten beste schenckt aen Christus kruisaltaer,
 Geheilicht door het bloet van zulck een martelaer.

Volgens den Lexicon für Theologie und Kirche⁴ is de zaak anders, dan Vondel haar voorstelt en zeker niet minder gecompliceerd. Er zijn namelijk twee Noorse koningen van dien naam, die kort na elkaar hebben geregeerd, beiden in geur van heiligheid gestorven. Olaf I Tryggvesson kwam als viking naar Engeland. Hij werd in 994 te Winchester gedoopt, keerde naar zijn land terug, stichtte de stad Drontheim met een kerk gewijd aan St. Clemens, trok vervolgens op tegen de heidenen in Pommeren en stierf, doordat hij gewond in zee sprong. (Omstreeks 1000).

Olaf II Haraldsson kwam in 1015 aan de regering, ook hij werd als viking in Engeland bekeerd, maar te Rouaan gedoopt. Hij voltooide het missiewerk van Olaf I en viel in een oorlog. Zijn graf werd in hoge ere gehouden. De meeste afbeeldingen herbergt het museum te Lübeck. Men heeft er een gebeeldhouwd St. Olafsaltaar met kleine figuren op gouden grond, die het leven van den heilige

³ J. Huizinga, Boekbespreking J. G. Thoof, „Het Ontstaan van Amsterdam". Verz. Werken, I, pag. 423.

⁴ Lex. für Theologie und Kirche VII, Freiburg 1935, pag. 695.

in beeld brengen. Het stelt Olaf I voor, maar alleen zijn krijgsmansdaden worden uitgebeeld; niet zijn dood in zee. Op een koorstoel in den Dom is een St. Olaf afgebeeld, gekroond, met een hellebaardierspiek in de linker en een rijksappel in de rechterhand ⁵. Hij staat op het zeemonster met den gekroonden kop en de zwempoten. Hij heeft opvallend lange benen, een opengeslagen mantel en een sterk krullenden baard. Volgens de beschrijving stelt de figuur Olaf II voor. Een beeldhouwwerk van 1470 in het museum vertoont hem met een ciborium in de hand en verder dezelfde attributen. Blijkbaar lopen hier allerlei legenden door elkaar, want Vondel's verhaal localiseert een gedeelte er van te Nijmegen en rept met geen woord van enig verband met de zee, dat er, gezien de attributen en de verering van de Oostzeevaarders, toch zeker moet geweest zijn.

Het schip moet een getrouwe afbeelding zijn geweest van de schepen, die toen de grote rivieren bevoeren. Het zogenaamde oudste zegel van Amsterdam ver- toont een dergelijk type en ook dat van 1317 ⁶. Bovendien zijn al de overige bewaarde emblemen van het Nijmeegse schippersgilde met dit scheepstype ver- sierd. Een schip, aangebracht als versiering in het midden van een altaarvoorhang, dus van een onderdeel van het liturgisch geheel moet echter ook een andere betekenis hebben dan een wereldlijke. Gelukkig ligt deze voor de hand. Reeds bisschop Hippolytus in de 3de eeuw zeide: De wereld is een zee, waarop de Kerk, als een schip op den oceaan, door de golven opgezweept, maar niet verslonden wordt. Een andere symboolreeks is die van de Komst des Heren op een schip. Het beeld overleefde zelfs de Reformatie in het 19de eeuwse, uit het Engels vertaalde „Scheepje onder Jezus' hoede” ⁷.

Toen de applicaties waren losgemaakt en opgelicht, zagen wij, zoals vanzelf spreekt, het papier zitten, dat als tussenvulling had dienst gedaan, deels voor de stevigheid, deels om er de contouren op aan te geven en dat om de applicaties heen later was weggesneden. Wij zagen echter niet alleen papier, maar ook letters. Zo ver mogelijk werden fragmenten er van er onderuit genomen en bestudeerd. Het resultaat was verrassend. Het papier is afkomstig uit een prullenmand, waarin Latijnse handschriften waren weggeworpen, na eerst te hebben dienst gedaan als kladjes voor koopacten. In zeer fraai schrift, waarschijnlijk het oorspronkelijke, zagen wij de woorden:

noibus
 abdo suppon
 h^c cā siq̄ c̄do
 pressit
 Big

⁵ Lex. für Theologie und Kirche VII, Freiburg 1935, pag. 695.

⁶ Zie afb. Huizinga Verzamelde Werken I, tegenover pag. 416.

⁷ Informaties van wijlen Prof. Dr. G. van der Leeuw te Groningen.

maar ook vertoonde een fragment een Oost-Nederlandse tekst:

Eest sake dat
 Rekenenge hoe dat
 dit schrijft
 het cussche leven
 waren
 ut vaste
 crigen
 amotor nunce
 vrese in

Aan de achterzijde of op de hoeken was dan blijkbaar als klad, een fragment van een notitie of een rekening neergeschreven, zelfs een fragment van een pachtacte:

upgeboirt heeft
 vastenavent
 xi gulde
 hande
 ic ende
 over

Item Jacop Jacopsoen VII an den schilt XXXj
 by XVII ... ende XII halve
 Item die selve van — LXIj nieuwen
 — die selve vande voerpacht gebreect hu IIIj gulden nieuwen

Berekent mit Jacop des Woensdag na ass(umptio)dach van den
 voerjaer al bet.

Item die selve betaelt dat —
 t(ermijn) ande sake schuldich VI an de
 nieuwe des

Item

Item deric

Joannes de —
 senioris per quintatis willem d

Wij hebben hier blijkbaar te doen met een kloosterlijke prullenmand en eveneens met een klooster, waar Nederlands werd gesproken. Latijn en boeken, die onderwerpen als het kuise leven behandelden, zijn daar op hun plaats geweest. Het klooster had eveneens landerijen in exploitatie, dus ook de pacht-acte fragmenten wijzen in dezelfde richting, want hier volgt uit, dat ook de boeren Nederlands spraken. Zijn nu de herkomst van het borduursel en de prullenmand dezelfde? Wij, die handel in oud papier kennen, behoeven niet tot deze conclusie te

komen, maar moeten wij voor het einde van de 15de eeuw ook zó ver gaan? Mij dunkt van niet. Wij zouden ons borduursel dus tot kloosterwerk willen bestempelen.

Wanneer wij echter denken aan naaldwerk in een klooster vervaardigd, dan stellen wij ons zeer precies, liefdevol uitgevoerd vrouwenwerk voor. Dat laatste is in dit geval al uitgesloten. Gouddraadborduren is uitsluitend mannenwerk, waartoe de lichamelijke gesteldheid der vrouw zich zelfs niet leent. Het antependium is helemaal niet netjes bewerkt, eerder slordig en haastig. De fragmenten van het bloementapijt sluiten niet, ze zijn zo klakkeloos op elkaar gezet, dat men de verleiding niet kan weerstaan om eens te kijken wat er eigenlijk onder zit. Hier en daar is dwars door den ondergrond heen gestoken. Zo zit Maria's kroon met de blauwe floszijde-draden achteloos vastgestoken op den linnen ondergrond, waardoor de hele zwaarte van het linnen aan deze draden is komen te hangen, die daarop niet berekend en dus duchtig versleten zijn. De losse applicaties met de ankers, links en rechts op het damasten veld zijn blijkbaar, zonder aandacht aan het patroon te schenken, uit een hoeveelheid van het zelfde werk genomen en vastgehecht. Het gevolg is, dat de ankers van rechts en links-boven naar binnen wijzen, maar dat van links-onder naar buiten. Het is echt serie-werk. De conclusie is dus, dat dit borduursel is uitgevoerd in een mannenklooster, dat voor de markt borduurde, als middel van bestaan voor zijn monniken. Rest ons de vraag, waar het gelegen heeft. De Gemeente-archivaris Dr. de Jong acht het, op grond van het type van het schrift, een aan het zekere grenzende waarschijnlijkheid, dat dit klooster zich in de naaste omgeving van Nijmegen zal hebben bevonden ⁸.

Het Nijmeegse schippersantependium is dus Nederlands werk, Oost-nederlands en onmiskenbaar onder Duitsen invloed ontstaan, maar toch van onzen bodem. Het is atelierwerk en kan ons dus bedacht maken op meer stukken van dezelfde herkomst.

SUMMARY

THE SAILORS' ANTEPENDIUM OF NYMEGUEN

BY DR. G. T. VAN YSSELSTEYN

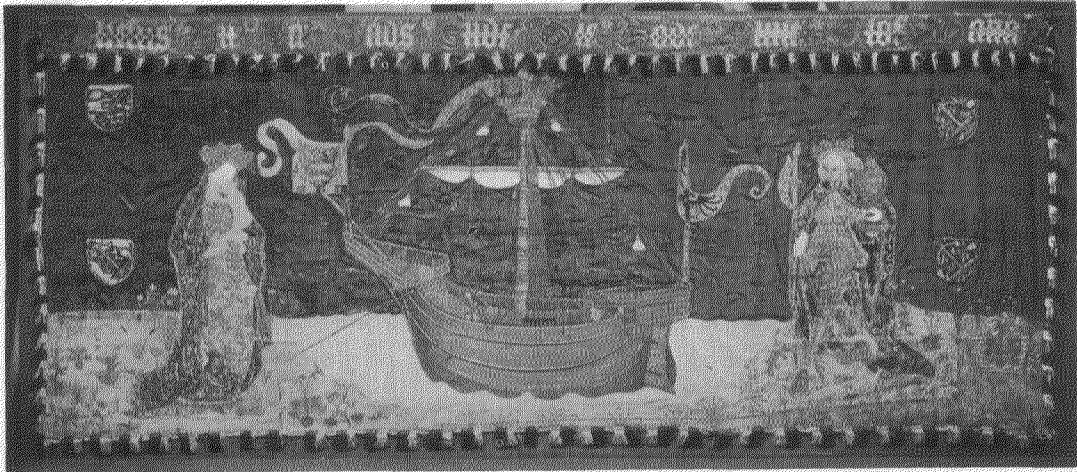
Report of the restoration of the antependium, with the Virgin and St. Olaf, of the sailors' guild at Nymeguen, probably commissioned in 1494. Embroidery in silk on Italian (Lucca?) damask.

Iconographical details concerning St. Olaf and information on the strips of paper which have served as padding.

⁸ De oud-archivaris der Bisschoppelijke Cleresije, de heer A. W. Bruggeman te 's-Gravenhage en Dr. J. A. B. M. de Jong, archivaris der Gemeente Nijmegen hebben zich veel moeite gegeven voor de schrift-fragmenten, waarvoor ik hen hier mijn oprechten dank betuig.

Afb. 3. Vitrine met gegraveerd glas in het Ashmolean Museum te Oxford. Doorzichtige bijschriften, vervaardigd volgens het beste systeem (driehoekvormige „zijvleugels”). De teksten zijn op bijzonder fraaie en duidelijke wijze met aluminium verf gepenseeld. Toch doet het aspect der vitrine iets te druk aan, doordat deze prachtige bijschriften zelf op gegraveerd glas lijken en daardoor concurrentie berokkenen aan de tentoongestelde objecten. Een voorbeeld der nadelen van veel etiketten, zelfs wanneer deze, als in het onderhavige geval, van superieure makelij zijn.

Het Schippers Antependium Nijmegen

Photo „Gelderland" Nijmegen.

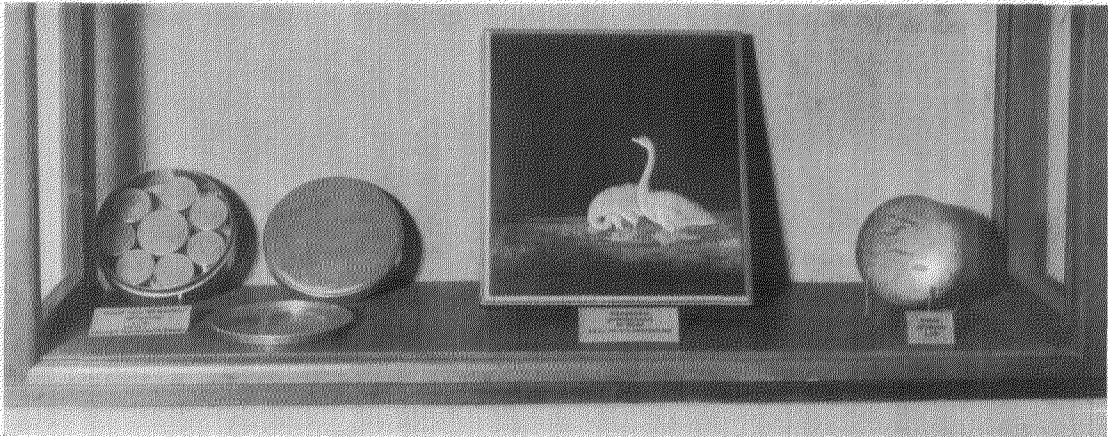

Photo P. L. Bessem, Amsterdam

Afb. 1. Verkeerde plaatsing der bijschriften, n.l. in de verticale as der objecten.

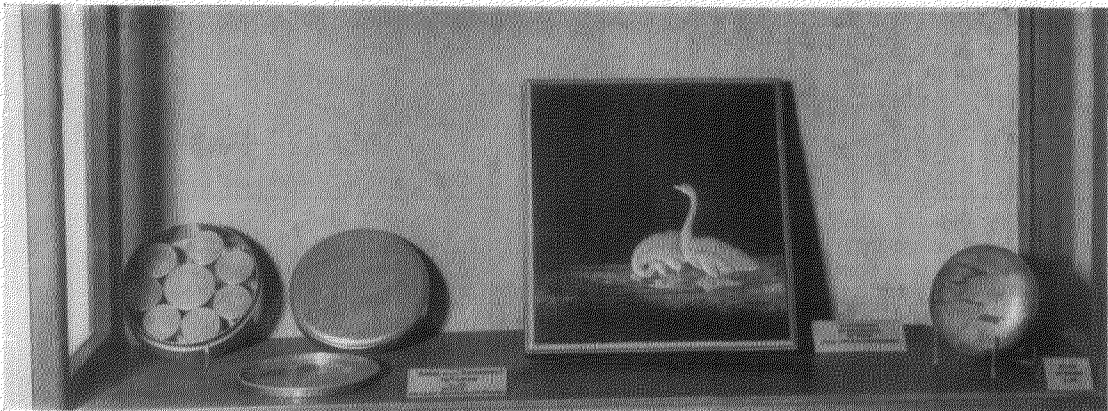

Photo P. L. Bessem, Amsterdam

Afb. 2. Betere plaatsing der bijschriften (vergelijk deze met Afb. 1).

BIJSCHRIFTEN IN MUSEA ¹

Toen mij door het Bestuur der vereniging De Museumdag gevraagd werd een voordracht over museum-bijchriften te houden, heeft haar secretaris mijn aandacht gevestigd op een serie artikelen daarover, in de Mei-, Juni- en Julinummers (1949) van *The Museums Journal*, het orgaan van de Museums Association in het Verenigd Koninkrijk, verschenen. In een dezer artikelen komt de volgende uitstekende raad voor: "The best way of acquiring the art of label-writing is to study carefully and critically what others have done, and to base one's own efforts on what appear to be the best features in the best models".

Zeker zou ik uit mijzelf een dergelijke werkwijze ook gevolgd hebben, maar toch las ik met veel instemming deze wijze woorden van een collega. Laat ik U meteen mededelen waar ik in hoofdzaak, nadat mij eind 1949 gevraagd werd deze voordracht voor U te houden, studies van bijchriften gemaakt heb: vooreerst natuurlijk hier te lande, voorts te Kopenhagen, Stockholm, London, Oxford en Parijs. Van mijn laatste bezoek in Amerika — dat was in het najaar van 1947 — herinner ik mij nog wel het een en ander wat hier ter zake zou kunnen dienen, maar ik wist toen natuurlijk niet dat mij twee jaar later gevraagd zou worden dit belangrijke onderdeel van het museumbeheer onder de loupe te nemen. Daardoor heb ik de talrijke Amerikaanse musea ten aanzien van bijschriften niet zo bekeken, als ik dit inzake de Nederlandse en andere Europese musea dit jaar (1950) gedaan heb.

Om twee redenen zijn bijschriften van zoveel betekenis. Ik behoef er wel niet op te wijzen dat zij in veel opzichten, wanneer wij zelf niet in onze museumlokalen aanwezig zijn en mondeling toelichting kunnen verstrekken, in aanzienlijke mate of uitsluitend het intermediair vormen tussen ons, museummensen, en het publiek en zelfs de collega's. Daarom is, om een bekende uitspraak te wijzigen, het beste op bijschriften-gebied nog niet goed genoeg. En dan is er nog iets anders, hoe meer bijschriften men zelfs in grote en wereldberoemde musea ziet, des te meer komt men tot de overtuiging dat er nog enorm veel aan ontbreekt en wel in menig opzicht: de vervaardiging ervan, dus de gezegde materialen, de belettering, de verstrekte gegevens, en dan, last but not least, de plaatsing ervan ten opzichte van de voorwerpen.

Naar mijn mening worden ten aanzien van de plaatsing der bijschriften de allergrootste fouten gemaakt. Een bijchrift moet een bescheiden toelichting zijn, zo fraai en doelmatig als mogelijk uitgevoerd, maar het mag noch het aspect van een vitrine bederven, noch, wat soms bijzonder ergerlijk is, een gedeelte van het voorwerp bedekken. Helaas komt zulks maar al te vaak voor. Ik zag prachtig ingerichte vitrines met zeer fraaie stukken en met de meeste smaak en kundigheid uitgevoerde bijschriften, waar de plaatsing van deze zò, ik aarzel niet het te zeggen, dóm is, dat veel wordt bedorven. Wij behoeven er eigenlijk niet over te spreken dat het belachelijk is een bijchrift zo te plaatsen, dat het fraaie details van een object bedekt. Voorts geeft men er zich hoogst zelden rekenschap van, dat een bijchrift, wanneer het precies in de verticale middenas van een object wordt geplaatst, ook zelfs als het geen details van het stuk aan het oog van de beschouwer onttrekt, uit den boze is. Het oog wordt door een dergelijke plaatsing er veel te sterk door aangetrokken (afb. 1). In het grootste gedeelte der gevallen dient men m.i. de etiketten naast de voorwerpen te plaatsen, bij voorkeur rechts van de voorwerpen en als het kan ietwat naar achteren t.o.v. de „rooilijn" van het object, om in bouwkundige termen te spreken. Voor voorwerpen buiten vitrines geëxposeerd en voor schilderijen, tekeningen, enz. zou ik, in natuurlijk ietwat gewijzigde zin, eenzelfde werkwijze willen aanbevelen. Sommigen prefereren bij schilderijen en dgl. de bijschriften echter links.

Zonder twijfel ligt de prachtige tentoonstelling der Berlijnse schilderijen in ons Rijksmuseum nog vers in het geheugen. De voortreffelijk getypte etiketten, fraai opgezet op karton, waren alle rechts van de schilderijen, meestal op goede hoogte, aangebracht. Voorts was het voortreffelijk gezien de nummers van de catalogus aanmerkelijk groot boven deze etiketten aan te brengen.

Voordat ik verder ga, de volgende opmerking over deze voordracht: ik vertrouw dat de talrijke collega's, die niet aan kunst-musea verbonden zijn, het mij ten goede houden, wanneer deze uiteenzettingen zich in hoofdzaak met de

¹ Lezing gehouden door de heer H. F. E. Visser op de Museumdag van 21 October 1950 te Rotterdam.

bijschriften ten dienste van voorwerpen in kunstmusea bezig houden. Het is nu eenmaal zo, dat aan deze soort bijschriften in aesthetisch opzicht nog grotere eisen gesteld worden dan aan die in de vele andere categorieën van musea. Natuurlijk spelen daar aesthetische eisen ook een grote rol, maar er is met inzicht en smaak veel gemakkelijker aan tegemoet te komen. Alleen reeds daarom, omdat het doorzichtige materiaal waarmede men thans meer en meer in de kunstmusea werkt en dat zulk een speciale uitvoering vereist, daar slechts in geringe mate in aanmerking komt. Met op papier of karton, met de schrijfmachine of met behulp van de kleine museumdrukkerij uitgevoerde bijschriften en uitvoerige uiteenzettingen, kan men daar veelal volstaan. Collega North, Keeper of Geology, National Museum of Wales te Cardiff, maakt in de artikelen waarop ik U in de aanhef dezes wees, de volgende opmerkingen over het op papier uitgevoerde bijschrift: het moet er goed uitzien en ook goed blijven. Wit papier verkleurt. Hoe witter het papier is, hoe meer stof er op zichtbaar zal zijn. Wijlen F. A. Lucas, aanvankelijk verbonden aan het Smithsonian Institution, daarna aan het Museum of Natural History te New York, heeft reeds lang geleden gezegd dat de kleur van bijschriften en achtergronden door de tentoongestelde stukken wordt bepaald. Een andere vooraanstaande Amerikaanse museumexpert merkte terecht op dat te veel kleuren vermoeiend werken en uniformiteit in deze ten eerste gewenst is. Bij 500 experimenten in een Amerikaanse universiteit met verschillende kleuren van letters en fond uitgevoerd, bleek dat zwarte letters op wit materiaal het meest doeltreffend zijn. Wit op zwart is daarentegen aanmerkelijk slechter te lezen (zie de oude bijschriften in Musée Guimet, Parijs).

Met de schrijfmachine uitgevoerde etiketten, zegt North, hebben een tijdelijk aspect. Ik veroorloof mij het in deze niet met hem eens te zijn. Schier nimmer heb ik zulke voortreffelijk getypte bijschriften gezien als in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Nationalmuseum te Kopenhagen. De eerste zijn opgezet op dik, op de kanten schuin afgesneden carton (alles in de kleur van de wanden), de laatste op dunne, roodbruine plankjes, met dien verstande, dat een subtiel randje van het hout het crème vlak der bijschriften omlijst.

Bij het uittikken komt het natuurlijk zeer op een juiste verdeling van de tekst aan en men

kan het hier niet zonder „kladjes” stellen. De volgende opmerking van North wil ik U voorts in de originele tekst niet onthouden: “It should be, but observation shows that it is not, superfluous to say that since a label is intended to be read it must be in type large enough to be legible at the distance it will be placed from the visitor . . .” “. . . must be so placed that, as F. A. Lucas put it, the visitor will not require either a stepladder or a prayer-rug in order to see it”.

Daar velen tegenwoordig brillen dragen met een ingeslepen gedeelte voor het lezen, zijn vooral voor hen te hoog geplaatste bijschriften funest. In de practijk, zegt North, worden de bijschriften eerder te laag dan te hoog geplaatst. Wat de hooggeplaatste bijschriften betreft, zo zag ik daarvan frappante voorbeelden in het Louvre. Een van de prachtige doorzichtige bijschriften van deze grote instelling stond op een glazen plaat, ongeveer twee meter uit de grond. Met grote moeite moest men de tekst door de glazen plaat heen lezen, of laat ik maar eerlijk zeggen, trachten te lezen. In de centrale hal van het Victoria & Albert Museum trof ik in de met kunstlicht verlichte vitrines overigens keurig gedrukte bijschriften aan, die horizontaal lagen, veel te ver van de glazen voorplaat van de vitrine verwijderd. Men kon ze nauwelijks lezen!

Al dergelijke euvels dragen in belangrijke mate bij tot de zo gevreesde „museum fatigue”, de beruchte museumvermoeidheid. Die ontstaat niet alleen door veel te veel objecten, door slechte plaatsing en inrichting, door onvoldoende en ondoelmatige verlichting met daglicht of kunstlicht, door een benauwde atmosfeer, maar wel degelijk ook door slecht uitgevoerde en slecht geplaatste bijschriften. Wanneer het oog zich steeds op andere afstanden moet instellen, ontstaan alleronaangenaamste gevolgen.

Uit de artikelen van North wil ik nog enige punten aanhalen: het museum heeft de plicht te proberen de hiaat te overbruggen die tussen het weten van de expert en de capaciteiten van de doorsneebezoeker bestaat; dit maakt het samenstellen van bijschriften aan de ene kant zo belangrijk, aan de andere kant zo moeilijk. En verder trof mij: wanneer de tekst van een bijschrift zo geredigeerd is, dat de bezoeker zijn onwetendheid beseft doordat hij geïmponeerd wordt door de geleerdheid van degene die het bijschrift concipieerde, dan bereikt men met een dergelijk „highbrow” bijschrift meer kwaad dan goed en verdient het nog de voorkeur er maar in het geheel geen te maken.

North geeft de voorkeur aan met de hand geschreven of gepenseelde bijschriften, tenminste, wanneer men de beschikking heeft over iemand die de kunst van schrijven en penselen van letters machtig is. Het Museum van Aziatische Kunst liet bijschriften vervaardigen door zulke hoogst bekwame krachten als Erna van Osselen en Piet van Trigt.

Natuurlijk mag de inkt niet verbleken en moet de stijl van de letters in overeenstemming met de voorwerpen zijn.

Zeer juist is de opmerking, dat het bijschrift niets moet bevatten dat vanzelf spreekt. Zo is het b.v. volmaakt overbodig bij tentoonstelling van een stoel met het woord „stoel” te beginnen.

In kunst-musea, doch ook in andere musea, is het verkeerd, zoals dat vooral vroeger veelal gebeurde, uitknipsels uit catalogi op te plakken en ze vervolgens als bijschriften te gebruiken. Steeds staat op zulke bijschriften allerlei dat overbodig is en op die manier heeft men weer een van de vele factoren van „museum fatigue”. Een moeilijkheid, zegt North, die maar al te vaak over het hoofd wordt gezien door hen die bijschriften aan critiek onderwerpen, is, dat deze voor bezoekers met de meest uiteenlopende kennis moeten worden samengesteld.

Wij allen hebben het natuurlijk reeds al te dikwijls beleefd, dat een bijschrift niet meer up to date is. Voor het Museum van Aziatische Kunst waren prachtige etiketten door Piet van Trigt gemaakt voor vroege Chinese bronzen. Nu is er geen gebied in de kunstgeschiedenis van Azië dat, wat de chronologie betreft, onlangs zoveel veranderingen heeft ondergaan als juist die Chinese bronzen; derhalve hebben wij een aantal van Van Trigt's fraaie bijschriften met veel verdriet moeten opbergen.

North vindt, dat wanneer in de teksten, om in drukkerstermen te spreken, groter en kleiner corps wordt gebruikt, alles tot één type van letter moet behoren. Ik ben het daarin geheel met hem eens, ook al weet ik zeer wel dat men in de laatste jaren, vooral in de typographie hier te lande, van dit voortreffelijke principe vaak belangrijk en naar mijn smaak soms zeer storend, afwijkt. Een hoogst bescheiden gebruik van cursief, maar dan behorend bij de lettersoort die aan de orde is, zou ik in sommige gevallen niet willen ontraden. Een uitstekende raad van North is: breek in de teksten der bijschriften geen woorden af!

Ook legt hij er de nadruk op dat de museumgids nooit bijschriften kan vervangen.

Hoewel North t.a.v. de toelichting bij schilderijen zich een leek noemt, vraagt hij, m.i. terecht, of de lijst van een schilderij wel de juiste plaats is om daarop een bijschrift aan te brengen. Ik voor mij zou gaarne alle bijschriften van schilderijlijsten verwijderd zien, om ze vervolgens op de wanden, links of rechts ernaast, aan te brengen.

Ik noteerde, dat ik mij op bijschriften-gebied niet veel meer uit Amerika herinnerde. Wel is mij echter bijgebleven hoe men in het Art Institute te Chicago de schilderijen toelicht met relatief zeer grote letters, wel duidelijk, maar niet fraai. Of hier met de „Varityper” gewerkt is, of met een gewone schrijfmachine met een andere lettersoort dan de gebruikelijke, is mij onbekend. In artikelen in „The Museum News”, mij met grote voorkomendheid toegezonden door de uitstekende museumexpert Coleman, directeur van The American Association of Museums, vond ik een stukje, verschenen in April 1932 en getiteld „The Bulletin face large type label typewriter”. De notitie werd geschreven door Philip N. Youtz, Curator, 69th Street Branch, Pennsylvania Museum of Art. In deze succursale van het grote museum gebruikte men een standaard Remington met bijzonder grote letter (The Bulletin face type); interliniëring en spatie waren natuurlijk in overeenstemming met het lettertype.

Tenslotte nog één opmerking van North: gezien de belangrijkheid van de bijschriften, staat men verbaasd hoe weinig erover is geschreven. Misschien was dit wel de aanleiding mij te vragen er tenminste iets over te zeggen.

Andere korte notities over tijdschriften in het juist genoemde Amerikaanse museumschrift, die alleszins waard zijn dat men er kennis van neemt, behelzen:

De cardinale kwestie van de plaatsing der bijschriften ten opzichte van de voorwerpen; voorts wordt opgemerkt dat teksten die uitsluitend in kapitalen geconcipieerd zijn, veel minder leesbaar worden dan die met normaal gebruik van kapitalen en, zoals de drukker zegt, „onderkast”. Hopelijk zijn de meeste museumcollega's niet zo ultramodern dat zij alle kapitalen overboord gooien. Men kent wel die verschrikkelijk voortstrevende lieden die zich verlossen, trouwen en de geboorte hunner kinderen aankondigen met angstvallige vermindering van ook maar één

hoofdletter. Alleen sterven in de „onderkast” schijnt nog niet en vogue te zijn, maar men staat tegenwoordig voor niets.

In de brief, waarin mij werd verzocht deze voordracht te houden, stond o.m.: Uw onderwerp zal luiden: het vervaardigen van bijschriften, hoe doet men dit? Ik meen daarop reeds een gedeeltelijk antwoord te hebben gegeven. Verder vraagt men: wie doen het en met welk materiaal doet men het? Op het eerste gedeelte van die vraag ben ik een antwoord schuldig: wanneer men zulke voortreffelijke kunstenaars opdrachten kan geven als Erna van Osselen en Piet van Trigt, dan draagt men natuurlijk gaarne hun deze taak op. Ik mag echter niet verzwijgen dat dit niet goedkoop is en dat men maar al te vaak het eigen personeel met de belettering moet belasten. Ik kan mij nauwelijks voorstellen dat zelfs een groot museum zich de weelde veroorloven kan er permanent een eigen letterkunstenaar op na te houden.

Tenslotte verzocht men mij de tekstpanelen en opschriften in groot formaat in mijn betoog te betrekken. Zulks is echter een mer à boire. Ik geef een ieder de raad, te Parijs een diepgaande studie te maken van de prachtige toelichting in het Impressionisten-museum du Jeu de Paume. Voorts verwijs ik naar de grote tekstpanelen in het Parijse Musée de l'Homme, waar echter, merkwaardigerwijze, de kleine bijschriften, het spijt mij het te moeten zeggen, allermiserabelst zijn. Gelukkig deelt George-Henri Rivière mede, dat daarin binnenkort verandering komt.

Summa summarum geef ik, na uitvoerige studie, de voorkeur aan met de hand vervaardigde bijschriften of aan keurig getypte. Voor gedrukte bijschriften ben ik over het algemeen niet zeer geporteerd, maar er zijn natuurlijk zeer gunstige uitzonderingen.

Nog een enkel woord over toelichtende landkaartjes, betrekking hebbend op het gebied dat in een zekere ruimte aan de orde is. Het doet mij bijzonder veel genoegen ten deze op een Nederlands museum de aandacht te kunnen vestigen, nl. op het Gemeentemuseum te Den Haag. Daar zijn onlangs, b.v. in de ruimte met Chinese ceramiek, onder glas gemonteerde kaartjes aangebracht, niet alleen bijzonder duidelijk en instructief, maar qua goede smaak van uitvoering boven alle lof verheven.

Dit Haagse museum bezit trouwens reeds aanmerkelijke verdiensten t.a.v. het vervaardigen van transparante bijschriften. Reeds jaren voor

de oorlog is men er daar mee begonnen en velen hier te lande hebben dit voortreffelijke systeem, waarover ik aan het slot nader kom te spreken, nagevolgd.

Van wat ik thans ga aanbevelen, zal deze of gene vreemd opkijken. Het betreft hier een voordracht over bijschriften en nu volgt het advies, in veel gevallen die bijschriften achterwege te laten en ze door nummers en een daarmee corresponderend klein of wat groter tableau met de teksten die op de bijschriften thuis horen, te vervangen. Het is overigens allerm minst een revolutionair idee, daar het reeds vaak is toegepast; ik wil er echter hier iets essentieels over zeggen. Men weet dat in een vitrine die veel voorwerpen bevat, een „woud” van zelfs niet eens zulke grote en opzichtige, zelfs van bijzonder fraai uitgevoerde, bijschriften het hele aspect kan bederven.

Nu weet ik zeer wel dat velen (w.o. Röell) grote bezwaren hebben tegen dit systeem t.a.v. permanente expositie in de musea. Bij tentoonstellingen spreekt het natuurlijk vanzelf dat men aldus te werk gaat. Dan wordt haast altijd het bewuste tableau door de catalogus vervangen.

Sommigen vinden het vermoeiend het nummertje te noteren en hun ogen dan een halve meter of meer naar het tableau te verplaatsen. Anderen zijn zelfs bang hun nekspieren daarmee onaangename sensaties te bezorgen. Ik moet U eerlijk bekennen dat ik deze critiek vrij overdreven vind. Wie werkelijk in een object belang stelt, getroost zich gaarne de moeite van deze kleine verplaatsing der ogen, zich realiserend (wanneer hij er even over nadenkt), in hoe belangrijke mate het aspect van de vitrine en het genot van de bezichtiging der voorwerpen bij het onderhavige systeem gebaat zijn.

Ten deze moet ik een opmerking maken die vooral van belang is voor kleine musea, voor welke de kosten van het doen vervaardigen van fraaie, up to date bijschriften, veel en veel te hoog zijn. Een bescheiden museum met een bescheiden budget, kan zich zeer wel het vervaardigen van kleine nummertjes in de modernste stijl veroorloven, terwijl een keurig getypt tableau waarlijk geen grote eisen stelt.

T.a.v. de uitvoering der tableaux een enkel woord:

Om te beginnen zal men zeggen: waar breng ik die tableaux aan wanneer mijn vitrines tegen een wand staan en die wand „onhandelbaar” is voorzover het de bevestiging van dergelijke za-

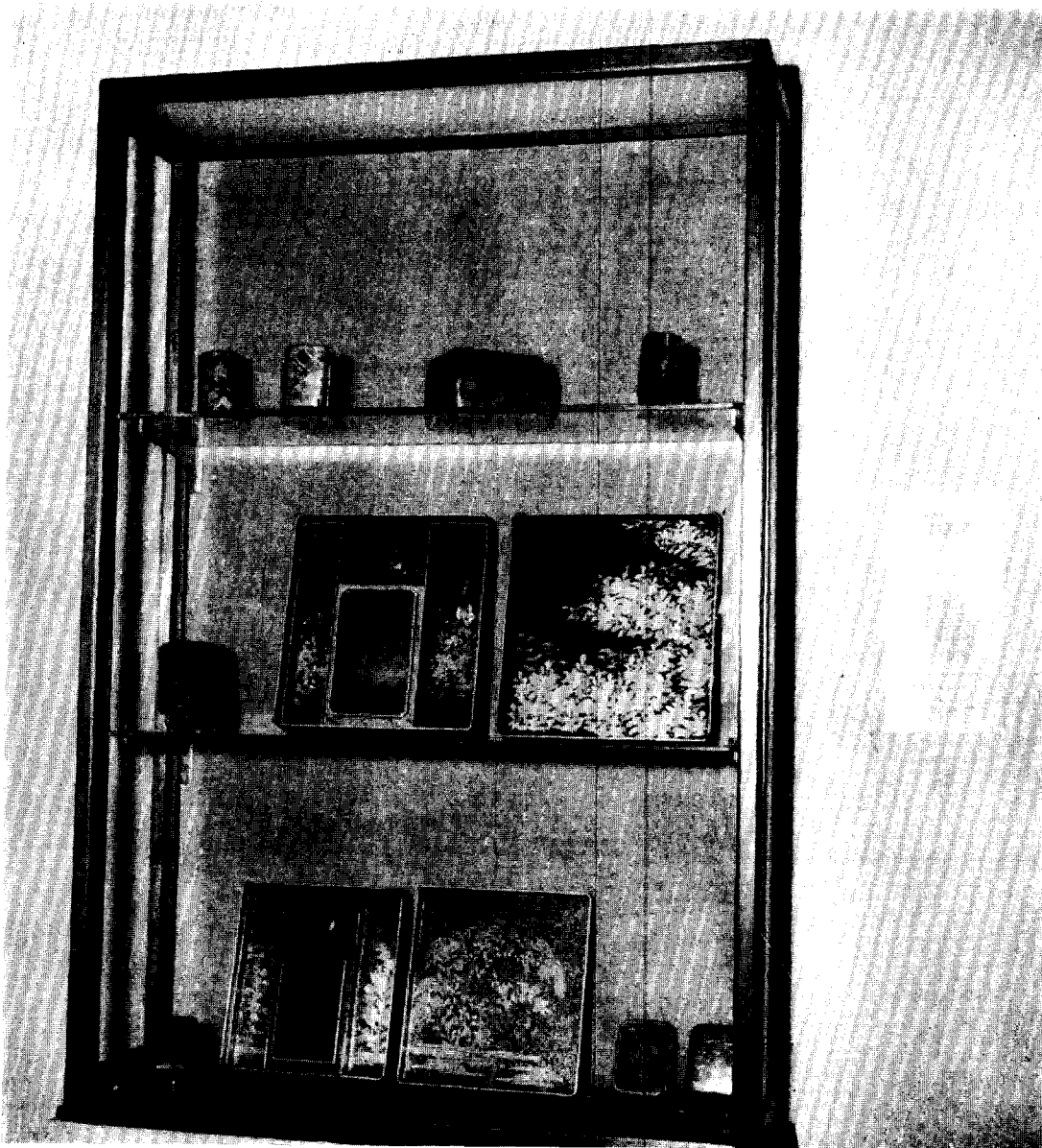

Photo P. L. Bessem, Amsterdam

Afb. 4. Kleine nummers naast de objecten (systeem *Afb. 5, D*). Rechts van de vitrine een getypt tableau met de bijschriften. Bijschriften van zelfs bescheiden formaat, zouden in dit geval het aspect der vitrine bederven.

BIJSCHRIFTEN IN MUSEA

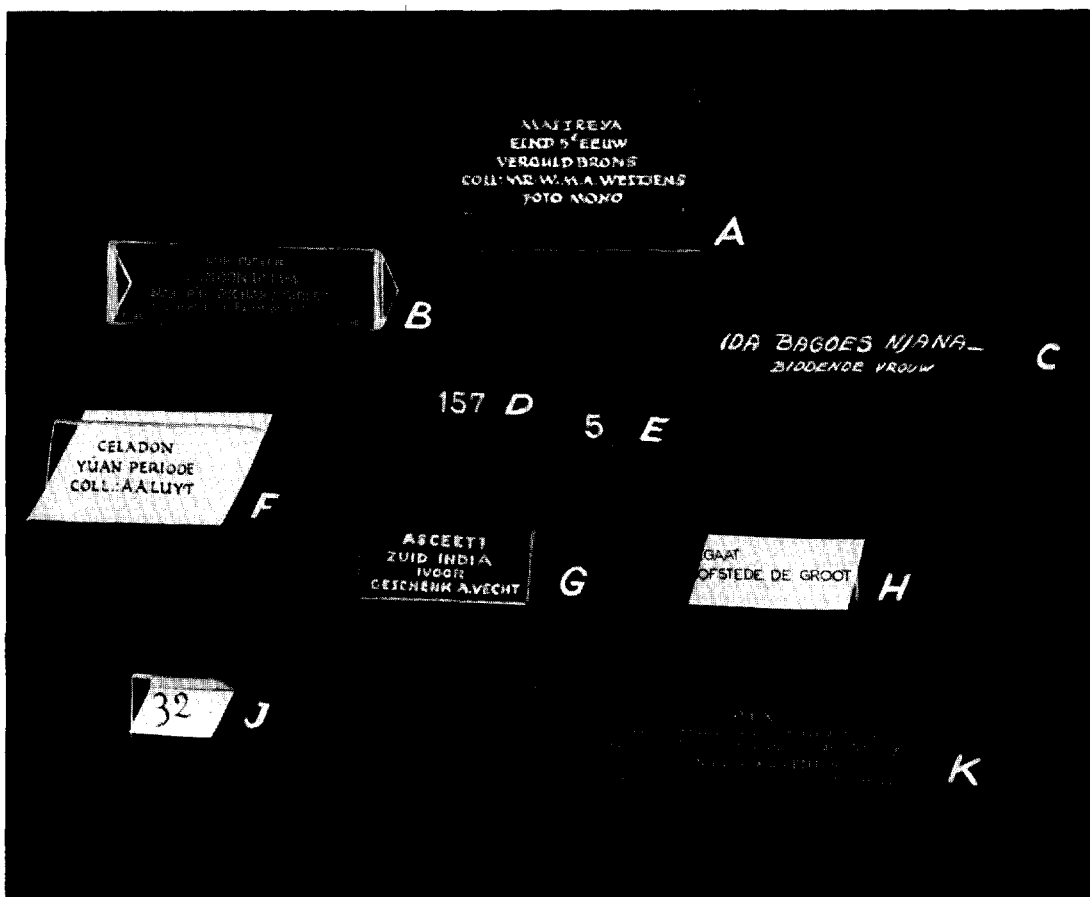

Photo P. L. Bessem, Amsterdam

- Abb. 5.* A: Doorzichtig bijschrift uit slechts één vlak bestaand. Het wordt in schuine stand gehouden door twee dunne, er doorheen gestoken, spijkers. Een systeem dat bij uitzondering toegepast kan worden, wanneer men een aantal bijschriften, slechts uit één vlak bestaande, tot zijn beschikking heeft.
- B: Doorzichtig bijschrift uit het Ashmolean Museum te Oxford. Gepenseeld met aluminium verf. Het materiaal is zeer soliede, wellicht iets te dik om het koud te buigen. Zie voor toepassing Afb. 3.
- C: Doorzichtig bijschrift. Lelijke, gele letter. Het bijschrift is dak-vormig, doch het rust op slechts één der beide dak-vlakken. Daardoor staat het niet stevig, terwijl de achterste begrenzing van het steunvlak storend door het voorvlak heen schijnt.
- D: Nummertje uit gebruineerd hoekkoper, dakvormig (zodanig, dat het op de horizontaal geslepen onderkanten van *beide* dakvlakken rust). Cijfers ingegraveerd, in het onderhavige geval met witte inkt duidelijker gemaakt. Ander materiaal dan gebruineerd koper en weglating van witte inkt of verf in kleuren, zij ook aanbevolen. Bij zilverkleurig metaal zullen verdiepte cijfers duidelijk genoeg zijn zonder invulling met wit of kleur.
- E: Systeem als B, cijfer in wit.
- F en J: Dak-vormige bijschriften; witte grondvlakken uitsluitend om duidelijker foto te verkrijgen.
- G: Systeem als B, letters in witte inkt.
- H: Langs fotografische weg vervaardigd bijschrift uit het Haagse Gemeentemuseum (het materiaal is dus een film).
- K: Op modern zwart materiaal uitgevoerd bijschrift uit het Ashmolean Museum te Oxford. Belettering in goud gepenseeld. Systeem als B.

ken daarop betreft. Men weet dat zulks maar al te vaak het geval is. Als met die wanden inderdaad niets te beginnen is, is de oplossing van het probleem al zeer eenvoudig: het met de schrijfmachine uitgetypte dunne karton doubleert men aan de achterzijde met steviger karton. Over het geheel komt een dun plaatje glas van dezelfde maat, terwijl alles door dat voortreffelijke moderne doorzichtige plakband (in Amerika „Scotch tape” genaamd) wordt samengehouden. Men kan nu met een paar simpele, b.v. uit metaal vervaardigde, stangetjes een dergelijk gemonteerd tableau aan de rechterachterstijl van de vitrine, of aan een houten achterwand bevestigen. Dit alles brengt weinig werk en weinig kosten met zich mede.

Een kostbaar, ik aarzel niet te zeggen: een bijzonder chique systeem, is dat, hetwelk in een der fraaiste zalen van Historiska Museet te Stockholm is toegepast. In een prachtige, in licht eikenhout betimmerde, zaal met middel-eeuwse objecten, hebben de vitrines onderkasten, geheel van hout, met laden. Vlak onder het glazen bovengedeelte der vitrine kan de bezoeker een blad uitschuiven, waarop zich onder glas de toelichting tot de nummers, in de vitrine aangebracht, bevindt. Misschien heeft dit systeem het bezwaar, dat, als er zich enige bezoekers voor zo'n vitrine bevinden, zij elkander hinderen bij het opzoeken der bijschriften.

In het Rijksmuseum te Amsterdam bevinden zich enige elektrisch verlichte nissen met kleine schilderijtjes, elk voorzien van een nummer, corresponderend met een klein tableau op de linkerwand van de nis. Hier heeft men wel degelijk beseft dat zelfs bescheiden bijschriften afbreuk zouden doen aan de rustige beschouwing dezer kleine kunstwerken.

Ik zou dit systeem in veel gevallen ten sterkste willen aanbevelen. Maar hoe moet het, wanneer men nieuwe chronologische en iconographische inzichten krijgt over een bepaald stuk in een vitrine en wanneer recente aanwinsten haar intrede doen? Dan moet toch het tableau gedemonstreerd worden, terwijl men alles dient over te tikken. Tegen deze critiek is niets in te brengen, maar ik moet U direct erbij vertellen, dat de vervaardiging van een nieuw kostbaar bijschrift zeker meer tijd en geld vergt dan het overtikken enz. van het tableau.

Het spreekt vanzelf dat het ietwat belachelijk

is in een vitrine met slechts enkele voorwerpen genoemd systeem toe te passen. In zulke gevallen moet men natuurlijk met afzonderlijke bijschriften werken.

Ten slotte nog enige notities over doorzichtige bijschriften. Het materiaal daarvoor moet niet te dun, niet te dik zijn. Het komt mij voor dat het materiaal thans in Museum Boymans toegepast, voortreffelijk is.

Verreweg de beste uitvoering van doorzichtige bijschriften is die, voorzover mij bekend, in grote series voor het éérs in het Ashmolean Museum te Oxford toegepast (zie afb. 5, B, E en G). De systemen, waarbij het bijschrift uit een dakje bestaat (Afb. 5, F en J), één zijde van zo'n dakje als steunvlak benut (afb. 5, C) of (Louvre en andere Parijse musea) uit een vlak plaatje in een basisstukje van transparent materiaal gestoken, bestaat, zijn ten dele of geheel uit den boze. Men ziet n.l. in deze drie gevallen allerlei storends dóór het voorvlak-met-de-tekst héén.

Het systeem Oxford (voorvlak met twee in driehoek-vorm geknipte zijvleugels) is uiterst gemakkelijk uit te voeren. Men beginne met het materiaal, ten behoeve der „zijvleugels”, koud, links en rechts, onder een hoek van 90°, te buigen. Vervolgens worden de zijvleugels in driehoek-vorm geknipt.

Voorts make men gebruik van een plank met verticale zaagsneden (ter breedte van het doorzichtige materiaal en flink diep, opdat de „zijvleugels” er geheel in kunnen verdwijnen). Als „lay out” gebruike men zwart carton, precies op het formaat van het voorvlak van het bijschrift. De tekst wordt daarop met wit potlood geschreven. Daarna wordt deze „lay out” tussen het transparante bijschrift en de plank geklemd. Ten slotte wordt dan de tekst, bij voorkeur, met witte inkt en met een daarvoor geschikte pen, aangebracht. Zwarte inkt is nodig, wanneer de tekst „silhouetteert”, dus bij doorvallend licht.

In zeer veel gevallen is witte inkt véél duidelijker dan zwarte. Geel vermijde men. Het is duidelijk, doch ordinair. Aluminium verf (alsdan moeten de letters gepenseeld worden, zie afb. 5, B) en goud kunnen in enkele gevallen fraai en duidelijk zijn.

Tekst op doorzichtig materiaal drukt of drukte men in of voor het Haagse Gemeente-Museum, het Metropolitan Museum te New York en het Rijksmuseum te Amsterdam.

NOG EENS HET MAURITSHUIS

DOOR PROF. DR. W. MARTIN

Het is alweer bijna twee jaar geleden, dat de heer D. F. Lunsingh Scheurleer mij vroeg, in dit Bulletin iets te schrijven over het karakter der verzameling in het Mauritshuis. Ik voldeed gaarne aan dat verzoek. Terwijl het opstel gedrukt werd¹, vernam ik — en zag ik weldra met eigen ogen — dat de gehele inhoud van de Spaans-Italiaanse zaal was verdwenen en dat ook de Noord-Nederlandse „primitieven” niet meer waren tentoongesteld. Een en ander, en nog meer, was in bruikleen gegeven aan het Rijksmuseum te Amsterdam, in ruil voor schilderijen uit dat museum. Dit gaf mij aanleiding tot een kort naschrift onder mijn opstel.

Meer dan een jaar is sindsdien verstreken. Slechts één der schilderijen is teruggekeerd, n.l. het gevoelige Amsterdamse Stadsgezicht van Jacob Ruisdael, legaat aan het Kabinet van de Princesse de Croy. Maar de Madonna van Murillo, de beide Piero di Cosimo's, trots van het Kabinet, de zes Magnasco's zijn nog steeds in het Rijksmuseum. De ruil dreigt permanent te worden!

Aangezien de inhoud zowel als het karakter der verzameling hierdoor zijn geschaad, zie ik mij genoodzaakt tot een kort, doch ernstig protest. Men moet later niet kunnen zeggen, dat zelfs niet één stem is opgegaan, die afkeurde hetgeen is geschied. Wie het besluit tot den ruil genomen heeft, interesseert mij niet. Op onderzoek ben ik niet uitgegaan en mijn gegevens ontleen ik slechts aan wat ik zag en aan datgene, wat Dr. A. B. de Vries mij toonde.

Ik vraag mij aldoor af, of dit alles wel heeft mogen gebeuren. Want er is afbreuk gedaan aan het streven naar verhoging van kwaliteit, met behoud van het Kabinet-karakter. De door Victor de Stuers ingeslagen weg (aankoop der Hals-portretten), waarop Bredius en ondergetekende zijn voortgegaan, is verlaten. Dit is te meer verwonderlijk, daar de door den Directeur te volgen gedragslijn herhaaldelijk van Regeeringswege is bepaald. Nog bij mijn heengaan als Directeur is mij gezegd, dat in den ouden geest zou worden voortgegaan. De prachtige aanwinsten, door Dr. de Vries verkregen, bevestigden deze verwachting.

Maar opeens kwam toen de ruil. Deze is ge-

richt op een nieuw arrangement der benedenzalen. Men wil daar laten zien: Zuid-Nederlandse schilderijen 15de en 16de eeuw, Holbein, Vlaamse schilderijen 17de eeuw en Franse schilderijen 18de eeuw. Alles goed en wel. Maar waarom mogen daar niet ook de beste Spaanse en Italiaanse schilderijen bij wezen, die het Mauritshuis sierden? En waar vindt men genoeg ruimte voor de thans aanwezige Vlaamse schilderijen der 17de eeuw, nu er verscheiden Franse bij moeten komen? En tenslotte: waar zijn de werken van Watteau, Boucher, Fragonard enz., wier kwaliteit kan concurreren met die van de 17de eeuwse meesterwerken in het Mauritshuis? Ik zou niet weten waar het Rijk die vandaan zou moeten halen. De Franse werken, die nu in het Mauritshuis zullen worden getoond, kunnen niet anders zijn dan van mindere meesters. Met zulk een ruil herstelt men geenszins het gehalte van een geheel, waaraan men eersterangs werk (Piero di Cosimo!) onttrekt. *Italiaanse en Spaanse schilderijen krijgt de bezoeker van het Mauritshuis voortaan niet meer te zien.* En dat, terwijl juist meesterwerken uit die scholen zulk een prachtig tegenwicht vormen tegen de Hollandse schilderijen. Dit verlies is ontegenzeggelijk ernstig. Zeer stellig kan het Kabinet enige stukken uit die scholen missen, maar de beste en meest karakteristieke hadden nooit geruild mogen worden².

Het spreekt vanzelf, dat het arrangement, voor zover dit is voltooid, onder den genomen maatregel heeft moeten lijden. Het aantal „primitieven”, door Amsterdam gezonden, is groter dan het intieme „primitieven-kamertje” aan de Vijverzijde kan bevatten. Dus werd dit kleine vertrek verlaten en moest de benedenzaal links van den ingang worden ingericht voor de Zuid-Nederlandse kunst der 15de en 16de eeuw. Deze zaal is hiervoor ten eenen male ongeschikt. De ontroerende Rogier van der Weyden heeft er op geen stukken na het mooie licht, dat er vroeger op viel en de kleine schilderijen verdwijnen in de te grote ruimte. Dit is wel zeer bedroevend. De verzameling „primitieven” is nooit

² Jaren geleden zijn reeds op mijn initiatief Italiaanse schilderijen uit het Kabinet verwijderd, o.a. de grote Madonna van Fugolino, die niet paste in het kader van het Kabinet, maar in het Rijksmuseum uitnemend op haar plaats is.

¹ Zie Bulletin 1948, pag. 33.

anders bedoeld dan als een *échappé*, d.w.z. een klein uitgelezen geheel van „even heel iets anders”. Nu is zij uitgedijd tot een afdeling, en alle intimiteit is tevens te loor gegaan. Er rest nu nog slechts één *échappé*, het unieke „Troostkamertje”³.

Onder de naar Amsterdam gezonden schilderijen is er meer dan één van meesters, die reeds in het Rijksmuseum vertegenwoordigd zijn, o.a. Jacob Cornelisz. van Oostsanen, de Meester van Alkmaar (het Mauritshuis-exemplaar is een geschenk van den Heer J. H. van Heek), Murillo. Waarom mochten deze schilderijen niet in Den Haag blijven? En dan nog iets: waarom zijn kunstwerken, aan het Kabinet geschenken of gelegateerd, nu in Amsterdam? Moedigt dit andere eigenaars van schilderijen aan, of stoot het hen af? Het is, dunkt mij, een gevaarlijk spel. Want zelfs al keurt een schenker de verhuizing goed, toch weet men nooit, wat hij bij zichzelf denkt. Bredius heeft wel zeer terecht bepaald, dat de door hem gelegateerde schilderijen het Mauritshuis nooit mogen verlaten. Hij dacht hierbij aan tentoonstellingen en wellicht ook aan verhuizing naar andere musea.

Ik zal het hierbij laten. Er is een deel aangetaast van een verzameling, die om haar gevarieerden inhoud van doorgaans superieur gehalte over de gehele wereld beroemd is als enig in hare afwisselende uitgelezenheid. De Italianen en Spanjaarden zijn nu weg, de „primitieven” uit hun intimiteit verjaagd, en voor de Vlaamse 17de eeuwers zal er geen ruimte genoeg zijn zodra de ontworpen Franse afdeling zal zijn gearrangeerd. Is dit een verbetering, of een achteruitgang?⁴

Hoe is men tot dezen maatregel gekomen? Blijkbaar door het streven om in het Rijksmu-

³ De 18de eeuwse kunst (internationaal) was ook zulk een *échappé*. Maar dit vertrek bevat nu een keur van Hollandse laat-17de eeuwse kunst. De Franse kunst, die er hing, zal een onderdeel worden van de ontworpen afdeling, beneden.

⁴ Door afbreken van verscheiden schotten bij de ramen (waar het beste licht is), is reeds veel ruimte verloren.

seum een redelijke vertegenwoordiging te bezitten van de Spaanse en Italiaanse schilderkunst. Alles goed en wel. Maar men had dan aan het Mauritshuis ten minste iets moeten laten, met name de Piero di Cosimo's en de Murillo.

Het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, enig in zijn soort en vrijwel volmaakt, eist eerbied voor het eigene, dat het kenmerkt. Men moet zich wel honderdmaal bedenken eer men daaraan raakt. In stede daarvan, verwijderd men zelfs meesterwerken, die afkomstig zijn uit de collectie van onzen Koning-Stadhouder⁵ en laat men evenmin de beste Italiaanse aankopen van Willem I⁶ ongemoeid.

Onlangs deed in de „Haagsche Post” de mij onbekende schrijver, die soms fictieve „interviews” met schilderijen publiceert, het voorstel om aan den ingang van het Mauritshuis bordjes met „Thuis” en „Niet thuis” te hangen. Hij had er de Salome van Jacob Cornelisz. van Oostsanen gezocht en die bleek, in tegenstelling tot zijn vroeger bezoek „niet thuis” te zijn. Dat dit schilderij, afkomstig uit het kabinet van Stadhouder Willem V, waaraan de verzameling in het Mauritshuis haar ontstaan dankt, behoort tot de veren, die het Mauritshuis heeft moeten laten, was hem blijkbaar nog niet bekend.

Tenslotte herhaal ik, dat deze verzuchting niet is geschreven in de verwachting, dat het gebeurde ongedaan zal worden gemaakt, maar uitsluitend met de bedoeling, dat men later niet zal kunnen zeggen, dat er niet is geprotesteerd. Wat zou men wel zeggen, wanneer b.v. het arrangement der Wallace Collection werd veranderd? Ik begrijp zeer wel, dat een jonger geslacht andere wegen volgt. Dit is zoiets als een natuurwet, maar daarop volgt wellicht een generatie die wars is van *displaced pictures* en die terug verlangt naar hetgeen vóór 1940 was, nl. naar een toestand, waarbij men in elk museum de voorname kunstwerken kan vinden op de vanouds vertrouwde plaatsen.

⁵ De beide portretten van Piero di Cosimo.

⁶ Murillo, Madonna; Magnasco, de twee bekende schilderijtjes met monniken.

HET MAURITSHUIS DOOR ANDERE BRIL

DOOR DR. A. B. DE VRIES

Ten tweede male — en thans uitvoerig — vestigt Professor Martin de aandacht op de tussen het Rijksmuseum en het Mauritshuis in de zomer van 1948 plaatsgevonden ruil van schilderijen. Alvorens mijn zienswijze op deze, door mijn zo verdienstelijke voorganger gewraakte handelwijze toe te lichten, waartoe de redactie van dit tijdschrift mij wel in de gelegenheid

heeft willen stellen, acht ik het juist hieronder de lijst af te drukken van de stukken, die van Den Haag naar Amsterdam verhuisden en vice versa. Daarbij dient nog bedacht te worden, dat op deze lijst de miniaturen uit het Rijksmuseum ontbreken, die door bijzondere omstandigheden nog niet naar het Mauritshuis werden overgebracht.

BRUIKLENEN

VAN MAURITSHUIS NAAR RIJKSMUSEUM			VAN RIJKSMUSEUM NAAR MAURITSHUIS		
		cat. no.			cat. no.
A. Allori (gen. Bronzino)	Damesportret	303	A. Brouwer	Boerendrinkpartij	641
P. Berrettini (Pietro da Cortona)	Heilige Familie	309	P. Pourbus	Portret van een jonkman	1920 a.
Bonifazio Veronese	Studiekop van een jonge vrouw	344	J. van Mabuse	Floris van Eg- mond van Bu- ren-Yselstein	1498
S. Bourdon	Marskramers	289	Quinten Massys	Maria met kind	1529
M. Cerezo	Magdalena	300	David Teniers	Boerenherberg	
C. Cignani	Adam en Eva	316	Jacob Jordaens	Marsyas door de Muzen mis- handeld	1317
J. C. v. Oostanen	Salome	316			
Piero di Cosimo	Portret van Fr. Giamberti	287	Jan Wellens de Cocq	Vleugels van een Drieluik	52
Piero di Cosimo	Portret van G. da Sangallo	288	Meester van de Barbaralegende	De Afgoden- dienst van Ko- ning Salomo	342
G. Dughet	Landschap	320	Jan Provoost	Tronende Ma- donna	1923 a.
P. Farinato	Aanbidding der Koningen?	311	Meester van de Vrouwelijke Halffiguren	Maria met het Kind	346 d.
Italiaanse School	Drie musicerende vrouwen?	321	Gerard David	Bosgezicht	767 b.
Italiaanse School	Venus?	349	Gerard David	„ „	767 c.
Th. de Keyzer	Amsterdamse Burge- meesters	78	Meester van de Vrouwelijke Halffiguren	Het oordeel van Paris	346 d.d.
A. Magnasco	Landschap met pelgrim	328	J. B. Pater	Landelijk feest	1846 a.
„	Landschap met boerin	329	J. F. Schall	Toilet voor de spiegel	2147 c.
„	Biddende mon- niken	333	J. F. Schall	Morgentoilet	2147 d.
„	Biddende mon- niken	332			
„	De kindermoord te Bethlehem	816			
„	De opwekking van Lazarus	817			
J. B. del Mazo (vroeger toegeschre- ven aan Velasquez)	Balthasar Carlos	298			

VAN MAURITSHUIS NAAR RIJKSMUSEUM

VAN RIJKSMUSEUM NAAR MAURITSHUIS

		cat. no.
L. Mazzolino	De kindermoord te Bethlehem	323
Meester van Alkmaar	Drieluik	
G. B. Moroni	Portret v. Ver- celino Olivazzi	767
E. Murillo	Maria met kind	296
G. B. Salvi (gen. Sassoferrati)	Maria in gebed	336
Spaanse School	Landschap	299
J. Robusti (gen. Tintoretto)	Mansportret	811
Turchi	Venus als heer- seres over de wereld	342

cat. no.

Wat was en is m.i. nog steeds de zin van deze ruil? Een uitvoerig antwoord op deze vraag is voor de lezers van dit bulletin wel niet van node. Er werd van uitgegaan, dat het in het huidige museumbeleid beter past om op één plaats in Nederland een redelijke vertegenwoordiging van een buitenlandse schilderschool te bezitten, dan op meerdere plaatsen een aantal disparate stukken. Voorts wordt beseft, dat de financiële omstandigheden van dien aard zijn, dat een coördinatie van de aankopen voor 's Rijksverzamelingen uiterst wenselijk, om niet te zeggen noodzakelijk is. Zo kwamen de directies van beide musea ertoe om hun „gebieden” ten opzichte van elkaar af te bakenen.

De ruil is het gevolg van de boven aangeduide gedachtengang, waarbij er geen sprake van was, dat één der beide partijen zich ten koste van de ander zou trachten te verrijken. Ik betreur het, dat de Heer Martin de motivering van de ruil-overeenkomst niet anders kan zien dan op grond zijner vroegere ervaringen. Tot de ruil werd na rijp beraad besloten, waarbij naast de voor- en nadelen hieruit voortvloeiend voor het Mauritshuis, ook het algemeen Nederlands museumbeleid een rol speelde.

Bij iedere directeurswisseling zullen op enigerlei wijze verschillen in inzicht en smaak aan de dag treden. Tot dusver heb ik ernaar gestreefd om hiervan op niet al te bruuske wijze te laten blijken. Niettemin vindt de heer Martin, dat het Mauritshuis geweld is aangedaan. Zijn verzuchtingen over de beide onvolprezen Piero di Cosimo's kan ik volkomen begrijpen, die voor de Magnasco's slechts zeer ten dele en wat de Spanjaarden betreft, geniet de Murillo —

men vergeve mij de vergelijking — evenals de Stier van Potter een tegenwoordig niet meer geheel te vatten populariteit. Maar een discussie over de artistieke kwaliteit van het in ruil gegevene en in ruil gekregene acht ik niet zeer vruchtbaar. Wel moet mij van het hart, dat ik even weinig waardering voor het totale aspect van de vroegere Italiaans-Spaanse zaal heb gehad als nu mijn voorganger voor de daarvoor in de plaats gekomen Primitieven-zaal blijkt te bezitten.

Wanneer het karakter van het Mauritshuis ter sprake komt, wordt met voorliefde van het „Kabinet” gesproken. Ook mij is deze term welkom, daar deze een bij het Mauritshuis passende intimiteit suggereert. Tevens wordt op deze wijze de band met het oude Kabinet van Willem V bestendigd. Verder kan men evenwel niet gaan, daar het een fictie is te menen, dat door het arrangement van mijn voorganger (nog vrijwel geheel in tact) het karakter van een 18de eeuws Kabinet bewaard is gebleven. De tegenwoordige inrichting is een typisch laat 19de eeuws compromis, d.w.z. er hangen veel meer schilderijen dan in een modern opgesteld museum en veel minder dan in een 18de eeuws Constkabinet. Dit betekent allermint, dat ik het met de wijze van hangen van mijn voorganger in alle opzichten oneens zou zijn. Integendeel, wie de mogelijkheden en de moeilijkheden in het Mauritshuis heeft leren kennen, zal beseffen dat Professor Martin vele gelukkige oplossingen heeft gevonden. Hij hoede er zich evenwel voor om iedere wijziging als een aantasting van het kabinet-karakter van het Mauritshuis te zien.

Het spreekt wel van zelf, dat ik het niet eens

kan zijn met Martin's opmerkingen over het tegenwoordige arrangement. Voor zover hij de toekomstige inrichting van de benedenzalen schetst, wil ik erop wijzen, dat er alleen dan een zaal met Franse 18de eeuwse schilderijen zal komen, wanneer inderdaad het doorsnee-gehalte van de te exposeren stukken vergelijkenderwijs die van de vroegere Italiaans-Spaanse zaal zal overtreffen. Overigens lijkt het me nutteloos om over de tot dusver aangebrachte wijzigingen (nog weinig talrijk) een oratio pro domo te houden. Moge de heer Martin ervan overtuigd zijn, dat ook ik het goed meen met het Mauritshuis en allerminst onder een imaginaire Amsterdamse hiel zucht.

Ik geloof voldoende eerbied te hebben voor het kostelijke gebouw en de prachtige verzameling. Ook ben ik niet ongevoelig voor historie en traditie, maar het Mauritshuis is en blijft *een museum*, zij het ook een museum met eigen cachet.

Wil het Mauritshuis niet evenals de Wallace-Collection te Londen (met haar voortreffelijke inhoud) gelijk een oude en deftige douairière in het jaar 1950 het uiterlijk vertonen van 1900 en een dan toch wel wat maffe indruk maken, dan dient het op passende en discrete wijze met de tijd mee te gaan. Dit betekent o.a. dat een museum-verzameling nooit een volledig statisch karakter mag verkrijgen. De herinrichting van menig museum in Europa na deze oorlog heeft ons geleerd, dat een hernieuwde kennismaking met zeer vertrouwde kunstwerken, nu eens in ander verband gehangen, soms in ander licht en wellicht tegen een andere achtergrond, ineens tot nieuwe inzichten, hetzij tot diepere bewondering, hetzij tot een zekere onverschilligheid kan leiden. Van tijd tot tijd (allerminst denk ik aan een voortdurend stuivertjewisselen) een gewijzigde confrontatie met kunstwerken, die men door en door meent te kennen, kan ik niet an-

ders dan als een voordeel beschouwen. Wanneer de heer Martin verwacht, dat „in de oude geest wordt voortgegaan”, dan wil ik dit zo opvatten, dat ik zal pogen met evenveel toewijding als hij zulks zes en dertig jaar lang heeft gedaan, het beheer over de inderdaad kostelijke verzameling te voeren.

NASCHRIFT

Inderdaad zou mij niets liever zijn dan dat het Mauritshuis, gelijk de Wallace Collection, de oude deftige douairière bleef waarvan Dr. de Vries hierboven gewaagt. Over de gehele wereld zal men het betreuren als het devies „dat een museum-verzameling nooit een volledig statisch karakter mag verkrijgen” voor het Koninklijk Kabinet van schilderijen gaat gelden. Het Mauritshuis is in zijn soort een unicum. Waarom mag het dit niet blijven? Men kan er de kunstwerken ruimer hangen en er slechts het beste plaatsen. Voor het overige ware dan een filiaal-museum (in het Prinsenhof te Delft?) te arrangeren.

Maar waarom moet het Kabinet worden ingeschakeld in een systeem? Dit gaat ten enen male boven mijn begrip.

Nov. 1950.

W. M.

ANTWOORD OP HET NASCHRIFT

Ik hoop, dat Professor Martin er getuige van zal zijn, dat het inmiddels ontruimde Mauritshuis over enige maanden in hernieuwde luister zal pralen, verjongd van uiterlijk en daardoor wellicht iets aantrekkelijker, maar met behoud van zijn wezenlijk en inderdaad in zijn soort uniek karakter.

15 Nov. 1950.

A. B. DE V.

Discussie gesloten RED.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De barometer uit de voormalige vergaderzaal der Staten-generaal in het Binnenhof te 's-Gravenhage

Tb. H. Lunsingh Scheurleer

Opgraving te Paveijen

J. G. N. Renaud

Tekst en beeld bij enkele Amerikaanse didactische exposities

Dr. R. E. J. Weber

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda :

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Restauratie van de Ronde Lutherse Kerk te
Amsterdam 55

J. W. Kuipers

Dichtung und Wahrheit rond het z.g. „Huis
van Maarten van Rossem” te Zaltbommel . . . 60

Th. H. Lunsingh Scheurleer

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDAGEN

	PAG.
Restauratie van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam	55
<i>J. W. Kuipers</i>	
Dichtung und Wahrheit rond het z.g. „Huis van Maarten van Rossem” te Zaltbommel	60.
<i>Th. H. Lunsingh Scheurleer</i>	

BOEKBESPREKINGEN

A. H. Huussen, Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq	65
<i>A. W. Byvanck</i>	
L. Halkin, Une description inédite de la ville de Liège en 1705: Bibl. de la Fac. de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CXIII	65
<i>A. W. Byvanck</i>	
Zuid-Hollandse Studiën	65
<i>H. v. d. W.</i>	
J. van Kuyk & H. E. van Gelder, De penningen en het geld van de tachtigjarige oorlog	66
<i>H. v. d. W.</i>	

NIEUWS-BULLETIN

	KOL.
Bonds-nieuws	81
Restauratie-nieuws	91
Museum-nieuws	91
Jaarverslagen en Catalogi	97
Tentoonstellings-agenda	99

Hoofdredeur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburgh 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”
Bijdragen worden geboonoreerd met f 2.50 per pagina

RESTAURATIE VAN DE RONDE LUTHERSE KERK TE AMSTERDAM

DOOR

J. W. KUIPERS

De reiziger, die van de kant van Haarlem per trein Amsterdam binnenkomt, zal het opvallen dat vanaf het Westelijk viaduct gezien het stadsbeeld iets vreemds gekregen heeft, dat er iets veranderd is, zonder dat hij zich direct zal kunnen realiseren, waarin dat vreemde of die verandering dan toch bestaat. Plotseling zal hij ervaren, dat de daar het stadsbeeld alom beheersende koepel van de Ronde Lutherse Kerk niet meer groen is, maar als een donkere bronskleurige kolos zich boven de omgeving verheft, vrijwel één van kleur met het metselwerk van de gevels. Met de vernieuwing van het koperen dak is voor jaren de prachtige groene kleur verloren gegaan. Men kan zich voorstellen, dat de schilders die sinds mensenheugenis gewoon zijn dit deel van de stad op hun doek te vereeuwigen, met het thans sombere geval in hun composities niet goed raad zullen weten. De oude bedekking toch, contrasteerde prachtig tegen de donker geworden gevelsteen en leverde met zijn door zwarte bitumen stroken geaccentueerde sierrribben een pittoresque aanblik op. Er zullen naar schatting 10 à 15 jaren mede gemoeid zijn al eer de groene patina op de bedekking zal zijn weergekeerd.

Alvorens tot de beschrijving van de restauratie over te gaan, die in hoofdzaak technisch was, is het misschien wenselijk eerst iets van de bouwgeschiedenis van de kerk te vermelden.

In opdracht van de Evangelisch Lutherse Gemeente, maakte Adriaan Dorsman een ontwerp voor de nieuwe kerk. Vier „eerste” stenen werden gelegd op 14 October 1668. Hoewel nog lang niet gereed, werd de kerk op 13 December 1671 ingewijd. De uiteindelijke voltooiing kwam pas in 1685, terwijl 35 jaar later het orgel werd aangebracht.

Omstreeks 1677 werd door een jong timmerman de eerste koperbedekking op de koepel aangebracht. Het koper hiervoor werd in Zweden gekocht, en niet zoals de legende wil door de Zweedse Koning geschonken. Over deze bedekking is overigens weinig bekend, reden tot klachten schijnt zij niet gegeven te hebben.

De bouwkosten van de kerk hebben indertijd, met inbegrip van de aankoop van de grond, doch zonder afwerking, f 320.478,75 bedragen.

De 18de September 1822 brandde de kerk geheel uit, ten gevolge van de onachtzaamheid van een loodgieter. De brand ontstond in de koepel en deze ging daarbij geheel verloren.

Op 6 Augustus 1823 werd met de herbouw aangevangen, naar de plannen van Prof. Tilman, François, Suijs en Jan de Greef, welke laatste de tekeningen voor de nieuwe koepelconstructie maakte.

De kosten van de herbouw bedroegen f 323.633,73. Ook nu werd de koepel weer met koper gedekt. Erg veel plezier heeft men hieraan niet beleefd, reeds dadelijk deden zich klachten voor. De bekapping boven de gaanderijen werd met leien gedekt en is in latere jaren door een zinken roefdak vervangen*.

De koepelconstructie bestaat uit zware houten geknikte halfspanten, die in de kruin van de koepel tegen een eveneens uit hout geconstrueerde drukring aansluiten. De voeten der spanten worden door in ringvorm gelegde en uit zwaar hout bestaande trekplaten op hun plaats gehouden. Zowel de binnen- als de buitenzijde der spanten zijn met schinkels uitgetimmerd, waardoor de bolvorm is ontstaan. Aan de binnenzijde zijn hiertegen houten cassetten aangebracht. De gevelpanen zijn als sierribben over de koepel doorgevoerd en als loze kokers op het dakbeschot getimmerd. Op de reeds genoemde drukring is de lantaarn opgebouwd.

Zoals reeds werd opgemerkt, heeft de tweede dakbedekking van de aanvang af aanleiding tot klachten gegeven. Vele pogingen werden aangewend om de lekkages te bestrijden, getuige de vele bitumen plakken en stroken, die de bedekking in de laatste jaren vertoonde en de pogingen die in het werk gesteld zijn om losgeraakte platen vast te zetten. Vooral de aansluiting van de dakvlakken tegen de sierribben liet veel te wensen over. Ter weerszijden van de sierribben was een kilgoot gemaakt, waartegen de platen van de dakbedekking met een eenvoudige staande haakfelsnaad aansloten. Men heeft getracht dit te verbeteren door over deze aansluiting een van boven naar beneden doorgaande halfcirkelvormige strook zink te solderen. Ten gevolge van de galvanische werking tussen koper en zink, was deze poging reeds bij voorbaat tot mislukking gedoemd, vandaar dat juist op deze plaatsen door de daar aangebrachte bitumenpreparaten, de opgaande lijnen der sierribben extra geaccentueerd werden. Indien de verwerkingsmethoden en de kennis van het materiaal destijds beter zouden zijn geweest, zou de bedekking zeker hebben voldaan, daar het materiaal op zich zelf, na 125 jaar, nog in goede conditie verkeerde.

De navolgende fouten waren bij de verwerking gemaakt:

1. de afmetingen der platen waren te groot genomen t.w. ongeveer 70 × 90 cm.
2. de bevestiging op het dakbeschot geschiedde met te weinig klangen, die

* W. J. Kooiman, *De ronde Lutherse kerk te Amsterdam*, Amsterdam 1941.

bovendien te klein van afmetingen waren en onvoldoende aan het dakbeschoot waren bevestigd.

3. de platen onderling waren niet in elkander gefelsd, doch aan de randen enkelvoudig in elkander gehaakt.

Dit laatste vooral, gaf ook op het bovendeel der koepel, waar de bedekking vrijwel horizontaal ligt, een onvoldoende dichting bij regen en wind. De pogingen om de naden met bitumen te dichten hadden niet veel resultaat en verfraaiden de lichtgroene oxydelaag niet bepaald.

Door het onvoldoende aantal klangen had de bedekking zich losgewerkt en is daardoor als een losse mantel om de koepel gaan hangen.

De vernieuwing heeft thans met roodkoperen platen, dik 0,8 mm, plaatsgevonden. De grootste plaatafmeting bedraagt 50×65 cm. De felsnaden zijn 3 cm breed en als enkele platte felsnaad uitgevoerd. De naden verspringen verticaal steeds een halve plaat breedte (afb. 1).

Langs elke zijde van een plaat bevinden zich twee klangen ter breedte van 10 cm, die elk met vijf stuks koperen gehakkelde platkopnagels op het dakbeschoot bevestigd zijn. Het vrije eind is in de felsnaad mede opgerold (afb. 2).

Waar het nodig was hoeken, opstanden en dergelijke te maken, is het koper gedreven, gevouwen of geplooid; nergens is aan het koper enig soldeerwerk verricht.

Het kleine koepeltje op de lantaarn werd eveneens van een nieuwe bedekking voorzien, terwijl de zwaan met schacht, appel en Noordpijl gelijktijdig werden gerestaureerd en grotendeels vernieuwd.

De hemelwaterafvoer vereiste bijzondere aandacht. Bij de oude toestand werd n.l. het water in een rondgaande loden goot opgevangen en door loden buizen binnenshuis afgevoerd. Door het optreden van verstoppingen, dicht- en stukvriezen ontstonden vele ernstige lekkages die op verschillende plaatsen muurkanker hebben veroorzaakt. Bij het herstel zijn de goten met 35 ponds lood vernieuwd en werd het afschoot zodanig gewijzigd, dat de afvoer van het hemelwater thans buitenom, aan de achterzijde van het gebouw kan plaats vinden. Als afvoerbuizen zijn roodkoperen pompbuizen met een diameter van 15 cm gebezigd.

Hoewel de combinatie lood en koper ook niet ideaal te noemen is, bestond er geen andere keus dan weer lood als materiaal voor de gootbekleding te kiezen, en wel om de navolgende redenen. De gebogen vorm der goot rond de koepel met z'n rechthoekige doorsnede zou niet, dan met zeer grote moeite en kosten uit koper te drijven zijn geweest. Bovendien zouden voor deze goot de lengten der platen niet aan elkander geklonken kunnen worden, zoals dit bij goed werk

voor een buiten het gebouw hangende mastgoot gebruikelijk is, maar hier, waar de goot op de muur ligt, en dus niet de geringste lekkage voor mag komen, aan elkander gelast moeten worden. De door de temperatuursverschillen optredende lengte-veranderingen van het koper maakten een dergelijke uitvoering van de in een cirkelvorm opgesloten goot, mede zeer ongewenst.

Het oude lood vertoonde merkwaardigerwijs geen merkbare tekenen van inwerking van het druipwater van het koper. In overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd besloten het nieuw te verwerken koper en lood in samenstelling hetzelfde te doen zijn als het afkomende materiaal. Door het Centraal Instituut voor Materiaalonderzoek werden daartoe monsters oud materiaal op hun samenstelling onderzocht, waaruit bleek dat vrijwel zuiver koper en maagdelijk lood was gebruikt. Overeenkomstig deze gegevens is het nieuwe bekledingsmateriaal besteld en een vergelijkend materiaalonderzoek van het oude en nieuwe materiaal heeft uitgemaakt, dat praktisch geen verschillen in kwaliteit of samenstelling tussen het oude en het nieuwe materiaal bestaan. Bovendien werd overal waar lood en koper in direct contact met elkander zouden kunnen komen en electrolytische werking zou kunnen optreden, als isolatie tussen deze materialen een laag bitumenlak aangebracht.

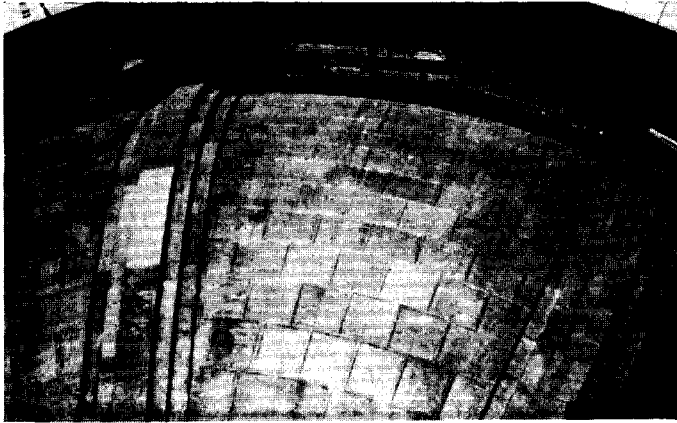
De houten opbouw van de lantaarn was aan de buitenzijde geheel met lood bekleed. Dit was echter uitgezakt en losgeraakt (afb. 3).

Ook deze bekleding is geheel vervangen en in tegenstelling met de oorspronkelijke toestand, in de natuurlijke kleur gelaten. De oude bekleding was n.l. eens zandsteenkleurig geschilderd.

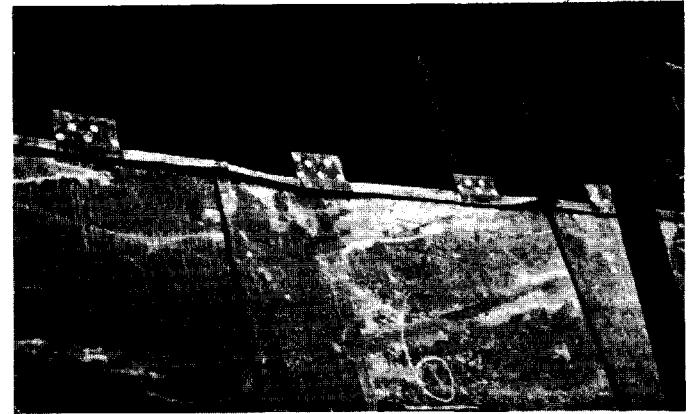
De houten balustrade rond de omgang om de lantaarn, verkeerde in uiterst slechte toestand en is geheel volgens de oorspronkelijke vorm in teakhout vernieuwd. De onder- en bovenregel werden met koper afgedekt, terwijl de balusters met vierkante koperen drevels aan onder- en bovenregel werden bevestigd (afb. 4 en 5, op afb. 5 moet de bovenregel nog afgedekt worden). Bij de oude constructie waren de pennen volkomen verrot. Het houtwerk van de balustrade werd zandsteenkleurig geschilderd.

Het halfcirkelvormige zadeldak boven de uitgebouwde gaanderijen is opnieuw, d.w.z. overeenkomstig de bestaande toestand, met een zinken roefdak gedekt. De opzet was, ook dit dak in koper uit te voeren, doch de geldelijke middelen daartoe ontbraken, zodat noodgedwongen tot zink moest worden overgegaan. Hopelijk zal bij eventuele verdere restauratie gelegenheid zijn, een meer passende bedekking aan te brengen.

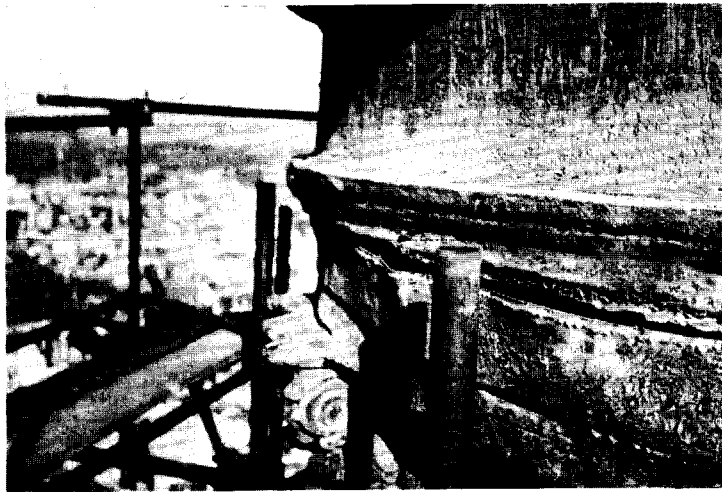
Er werd aan de koepelbekleding, aan de loden bekleding van de lantaarn en aan de goten, rond 10.000 kg rood koper en 17.000 kg maagdelijk lood verwerkt.

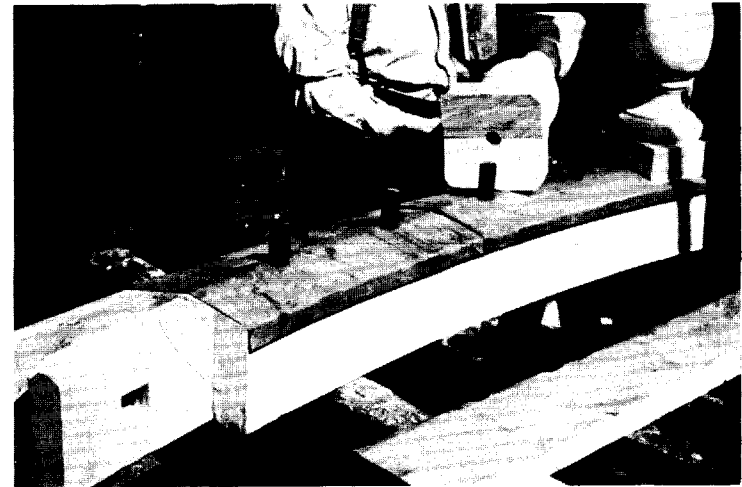
Afb. 1. Gedeelte van de nieuwe dakbedekking gezien vanaf de omloop van de lantaarn.

Afb. 2. Bevestiging van de koperen platen aan het dakbeschoot.

Afb. 3. Toestand van de loodbekleding van de lantaarn.

Afb. 4. Het plaatsen van de teakhouten balusters in de onderregel.

Afb. 5. De balustrade zonder de koperafdekking
op de bovenregel.

Afb. 6. Ronde Lutherse kerk te Amsterdam na de
restauratie.

De gevelramen zijn vaste ramen van gegoten ijzer, uit verschillende eenheden samengesteld. Deze eenheden worden door brugijzers tezamen gevoegd en door middel van rozetten en bouten op de hoekpunten aan de brugijzers bevestigd. Al deze ramen zijn gedemonteerd, gezandstraald en in een daartoe gespecialiseerde inrichting, voorzover nodig hersteld, d.w.z. gelast en aangevuld met de ontbrekende delen. Als merkwaardige bijzonderheid zij vermeld dat de hoeken versterkt bleken te zijn door mede ingegoten smeedijzeren hoeken van platijzer.

Vóór het herplaatsen zijn de ramen tweemaal gemenied. De ijzeren rozetten en bouten werden door bronzen vervangen, daar de bestaande door corrosie vernielingen aan het gegoten ijzer hadden aangericht. Tussen de aansluitingen der raameenheden onderling werd, ter betere dichting, geteerd hennepkoord verwerkt.

Ter verkrijging van enige bewegelijkheid in het glasoppervlak werden de ramen met z.g. tuindersglas bezet, dat gezet werd in en aangestopt werd met meniestopverf. De ramen werden tweemaal afgeschilderd met ijzerglimmerverf, waaraan een weinig chromoxydegroen was toegevoegd, zodat een mooie donkergroene kleur verkregen werd. Van de aanwezigheid van steigers werd gebruik gemaakt om hier en daar uitgevroren voegwerk te herstellen. De zandstenen kroonlijsten en afdekkbanden werden aan de bovenzijde, tegen inwateren, afgedekt met een bitumenpasta, waarin fijn grind is gedrukt.

Als beveiliging tegen brand werd tussen binnen- en buitenkoepel een sprinklerinstallatie aangebracht, die door een compressor permanent onder druk gehouden wordt. Indien ingeval van brand één of meerdere sprinkler-afsluitingen smelten, valt de druk weg en treedt een alarmsignaal in werking. Aan de gevel, even boven de straat, zijn aansluitingen gemaakt waarop de brandweer water kan geven. Ook werd een bliksembeveiligingsinstallatie aangebracht.

Doordat het gebouw geen bestemming heeft, — het is al sedert Januari 1935 niet meer als kerk in gebruik —, staat verdere restauratie voor het ogenblik niet op het programma. Met de uitvoering van deze restauratie, die dus in hoofdzaak bestaan heeft uit het opnieuw glas- en waterdicht maken van het gebouw, is precies een jaar gemoeid geweest. De kosten hebben totaal *f* 217.921,09 bedragen.

In tegenstelling met de uit overlevering bekende moeilijkheden, die zich bij de bouw en herbouw hebben voorgedaan, tussen opdrachtgevers, aannemers en architecten, kan hier slechts getuigd worden van een buitengewoon goede verstandhouding en samenwerking van alle betrokkenen. Moge de toewijding waarmee alle betrokkenen aan deze restauratie hebben medegewerkt, tot gevolg hebben, dat de komende generaties, tenminste wat dit deel van het werk betreft, voor hoge onderhoudskosten gevrijwaard zullen zijn.

DICHTUNG UND WAHRHEIT
ROND HET Z.G.
„HUIS VAN MAARTEN VAN ROSSEM”
TE ZALTBOMMEL

DOOR

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

Het is niet algemeen bekend, dat Cuypers en De Stuers bij het vaststellen van het gevelschema van het Rijksmuseum uitgegaan zijn van het vroeg-XVIde-eeuwse z.g. „Huis van Maarten van Rossem”. Zij zagen in dit bouwwerk een uiterst navolgenswaardig voorbeeld. In hun ogen droeg het huis van Maarten van Rossem, naar De Stuers zelf later schreef, „een nationaal karakter, de constructie was logisch, volgens de gildentraditie der Middeleeuwen; de decoratie, die relatief van ondergeschikte aard is, was Renaissance, doch volkomen aannemelijk, wijl zij de constructie niet verwrong of bedierf”¹. Zo was hun beider standpunt, toen zij omstreeks 1875 de plannen voor het nieuwe museumgebouw voorbereidden en zij meenden oprecht, dat de Nederlandse bouwkunst door het putten van inspiratie uit deze bron weer op het goede spoor zou kunnen geraken.

Men kan zich voorstellen, dat De Stuers, toen hij enige jaren later vernam dat sloping dit huis bedreigde, „een koude rilling ... door de leden voer”². Het pand was eigendom van een landbouwer, die de gewelfde benedengang bewoonde, de bovenverdieping als opslagplaats voor groente in gebruik had en nu van plan was zijn bezitting voor afbraak te verkopen. De Stuers begreep, dat er slechts kans op behoud zou zijn, wanneer er voor het huis een bestemming gevonden kon worden. Hij stelde nu voor er het Kantongerecht in te vestigen en na aanvankelijke tegenslag gelukte het hem, het dank zij persoonlijk ingrijpen van de Ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie zover te krijgen, dat het Rijk tot aankoop overging. Dit heuglijk bericht had hem de avond voorafgaand aan de dag, waarop de sloping was bepaald, bereikt. „De verkoping gaat niet

¹ Victor de Stuers, „Hoe een monument gered wordt”, *Eigen Haard*, 1903, blz. 524. Victor de Stuers en P. J. H. Cuypers, *Le Musée National à Amsterdam*, 1897, blz. 7.

² De Stuers, *Eigen Haard*, 1903, blz. 525, waaraan ook het hier volgende ontleend is.

door” lazen de volgende morgen, tot hun niet geringe verontwaardiging, de slopers uit Brabant, Gelderland en het Sticht, die naar Zaltbommel waren getogen om hun slag te slaan. De Stuers kon de innige voldoening smaken, dat een monument van nationale betekenis, zij het ook op het laatste nippertje, voor ondergang behoed was. Was het wonder, dat hij, toen na dit gebeuren de restauratie van het gebouw door het Rijk ter hand kon worden genomen, niet schroomde om de kunsthistorisch belangrijke, gemakkelijk te verwijderen onderdelen over te laten brengen naar het nieuwe Rijksmuseum waar ze, naar zijn overtuiging ook in de toekomst voor de vernietiging, waar ze zo juist ternauwernood aan ontsnapt waren, gevrijwaard konden worden?

De vraag moet thans gesteld worden, waaruit de fragmenten bestonden, die bij het herstel van het huis verwijderd werden en hun weg naar Amsterdam vonden. Er heerst hieromtrent enige verwarring, die zijn oorzaak vindt in een vergissing in de *Catalogus van de Meubelen in het Rijksmuseum*. Daar deze ook in de tweede druk van dit overigens zo voortreffelijke werk is blijven staan en vandaar zijn weg heeft gevonden in de sindsdien verschenen literatuur over het Huis van Maarten van Rossem, moge hier een poging ondernomen worden, de juiste toedracht te reconstrueren³.

Het is nodig, hiertoe met een enkel woord de indeling van het huis in herinnering te roepen⁴. Aan de Oostzijde van de dwars door het gehele huis lopende gang bevindt zich een vertrek overkluisd met kruisgewelven. Van de gebeeldhouwde kraagstenen, die de ribben dezer gewelven steunen, zijn er twee versierd met het wapen van Maarten van Rossem. Aan de Oostwand van dit vertrek is een natuurstenen schoorsteen geplaatst. De wangen hiervan worden gevormd door twee canephoren met Adam- en Eva-figuren, daterend uit de 2de helft der XVIde eeuw en dus na de oorspronkelijke bouwperiode aangebracht. Aan de Westzijde bevindt zich een kleiner eveneens overkluisd vertrek. Op de eerste verdieping wordt men verrast door de grote zaal, terecht als de glorie van het huis beschouwd en een van de zeer fraaie ruimten uit de tijd. Aan de (korte) Westwand staat een schoorsteen, waarvan de laat XVIIde eeuwse houten kap rust op de candelabervormige natuurstenen colonetten uit de tijd van de bouw. Aan de Oostwand is een tweede schoorsteen aangebracht. De oorspronkelijke pilasters en consoles dragen een moderne mantel. De mantel en boezem behorend bij deze schoorsteen werden naar Amsterdam overgebracht. Het zijn prachtig

³ *Catalogus van de Meubelen in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst*, 1907 en 1913, No. 8, 8a.

⁴ Voor meer bijzonderheden zie men de: *Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Gelderland, de Bommeler- en de Tielerswaard*, door F. A. J. Vermeulen, 1932, blz. 256 e.v., waar ook de volledige literatuur is opgenomen.

geproportioneerde fragmenten, met uiterst fijn en levendig ornamentaal snijwerk versierd, alles in onvervalste vroeg-Renaissance-stijl en van een uitvoering zoals men deze in ons land slechts zelden aantreft (Afb. 1 en 2). Behalve deze fragmenten vond eveneens een stuk wandbeschoot bestaande uit enige door pilasters met kandelabermotieven gescheiden vakken een onderkomen in het Rijksmuseum ⁵ (Afb. 4).

In een interessante briefwisseling tussen de heren Cuypers en Jesse in het Bouwkundig Weekblad van 1903 naar aanleiding van De Stuers' artikel: „Hoe een monument gered wordt”, in „Eigen Haard” van dat jaar, deelt de heer Jesse mede, dat dit wandbeschoot geplaatst was bij de trap ⁶. De schrijver, die de situatie ter plaatse goed gekend had, beperkt zich in zijn opsomming van die onderdelen, die naar het Rijksmuseum gingen, uitdrukkelijk tot dit wandbeschoot en de zoëven genoemde schoorsteen uit de grote zaal. In de catalogus van de Meubelen in het Rijksmuseum nu wordt naast deze beide fragmenten ook nog een eiken houten schoorsteenfries uit omstreeks dezelfde tijd als afkomstig uit het Huis van Maarten van Rossem beschreven ⁷.

Het is tot nog toe de lezers van deze beschrijving blijkbaar ontgaan, dat dit fries eigendom is van het Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en dat het opzichzelf reeds hoogst onwaarschijnlijk geacht zou moeten worden, dat een onderdeel uit het Huis van Maarten van Rossem, over welks inhoud sinds het in 1881 eigendom van het Rijk werd, zo zorgvuldig gewaakt werd, in het bezit zou zijn geraakt van een particulier lichaam als het Oudheidkundig Genootschap. Inderdaad is mij bij een onderzoek gebleken, dat over de herkomst van dit fries ten enenmale niets bekend is en dat de mededeling, dat het deel uitgemaakt zou hebben van het Huis van Maarten van Rossem dus naar het rijk der mythen moet worden verwezen. Het valt te betreuren, dat aan de mededeling, zoals die in de Catalogus was afgedrukt, nooit enigermate getwijfeld schijnt te zijn. Het gevolg hiervan is geweest, dat verschillende schrijvers, die zich met het Huis van Maarten van Rossem bezig hielden, zich het hoofd gingen breken over de vraag, hoe het mogelijk was, dat een schoorsteenfries, gesierd met wapens, die inmiddels als behorende tot Utrechtse geslachten waren geïdentificeerd, in het Zaltbommelse huis terecht was gekomen.

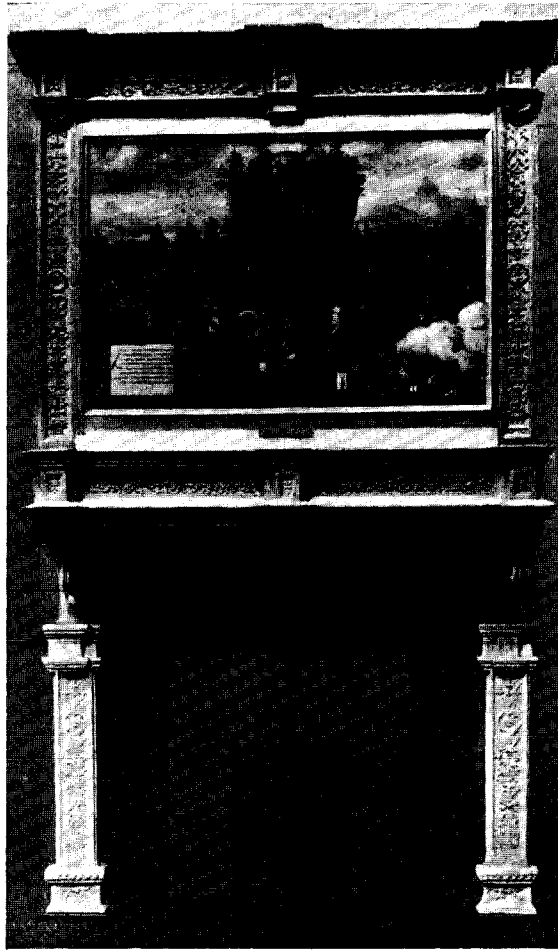
Het is F. A. Hoefer geweest, die het eerst een onderzoek naar deze wapens deed instellen ⁸. Zoals Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland hem mededeelde,

⁵ *Catalogus Meubelen*, No. 8; de genoemde schoorsteenboezem, No. 8a.

⁶ *Bouwkundig Weekblad*, 1903, blz. 579.

⁷ *Catalogus Meubelen*, No. 9.

⁸ F. A. Hoefer, „Mededelingen omtrent bezittingen van Maarten van Rossem”, *Gelre*, 1928, blz. 129.

Het z.g. „Huis van Maarten van Rossem” te Zaltbommel.
Afb. 1. Schoorsteen uit de grote zaal ± 1535 (Pilasters en consoles afgietsels naar de originelen) Amsterdam, Rijksmuseum.
Afb. 2. Fragment.

Afb. 3.

Afb. 4.

Afb. 3. Eikenhouten fries van een schoorsteen ± 1540, Amsterdam, Rijksmuseum.

Afb. 4. Fragment van een wandbeschot, oorspronkelijk geplaatst bij de trap in het z.g. „Huis van Maarten van Rossem” ± 1535, Amsterdam, Rijksmuseum.

Afb. 5. Onhistorische fantasieconstructie van de Westwand in de grote zaal van het z.g. „Huis van Maarten van Rossem”. Naar een tekening van Henri Leeuw (1888).

Afb. 5.

vertoont het middelste der drie medaillons een gedeeld schild met wapens Groenberg en Rodenburg. Het heraldisch linker wapenschild vertoont het wapen Ruitenborch en een nog niet geïdentificeerd wapen. Het rechter die van Rutenborch en Ratingen. De wapens moeten betrekking hebben op de Utrechtse burgemeester Egbert van Groenberg († 1515) en zijn echtgenote Machteld van Rodenburg († 1533), haar broeder Godert van Rodenburg († 1588), die in 1533 huwde met Adolfinia van Ruitenborch († 1567) en de zuster van laatstgenoemde, Johanna, die gehuwd was met Joost van Ratingen, baljuw van Heenvliet († 1557). De vraag, hoe het fries met deze typisch Utrechtse wapens in Zaltbommel was gekomen, door Hoefler in zijn artikel gesteld en later door Dr. F. A. J. Vermeulen in „De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Gelderland” herhaald, behoeft thans niet meer gesteld te worden: het fries houdt geen enkel verband met het Huis van Maarten van Rossem en wij zullen dit fraaie stuk snijwerk, afgaande op de wapens zowel als op de stijl, in het Utrechtse mogen localiseren en op omstreeks 1540 mogen dateren (afb. 3).

Hoe kon de legende omtrent de herkomst als een vaststaand feit in de genoemde catalogus worden afgedrukt? De beantwoording van deze vraag ligt, wanneer men zich de vroegere opstelling van het fries in het Rijksmuseum voor ogen stelt, wel voor de hand. Toen men in 1887 bij de inrichting van de afdelingen van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst het fries als bruikleen van het K.O.G. had ontvangen, moet men de behoefte gevoeld hebben, het in zijn functie van schoorsteenfries te tonen. Een eenvoudig geprofileerde mantel, waarin het fries gepast kon worden, en bijbehorende boezem waren gemakkelijk te verkrijgen. Hieronder plaatste men afgietsels van de schoorsteenwangen met de Adam- en Eva-figuren in het huis van Maarten van Rossem, en een nieuwe schoorsteen was geboren. Toen de jaren verstreken en voor degenen, die aan de opstelling van deze fantasie-schoorsteen deel hadden gehad, een nieuwe generatie in de plaats was getreden, moet in een onbewaakt ogenblik het in stijl goed bij de andere, werkelijk uit Zaltbommel afkomstige stukken passende fries als eveneens daar uit herkomstig zijn aangemerkt. Welke gevolgen dit had, zette ik boven reeds uiteen⁹.

In dezelfde tijd, dat dit hybridische product in Amsterdam werd opgesteld, publiceerde F. Ewerbeck zijn „La Renaissance en Belgique et en Hollande”. Het merendeel van de prenten, die het Huis van Maarten van Rossem in beeld moesten brengen, is op zeer zakelijke wijze uitgevoerd. Niet minder dan een gehele pagina in groot folio echter wordt beschikbaar gesteld voor een gefantaseerde tekening

⁹ Een afbeelding van deze inmiddels reeds lang weer afgebroken schoorsteen in K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, 1918, fig. 89.

in perspectief van het Westelijke deel van de grote zaal, waar een figuur in „historische” kleding de illusie moet helpen versterken¹⁰ (Afb. 5).

Is het Robin Hood, held onzer kinderjaren, die hier zo peinzend in het vuur staart? Voorwaar, neen toch, het lijkt wel niemand minder dan die vervaarlijke krijgsoverste, de maarschalk Maarten van Rossem zelf, een ogenblik slechts zich koesterend in de vuurgloed en zinnend op nieuwe listen en lagen. Maar wat mag het ons deren, wie hier voor ons staat? De figuur, hier vereeuwigd, is waarlijk tijdeloos, of liever van alle tijden. Naast hem staat een stoeltje, dat wel geen bewoner van het Zaltbommelse huis ooit gekend zal hebben. Het is verdwaald uit het in 1545 te Parijs verschenen anatomische werk van Ch. Estienne¹¹. De schoorsteenmantel is zeker anderhalve eeuw later aangebracht dan de kolonetten, waar deze op rust¹². De haardijzers te dateren laat ik gaarne aan specialisten op dat gebied over.

Is het te verbazen, dat onze krijgsman zich in deze omgeving wat vreemd moet gevoelen en nauwelijks schijnt te bemerken, dat het kostbaar schoeisel van zijn rechterbeen (of is het zijn linkerbeen?) gevaarlijk dicht bij het haardvuur komt?

Het is tekenend voor de tijd, dat dit volkomen onhistorische tafereel in een nog steeds in vele opzichten zo waardevol boek als dat van Ewerbeck als kennelijk geheel serieus bedoelde, wetenschappelijke reconstructie is opgenomen. Ook nu nog oefenen dergelijke voorstellingen op hen, die verzot zijn op historische maskerades, een grote aantrekkingskracht uit. Dezulken zij deze prent ter overpeinzing en ter lering voorgehouden, de overige lezers als afschrikwekkend voorbeeld.

¹⁰ F. Ewerbeck, *La Renaissance en Belgique et en Hollande*, Lpz. 1883-'89, pl. 135 (= Zaltbommel pl. 15, gepubl. in 1888).

¹¹ Ch. Estienne, *De dissectione partium corporis humani ...*, Paris 1545. De betreffende hout-snede is van de hand van Jollat en gedateerd 1532. Een tekening van de stoel naar deze prent in Henry Havard, *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration* I fig. 442. De gehele prent zonder de zittende figuur en met wijzigingen in de perspectief in *L'art pour tous*, 1863, pl. 326.

¹² Vermeulen *a.w.* blz. 263 dateert de schoorsteenmantel zelfs 1ste kwart XVIIIde eeuw.

SUMMARY

DICHTUNG UND WAHRHEIT ABOUT THE SO-CALLED
 “HOUSE OF MAARTEN VAN ROSSEM” IN ZALTBOMMEL
 BY TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

The author, after summarily having told how the house of Maarten van Rossem had been saved from demolition in 1881 through the initiative of Victor de Stuers, proves that by a mistake in the catalogue of the furniture of the Rijksmuseum in Amsterdam an oak chimney-frieze from the same period erroneously has been considered to come from this house, through which other authors again and again have been wondering, how this piece, adorned among other things with coats of arms from Utrecht, could have originated from Zaltbommel.

Fig. 5. gives an unhistorical reconstruction of a part of this room, making use, among other things, of an example taken from Havard's 'Dictionnaire de l'ameublement'.

BOEKBESPREKINGEN

A. H. Huussen, Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq. *Leiden, A. W. Sijthoff*, 1949. 312 blz. met twee portretten en een kaart. Prijs f 6.90.

Busbecq is het meest bekend als de ambassadeur van den keizer te Constantinopel (van 1554 tot 1562), die op een reis door Klein-Azië Ankara heeft bezocht en daar een afschrift heeft laten vervaardigen van het Monumentum Ancyranum, de inscriptie met het verslag van Augustus over zijn daden als heerser van het Romeinse Rijk. Een levensbeschrijving van dezen merkwaardigen man vindt men intussen niet in het boekje, waarvan de titel hierboven staat afgeschreven. Het bevat alleen een vertaling van de vier brieven, die Busbecq in de jaren 1555, 1556, 1560 en 1562 heeft geschreven over zijn verblijf in Turkije, met een korte inleiding over zijn leven en over deze brieven, gevolgd door aantekeningen en door twee registers.

De „Turkse brieven”, zoals zij worden genoemd, die waren gesteld in het Latijn, zijn evenwel niet naar den oorspronkelijken tekst bewerkt, maar naar een Engelse vertaling (van 1881). Er bestond reeds een uitgaaf in het Nederlands (van 1652), die is voorzien van curieuze illustraties. Toch was er zeker aanleiding de brieven opnieuw uit te geven. Zij bevatten tal van merkwaardige details over het Turkse hof ten tijde van Soliman den Grote en over het leven in Turkije, maar bovendien herinnert de schrijver aan tal van gebeurtenissen uit de Oudheid, interesseert hij zich voor bijzondere planten en deelt hij het een en ander mede over het Gotisch, dat in de Krim werd gesproken. Hij is het ook geweest, die het beroemde geïllustreerde handschrift van Dioskurides (in reproductie uitgegeven door Sijthoff) voor Wenen heeft weten te verwerven.

Dat deze brieven een uitsluitend particulier karakter dragen, is om hun omvang en om de zorg waarmede zij zijn gesteld, niet aannemelijk. Zeker waren zij bestemd te worden rondgezonden en te worden vermenigvuldigd. Daarbij heeft men evenwel nog niet aan den druk te denken.

De nieuwe uitgaaf is zorgvuldig bewerkt en keurig gedrukt. Een streng wetenschappelijk karakter draagt zij intussen niet, zoals blijkt uit de mededeling van den bewerker, dat hij niet

van den oorspronkelijken tekst is uitgegaan. Om het leven van den merkwaardigen auteur van de brieven te leren kennen, bestaat veel meer materiaal dan de bewerker heeft gebruikt. Busbecq verdient zeker een uitvoerige biographie.

A. W. BYVANCK

L. Halkin, Une description inédite de la ville de Liège en 1705: *Bibl. de la Fac. de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CXIII. Liège*, 1948. 102 blz. met vier platen. Prijs 50 belg. frs.

Reisverhalen met een beschrijving van Luik zijn niet zeldzaam; in een aanhangsel van de hierboven genoemde uitgaaf worden er niet minder dan 62 opgesomd uit de periode, die aan den Fransen tijd voorafgaat. Uit de eerste helft der 18de eeuw zijn er evenwel slechts weinig. Om die reden verdient de beschrijving van Luik uit het jaar 1705, die in dit werkje wordt bekend gemaakt, de bijzondere aandacht.

Deze beschrijving is van de hand van M. Brouërius van Nidek, een persoonlijkheid die zijn plaats heeft in de reeks van Nederlanders der 17de en 18de eeuw met oudheidkundige belangstelling. Zeker is zijn werk *Kabinet der Nederlandsche en Kleefsche oudheden* (in 6 delen, 1727-1734) niet zonder betekenis en daarnaast kan men nog enige andere publicaties noemen, die hem als een verdienstelijk verzamelaar van wetenswaardigheden laten kennen. Een geleerde met oorspronkelijke denkbeelden was hij allerminst.

Tot zijn onuitgegeven werken behoort een *Description des Pais-Bas et villes de Sedan, Liège, Aix-la-Chapelle, Maastricht, Rolduc, Bréda et Geertruidenberg*, waarvan een afschrift is bewaard in de Stadsbibliotheek te Maastricht (hs. 242). Het is bekend geworden door een vermelding van W. Goossens (*Oudb. Meded. Mus. te Leiden*, VI, 1925, 37-39), die er een aantal bijzonderheden aan heeft ontleend voor de Romeinse oudheden van Maastricht. De beschrijving van Luik is, voor zover bekend, het enige stuk, dat ooit in druk is uitgegeven.

Deze beschrijving blijkt belangrijk genoeg te wezen om degenen die dit aangaat te raden de rest van het handschrift eens aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Allicht vindt men ook over andere steden, die de auteur heeft be-

schreven, mededelingen, die de moeite lonen. Bovendien bevat het afbeeldingen van monumenten, die thans zijn verdwenen. De uitgaaf der beschrijving van Luik is tenminste versierd met reproducties naar tekeningen van twee fonteinen en van twee grafmonumenten. Verder toont de auteur een speciale belangstelling voor Latijnse inscripties. Behalve de beschrijving van kerken en andere gebouwen geeft hij ook een verslag van zijn bezoek aan enkele persoonlijkheden, onder andere aan den archaeoloog en verzamelaar Guillaume de Crassier.

Wij moeten den heer Halkin dankbaar zijn, dat hij de aandacht op dezen weinig bekenden landgenoot van ons heeft gevestigd.

A. W. BYVANCK

Zuid-Hollandse Studiën, uitgegeven door de Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk „Vigilate Deo Confidentes”, deel I, Voorburg 1950.

Deze sympathieke vereniging, welke de beoefening der geestelijke en plaatselijke geschiedenis in Zuid-Holland wil bevorderen, publiceert deze bundel als vrucht van haar bijeenkomsten en — men kan zeggen — als bewijs van het feit, dat in het Westen des lands, naast de plaatselijke oudheidkundige verenigingen te 's-Gravenhage, Leiden, Rotterdam en Gouda, nog plaats is voor een lichaam, dat zich ten doel stelt meer in het bijzonder aandacht te schenken „aan de kleinere steden en gebieden als de eilanden en de Alblasserwaard”.

Geheel in de geest van dit programma ligt het voortreffelijke artikel van Mr. S. J. Fockema Andreae „Aen 't ende van den lande”, handelend over de geschiedenis van de Hollands-Utrechtse grensstreek bij Woerden. Schr. bezit het zeldzame vermogen, uit schijnbaar droge feiten een boeiend relaas te schrijven van het nimmer aflatende spel der vele factoren welke de tot standkoming van een territoriale grens bepalen. Reeds deze bijdrage, over een in vele opzichten te weinig bekend gebied, maakt deze bundel tot een belangrijke aanwinst.

J. W. Berkelbach van der Sprenkel besprak de schenkers der drie middelste koorglazen van de Goudse St. Janskerk.

De schenking van Joris van Egmond, de toenmalige bisschop beslaat de ereplaats midden in het koor en wordt geflankeerd door de glazen van Robert van Bergen, proost-aartsdiaken van Oud-Munster (d.w.z. de geestelijke die voor de

streek tussen IJssel en Lek de bestuurstaak van de bisschop waarnam) en Cornelis van Mierop, deken van Oud-Munster en Domproost (d.w.z. hoogste medehelpers van de bisschop). Houdt men hierbij nog in het oog, dat de beide grootste glazen (aan de transeptinden) schenkingen waren van de koning, Philips II, en „ons gouvernante”, Margaretha van Parma, dan blijkt dat men te Gouda zeer wel de aan elk der schenkers toekomende plaats in het oog heeft gehouden. A. P. J. Rijksen schrijft over „Veranderingen in de 17de eeuw krachtens gereformeerde opvattingen in drie van de Goudse glazen”. Het blijkt, dat deze monumenten, welke de beeldenstorm ongedeerd hadden doorstaan, eerst in 1622 blootstonden aan aanvallen op grond van „afgodische schilderie”, waarbij tenslotte, niet zonder merkbare tegenstand van kerkmeesters, vier uitbeeldingen van God de Vader werden verwijderd.

Voorts bevat deze eerste bundel bijdragen van J. Keuning over „Plattegronden van Schiedam” en van J. Verseput over „Het ontstaan van Goeree-Overflakkee”, dat met tal van bijzonderheden eraan herinnert, dat de vereniging der beide eilanden eerst tussen 1751 en 1780 zijn beslag heeft gekregen.

H. v. d. W.

J. van Kuyk & H. E. van Gelder, De penningen en het geld van den tachtigjarige oorlog, *Martinus Nyhoff*, 's-Gravenhage 1948. Prijs f 12.50.

De twee bij uitstek deskundige schrijvers geven een aantal niet in de eerste plaats numismatische beschouwingen van het genoemde gebied. De penningen ervaren een kunsthistorische behandeling, waarin de personen der beschikbare kunstenaars, hun stijl van werken, hun wijze van uitdrukken en de uitgebeelde (en niet-uitgebeelde) feiten de revue passeren.

Ten aanzien van het geld wordt eerst nagegaan, welke munten er in de betrokken perioden zijn geslagen, daarna wordt de geldhistorische kwestie behandeld, welke stukken in diezelfde tijd als geld dienden. Ter beantwoording van deze vraag worden achtereenvolgens besproken: het plakkaat van 1573, de mundvondsten (met op blz. 31 een handig overzicht met desbetreffende bibliografie) en de muntboekjes.

Een aantal reproducties naar uitnemende foto's verrijken dit gelegenheidschrift, dat stellig ook na het herdenkingsjaar 1948 nog herhaaldelijk geraadpleegd zal worden.

H. v. d. W.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Roell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijkevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

- De Sint Medarduskerk te Wessem
J. J. F. W. van Agt
Bouwgeschiedenis van de voormalige kerk te Kesteren.
Mej. H. M. van den Berg
De barometer uit de voormalige vergaderzaal der Staten-generaal in het Binnenhof te 's-Gravenhage
Tb. H. Lunsingh Scheurleer
De Spinola-reliefs van Matthias Melin
Dr. R. van Luttervelt
Opgraving te Paveijen
J. G. N. Renaud
Tekst en beeld bij enkele Amerikaanse didactische exposities
Dr. R. E. J. Weber

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

- De West-Groninger boerenplaats. 67
R. C. Hekker
- Tekst en beeld bij enkele Amerikaanse didac-
tische expositiës. 88
Dr. R. E. J. Weber
- Nederlandse klokken in Schotland 91
Dr. R. van Luttervelt

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	PAG.
De West-Groninger boerenplaats	67
<i>R. C. Hekker</i>	
Tekst en beeld bij enkele Amerikaanse didactische exposities	88
<i>Dr. R. E. J. Weber</i>	
Nederlandse klokken in Schotland.	91
<i>Dr. R. van Luttervelt</i>	

Onze musea door een lekenbril.	92
--	----

BOEKBESPREKINGEN

F. Schmidt-Degener, Verzamelde Studiën en Es- says, I Het blijvend beeld der Hollandse Kunst, II Rembrandt	93
<i>H. van de Waal</i>	
Van klep tot krat, bijdragen over boerenwagens en andere voertuigen, samengesteld door H. Braber	94
<i>H. van de Waal</i>	

NIEUWS-BULLETIN

	KOL.
Restauratie-nieuws	109
Museum-nieuws.	111
Tentoonstellings-agenda	115
Tweede Museumdag 1951	115

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburgh 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”
Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina

DE WEST-GRONINGER BOERENPLAATS

DOOR

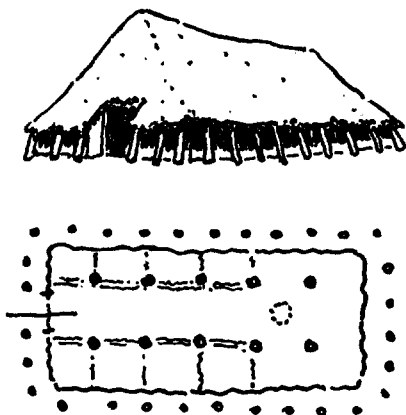
R. C. HEKKER

In de „Wereldkroniek” van 1917 komt op blz. 282/283 een artikeltje voor over „Groninger Landbouwstreken”, dat in alle toonaarden de lof zingt van de nieuwe Ommelander hoeven. De prentjes laten zonderlinge bouwsels zien, waarbij de woning in een protserige villa is veranderd, die het bedrijfsgedeelte zoveel mogelijk aan het oog onttrekt, alsof de boer zich schaamde voor zijn beroep. Zo had het Gouden Kalf de *Grunneger boernploats* in zijn macht gekregen! Het is niet te verwonderen, dat men zich in dit gewest bezorgd ging maken over de snelle achteruitgang van de landelijke bouwkunst. Kort voor de oorlog stelde de historische vereniging „Stad en Lande” en de „Groninger Maatschappij van Landbouw” derhalve een „Groninger Heerden-Commissie” in ter bestudering van de oude hoeve in de meest algemene zin. In de oorlog bracht de toenmalige directeur van het Openluchtmuseum de samenwerking tot stand met de Provinciale Planologische Dienst teneinde een inventarisatie en documentatie van de landelijke bouwkunst aan te leggen en de belangrijkste objecten op te meten. Toen dit werk na de bevrijding stagneerde, heeft het Bureau Wederopbouw Boerderijen de documentatie, zij het op bescheiden schaal, opnieuw ter hand genomen.

In de litteratuur is echter gedurende ruim een eeuw de aandacht gevestigd op de Groninger heerd¹, merkwaardig genoeg meer door landbouwkundigen en sociografen, dan door degenen, die juist de studie van het boerenhuis ten doel hebben. De meesten dezer laatsten volstaan slechts met de bewering, dat in Westerwolde het Saksische en in de rest van de provincie het Friese huistype voorkomt; dit laatste dan met een ontwikkelder schuurruimte in verband met het grote landbouwbedrijf. Door een dergelijke oppervlakkige qualificatie wordt ten onrechte de indruk gewekt, dat de Groninger hoeven weinig karakteristieks bezitten en niet voor een afzonderlijke behandeling in aanmerking komen. Enig eerherstel is derhalve niet misplaatst. Daar wij de ontwikkeling van de Oldambtster en Westervolder boerderijen reeds eerder beschreven², zullen wij ons thans beperken tot de geschiedenis van het mid-Friese type in Groningen.

¹ Over de term *heerd* zie men: J. A. Feith, „Heerden in de Ommelanden”, *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen*, Deel I, Groningen 1901, blz. 179-186.

² R. C. Hekker, „Het Oldamster Boer'nspul”, *Groningen*, 30 (1948) 3. — Idem, „De Saksische Hoeve in Westerwolde”, *Driemaandelijks Bladen Nieuwe Serie*, 3 (1951) 4.

Het oudste Friese type

Afb. 1. Proto-Friese hoeve uit Ezinge (naar v. Giffen). Het dak wordt gesteund door twee rijen stijlen en door de paaltjes buiten de wand.

Hoewel het Friese platteland van Groningen in de Middeleeuwen nagenoeg geheel versakst is, heeft het boerenhuis zijn oorspronkelijk karakter nimmer verloren. Juist in dit gebied heeft Van Giffen de vroegste sporen van (proto) Friese bouwkunst aangetroffen en zijn stilaan vermaard geworden ontdekkingen (vooral die in de dorpswierde van Ezinge) hebben voor het eerst een helder licht geworpen op de voorgeschiedenis van de Friese boerderij.

In een zestal woonlagen onder de bestaande zijn te Ezinge de resten aangetroffen van een vestiging, die zich uitstreckte over een tijdvak van de vierde eeuw vóór tot in de vierde eeuw na Chr.³ De oudste nederzetting ligt op de vlakke bodem, hetgeen bewijst, dat het land toen nog niet onder het hoogwaterpeil was gedaald. Uit de grondslagen is een vrij ontwikkeld huistype te reconstrueren, waarbij twee rijen ingegraven stijlen de rechthoekige ruimte van 6×13 m in een „middenschip” en twee smallere zijbeuken verdeelden. De verleiding is groot deze vondst in verband te brengen met de „oikoi megaloi” die de Marseillaanse zeevaarder Pytheas in deze tijd aan onze kusten opmerkte⁴. Naast de hoeve bevond zich een door palen ondersteund platform voor de oogstberging; wellicht een der later door Plinius vermelde *tribunalia*⁵.

Waarschijnlijk waren bouwsels van dit type slechts als woning bedoeld en had het vee een afzonderlijk onderdak; de hoeven van de volgende periode (vroeg-midden Latène) op het eerste terpje bezaten op één na immers bredere buitenstijlruimten, die kennelijk voor veestalling hebben gediend. De dieren werden in twee rijen met de kop naar de buitenwand opgesteld paarsgewijze in door horden gevormde open boxen en met de achterpoten op een strook vlechtwerk, het latere stalhout. De bevestiging vond plaats aan vrijstaande palen. Afgezien van dit laatste detail wordt deze wijze van veeopstelling na ruim tweeëntwintig

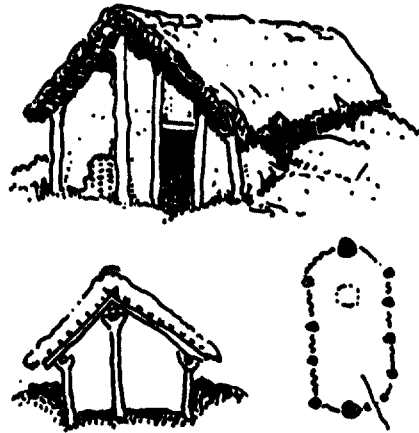
³ A. E. van Giffen, „Der Warf Ezinge und seine westgermanische Häuser”, *16e-19e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, Groningen 1936. — Idem, „Inheemse en Romeinse terpen”, *29e-32e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, Groningen (1950).

⁴ Strabo, *Geographica* IV, 5, 5.

⁵ Plinius, *Naturalis Historia* XVI, 2-5.

eeuwen nog steeds in Friesland, Groningen en Noord-Holland toegepast, waaruit blijkt hoe taai de traditie ten plattelande kan zijn. De bewoners huisden om het open vuur in het onafgescheiden achtergedeelte, dat slechts via de stal toegankelijk was. De wanden waren „gewonden” van tenen (en bepleisterd met koemest), een bouwwijze die in dit gewest nog tot onze tijd in Westerwolde voorkwam. Het schilddak werd aan de voet gesteund door schuingerichte paaltjes, die buiten de wand waren geplaatst, opdat deze bij overstroming weggedrukt zou kunnen worden, zonder het bouwskelet te schaden.

Terwijl de proto-Friezen en de aan hen verwante bewoners van de Duitse „Wurten” — waar naderhand eveneens dergelijke driebeukige huizen zijn aangetroffen — al vroeg een ontwikkelde bouwkunst bezaten, woonde men in het overgrote deel van Noordwest-Europa nog in de primitieve vierkante stulp van $\pm 3 \times 4$ m., die misschien reeds tijdens de Maglemose-cultuur ($\pm 10000-6000$ v. Chr.) via de ovale uit de ronde hut is ontstaan en tot in de vroege Middeleeuwen in gebruik bleef. De kernconstructie bestond uit twee gaffelvormige palen, waarop de nokbalk rustte, die het zadeldak ondersteunde. Beide dragers waren in de korte wanden opgenomen, die de woonkuil afsloten. In een volgend stadium kwam het huis „op de grond”, zodat wanden met bijbehorende stijlen noodzakelijk werden. Dit type ontwikkelden genoemde kustbewoners tot de besproken hallewoning met drie beuken. Immers bij vergroting van de plattegrond moest het dak door meer nokbalkdragere ondersteund worden, hetgeen onpractisch was voor een doelmatig gebruik van de ruimte, zodat men ze verving door een dubbele rij stijlen, die geen gebinten vormden, daar zij diep waren ingegraven. Hadden deze dus oorspronkelijk slechts de functie van gordingdragere, bij vergroting van de buitenstijlruimte tot standplaats voor het vee dienden ze tevens tot bevestiging van de dwarsschotten. Ook in Duitsland heeft men deze ontwikkeling kunnen nagaan⁶. Een constructieve tussenvorm heeft Van Giffen aangetroffen in de vroeg-historische nederzetting bij Zeijen (Dr.), waarbij men de nokbalkdragere als derde stijlenrij

Afb. 2. Saksische woonhut uit Emmen, N.W. Duitsland (naar Reinerth). Het dak wordt gedragen door een nokbalk op twee stijlen en aan de voet gesteund door paaltjes in de wand.

⁶ E. Grohne, „Das Bauernhaus im Bremer Gebiet”, *Jahresschrift des Focke-Museums Bremen*, 1938, blz. 142.

in de middengang behouden had, terwijl hij uit de resten van een laat-Karolingsch/vroeg-Ottonisch hallehuis te Schipborg (Dr.) kon afleiden, dat men hier voor het eerst gebinten had toegepast ⁷.

Hoewel deze eencellige woonstalhuizen, waarvan in de derde nederzetting te Ezinge zelfs een exemplaar van 7.20 × 23 m is gevonden, voor de leek verdacht veel op het Saksische lossehoes gelijken, is de veeopstelling een bewijs voor het tegendeel.

Een sterker argument nog vormen de overblijfselen uit de Saksische tijd van de terp van Ezinge; de boven de verbrande vijfde Friese woonlaag gelegen nederzetting van ongeveer 400 na Chr. Deze bestaat nl. geheel uit resten van de voorhistorische verdiepte zadeldakhutten, die ook van de Saksen in Engeland bekend zijn, waar nooit hallehuizen werden aangetroffen. Wij zullen hier niet langer bij stilstaan, daar dit vraagstuk kortgeleden uitvoerig is behandeld ⁸.

Na hun grote veroveringstochten bleven de Saksen temidden van de Friezen leven, ieder in het eigen huistype, blijkens Drentse en Groninger vondsten. In Leens bestonden de wanden van de Friese hoeven (7de-10de eeuw) echter niet meer uit vlechtwerk, maar uit zoden ⁹. (Hoe slechte maatschappelijke toestanden in de Friese heidestrecken in de negentiende eeuw dergelijke bouwsels deden ontstaan, is voor enige jaren in „It Beaken” betoogd ¹⁰.)

Uit de volgende periode zijn de eerste schriftelijke gegevens bekend, die weliswaar slechts uit enkele aanduidingen bestaan, maar het huistype toch enigszins kenschetsen. De combinatie van verschillende passages in de oud-Friese wetten (11de-14de eeuw) levert nl. het volgende beeld. Het *hûs* bestond uit een eencellige ruimte voor mens en dier omgeven door vlechtwerkwanden (*wagar*) en gedekt door een op de *balka* (sc. van de gebinten) rustende sparrenkap, die met een *oes* overstak. De gemiddelde grootte van de huizen schijnt negen vakken (afstand tussen twee gebinten) te zijn geweest, dus ongeveer 18 m. De rook van het open vuur, dat aanvankelijk op de woonvloer van de onverdeelde ruimte werd gestookt, later in het afgescheiden woonvertrek, verdween door een *reeckhol* in het dak. Het hooi werd buitenshuis op een *heawerf* opgeslagen ¹¹). Postma vond deze

⁷ *Drente*, Handboek o.r.v. J. Poortman, Meppel 1943, blz. 518-531.

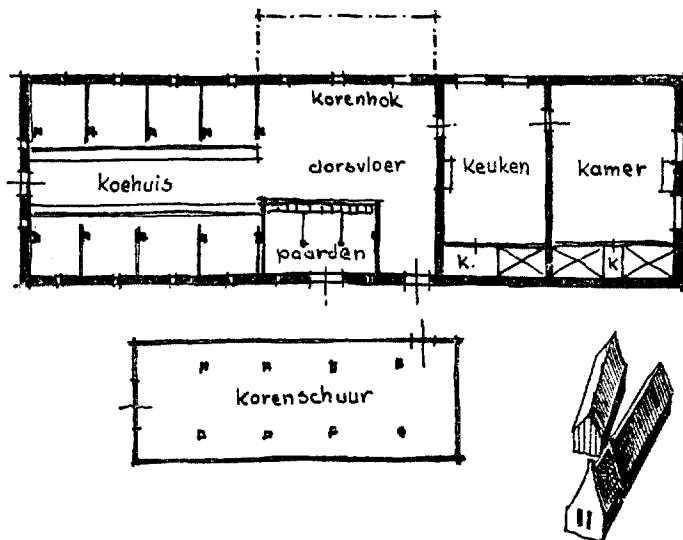
⁸ S. J. v. d. Molen, „Hoe oud is het «los-hoes»?”, *Historia*, 14 (1949) blz. 162-171.

⁹ A. E. van Giffen. „Een systematisch onderzoek in een der Tuinster Wierden te Leens”, *20e-24e Jaarverslag Ver. v. Terpenonderzoek*, Groningen 1940.

¹⁰ H. Eldering, „Hat it primitive bouwen him oant hjoed-de-dei ta hanthave kinnen?”, *It Beaken*, 7 (1945) blz. 2-13.

¹¹ Versch. gegevens hieromtrent uit K. von Richthofen's *Altfrisische Rechtsquellen*, Berlijn 1840, werden verzameld door R. Henning, *Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung*, Straatsburg-Londen, 1882, blz. 132-134.

Friese hoeve in 1230 in het Bremer Oorkondenboek aangeduid als „longa domus”, terwijl hij de vertaling „lang huus” in 1475 voor een heerd te Raskwerd zag vermeld. Eerst uit de zestiende-eeuwse boedelbeschrijvingen heeft hij duidelijke gegevens geput¹².

Het langhuus met de Groninger schuur.

De algemeen voorkomende hoevevorm van de laatste eeuwen op de Groninger klei is het „golfhuus”, waarbij zich achter het woongedeelte de schuur bevindt met de tas in de „golven” (gebintvakken) tussen koestal en langsdeel. Gallee¹³, die als eerste het boerenhuisonderzoek voor ons land ter hand nam, veronderstelde, dat dit Friese type ontstaan zou zijn uit een pyramidale stiel, waarin evenals bij de Noordhollandse stolp om het centrale hooivak woon- en bedrijfsruimten waren gegroepeerd. De oorsprong was dan de beschoten hooiberg met aangebouwd koestalletje en afzonderlijke woning. Peters¹⁴ raakte verder van huis en nam als stamvader een fictief pyramidaal loshoes aan. Dit was des te wonderlijker, daar Uilkema¹⁵ reeds een vijftal jaar eerder de juiste ontwikkelingsgang had aangetoond voor het Friese *kop-hals-romptype*, dat in wezen niet verschilt met het Groninger *laankhoes*.

Het punt van uitgang was de oud-Friese greidboerderij, waarvan als laatste exemplaar in Friesland nog één in het dorp Wartena behouden is. Het is een schuurloos type, dat slechts bestaat uit een woongedeelte met stal en hooiberging op het erf; het „lang huus” uit de Middeleeuwen. Na deze ontdekking was het

Afb. 3. Plattegrond van een Oud-Groninger langhuus aangepast aan het bouwbedrijf, naar gegevens van Dijkema. (Bij gebruik van een dorsblok is de deel te klein en moet het korenhok worden ondergebracht in een uitbouw.) Ernaast een afbeelding van een dergelijke hoeve op een kaart uit 1734 betr. Godlinze (naar V. d. Molen).

¹² O. Postma, *De Friesche Kleihoeve*, Leeuwarden, 1934.

¹³ J. H. Gallee, *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners*, Utrecht, 1907.

¹⁴ C. H. Peters, *Oud-Groningen, Stad en Lande*, Den Haag-Groningen, 1921, blz. 290-303.

¹⁵ K. Uilkema, *Het Friesche boerenhuis*, Leeuwarden 1916.

voor Junge¹⁶ en in navolging van deze voor Van der Molen¹⁷ niet moeilijk de vroegere aanwezigheid van dit woonstalhuis ook voor de Ommelanden te bewijzen, hoewel zelfs de herinnering hieraan was verdwenen. J. Frima, die in 1916 in het tijdschrift „Groningen” inlichtingen vroeg over de „oud-Groningerlandsche schuur”, een term uit de Leenster Almanak voor 1831, ontving slechts beschrijvingen van het golfhuis ten antwoord¹⁸. Opmerkelijk gemaakt op Uilke-
ma's studie, bracht hij elders¹⁹ de resultaten van diens onderzoek in verband met de door Dijkema²⁰ nogal onduidelijk beschreven Groninger schuur. Ook Junge heeft de aandacht gevestigd op deze door Gallee en Frima wel aangehaalde maar niet begrepen passage. Wij laten deze hier volgen met verduidelijkingen tussen vierkante haakjes.

„Vóór dat wij van dit onderwerp afstappen, zij nog in 't algemeen aangemerkt, dat gedurende de eerste helft van dit tijdvak [nl. 18de eeuw] de zoogenoemde *Groningsche schuur* [bedoeld wordt: bedrijfsgedeelte van de hoeve] in dit Gewest algemeen is geweest, schoon de *Friesche schuur*, die er thans alleen voorkomt, reeds op 't einde der 16de eeuw in gebruik is gekomen. Welligt zal de zoogenoemde Groningsche schuur velen uwer niet meer bekend zijn M.H.! Wij zullen U die alzoo in de hoofdzaak schetsen. Die schuur was een laag gebouw, met stroo gedekt. Niet in 't benedenste gedeelte, maar in 't boveneinde [d.i. het aan de woonruimte grenzende gedeelte] der schuur was de paardenstal, en vóór de krib liep het dorschblok. In het koehuis stonden *twee* rijen runderen. Aan de tegenovergestelde zijde van den paardenstal was het koornhok voor gedorscht koren. Tegen over den dorschvloer was eene deur, die geleidde naar de dorschschuur, welke afzonderlijk gebouwd was. Dit was de eigenlijke korenschuur, die door eene tusschenruimte van de dorschschuur [d.i. de dorsvloer in de stal] gescheiden, met straatsteenen gevloerd was, waar het koren werd ingevoerd. Het koren werd uit de korenschuur met de *kiep* (eene soort van draagbaar) in de dorschschuur [dus in de boerderij zelf] gedragen. Des Zaturdags werd er voor eene week dorschens koren in de dorschschuur gebragt, en op de zoogenoemden *koebalk* gelegd [*koubaalk*; zolder boven de koestal].

Wanneer men door de *achter*- of koedeur het huis binnentrad, dan moest men eerst over

¹⁶ K. Junge, *Das friesische Bauernhaus, seine Verbreitung und Entwicklungsgeschichte*, Oldenburg 1936, blz. 52-53.

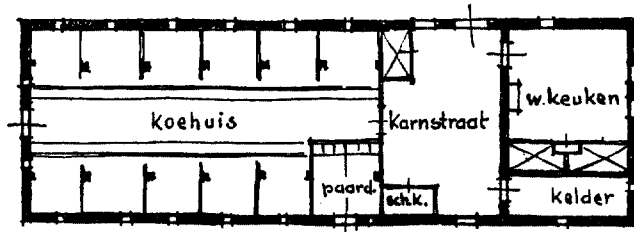
¹⁷ S. J. v. d. Molen, „Het Friesche boerenhuis in Groningerland, *Het Noorder Land* 1e Jrg. 9, 11 en 12. Juni, Aug., Sept. 1942. — Idem, „Wat was de z.g. Groninger schuur?”, *Groningen*, 30 (1948) blz. 212-222. — Idem „Van Grunneger tot Vraize schuur”, *De Landbode* 19-2-1949.

¹⁸ J. Frima, „Wie kan inlichtingen geven omtrent den vorm van de oud-Groningerlandsche schuur? (met antwoorden)”, *Groningen* 1 (1916) blz. 63, 92-94, 124-126, 154-155, 195-196.

¹⁹ J. Frima, „De Oude Groninger Schuur. Een opgelost vraagstuk met enkele open vragen”, *Nieuwblad van het Noorden*, 13 Aug. 1937, blz. 6.

²⁰ H. Dijkema, *Proeve van eene Geschiedenis der Landhuishouding en Beschaving, in de Provincie Groningen enz.*, Groningen 1851. Ile Stuk, blz. 403-404.

de *dorschleg* gaan, alvorens in het woonhuis te komen ²¹. Het woonhuis was mede ondoelmatig en zonder smaak ingerigt. In 't achter einde van de schuur waren hokken voor varkens, kalver en schapen."

Afb. 4. Oud-Groninger langhuis gereconstrueerd naar gegevens van de Afd. Nieuw-Beerta v. h. Gen. te Onderdendam.

Uit deze niet zeer duidelijk gerangschikte gegevens heeft Junge een plattegrond gereconstrueerd, die Van der Molen nog een weinig detaillieerde. Het resultaat is de Oud-Friese bouwboerderij, die in tegenstelling met Uilkema's opvatting evenzeer schuurloos was als de greidhoeve, naar Postma uit archivalia aantoonde ²². Zo bezat een hofstede in Westdongeradeel in 1612 \pm 15 vak „gedistingueert in voorhuys, keuken, dorschhuys ende achterhuys” met een „vyff roede hoyberch” op het erf en „4 weyden (d.i. wagenvrachten) haver in den huysse op 2 stallen”. De lengte van de dorsvloer, die bij de bouwhoeve derhalve de plaats van het karnhuis uit de veeboerderij innam, was vaak uitgebouwd en bedroeg drie vak of zes meter.

De vroeg-Middeleeuwse hoeve uit Leens is dus in principe weinig veranderd; er is slechts een dorshuis opgenomen en de woonruimte is verder ontwikkeld. Toch was deze laatste bij het oude Groninger type nog zeer eenvoudig, getuige een passage bij Dijkema ²³), waarin verteld wordt: „De woonhuizen der kleinere boerderijen bestonden veelal uit een nederig woonvertrek, benevens eene stookplaats of keuken, en waren mede veelal met stroo gedekt”, een opmerking, die evenzeer gold voor het Hogeland als voor het Westerkwartier. Een hoeve uit de Marne wordt uitvoeriger beschreven ²⁴:

„Een nederig woonvertrek, met roode pannen of stroodak gedekt, en enge glasramen met kleine in lood gevatte ruiten, was zoowel het winter- als zomerverblijf des landmans”. Door een onder- en bovendeur kwam men binnen. Veel meubilair was er niet buiten de tafel met

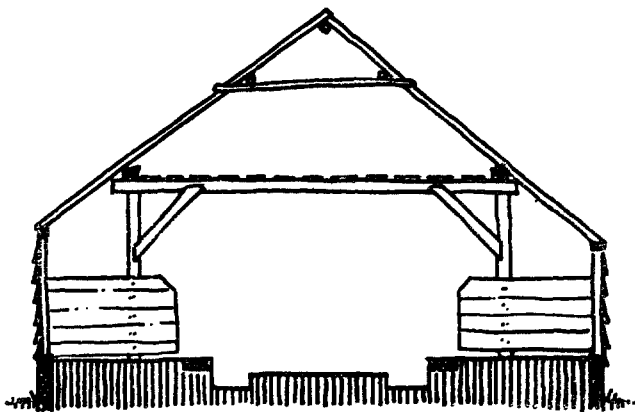
„Een nederig woonvertrek, met roode pannen of stroodak gedekt, en enge glasramen met kleine in lood gevatte ruiten, was zoowel het winter- als zomerverblijf des landmans”. Door een onder- en bovendeur kwam men binnen. Veel meubilair was er niet buiten de tafel met

²¹ Uit deze beschrijving blijkt, dat met achter- of koedeur een toegang bedoeld is in de zijgevel, wellicht de doorgang naar de korenschuur, anders zou men eerst door de koestal moeten komen alvorens de dorsvloer te betreden. Bovendien zou het niet voor de hand liggen, de verstverwijderde toegang op te zoeken. Overigens wordt de term koedeur voor de ingang aan de korte achtergevel gebezigd, evenals het middeleeuwse boesdeur; (boes is nog in Zuid-Holl. de naam voor koestanden). Postma (*Kleiboeve*, blz. 78) vond bij het genoemde huis uit 1475 te Raskwerd vermeld: 3 juk land „over den dorppsloet vor die boesdoer”.

²² O. Postma, „De Fryske boerkerij om 1600 hinne”, *It Heitelân*, Mei-Juni 1929. — Idem, „Over het Friesche boerenhuis in de 16e en 17e eeuw”, *De Vrije Fries* 34 (1937) blz. 6.

²³ H. Dijkema, *o.c.* Deel II, blz. 400-403.

²⁴ H. Dijkema, *o.c.* Deel II, blz. 541-547; eerder verschenen in: „Het landleven in de Provincie Groningen in de vorige eeuw”, *Groninger Volks-Almanak voor 1847*, 11 (1846) blz. 116-123.

Afb. 5. Doorsnede van de oud-Friese stal van het boerderijtje Schellingerdijk 305 te Schellingwoude. Bij overeenkomstige typen in Friesland werd de functie der sporen van plaat tot muur voortgezet door oplangen onder een flauwere helling.

ren Zoon of de Vier Getijden des Jaars, en een stichtelijk dicht achter glas als 's *Waerelds loop*.

„Geen Engelsch tuintje met bloemenkeur prijkt er voor de glazen; een paar seringen verspreiden balsemieken geur en bekoren 't oog met den zachten gloed der statige kleuren. Een klein plekje, door palmenstruiken ingesloten, pronkt met de schoone pioen in het schitterendst rood, en heeft kleine perkjes met lagchende madeliefjes, doormengd met nederige lakooijen en lieve flos adonis.”

Daar de gegevens van Dijkema betrekking hebben op een niet zeer oud en aan de akkerbouw aangepast type en in Groningen de landbouw in de 17de eeuw nog ver bij de veeveelt ten achter stond, is de beschrijving van een weidedrijfje van groter belang. Deze nu hebben we aangetroffen in een antwoord van de afdeling Nieuw-Beerta aan „Het Genootschap ter bevordering van Nijverheid te Onderdendam” naar aanleiding van de door deze instelling in 1856 gestelde vraag, wat bij de afdelingen bekend was omtrent de veranderingen in het boerenleven sinds de laatste eeuw ²⁵.

„De *buisvesting* betreffende, zouden wij ons den landman voor honderd jaren kunnen voorstellen in eene woning, die ongeveer een derde of soms de helft kleiner is, dan die thans voor dezelfde oppervlakte lands wordt gebouwd. In de *schuur* is niets, dan [d.i. in het koehuis zijn slechts] de stalling voor paarden en slaapkooi voor de knechts, omkleed en afgeschut. Alleen eene karnstraat met bedstede en schotelkast is met beschoot omgeven en door een lagen zolder overdekt. Slechts de meer gegoeden hadden er bovendien reeds een zoodanige kleine zomer-

²⁵ Afd. Nieuw-Beerta, „Het platteland van Groningen, zoo als het vroeger was en thans”, *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*. Deel XV 2, Zwolle 1857, blz. 473-474. Overdruk uit *Handelingen Gen. Nijv. Onderdendam* 1857.

knopstoelen; een lage, rijk besneden eiken kast op zware voetstukken, een Friese klok, een simpele spiegel en een hoektafeltje met de Bieskensbijbel; voor de besteewand, waarboven de rij tinnen schotels blonk, de roodgeverfde beddebankjes met uitgestoken harten en krullen, waarachter een plankje met blauwe verf doorschemerde. De provisiekast bestond slechts uit een paar planken tegen de zoldering. De enige versiering vormden de haardtegels met bijbelse voorstellingen en een paar prenten aan de muur, b.v. taferelen uit het leven van Christus, Jozef en den Verlo-

keuken of stookhok buitenshuis. Het voorgebouw of woonhuis bestond in ééne vrij ruime keuken, waarnaast een zeer ondiepe kelder; beide met steen bevloerd en door een lage zolder gedekt."

Ook in deze keuken waren een paar brede planken aan de zolderbalken bevestigd voor berging van proviand. De open haard bevond zich tegen de brandmuur, was van een door bonte tegels omgeven haardplaat voorzien, waarboven een grote schoorsteenboezem met een brede lijst om keukengerief op te zetten. Aan de kelderzijde waren de door zware saai gordijnen gesloten bedsteden getimmerd met de tinkast ertussen, die glasdeurtjes bezat. Deze wand werd van boven afgesloten door een *rim*, waarop de tinnen en bonte aarden schotels prijkten. De muren waren gewit met sterk geblauwde kalk. Het meubilair bestond uit een latafel met eenvoudige stoelen, een „flap-aan-de-wand" met een kleine spiegel erboven, een kortpotige diepe kast of een langbenig kabinet, de lessenaar voor de Statenbijbel en een oningekaste Friese klok. De halve kruiskozijsen bevatten in het bovenlicht kleine soms beschilderde ruitjes, terwijl de onderopeningen slechts door een luik gesloten konden worden.

Tenslotte heeft Van der Molen nog enige gegevens verzameld uit de achttiende-eeuwse protocollen van inventarissen der verschillende gerechten, aanwezig in het Rijksarchief te Groningen²⁶. Hieruit blijkt, dat de eenvoudigste oud-Groninger hoeven slechts bestonden uit: een bedrijfsgedeelte of „agterhuis" en een eencellige woonruimte: „binnenhuis off keucken". Bij grotere huizen kwamen nog een „schuttelkamer of Middelhuis" en „melkenkamer of karnhuis" voor.

De veldvruchten werden op het erf bewaard in een kegelvormig opgetaste hoop, *schone* geheten. Grotere bedrijven bezaten voor dat doel een bijgebouwtje met zadeldak, dat na het binnendringen van het Friese type met schilddak, Groninger schuur genoemd werd. Zoals wij zagen, bezigde Dijkema deze term ten onrechte voor het koehuis zelf. Een kapberg schijnt hier niet voorgekomen te zijn.

Uit al deze gegevens kunnen wij derhalve Junge's reconstructie van de oud-Groninger bouwhoeve aanvullen wat het woongedeelte betreft en ook de schematische plattegrond van een vee-boerderij weergeven. Als vergelijkingsmateriaal is er in Friesland de oude greidboerderij te Wartena en in Noord-Holland, waar men het oud-Friese type met dubbelrijig koehuis reeds uitgestorven waande, een tweetal specimina te Schellingwoude. Een van deze beide heeft voor de houten stal, waarin de koestanden zijn weggebroken, een stenen woongedeelte, dat iets hoger opgetrokken is dan het achterhuis. Dit is ook de vorm, die voorkomt op de oude landmeterskaarten uit Groningen.

²⁶ S. J. v. d. Molen, *Het Friesche Boerenhuis in Groningerland*, blz. 323 en 325.

Op de kleigrond reeds vroeg van steen, bleven de hoeven in de woldstreken het langst primitief: hout was bijna de enige bouwstof; de stalwanden waren een enkele keer van planken, maar meestal van beleemd tenen vlechtwerk opgetrokken. Het woonhuis bezat doorgaans planken gevels en veelal binnenafscheidings van turf en zoden. De dakbedekking was stro, boven het woongedeelte soms pannen ²⁷.

De opkomst van de Friese schuur.

Met de 17de eeuw begint voor Groningerland de opbloei van het boerenbedrijf. In 1594 waren de kloostergoederen door de overheid gesaeculariseerd en zonder meer aan de Staten van het gewest gekomen. Moest Friesland uit geldnood de genaaste kloosterlanderijen reeds in 1638 en '40 verkopen, Groningen heeft ze 170 jaar lang verpacht. De huur heeft na verloop van tijd een vaste vorm aangenomen onder de term beklemming, die na de verkoop van de goederen in 1764 en 1773 bleef voortbestaan. De Groninger kerken, die eveneens uitgestrekte landerijen bezaten, volgden dit voorbeeld, waarbij de hofstede als vol eigendom van de bekleemde meier werd beschouwd, de landhuur contractueel vastgelegd en onopzegbaar was en het grondbezit onaangetast moest blijven.

Ook in de kleding kwam de betere economische positie van dergelijke pachters tot uiting, blijktens een rapport uit 1800 van Geert Reinders, de bedwinger van de veepest ²⁸.

„De Boeren gaan in Groningerland in het algemeen beter gekleed dan in eenige andere gedeeltens van de Republiek, de waare reden hier van zijn, niet zoo zeer de meerdere Rijkdommen, maar de meerdere vrijheid welke zij genieten, hij behoeft het voor zijn eigenaar niet bedekt te houden wanneer hij geld wind, gelijk op meest alle andere plaatzen van de Republiek geschieden moet, wanneer de Boer niet in Huur wil worden verhoogt, ... zij dragen meest een Broek en Camisool van Laaken of andere stoffen, welke in de moode zijn, doorgaans een lakense Rok; sommige echter dragen ook nog Sersie, doch deeze zijn wat ouwerwets of zuiniger dan andere. Wat min vermogender waar van de meeste wonen op de dunboomde Landen, daar sommige boeren haar ook noch met een Rok van Pei behelpen; tusschen Boer en Knecht, en Vrouw en Meid, is Zondags niet veel onderscheid te zien, maar over dag is ieder meer na zijn werk gekleed.”

Voor deze tijd was het leven van de niet eigenerfde boeren(meiers) zeer onzeker; na verstrijken van de huurtermijn kon de eigenaar hun de pacht opzeggen en de hoeven laten afbreken. Boerderijen werden toen nog als roerend goed

²⁷ H. Dijkema o.c., blz. 403.

²⁸ „Antwoorden op vragen omtrent den Staat van den Landbouw in verschillende gemeenten”. Coll. Goldberg No. 34, vel 118. Alg. Rijksarchief, Den Haag.

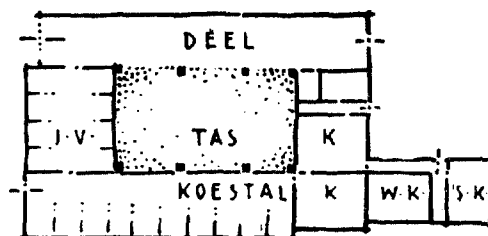
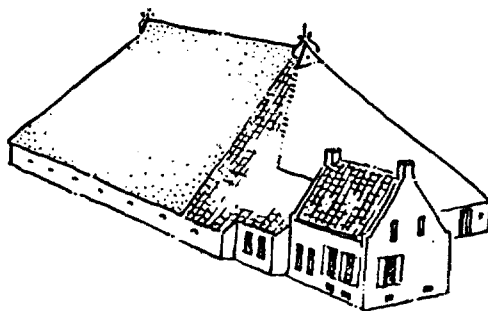
beschouwd en waren derhalve semi-permanent gebouwd. Dijkema²⁹ veronderstelde, dat het vierkante lemen stelpen waren, waarvan het strooien tentdak op vier palen rustte, zoals de oude Friezen die gekend zouden hebben, een theorie, die door Peters klaarblijkelijk is overgenomen, maar die naar uit het voorafgaande blijkt, volkomen uit de lucht is gegrepen.

Na de invoering van het beklemrecht werd de gehele landhuishouding op een hoger plan gebracht³⁰; de gemenevelden verdwenen, gras- en bouwlanden werden door sloten gescheiden en weiden hooilanden afzonderlijk gehouden. Door het graven van vaarten en door de

bemaling met tjaskers verbeterde men het grondwaterpeil, waardoor men intensiever gebruik kon maken van de bodem; ook het invoeren van nieuwe veldgewassen bevorderde de akkerbouw en het aanleggen van kanalen de handel in landbouw- en zuivelproducten.

Het oude langhuis was nu te primitief geworden voor de uitgebreide veestapel, die een ruimer en praktischer hooiberging vereiste. Het lag derhalve voor de hand, dat men bij de grote bedrijven de aangebouwde Friese schuur tot voorbeeld nam. Het heeft geen zin de ontwikkeling van het oud-Friese stalhuis tot de hoeve met golfschuur in de details na te gaan, daar deze evolutie elders³¹ uitvoerig is beschreven en bovendien niet in de Ommelanden heeft plaats gevonden. In het kort komt deze op het volgende neer.

Dezelfde factoren, die vijftig jaar later de opbloei van de Groninger landhuishouding veroorzaakten, waren in Friesland in het midden van de 16de eeuw de reden van groeiende welvaart ten plattelande. De hooi- of graanberg naast het langhuis werd toen van een vaste kap voorzien en vervolgens met planken bescho-

Afb. 6. Kop-hals-romptype voor weidebedrijf.

²⁹ H. Dijkema *o.c.*, blz. 251.

³⁰ H. Dijkema, *o.c.*, blz. 378, 380-381 en 387.

³¹ K. Uilkema *o.c.* en S. J. v. d. Molen, *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen*. 2e druk Assen 1943. Voor de analoge ontwikkeling in Noord-Holland: K. Uilkema, *Het ontstaan der Huis-typen in Nederland I* 1933 (gestencild rapport betreffende Brabant, Limburg en Noord-Holland) en R. C. Hekker, *De Noord-Hollandse stolphoeve*, Assen 1944; id. „Nieuwe bouwstoffen voor de ontwikkeling van de Noord-Hollandse boerderij”, *De Speelwagen*, Jrg. 6 (1951).

ten tot een blokschuur, zodat de roeden gebintstijlen werden. In dit stadium verkeerde een der boerderijtjes te Schellingwoude, waarbij men vanuit de schuur (waaraan reeds in een buitenstijlruimte een deel was toegevoegd) over een soort luchtbrug hooi op de kozolder kon brengen. De verdere ontwikkeling volgt hier vanzelf uit, namelijk de samentrekking van schuur en stal. Aanvankelijk werd de eerste tegen de tweede aangeschoven, maar vervolgens er zodanig ingedrukt, dat één rij koestanden moest verdwijnen en de andere met de middengang in een buitenstijlruimte van de ontstane gebintvakken kwam te liggen. De buitenstijlruimte aan de tweede lange gevel werd tot deel bestemd en aan de korte achterzijde kwam de dubbelrijige jongveestal. Het woonhuis nam men nog niet onder het hoge schuurdak op. Dit proces voltrok zich het eerst in Noord-Holland en in de Friese bouwstreek ³², daarna pas in de greidhoek. In tegenstelling tot de Noordhollandse vorm met vooreind, bezit het Friese kop-hals-romptype als kern van de schuur meer tasvakken of golven.

Als oudste document over de invasie van de Friese schuur in Groningerland heeft Van der Molen gewezen op een afgebeelde hoeve uit 1643 te Hoogkerk en Werkman op een kaart uit hetzelfde jaar van landerijen aan het Reitdiep te Lutje Garnwerd ³³. Hierop zijn naast oud-Groninger langhuizen heerden getekend met Friese schuur; één zelfs reeds als volledig kop-hals-romptype. Een derde afgebeelde vorm is blijkens bijschrift en ontbreken van woongedeelte een vrijstaande Friese schuur geweest. Ook op een schilderij van \pm 1650 van de borg Scheltema-Nijenstein bij Zandweer komt een dergelijk bouwsel voor. Peters houdt dit echter ten onrechte voor een stjelp, die als eindstadium in de Mid-Friese ontwikkeling kort na 1650 ontstond, toen men ook het woongedeelte onder het hoge schuurdak opnam. In Groningen heeft dit laatste huistype weinig ingang gevonden en op de kaarten vormt het een zeer kleine minderheid ten opzichte van de hoeve met *veurend* ³⁴.

De plaats in de kasteeltuin, het ontbreken van schoorstenen e.d. ter aanduiding van de woonruimte en de grote deuren in de lange gevel wettigen echter de veronderstelling, dat de stjelp van Nijenstein slechts een bedrijfsgebouw was. Over de schuurdeuren, die hier evenals op Terschelling met een kapel boven de muur uitsteken, geeft Dijkema ³⁵ nog enige bijzonderheden, waaruit blijkt, dat deze vorm eertijds veelvuldig voorkwam:

³² S. J. van der Molen (*Het Fr. Boerenhuis*, blz. 65) geeft als vroegst bekende voorbeeld een hoeve te Burum van 1552, gezien het jaartal op de schouw; maar deze kan zeer goed, evenals de kloostermoppen van het binhûs, afkomstig zijn van sloop; uit het derde kwart van deze eeuw heeft men evenwel onomstotelijke bewijzen.

³³ S. J. van der Molen, *Het Fr. Boerenhuis in Gr.*, blz. 354, 358-359.

³⁴ S. J. van der Molen, *o.c.*, blz. 357-358.

³⁵ H. Dijkema, *o.c.*, blz. 402.

„Op de kleistreken waren de muren reeds vrij algemeen van steen, echter was men spaarzamer in gebruik van steen dan thans, wegens de groote uitgaven. De zoogenoemde *hooge muur* (korte achtergevel) werd dáár toen nog zeer laag opgemetseld, tot 6 voet b.v., en voor de schuurdeuren bouwde men die hoog genoeg met een uitstek, opdat er een groot voer koren of hooi kon binnenrijden. — Enkele voorbeelden van dezen bouw komen er in de Provincie nog voor, echter zullen die na weinige jaren door betere inrigting geheel verdwenen zijn —. Dit uitstek was ook wel aan de zijden opgetrokken met planken.”

Blijkens het kaartenmateriaal van de omstreeks 1730 ontstane atlassen van Stads- en Provinciëlanderijen, kwamen toen in het Westerkwartier nog maar zeer weinige, doch in het Hogeland en Oldambt vrij veel oud-Groninger huizen voor, hetgeen de verbreiding van het nieuwe type vanuit Friesland duidelijk aangeeft. Trouwens een hoeve in het Gorecht wordt in 1668 gekenschetst als „een binnenhues met een freesge schuer.”

Tot in deze tijd was de landbouw op de rijke kleigronden van de Ommelanden van weinig betekenis geweest vergeleken bij de veeteelt. Deze bloeide als nooit tevoren dank zij de verbeterde omstandigheden en op grote schaal werden zuivelproducten uitgevoerd. Met de 18de eeuw brak evenwel een periode van ongekende rampspoed aan. Een van de ergste verschrikkingen voor de boer teisterde het land: de veepest. Gehele stallen stierven uit, honderden meiers verloren al hun runderen en men stond voor de algemene ondergang. Slechts heel aarzelend zijn toen enkele ertoe overgegaan, grasland te scheuren en zich op de akkerbouw toe te leggen. Langzamerhand vond dit voorbeeld meer navolging, vooral ook omdat de Provincie op grote schaal v.m. kloosterlanderijen ging verkopen, waarbij ongeveer twintig duizend hectaren in handen kwamen van particulieren, die eerder geneigd waren hun land te verbeteren dan huurboeren. Toen Geert Reinders in 1767 de veepest door inenting wist tegen te gaan, was deze omschakeling niet meer te stuiten. Hierbij kwam, dat de graanprijzen sterk stegen — in verloop van een eeuw wel tot 300 à 400 % — zodat de boer van een zwoeger een vermogend man werd.

Ook zijn woning en schuur moesten aan de nieuwe toestand worden aangepast. Hadden de kleinere boeren zich aanvankelijk beholpen met het bergen van de veldvruchten in een schelf op het erf, boven de woonvertrekken (*binhoesbeun*) of koezolder (*baalk*), ja zelfs in een gedeelte van de leeggekomen stal, zoals de protocollen over langhuizen berichten, nu kwam men door de gunst der tijden er algemeen toe, zijn bedrijfsgebouw te moderniseren. De oudheidkundige rechtsgeleerde Feith had in het begin van de vorige eeuw hierop reeds de aandacht gevestigd, want bij een resolutie uit 1762 over een verzoek van een zekere Thye Onnes om een „nieuwe Friesche schuire” te bouwen inplaats van „sijn oude Groninger” merkt hij op: „Uit onderscheidene Rapporten blijkt, dat omstreeks dezen

tijd de Vriesche schuren bij onze landlieden meer algemeen zijn in gebruik geraakt" ³⁶.

De primitieve oud-Groninger langhuizen verdwijnen nu als sneeuw voor de zon. In de rijke kaartenverzameling uit de laatste decennien der 18de eeuw komen er nog een paar voor en volgens Dijkema ³⁷ is de boerderij Kokhuis te Stitswerd in 1817 als laatste vertegenwoordiger van dit type gesloopt. Omstreeks 1830 zouden er evenwel nog één te Lutkerwold en één bij Onderdendam gelegen hebben ³⁸, terwijl een zegsman van Van der Molen ³⁹ tenslotte beweerde, dat de laatste ± 1850 te Middelstum gesneuveld is. Ook de herinnering aan deze huisvorm is reeds lang verdwenen, want op de reeds vermelde vraag in het maandblad „Groningen” om inlichtingen over de Groninger schuur kwamen als antwoorden, naast de onbegrepen passage uit Dijkema, slechts beschrijvingen van het golfhuis binnen, terwijl Ir. Van Veen dit nieuwe type zelfs een ouderdom van meer dan zeven eeuwen wilde toekennen, naar aanleiding van een zeer dubieuze kloosterschuur in Holstein! ⁴⁰.

Het Fries-Groninger type

De schuur van de hoeve met *veurend* bezat aanvankelijk een laag aflopend dak, zodat, gelijk gezegd, boven de schuurdeuren een *aarkenail* moest worden getimmerd. De laatste wellicht van dit type, stond aan de Noordzijde van het kanaal Douwen-Warffhuizen ⁴¹. In het begin zal er in indeling nagenoeg geen verschil zijn geweest met de gewone Friese boerderij, maar toen men in de tweede helft van de 18de eeuw zich op de landbouw ging toeleggen, kwamen er al spoedig veranderingen. In verband met de grotere korenoogst moest de tas worden uitgebreid, terwijl men voor het groter aantal paarden een afzonderlijk onderkomen zocht. Aanvankelijk stonden deze bij de koeien, (evenals nu nog in het aan Friesland palende gebied van het Westerkwartier), maar toen de rundveestapel afnam, deed zich de gelegenheid voor de jongveestal langs de achtergevel te ontruimen en in te richten voor de paarden. De vliering van losse balken maakte plaats voor dichte graanzolders, zodat het dorsen, dat 's nachts bij lamplicht geschiedde, geen brandgevaar met zich bracht.

De wijzigingen aan het woongedeelte waren van meer ingrijpende aard. Door de heersende welvaart was het bedrijf zo gegroeid, dat men het aantal arbeids-

³⁶ H. O. Feith, *Het Groninger Beklemregt*, Groningen 1828, Deel I, 557.

³⁷ H. Dijkema, *o.c.*, blz. 639.

³⁸ J. G. Rijkens in de *Leenster Almanak voor 1831*.

³⁹ S. J. v. d. Molen, *o.c.*, blz. 353.

⁴⁰ J. van Veen, „Oud- en Nieuw Groningen”, *Groningen* 8 (1925) blz. 189-190.

⁴¹ C. Doornbos, „De oud-Groningerlandsche schuur”, *Groningen*, 1 (1916) blz. 94.

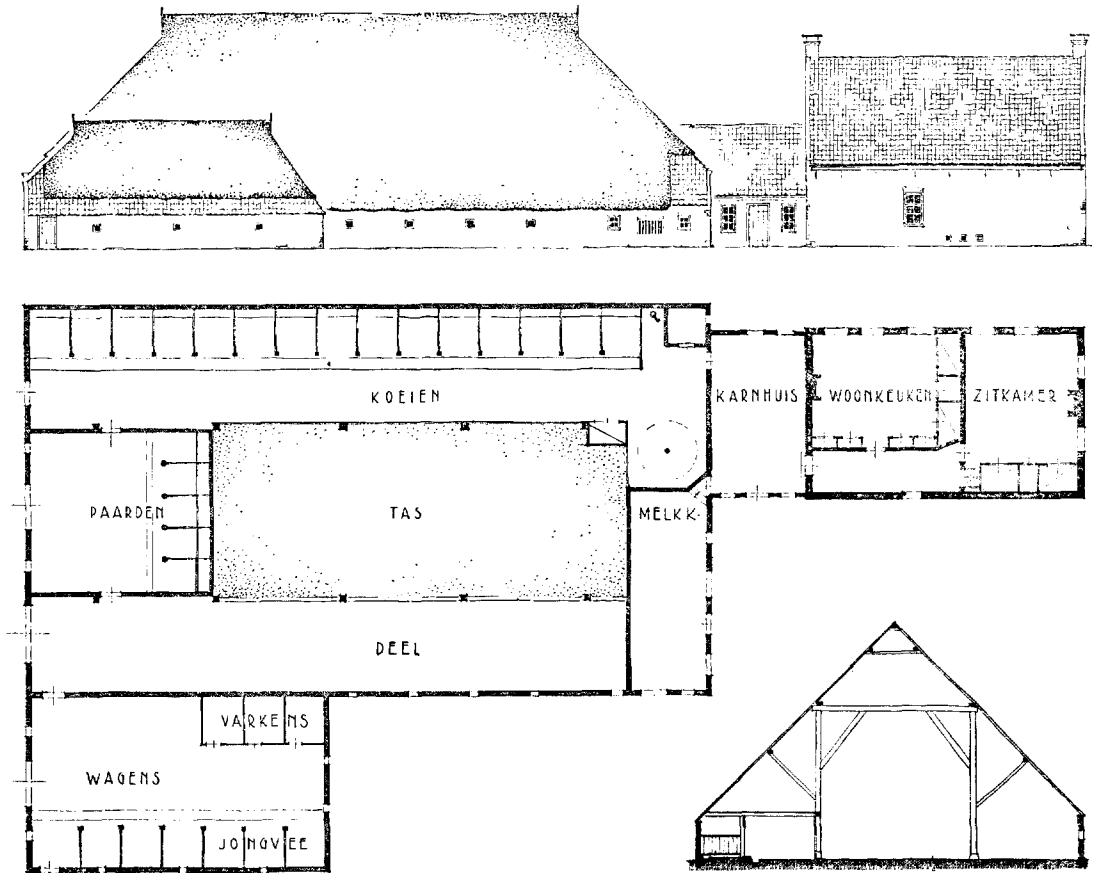
krachten moest vergroten. Werkten de boer en zijn gezin in het begin van de 18de eeuw nog mede met de *vint* (arbeider) en de inwonende *grode* en *luije maaid*, nu werd het personeel verdubbeld en de boer nam geen deel meer aan het werk, maar gaf slechts leiding en ontwikkelde zich tot een landbouw-specialist. Hierdoor ontstond een steeds toenemende verwijdering tussen de partijen en werd een eind gemaakt aan de patriarchale verhoudingen, waarbij de baas met zijn gezin en personeel tijdens de maaltijden en 's avonds na het werk aan dezelfde tafel zaten. Voor het volk werd nu een aparte *etenskoamer* bestemd, die zich naast het *kisthok* — waar men zijn klerenkisten opborg — in de schuur tussen karnhuis en koestal bevond. Het eigenlijke woongedeelte, het *boovmhoes* (*boovminne*, *boovmspul*, *kimnoa* (*l*), *veurend*, of *veurinne*)⁴², dat zelden onderkelderd was, bestond oorspronkelijk slechts uit een *binhoes* rechtvoor en bereikbaar door de *zummerkoamer* (bij kleine bedrijven tevens *kaarnhoes*), zodat men van een *laankhoes* sprak, of in Fivelingo van een *steerthoes*.

Daar de grote vertrekken zeer tochtig waren en slecht verwarmd konden worden, nam men er in de eerste helft van de vorige eeuw een gang af. Een volgende stap was een uitbreiding aan de andere zijde van de gang met een *vrijkoamer* (pronkkamer) en een *keukn*. Eerstgenoemd vertrek vormde met het *binhoes* (waar men 's winters bleef wonen) en de daarboven gelegen zolders een dwarsbouw (*dwaarsboovmin* of *dwaarskimnao* (*l*)) voor de *baals*, zodat men de gehele hoeve een *dwaarshoes* noemde. Tenslotte maakten de bedsteden plaats voor slaapkamers en groeide deze voorbouw uit tot de monsterlijke villa's, waarover in de aanvang van deze bijdrage sprake was. Ook het voorerf moest na 1850 de welstand uitdrukken door een *Ingelze aanleg*, met een niervormige vijver — waarover een bruggetje —, slingerpaden, priëlen, gazons, verspreide bloemperken en struikengroepen.

Het Fries-Groninger type met *veurend* komt in geheel Westerkwartier, Hunzingo en Fivelingo voor. Afgezien van onbeduidende variaties in de indeling kan men de volgende algemene beschrijving geven voor een gemengd bedrijf uit het begin van de vorige eeuw⁴³.

⁴² Zie voor dialecttermen o.a. K. ter Laan, *Nieuw-Groninger Woordenboek*. Groningen-Den Haag, 1929. De Antwoorden op *Vragenlijst* no. 10 (1941) van de dialecten-commissie der Kon. Ned. Akad. van Wet., die Dr. P. J. Meertens ons welwillend ter inzage gaf, leveren bij kritisch gebruik bovendien veel materiaal.

⁴³ Behalve in het werk van Dijkema komen min of meer oppervlakkige beschrijvingen voor in: C. J. Geertsema, „Beschrijving van den landbouw in de districten Oldambt, Westerwolde en Fivelgo in de provincie Groningen”, *Tijdschrift Ned. Mij. ter bev. v. Nijverheid* 3e reeks deel IX. Haarlem 1868, blz. 240-242. — J. F. Jansen, „Eene boerderij in Groningen” in: *Ons Land en Volk in hunne eigenaardigheden geschetst*, Groningen 1880, blz. 52-56. — P. Heidema en W. H. Folmer, *Proeve eener landhuishoudkundige beschrijving van het Westerkwartier*, Haarlem 1885, blz. 135-139. — „De inrichting der gebouwen voor het landbouwbedrijf in onze provincie”, *Jrsl. Groningsche Mij.*

Afb. 7. Plattegrond en doorsnede van een 18e-eeuws „laankhoes” voor gemengd bedrijf te Beswerd, gem. Ezinge.
De wagenschuur is een latere toevoeging.

Beginnend met het belangrijkste van een boerenhuis, het bedrijfsgedeelte, verdient allereerst de constructie de aandacht. De enorme ruimte wordt door twee rijen stijlen of *zoeln* (op veldkeien of gemetselde voeten) in drie beuken verdeeld. Aan de top zijn de stijlen tot een pen versmald, waarin het gat past van de balk, welke twee stijlen tot een gebint koppelt, waarbij *swingn* (korbeels) het schranken moeten voorkomen. In de lengterichting van de schuur liggen over de gebinten de *plaatn*, die door *jachtba(a)n(dn)* op de stijlen worden geschoord.

v. Landbouw en Nijverheid, 1901-1902. — Willems (Twee kleinzoons van Cornelis) „De Boerderij «De Hoogte» in of omstreeks 1828”, *Groningen*, 12 (1929), blz. 86, 110, 135, 158, 172, 192, 216. — Van meer aesthetische aard zijn: S. J. Bouma, „Boerenhofsteden in Groningerland” in: *Zuerven door Groningen*, Assen 1941. — S. J. Bouma, „De Groninger bouwkunst” in: *Groningen-Drenthe in den opgang*, z. pl. 1941, blz. 241. — S. J. Bouma, „Groningerland en zijn Boerderijen” in: *Ons eigen land in zijn rijke verscheidenheid*, Amsterdam 1942. — S. J. Bouma, „Boerderijen in het Groningerland”, *Erica*, 2 (1946), blz. 22-24.

De platen dragen de kap, die slechts bestaat uit *kapspann* (sporen), welke paarsgewijze door *hoanebaalkn* gekoppeld zijn en in de lengterichting door *goarn* (gordingen) en in de top door de *naal* verstijfd worden. Van plaat naar buitenmuur wordt de functie van de sporen voortgezet door de *oplangn*.

Bij de bouw van een boerenhuis werd deze kernconstructie het eerst opgetrokken, het zgn. *richin*, waarbij het gehele dorp mede hielp. Nadat het hoogste punt van de kap was bereikt, werd de meiboom aangebracht in de vorm van een kruis, met aan de ene arm een fles en aan de andere een houten ham, ten teken, dat de boer de medewerkers zou onthalen ⁴⁴.

Bijna de gehele binnenstijlruimte, bestaande uit gebintvakken of *gouln*, wordt voor hooi- en korentas gebruikt. Tegen hooibroei plaatste men dikwijls een tenen korf (5 voet hoog, 1 voet diam., met onder-, midden- en bovenbodems en twee oren) in de tas, terwijl tegen bederf 8 à 9 pond zout per 1000 pond hooi werd gebruikt. In één van de *kubm* (kubbingen) langs de tas, maar ervan gescheiden door een schot of muur, bevindt zich de lemen *schuurdeel*, waar men landbouwgerei onderbrengt en dorst. Door de grote oogsten is hier reeds in het midden van de 18de eeuw een practischer methode toegepast dan het slaan met vlegels, nl. de werkwijze met *blok* en *dörsrol*. Hiertoe werd een spil opgesteld, waarvan de onderzijde met een ijzeren punt in een veldkei draaide en de bovenkant in een ring aan een gording. Aan deze *keuning* kon het dorsblok rondwentelen, dat de vorm had van een naar de spil gerichte afgeknotte kegel en voortgetrokken werd door een of twee geblinddoekte paarden.

De gebruikelijke dorstijd was tussen 12 November en 12 Maart (St. Gregorius). Daar de *blokloop* echter meer ruimte vereiste dan de *schuurdeel* breed was, verplaatste men één der stijlen naar binnen; de *ienzette zoel*. Een nadeel van deze methode was, dat de paarden het graan vertrapten en zo verscheen een eeuw na de intrede van het blok de dorsmachine ten tonele (in 1847 ingevoerd door het Genootschap te Onderdendam), die in beweging werd gebracht door de nog wel gebruikelijke rosmolen op het erf.

Bij oude plaatsen in het Gorecht was de deel over de volle lengte doorgetrokken, zodat men de schuur ook aan de voorkant kon binnenrijden. Boven deze grote deuren, die tevens de enige toegang tot het woonhuis vormden, was geen wolfdak aangebracht, maar een houten topgevel.

De laatste *goul* achter in de schuur is afgesloten en bevat de *peerstaaln*. De vijf à acht paarden staan ieder in een ruimte van $\pm 1 \times 2$ m met de rug naar de *hoge muur* (korte achtergevel). Ze worden door latierbomen van elkaar gescheiden

⁴⁴ B., „Uit mijn jongensjaren [± 1855]”, *Groningen*, 1 (1916), blz. 144.

en met halster en ketting vastgebonden aan de *borsboom* van de *krub*, waarin het kortvoer komt. Het langvoer (hooi en stro) legt men in de *peerreep* (ruif) erboven. In de *hoge muur* heeft de paardenstal de ronde *peerstaaldeurn*, waarvan de ontlastingsboog meestal een sluitsteentje met een paardje vertoont. Tezamen met de *grote schuurdeurn* (waarin soms een *lutjedeurn* en een *boundergat*) en de *achterdeelsdeurn* vormen zij een der karakteristiekste details van de Groninger boerenbouwkunst. De laatste geven toegang tot de circa twee meter brede en hoge *achterdeel* (*koudeel*, *kougaang*), die in het *kouhoes* langs de koestanden loopt. Evenals bij alle Friese typen staan de dieren hier twee aan twee in *koustaaln* of *kouvakn* (van 1,50-1.90 m × 1,95-2.25 m) en worden door een touw met knoop of een *taauwket* met *scheudel* (dwarshoutje) aan de afscheidingen, *kouschotn*, bevestigd. De schotten zijn getimmerd aan een *kou-* of *boovmlegger* (-regel of -schering), en een dito *onderbaalk*, welke beide weer aan de *koustieln* of -zoeln zijn getimmerd. Deze stijlen ondersteunen de *koubaalk* (-beun, of -zoller), die over het gehele koehuis loopt en evenals de *peerstaalbaalk* tot korenberging dient. Om de koeien groter te doen schijnen, heeft men dikwijls van *kouzoel* tot *kouzoel* bogen aangebracht.

De dieren staan met de kop naar de *koumuur* en met de achterpoten op de *koupost*, een plank, die in later tijd door een stenen rollaag is vervangen; vlak hieronder in de groep bevindt zich nog een versnijding tegen het afglijden: de *schriпкаant*. De mest werd dagelijks via het *koorpad* (een strook langs de groep) uitgekruid of op een *mishodde* (slee) door het oudste paard van stal naar buiten gebracht. (Een bekende zegswijze was: „Ik bin aaltied 't bodpeerd”). „Het is eene zindelijke manier om het Vee te stallen, maar kost veel meer werk, om dat het Vee op iedere Stalling, het hooi van agteren moet worden voorgeworpen en het water met Emmers voorgedraagen”, schrijft Reinders in zijn vermelde rapport uit 1800⁴⁵. Bij het verbeteren van de stal in het tweede kwart van de 19de eeuw door het aanbrengen van stenen vloeren zijn echter de gemetselde *woater-* of *vouergeutn* in zwang gekomen. Naar de achtergevel, waar men het jongvee en soms de varkens onderbracht, worden de standplaatsen smaller en op het eind bevindt zich het 't *huzie* (*gemakstaalje*).

Aan het bovineinde van de *achterdeel* zijn de bedsteden van de knechten onder de tas ingebouwd. Hier is ook de deur van de gang naar het karnhuis en naar de vertrekken van het werkvolk: het *kisthok* en de *etenskoamer*. Hierop volgt het

⁴⁵ „Antwoorden ... enz.” Collectie Goldberg no. 34 vel 107, Alg. Rijksarchief, overgenomen door J. Kops, „Journaal der Reize van den Agent van de Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek”, Coll. Goldberg no. 27; geëxcerpeerd voor: „Onze landbouw in het jaar 1800”, *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 19 (1860), blz. 439-440.

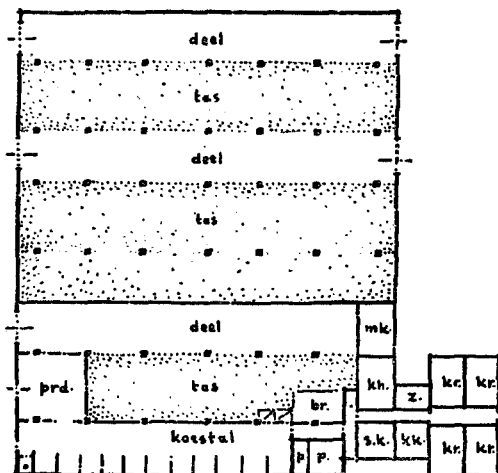
veur- of *kaarnhoes*, waar tot het midden van de vorige eeuw de kaaspers stond en de karnpols in beweging werd gebracht door de in de eerste *goul* opgestelde karnmolen. De ruimte naast deze installatie diende met het eind van de *schuurdeel* voor turfopslag. Via een trap kon men van daar naar de zaadzolders boven het woongedeelte komen. Eveneens vanuit de schuur was de halfverdiepte *melkenkoamer* bereikbaar, die weer in verbinding stond met het *kaarnhoes*. Aan dit voorhuis (met plavuizen bevloerd en voorzien van witgekalkte wanden en blauw geverfd houtwerk) grensden in de *haals* de eigenlijke woonvertrekken, de *zummerkoamer* als woonkeuken gebruikt (zelden woonde men nog op de *koude*) en soms nog een keldertje met een *opkoamerke* erboven (dat slechts tot slaapvertrek diende). In de kop van de hoeve bevindt zich als eigenlijk winterverblijf het *binhoes*, dat weinig verschilde van het overeenkomstig vertrek bij het oud-Groninger langhuis.

Algemeen bekend is het *binhoes* van „de Kruusstee” bij Uskwerd. Tussen de beide smalle Groninger ramen (het laatste voorbeeld van deze vorm bij boerderijen) is een rijk bewerkte renaissance-schouw aangebracht met bonte tegels en tableaux bezet. De vloer is belegd met plavuizen; drie wanden zijn gekalkt en de vierde wordt ingenomen door een 18de-eeuws beddeschot met een *schuddelkaast* tussen 't *boovmste-* en *onderste bed*. Aan de zoldering zijn moer- en kinderbinten in het gezicht gelaten. Op deze balklaag rustte soms geen planken- maar een tegelvloer⁴⁶. In het begin van de 19de eeuw werden deze kolossale vertrekken verkleind, de glas-in-lood vensters met luiken maakten plaats voor schuiframen met grote roedenverdeling en blinden aan de binnenkant, het bewerkte beschot werd vervangen door vlakke panelen, de eiken kasten, ebbenhouten spiegeltjes en rieten knopstoelen door mahoniehouten kabinetten, dito stoelen en pulpitrums of bureaux, terwijl de schouw het veld moest ruimen voor een kleine „Engelse” schoorsteenmantel.

Op het erf (*haim(stee)*) bevindt zich vaak een bakhuisje (*luchthoes*, *luchthok*, *stookhok* of *stookhut*), waar men brood bakte en 's zomers kookte en woonde, tenzij men in het huis een *zummerkeuken* daarvoor bestemde. Naast de *stookhut* bij de pomp ligt de *bounpost*, een houten plankier om spoelwerk op te verrichten. Een tweede bijgebouwtje is de *hut* voor berging van gereedschappen, voertuigen en brandstof, soms nog voor varkens, schapen en kippen, echter nooit voor koren. In Fivelingo heeft men de *hut* op praktische wijze aan de schuur gekoppeld, nl. door haakse aanbouw.

Toen in de tweede helft van de vorige eeuw zelfs de grootste schuren te klein

⁴⁶ B. v. d. Veen deelt in zijn antwoord op vraag 8 (*Groningen* 1 (1916), blz. 125) mede, dat een hoeve te Oosterhuizen (ten Oosten van Zuidwolde) nog een dergelijke stenen zoldering bezit.

Afb. 8. Schematische plattegrond van het laatste ontwikkelingsstadium der Hogelandse boerderij; dwaarschoes met drykap op drie gebintstellen.

werden voor de enorme oogsten, heeft men een tweede naast de bestaande gebouwd, vervolgens liet men de scheidingswand vervallen en bracht de dorsvloer naar die plaats over. Om aldaar voldoende hoogte te verkrijgen bracht men tenslotte een tussenkap aan, die rustte op de binnenplaten van de beide schuren: de *drijkap* op twee gebintstellen. Nieuwe constructieve vormen vonden echter geen ingang.⁴⁷

De hoeve is opgetrokken van rode Groninger steen en een enkele maal vertoont het *binhoes* bij oude plaatsen nog de middeleeuwse kloostermoppen. De

heerd „Ter Borg” te Loppersum bezit bv. een *boovmin* uit moppen met de denksteen „ANNO 1701 HEEFT HAVICK STEENHUIS EN CATRINA VETTER DIT HUYS LATEN MAECKEN NIET ZONDER GODT”. De Monumentenbeschrijving⁴⁸ ziet dit als herinnering aan een verbouwing en noemt het *veurend* zeer oud, maar hiertoe ontbreekt alle grond; immers na de saecularisatie van de kloostergoederen werden overal middeleeuwse gebouwen gesloopt en kwam veel afbraak vrij. Ook de boerderij „De Hoogte” te Zuidhorn bezit een van kloosterstenen in leem gemetseld woongedeelte. Dit vertoont het algemene type met een zadeldak tussen twee topgevels, die door schoorstenen bekroond worden, welke van vaste kappen voorzien waren of wel van losse, die men dan ’s zomers aanbracht tegen inregenen.

De oorspronkelijk eenvoudige hoofdingang werd in de 19de eeuw steeds meer verzorgd door het aanbrengen van een hardstenen stoep, een deur met kussenpanelen en een snijraam met „levensboom”, Ceres, leeuw of paard. Het woongedeelte was met rode pannen gedekt, de schuur in Zuid-Fivelingo gedeeltelijk met riet en een onderstuk van pannen, in Noord-Fivelingo met roggestroo en in het Westelijk deel met tarwestroo.

Aan beide einden van de met zoden of rietvorsten bedekte schuurnok (*naal*) bevindt zich een *oelbord* (*oelbred*, *oelgevel* of *ulebord*) als driehoekig schot met

⁴⁷ Men leze de polemiek tussen E. C. Enklaar (De Groninger schuur) en J. S. (De Groninger landbouw-gebouwen) in *Vriend van den landman* 23 (1859) blz. 177-186 en 24 (1860) blz. 49-57, 116-121, 248-249.

⁴⁸ M. D. Ozinga, *Oost-Groningen. De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel VI, eerste stuk, 's-Gravenhage 1940, blz. 86.

een opening — *oelgat* geheten — en een *tempeltje* (makelaar) erop. Aardig is in dit verband het gezegde: „As'r gain tempel op dak staat, is vraauw baos". Evenals bij het overige houtwerk is ook bij dit onderdeel vooral van wit en groen gebruik gemaakt, want „gruin en wit dat binn de boetnkleurn". Hoewel de makelaar soms een geometrisch ornament vertoont of een haas tussen een tweetal honden, komen de uit Friesland bekende zwanen bijna niet meer voor, toch schreef Dijkema nog: „Tusschen deze nederige woningen zag men hier en daar de groote Friesche schuur met het deftige kimna zich trotsch boven hare nederige burinnen verheffen. Deze schuren prijkten met de sierlijke zwanentempels, en van de kimna's flikkerde de glans der blaauwe dakpannen van verre in den zonnegloed" ⁴⁹.

Bij een omgracht erf kan men een enkele maal op de *poortdaam* een duivenslagpoort aantreffen; van hout bij een tweetal boerenplaatsen te Heemwerd, en van steen — 1659 — bij het bekende „Vinckersum" te Schildwolde. Dit monumentje herinnert niet alleen aan de in een groot gebied voorkomende heempoort ⁵⁰ maar door zijn *doefhok* eveneens aan het recht van duivenhouden. Voor 1795 was het doodschieten of zelfs vangen van deze dieren een misdaad. De mest werd duur verkocht en vervoerd naar de tabaksplanterijen om Amersfoort.

⁴⁹ H. Dijkema, *o.c.*, 542.

⁵⁰ R. C. Hekker, *De Heempoort, Heemschut*, 20 (1943) blz. 68/71.

SUMMARY

THE FARMHOUSE IN WEST GRONINGEN

BY R. C. HEKKER

The Frisian farmhouse in the province of Groningen originates from an archetype, which has been found already as early as 400 B.C. as appears from mound excavations. This type consisted of a rectangular undivided space, covered by a hip-roof, supported by two rows of posts. The cows were placed in pairs in open boxes with the head turned towards the outer wall, a way of placing which has been kept up until today. As appears from mediaeval archives the livingroom — kitchen and the churn-room (or thrashing floor) were separate. The last example of such a threefold house has disappeared in the middle of the 19th century.

Meanwhile in the beginning of the 17th century the rural economy in Groningen had been improved to such an extent, that a more practical working plant was wanted. About half a century earlier in the adjacent province of Friesland a new type had been developed by uniting the mediaeval type with a big harvest barn. After its silhouette this kind of farmhouse is called the head-neck-trunk type (the head = the dwelling-house, the neck = the churn-room, the trunk = the barn, which was divided lengthwise into a stable, a pile, a thrashing-floor, and, on the short side, a space for cattle-breeding). In the 18th century Groningen has been ravaged by the cattle-plague and so the farmers were obliged to switch from cattle-breeding to agriculture. The space for cattle-breeding was changed into a horse stable and as the pile had to be enlarged by the increasing harvests, two or three barns were often build side by side, during the 19th century. Finally the prosperity demanded a more comfortable dwelling-house, which now was placed across the "neck", whereas extra rooms were added for the servants.

TEKST EN BEELD BIJ ENKELE AMERIKAANSE DIDACTISCHE EXPOSITIES

DOOR DR. R. E. J. WEBER

Reeds verschillende keren heeft A. M. Hammacher de algemene aandacht gevraagd voor buitenlandse didactische uitstallingen, die het grote publiek nader tot de schilderkunst trachten te brengen; en wel eerst in De Groene Amsterdammer¹ met een artikel over het Parijse Musée de l'Impressionisme en daarna in De Gids² met een beschrijving van de inrichting der Van Gogh-tentoonstellingen door het Metropolitan Museum of Art te New York en het Art Institute te Chicago.

Uit deze artikelen bleek, dat de genoemde musea alle de collectie afzonderlijk hebben gehangen en aan de didactische toelichting ruimtelijk de plaats van een inleiding hebben gegeven. Dit is althans in hoofdzaak zo geschied want hieronder zal ter sprake komen, dat het Art Institute deze scheiding toch heeft doorbroken.

Ook in de toelichting zelf valt een zekere overeenkomst tussen de drie musea op te merken en wel deze, dat gewerkt is met een samenstel van teksten en afbeeldingen. Doch wanneer men het Gids-artikel leest waarin Hammacher de beide Amerikaanse exposities naast elkaar heeft gesteld en de illustraties bekijkt, dan ziet men aanstonds, dat deze laatste overeenkomst niet verder gaat dan de technische middelen en dat in werkelijkheid twee geheel verschillende exposities tot stand zijn gekomen. Wekt het reeds in hoge mate de belangstelling van de museumman, dat twee uiteenlopende exposities het resultaat zijn van die ene reusachtige onderneming om in enkele grote Amerikaanse bevolkingscentra de kunst van Van Gogh te tonen, zo is een aandachtige studie van de gevolgde methoden des te belangrijker, nu het probleem van de relatie tussen de musea en de massa ook hier te lande aan de orde is gesteld.

Het is de moeite waard, de beide Amerikaanse voorbeelden nog eens op hun techniek te onderzoeken, daar Hammacher bij het schrijven van zijn studie door een andere visie bewogen werd. Voor zijn inspirerend artikel en voor het fotomateriaal, dat hij welwillend te onzer beschikking stelde, zij hem allereerst onze hartelijke dank betuigt.

Elke didactische tentoonstelling heeft een the-

ma en moet, wil zij goed zijn, een eenheid zijn. Zij is gevormd uit objecten, afbeeldingen en tekst. Dit is in een *museum* althans de goede volgorde van belangrijkheid der samenstellende delen. Bij die samenstelling zelf overweegt echter de tekst, of beter het scenario. Eerst moet men voor zichzelf een heldere omschrijving bezitten van het uit te beelden onderwerp, dan wordt het betoog opgesteld, dat men door middel van de expositie tot het publiek wil houden en laat men de afbeeldingen vervaardigen, welke dit betoog visueel verduidelijken en zoveel mogelijk overnemen, tezamen met de museumvoorwerpen zelf. Van deze laatste dient het museum van te voren verzekerd te zijn; moet men ook de objecten voor een deel pasklaar maken, hetzij als copie hetzij als maquette, dan dreigt men de grens te overschrijden naar de jaarbeursachtige manifestatie. Tenslotte snijdt men zijn tekst weg tot op het essentiële. Geslaagd is het geheel slechts, wanneer de bezoeker zonder inspanning overglijdt van het opnemen van tekst in het zien van beelden en omgekeerd.

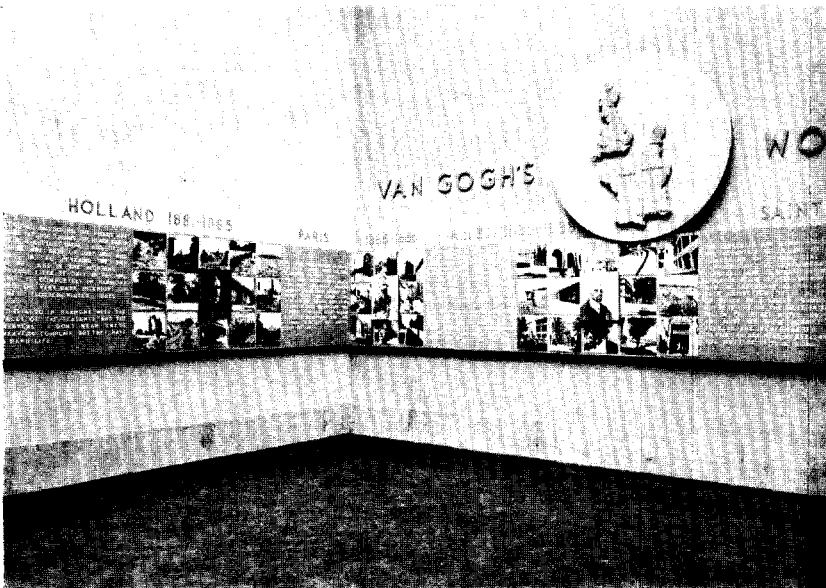
Het thema van het Metropolitan Museum of Art te New York was: kom nader tot de kunst van Van Gogh door de omgeving van deze Europeaan te leren kennen. Dit is terstond te zien aan de grote opschriften (zie afb. 1 en 2).

De moeilijkheid van de samenvoeging van tekst en beeld is opgelost door aan elk van beide afzonderlijke vlakken toe te wijzen. De eenheid van het onderwerp, een schildersleven, is uitgedrukt door de tekst- en de beeldvlakken als één doorlopende band langs twee zaalwanden te laten lopen. De typografische blokken der vrij uitgebreide teksten vormen echter scheidingen die zo decoratief werken, dat men aan lezen niet gemakkelijk toekomt. Daar deze teksten bestaan uit citaten van Van Gogh's brieven, is hier van de zijde der inrichters eerder sprake van het aandraagen van bouwstoffen waaruit de bezoeker een eigen begrip moet opbouwen, dan van het houden van een didactisch betoog. Zelfs hebben de inrichters zo zorgvuldig volgehouden, om alleen het historische materiaal te laten spreken, dat zij zonder meer met de citaten aanvangen en slechts aan het einde de toelichting geven, dat men te doen heeft met passages uit de brieven van de kunstenaar (zie afb. 2 rechts onder). Maar dit

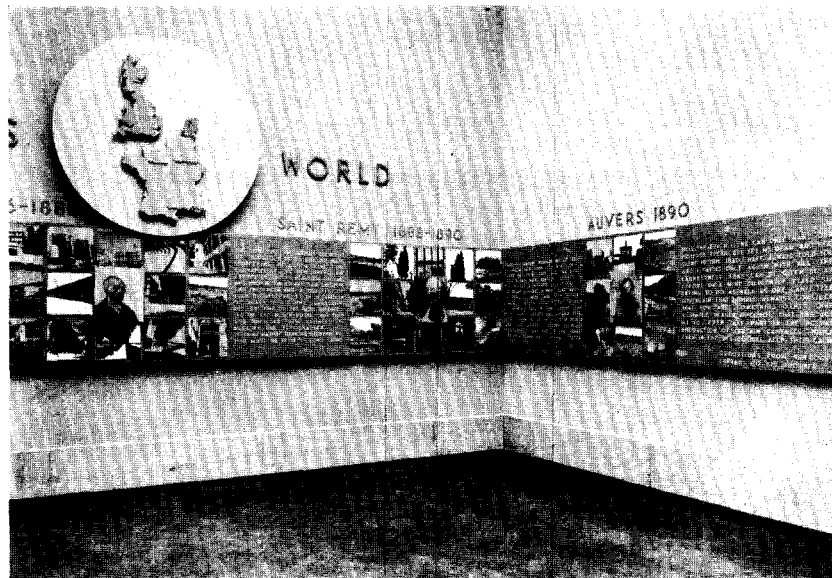
¹ 18 Juni 1949.

² Jg. 1950, blz. 187.

AMERIKAANSE DIDACTISCHE EXPOSITIES

Afb. 1 en 2. Inleiding tot de Van Gogh-tentoonstelling in het Metropolitan Museum of Art, New York, 1949. De teksten en de afbeeldingen vormen decoratieve, gesloten blokken. Tezamen volgen zij te veel de traditionele methode van een boek met de bronvermelding aan het eind. Het verband met de zaal ontbreekt.

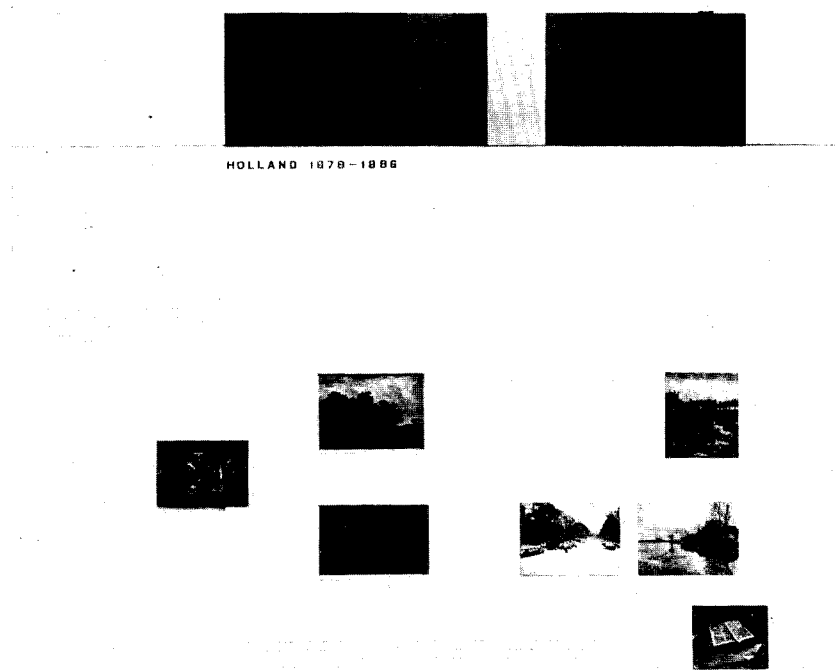

AMERIKAANSE DIDACTISCHE EXPOSITIES

Afb. 3. Inleiding tot de Van Gogh-tentoonstelling in het Art Institute of Chicago, 1949.
De eerste sectie, welke een overzicht gaf van de veranderingen in het palet van de meester.

Afb. 4. Détail van Afb. 3. (Voor de teksten der bijschriften, zie hiernaast, blz. 89).

behoort het publiek toch te vernemen vóór het er aan begint?

De foto's zijn zeer boeiend en de vraag rijst, of zij wellicht beter tot hun recht waren gekomen, wanneer de inrichters wat meer op de voorgrond waren getreden door de beelden te verdelen en afzonderlijk met wel geformuleerde zinnen toe te lichten.

Het thema van het Art Institute of Chicago was: hoe schilderde Van Gogh en waarom heeft hij het zo gedaan? In een aantal secties, elk van een nummer voorzien, is het werk van Van Gogh telkens van een andere zijde benaderd. Elke sectie bevat een of meer panelen, die teksten en afbeeldingen verenigen³. De bezoeker leest en kijkt of gaat omgekeerd te werk, zonder dat hij hierbij weerstand behoeft te overwinnen. Met bijzondere middelen weten de inrichters op enkele feiten een nadruk te leggen zoals bij het krachtige begin: „Typical of the dark color Van Gogh used during his early years in Holland is The Potato Eaters.....”, waarbij zowel de tekst als de reproductie buiten het paneel uitspringen (zie afb. 4).

Deze eerste zin heeft de kracht van een axioma, een kwaliteit die wij in de aanhef van andere teksten terugvinden: „drawing is the backbone of many Van Gogh-paintings”, „throughout Vincent's entire life he harked back to his Dutch ancestry”, „In the south of France at Arles Van Gogh for the first time developed his own strong personal style”.

De strekking van het betoog blijve buiten be-

³ Zie afb. 3 en vgl. hiermede de expositie van het Warburg Institute, afgebeeld in jaargang 1948 van dit Bulletin, plaat VI.

schouwing; hier gaat het er om te constateren, dat een dergelijke hantering van de taal de aangewezen methode is om de aandacht van een talrijke bezoekersschare te wekken. En nog oordeelden de inrichters deze teksten niet voldoende, getuige de inleiding tot de eerste sectie: „*Van Gogh's use of color reflected the constant changes in his outer and inner life. The five charts on this wall show how and why his color changed in Holland, Paris, Arles, Saint-Remy and Anvers*”. En dan volgen de kleurenkaarten met plaatsnamen en jaartallen er bij (zie afb. 3).

Deze uitleg van het systeem der expositie is strikt genomen overbodig omdat men, hetgeen wordt aangekondigd, bijna tegelijk reeds ziet. Bij de andere secties is men echter op dezelfde wijze te werk gegaan en de inrichters tonen daarin hun zin voor consequentie en hun streven, om een gelijke behandeling te geven aan zaken die op een gelijk niveau liggen. Bovendien treffen telkens weer aansporingen in de stijl van observe-, note-, notice-, see how... .

Wij menen, dat aan dergelijke aankondigingen van wat zal volgen en aan deze aansporende woorden geen ruimte mag worden besteed. Wanneer een exposé methodisch is opgebouwd, dan moet men de bezoeker er op los kunnen laten zonder daarbij nog weer eens tussenbeide te komen⁴. Anderzijds rijst de vraag, waarom het Art

⁴ Een verklaring van deze aankondigingen vonden wij in een brief, die de Heer Hammacher na de publicatie van zijn Gids-artikel uit de Verenigde Staten ontving: „de uitleg had dit voordeel, dat het een typische Amerikaanse vraag rechtstreeks trachtte te beantwoorden. De Amerikaan vraagt altijd «wat zit daar nu achter?», secundo «met welke truc heb je dat nu voor elkaar gekregen?», tertio «wat heeft het opge-

Tekst der bijschriften bij afb. 4.

Tekst links boven: Van Gogh's use of color reflected the constant changes in his outer and inner life. The five charts on this wall show how and why his color changed in Holland, Paris, Arles, Saint-Remy and Auvers.

Teksten onderaan: Typical of the dark color Van Gogh used during his early years in Holland is The Potato-Eaters. At this time he knew best the art of his own country and borrowed his color from Dutch painters like Hobbema and Israëls. Perhaps the climate of the Lowlands, often dreary and sunless, also affected his color. Note how the drawing entitled The Ditch, shows the same bleak atmosphere as the two photographs of Holland. In addition Van Gogh used sober color during these early years for psychological reasons, because he was deeply religious and because he was socially aware of the underprivileged life of the work people and peasants among whom he lived. About the Potato-Eaters he wrote, all the heads were finished, and even finished with great care, but I repainted them straightway, unmercifully, and the color in which they are painted now is like the color of a good dusty potato, unpeeled of course.

Institute enkele kernachtige zinnen (men zie het door ons gecursiveerde citaat hierboven) niet uit de tekst gelicht en in kapitalen bovenaan geplaatst heeft. Daarmede immers zou men de binnenkomende bezoekers het best gepakt en over de opbouw van het betoog ingelicht hebben. New York heeft enigszins in deze richting gewerkt, maar heeft geen eenheid bereikt tussen de kapitalen en het verdere gebodene, terwijl de gehele zaalinrichting duidelijk het stempel van het tijdelijke draagt. Chicago heeft zeer zorgvuldig voor harmonie tussen expositie, achtergrond en wanden gezorgd en blijkbaar heeft men in dit streven het gebruik van grotere opschriften willen vermijden. Dit wordt nader bewezen door de concessie, om lange teksten in stroken te verdelen, ook al zijn zij naar de inhoud niet te splitsen.

Het Art Institute of Chicago heeft het daarentegen weer wel aangedurfd, om enige originelen in het didactische gedeelte onder te brengen, waar zij op afzonderlijke wanden tegenover het betoog gehangen zijn (zie het bijschrift bij afb. 5). In het Gidsartikel van Hammacher wordt gesproken van het verzet tegen wat critici een misbruik van het kunstwerk achten. „Het kunstwerk wordt niet ter wille van zichzelf, geïsoleerd dus, bewonderd, maar het wordt als demonstratie-materiaal gevat in een geheel van bewijzen, dat iets moet bewijzen” heet het van een andere didactische tentoonstelling. Waar de Van Gogh's in het Metropolitan Museum of Art te New York en nog sterker de collectie van het eerder genoemde Musée de l'impressionisme te Parijs, geheel op zichzelf ge-

bracht? » Vragen van deze soort, uitingen van wat men artistieke radeloosheid zou mogen noemen, zijn het fundament geweest voor de exegese”.

hangen zijn en het overgrote gedeelte der kunstmusea evenzo handelt, is de wel overwogen daad van het Art Institute of Chicago zeer opmerkelijk ⁵).

Om ons hier bij één kant van de zaak, de technische te bepalen, kan opgemerkt worden dat er een nieuw probleem mede is gesteld. Bij de hierboven besproken inleidende exposities heeft men reproducties kunnen nemen van willekeurige grootte, men heeft ze kunnen afsnijden en opplakken al naar het arrangement of het betoog zulks vereiste. Het spreekt vanzelf dat het een enorm verschil aan indruk zou hebben opgeleverd, wanneer de bezoeker terstond met het echte stuk zou zijn geconfronteerd, wanneer het betoog van het Art Institute was begonnen met het origineel der Aardappel-eters en niet met een op enigszins ongewone wijze bevestigde foto er van. Dit nu voor deze exposities daarlatende, moet men toch onder de ogen zien dat vele musea met wetenschappelijke en technologische verzamelingen hun originelen wel met de uitleg zullen moeten combineren. Zij zullen daarbij te maken krijgen met lijsten en glas, vitrines en voetstukken en met de willekeurige afmetingen en de belichting der objecten. Zij zullen stoten op een weerstand van de stof, die slechts na een lange ervaring en speciale concentratie op deze nieuwe uitstallingskunst zal kunnen worden overwonnen. Zoveel zit aan de opvoeding van de massa tot een beter gebruik van het museumbezit vast. Het is een open vraag of er hier te lande museumdirecteuren zijn die zozeer de handen vrij hebben dat zij zich aan deze nieuwe taak zullen kunnen geven.

⁵ Deze instelling heeft haar tentoonstellingstechniek ontwikkeld in een afzonderlijke „Gallery of Art-interpretation”; hierover handelt „Explaining Art visually, by Katherine Kuh” in: „Museum” 1948, p. 148.

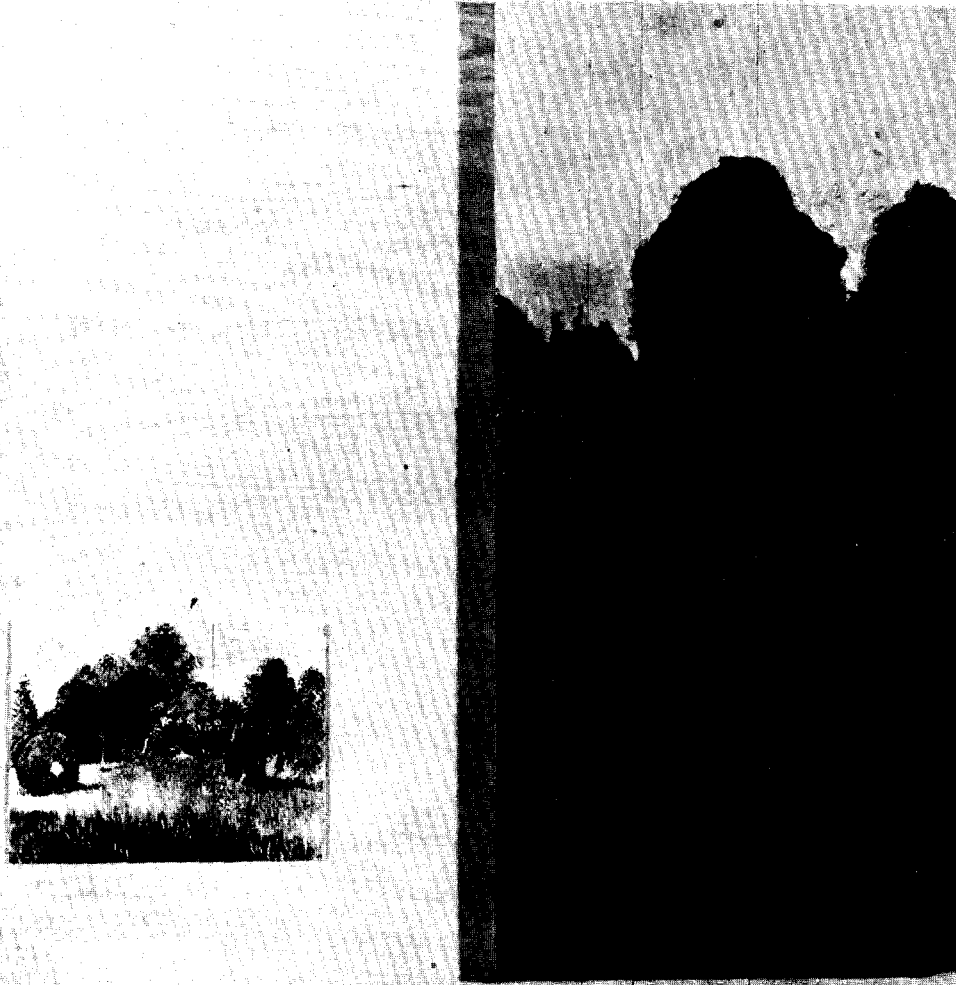
SUMMARY

TEXT AND ILLUSTRATION AT SEVERAL AMERICAN DIDACTICAL EXHIBITIONS

BY DR. R. E. J. WEBER

From the attempt to show the art of Van Gogh to large strata of the population of the U.S.A. two didactical exhibitions of a very different technique came into being, one at the Metropolitan Museum of Art in New York, the other in the Art Institute of Chicago. In the latter the author finds the connection between explanations and illustrations the most evident, admiring the didactical effect which it emanates. Original pieces of art are combined with the explanation. For an art museum such a case will be exceptional but scientific and technological musea will have to combine the didactical explanation and the original museum objects in one display. For the latter category of musea the difficulties of arrangement (show-cases, pedestals, lighting) will complicate their task even more than in the case of the art musea.

ARLES

Even in his earliest work Van Gogh relied on brush stroke for the definition of form. In Arles he went further. His textures became richer, his pigment thicker. Brush strokes not only controlled form, but also distance, motion and color. Observe how the painting, Sunny Midi, Arles, directly behind you on the front of the screen, is designed in terms of brush stroke. Here a section of this same painting has been copied with all brush strokes smoothed out and eliminated. It seems flatter, vaguer and more static.

Afb. 5. Détail van de tentoonstelling in het Art Institute, Chicago.

De achtergrond verschilt van die gebruikt bij sectie 1 (Afb. 3). N.B. De donkere verticale strepen zijn schaduwen.

Text: Even in his earliest work Van Gogh relied on brush stroke for the definition of form. In Arles he went further. His textures became richer, his pigment thicker. Brush strokes not only controlled form, but also distance, motion and color. Observe how the painting, Sunny Midi, Arles, directly behind you on the front of the screen, is designed in terms of brush stroke. Here a section of this same painting has been copied with all brush strokes smoothed out and eliminated. It seems flatter, vaguer and more static.

AMERIKAANSE DIDACTISCHE EXPOSITIES

Afb. 6. Détail van de tentoonstelling in het Art Institute, Chicago.
Voorbeeld van het isoleren van paragrafen der uiteenzetting door het plaatsen van blokken.

Tekst *links*: During Vincent's Arles and Saint-Remy periods he used chiefly a reed pen for his drawings. Because of its stiff unyielding nature this pen gave an almost staccato calligraphy to his line.

Tekst *rechts*: Even at the end of his life in Auvers Van Gogh frequently drew his subject before he painted it. Here the drawing is on top.

NEDERLANDSE KLOKKEN IN SCHOTLAND

DOOR DR. R. VAN LUTTERVELT

Evenals tegenwoordig zijn ook in vroeger tijd kerkklokken een Nederlands exportartikel geweest. Tot deze conclusie komt men, wanneer men de goed geïllustreerde studie leest, die de heer R. W. M. Clouston, B. Sc. Eng., F. S. A. Scot. onder de titel „The church Bells of Renfrewshire and Dunbartonshire” gepubliceerd heeft in de *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* (Vol. LXXXII, Session 1947-1948). Aangezien de leden van onze Bond waarschijnlijk niet geregeld genoemde *Proceedings* onder ogen krijgen, laten wij hier in het kort iets over het artikel van de heer Clouston volgen.

De schrijver heeft de kerkklokken van de kleine Schotse graafschappen Renfrewshire en Dunbartonshire geïnventariseerd. Op enkele uitzonderingen na trof hij er geen middeleeuwse klokken aan. Uit de 17de en de 18de eeuw zijn echter talrijke exemplaren bewaard gebleven, waarvan een gedeelte van Nederlandse oorsprong bleek te zijn.

De Lylesland Parish Church te Paisley bezit een klok, gegoten en voluit gesigneerd en gedateerd door Cornelis Ouderogge te Rotterdam in 1648 (hergoten in 1897 door J. Miller Reid, Glasgow). Stirling heeft een klok van dezelfde maker uit 1657. In een torentje van Paisley Abbey hangt een klok van Johannes Specht uit Rotterdam van 1730 (gebarsten).

De Old Parish Church te Port-Glasgow bezat vroeger een klok van Nederlandse herkomst, een werkstuk van Burgerhuys te Middelburg of van C. Ouderogge te Rotterdam. Helaas verdween dit exemplaar spoorloos bij de afbraak van de kerk in 1823.

De Old Church te Roseneath heeft een kleine klok van Jan Burgerhuys I te Middelburg uit 1610; zij wordt thans niet meer gebruikt.

In de Old Church te Kirkintilloch vindt men een klok met het wapen van Glasgow, vervaardigd door de Amsterdammer Gerard II Koster en gedateerd 1663. Een nagenoeg identiek exemplaar bevindt zich in het People's Palace Museum te Glasgow. Evenals zijn vader Assuerus goot Gerard II Koster ook kanonnen. Een kanon van Assuerus wordt getoond op Dunstaffuage Castle bij Oban. Het is, naar verluidt, indertijd opgehaald uit de Tobermory Bay.

De resultaten van verdere onderzoeken op dit gebied legde de heer Clouston vast in een artikel, getiteld „The church bells of Ayrshire”, dat verschenen is in de „Ayrshire Archaeological & Natural History Society”, 1947-1949, blz. 200 e.v.. Ook hierin worden weer talrijke Nederlandse klokken genoemd.

„MICHAEL . BVRGERHUYS . ME . FECIT. 1625” is het opschrift op een klok in de episcopale kerk te Ayr, die oorspronkelijk besteld werd voor Barnweil door rev. John Fergusson.

„GLORIA SALI DOE” (sic!) luidde de inscriptie op een thans niet meer bestaande klok, eveneens te Ayr. Misschien is daar vroeger nog een andere Nederlandse klok met ongeveer hetzelfde opschrift geweest. In de Wallace Tower van deze plaats hangt tenslotte een klok, die Franciscus Hemony te Amsterdam in 1661 goot. Een andere klok van zijn hand uit hetzelfde jaar hangt in de St. Margaret kerk te Dalry.

Quirinus de Visscher uit Rotterdam maakte in 1697 klokken voor de Primary School van Old Cumnock, voor Krikcudbright in 1724, en voor Kells in 1722.

Pieter Ostens goot tussen 1664 en 1684 klokken voor Banchory, Ternan, Kincardineshire en Rothiemay, Banffshire; Peeter van den Ghein te Mechelen vervaardigde er in 1596 een voor de St. Peter kerk te Galston. Naderhand verhuisde laatstgenoemd exemplaar naar Cessnock Castle.

De Amsterdammer Pieter Seest (II?) goot in 1773 een klok voor Tyrie in Aberdeenshire, Evert Burgerhuys leverde er in 1610 een, die tegenwoordig in Whithorn Priory hangt.

De naam van Michael Burgerhuys komen wij opnieuw tegen op een klok uit 1618 in de toren van de St. Maura kerk te Kilmaurs, en nogmaals op een uit 1619 te Prestwick. Een klok die in 1677 door Claudius Hamilton besteld werd voor de St. Oswald kerk te Kirkoswald is mogelijk van Rotterdamse herkomst, hoewel de naam van de gieter niet bekend is.

Wij besluiten deze opsomming met het noemen van twee kanonnen in het Dick Institute, een museum te Kilmarnock, die, blijkens de erop aangebrachte opschriften, in 1623 te Enkhuizen gegoten zijn door Henricus Wegewaert.

Door de hulp van de heer J. Arts te Tilburg was Clouston in staat, aan zijn inventarislijsten

belangwekkende bijzonderheden over de familie's Ouderogge, De Visscher, Specht, Burgerhuys en Koster, alsmede over hun werk in Nederland, toe te voegen. Mondeling deelde de auteur mij nog mede, dat de minder vriend-

schappelijke verhouding, die eertijds vaak tussen Schotland en Engeland heerste, waarschijnlijk de reden is geweest, dat de Schotten dikwijls liever hun bestellingen van klokken in de Nederlanden deden, dan in het naburige Engeland.

ONZE MUSEA DOOR EEN LEKENBRIL

Dr. J. H. P. Jonxis, kinderarts te Rotterdam, schrijft ons:

In het Bulletin van 1951 komt een gedachtenwisseling voor over een ruiling van schilderijen tussen het Mauritshuis en het Rijksmuseum te Amsterdam [April-nummer blz. 50 e.v.].

Als belangstellend buitenstaander heb ik deze gedachtenwisseling met grote aandacht gevolgd en ik acht het niet uitgesloten, dat het voor deskundigen van belang is om over deze problemen ook eens de mening van een leek te horen.

Voor hem, die vrij regelmatig onze musea bezoekt, is het aangenaam de verschillende stukken, die hem interesseren, op de oude plaatsen te kunnen terug vinden. Indien men de inhoud van het museum ten naaste bij kent, zal men bij een herhaald bezoek meestal in het bijzonder enkele stukken willen zien. Het is dan vermoeiend om eerst de gehele verzameling te moeten doorwandelen om het gezochte stuk te vinden. Verdrietig is het bovendien, als het gezochte naar één of andere tentoonstelling is, of dat het, indien het een werk van een kleinere meester is, naar het depôt is verhuisd.

Het verplaatsen van schilderijen en kunstvoorwerpen vormt dan ook voor de geregelde bezoeker, meestal geen verbetering. Hoewel de meeste openbare collecties geen verzamelingen zijn, die door één persoon in korte tijd zijn bijeengebracht, vormen zij toch in zekere zin één geheel. Juist door hun vreemdsoortige combinatie hebben zij een eigen karakter gekregen, hetwelk de bezoeker bekend is en dierbaar is geworden.

Vormt men in onze tijd een nieuw museum, dan kan men daarbij naar de smaak van onze tijd te werk gaan. Oudere verzamelingen, die ons zijn overgeleverd, late men zoveel mogelijk in-

tact; zij vormen door hun samenstelling een uiting van de smaak van voorgaande generaties en zijn op deze wijze cultuurverschijnselen, die ik gaarne gespaard zou zien. De in de gedachtenwisseling aangehaalde Wallace Collection is er een typisch voorbeeld van. Inderdaad is de schittering van al het verguldsel en brons uit de 18de eeuw een weinig rustige entourage voor de prachtige 17de eeuwse Hollandse kunst, die er te zien is. Toch heeft de gehele verzameling een dergelijk sterk eigen karakter, dat het moderniseren van de opstelling vrijwel door ieder betreurd zal worden.

Ik ben er mij zeer wel van bewust, dat andere bezoekers andere wensen zullen hebben ten aanzien van onze musea. De buitenlandse tourist, die in korte tijd een overzicht wil krijgen, de stadgenoot, die familie en kennissen het museum van zijn stad wil laten zien (dat hij anders nooit bezoekt), zij zullen een opstelling met weinig schilderijen van grote meesters, die zij reeds als reproductie kennen, prefereren. Het liefst natuurlijk in een hun liggend, modern aandoend interieur. Ik twijfel echter, of men aan de voorkeur van deze groepen wel zo ver moet tegemoet komen. Er zijn toch ook onder de vreemdelingen velen, die de ouderwetse verzamelingen zeer waarderen!

In de laatste jaren heb ik vele buitenlandse vakgenoten, artsen, veel van onze musea laten zien. Over het algemeen waren het juist het Mauritshuis, het museum Bredius en het museum Van Geyn, die het meest in de smaak vielen.

Ik hoop, dat men in de toekomst onze musea niet te veel zal moderniseren, niet te veel schilderijen zal ruilen en niet te veel kleine meesters naar voor het publiek ontoegankelijke plaatsen zal doen verdwijnen.

BOEKBESPREKINGEN

F. Schmidt-Degener, Verzamelde Studiën en Essays, I Het blijvend beeld der Hollandse Kunst, II Rembrandt. J. M. Meulenhoff, Amsterdam 1949-'50. — f 16.— en f 17.50.

Na het overlijden van Dr. F. Schmidt-Degener hebben zijn bewonderaars en naaste medewerkers zich beijverd, enkele van zijn essays en voordrachten te bundelen, een taak waaraan hij zich zelf steeds om zakelijke en artistieke redenen had onttrokken.

De vraag is gewettigd of het juist is, uit pietiteit datgene te doen, waarover de auteur zelf is teruggeschrokken: het bundelen van zijn oeuvre. Voorop zij gesteld, dat Dr. A. van Schendel met tactvolle hand heeft gekozen, zo goed dat het woord door Schmidt-Degener zelf eens (naar aanleiding van Rembrandt en zijn navolgers) uitgesproken met die paradigmatische kracht waarvan hij het geheim bezit: „men wordt slechts door de zijnen verraden”, in dit geval niet werd bewaarheid.

Integendeel, onomwonden geeft de inleider toe, dat de liefde die de schrijver zoveel deed zien, hem ook wel eens blind maakte, dat de verontwaardiging over sommige van zijn opinies nog niet geheel is verstomd en dat belangstellenden zonder moeite de weg kunnen vinden naar zekere „meesterlijk geschreven, maar zeer uitvoerige” tijdschriftartikelen, die hier niet opnieuw werden afgedrukt.

Zo ligt thans in twee bundels het beste voor ons wat deze hoge geest aan zijn volk en aan zijn vakgenoten had te schenken: een ongeëvenaard proza en een zeer persoonlijke methodiek.

Dit is proza van een zo nobele eruditie en van een zo edele gevoeligheid, dat het een daad van culturele betekenis mag worden genoemd, deze stukken te hebben opgediept uit een verstrooing, die — zeer ten onrechte — welhaast vergetelheid zou hebben betekend. Schmidt-Degener schrijft zinnen, die men niet meer vergeten kan: „Vlot en vluchtig vallen bij Hals niet samen”, „En Steen werkte, dat Holland er nog van in bloei staat”, „[Vermeer], die niet van het licht maar van de helderheid uitgaat”.

Tot zover de uitzonderlijke waarde van deze publicatie voor de kennis van het Nederlandse essay. Wat nu de betekenis van de schrijver als kunstgeleerde betreft: Schmidt-Degeners artistiek

verantwoordelijkheidsgevoel verzette zich tegen de opvatting, dat de taak van de kunsthistoricus ten einde zou zijn, wanneer de „lijst van het gehele oeuvre” van de door hem bestudeerde kunstenaar was afgesloten en voorts behoorde hij nog tot de generatie, voor wie het kunsthistorisch onderzoek zijn bekroning vond in een levensbeschrijving van de betrokken meester.

Daartegenover gaan de aspiraties van onze tijd minder in de breedte dan wel in de diepte en niet het „oeuvre als geheel” maar het kunstwerk als geheel” is, als ik het wel zie, thans het naastbij gelegen doel. Wat betekenen in deze situatie thans voor ons nog de hier gebundelde opstellen? Kort gezegd dit: Schmidt-Degener is op zijn best, wanneer hij doet wat thans aan de orde is: het afzonderlijke kunstwerk interpreteren. Daar ligt de grote waarde van zijn onovertroffen stijl, dan ontplooit zich geheel ongedwongen zijn bewonderenswaardige eruditie. Als een tweede Antaeus put hij zijn kracht uit het onmiddellijke contact met het kunstwerk. Zodra hij evenwel die inspirerende aanraking mist, speelt zijn intuïtie hem parten, waardoor hij onder de genoemde omstandigheden feilloos werd geleid. Voor historische ontwikkelingen, voor stromingen of zelfs verhoudingen tussen personen blijkt dan plotseling zijn orgaan veel minder gevoelig. (Reden waarom m.i. het beruchte opstel over „Rembrandt en Vondel” hier beter achterwege ware gebleven).

Ziet men nu, hoe Schmidt-Degener in zijn „Compositieproblemen in verband met Rembrandt's schutteroptocht” deze analyse van het kunstwerk, tot dusver door hem uitsluitend met intuïtieve middelen bedreven, heeft uitgebouwd tot een nieuwe methode met een eigen terminologie, dan stelt dit stuk van zijn nalatenschap de vakgenoten voor een nog te weinig herkende plicht: de hier voorgestelde werkwijze op haar algemene bruikbaarheid te toetsen. Ook in dit opzicht was het goed, dat deze bundels zijn verschenen.

Wie ziet hoe Schmidt-Degener in genoemd opstel zich b.v. bezint op de diverse functies waardoor de kunstenaar zich bij het „imageren” van zijn objecten laat leiden, beseft dat hier een belangrijke bijdrage werd geleverd voor die soort van kunstinterpretatie, die uitgaand van de „oogbehoefte” toch beseft, dat in elke waarachtige

kunst „de geestelijke inhoud heeft vooropgegaan” (blz. 168). M.a.w. dat hier grondslagen zijn gelegd voor wat men een stylistiek der beeldende kunsten zou kunnen noemen.

Noodzakelijkerwijs heeft bij elk expliceren van meesterwerken onze houding iets van de custos met de plumeau, wiens schim Schmidt-Degener aan het eind van zijn studie oproept. Maar had zijn levenslange omgang met kunstwerken hem doen beseffen dat alle „kunst berust op verantwoordelijkheidsgevoel tegenover imponderabilia” (blz. 168), zijn levenswerk bewijst ons, dat het ook mag gelden van de door hem met zoveel meesterschap beoefende kunst van het interpreteren. Dat zij voor ons allen het blijvend beeld van F. Schmidt-Degener. H. v. D. W.

Van klep tot krat, bijdragen over boerenwagens en andere voertuigen, samengesteld door H. Braber, uitgegeven voor „Ambacht & Verkeer” en de „Boerenwagenclub”. Amsterdam, Antwerpen, Van Ditmar N.V., 1950. f 5.90.

„Het oude wagenmakersvak” zo leest men in deze onderhoudende bundel, „rijdt op zijn laatste schamels”. Een troost, zij het dan een schamele troost, is gelegen in de activiteit van hen die, verontrust over het onafwendbare verloop dezer feiten, trachten te bewaren en vast te leggen wat nog te achterhalen valt. Dat zij dit doen op een waarlijk populariserende wijze is daarbij een duidelijk voordeel; slechts indien in de kring der naast-betrokkenen de onverschilligheid tegenover dit aantrekkelijk deel van het oude ambacht verdwijnt, mag gehoopt worden, dat het thans nog bestaande materiaal enigermate gespaard blijft¹.

„Van klep tot krat” d.w.z. van de oogklep aan het hoofdstel van het paard tot aan het achterbord van de boerenwagen, is de titel van deze bundel opstellen.

Het is merkwaardig hoe rijk geschakeerd de terreinen zijn, welke naar aanleiding van een zo gespecialiseerd onderwerp als „de boerenwagen” aan de orde kunnen komen. Daar is allereerst het technische aspect met o.a. de regionale verschillen (waarover de bijdragen „Wagenweelde in de Waarden”, „Het ambacht van de

wagenmaker uit het land van Lek en Linge”, „Wagensmeedwerk”, „Trekstangen, knuppels en disselbomen”, „Het voertuig in Friesland”), voorts wat men het economische en historische zou kunnen noemen („Oude vervoermiddelen in Amsterdam”, „Vort Adassa”, een verhaal uit de laatste oorlog, „Naar modern verkeer”) en uit het kasboek van een Woubrugse wagenmaker uit de vorige eeuw horen we bijzonderheden, waardoor we niet alleen een indruk krijgen van de plaats van een dergelijke ambachtsman in de dorpsgemeenschap maar ook zekere modeverschijnselen op dit punt kunnen volgen (b.v. hoe de tilbury vrij snel de sjees heeft verdrongen: 1843 eerste reparatie aan een tilbury, 1863/66 reparaties aan 12 tilbury's van verschillende eigenaren; sjezen in het geheel niet vermeld).

Tenslotte krijgen ook de kunstgeschiedenis en in wijder verband de cultuurgeschiedenis hun deel. Uit de bijdrage „De verzameling ornament-voorbeelden van de wagenmakerij Van Peet te Meerkerk” blijkt, dat de thans nog gangbare decoratieve motieven der boerenwagens grotendeels ontleend zijn aan 18de eeuwse voorbeelden.

De vervorming en vereenvoudiging dezer ornamenten is in enkele gevallen op de voet te volgen (overigens betwijfelen wij of de naïef gestileerde kromme bomen en het scheve hek achter het dravende paard inderdaad ten doel hebben de beweging te versterken. O.i. is hier sprake van een ombuigen en verdelen der ornamentale elementen over het beschikbare vlak). Tot de laatst genoemde rubriek behoren verder opstellen over „De wagenstelling bij het oude boerenbedrijf”. Over symboliek der versiering handelt: „Verbleekte blazoenen langs dijken en dreven” en in „Verf op hout” worden in voortzetting van een vorige uitgave een aantal boerenwagenopschriften gepubliceerd.

De gehele bundel is rijk geïllustreerd.

H. v. D. W.

Rectificatie

Op blz. 66 van het Bulletin, 6de Serie, Jrg. 4, afl. 3, d.d. 15 Juli 1951, waar het boekje van J. van Kuyck en H. E. van Gelder: De penningen en het geld van den tachtigjarigen oorlog, *Martinus Nyhoff, 's-Gravenhage 1948*, werd besproken, werd de prijs van f 12.50 aangegeven. Deze bedraagt echter slechts f 2.50.

¹ Inlichtingen over activiteit en publicaties van „Boerenwagenclub” en „Ambacht en Verkeer”: Neuhuysweg 9, Laren N.H.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Julliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Dr. R. van Luttervelt
Jacob Mees
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam

Jaarlykse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De Sint Medarduskerk te Wessem

J. J. F. W. van Agt

Bouwgeschiedenis van de voormalige kerk te Kesteren

Herma M. van den Berg

De barometer uit de voormalige vergaderzaal der Staten-generaal in het Binnenhof te 's-Gravenhage

Tb. H. Lunsingh Schéurléer

De Spinola-reliefs van Matthias Melin

Dr. R. van Luttervelt

Het Kerkhof van Paveijen

J. G. N. Renaud

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

- De Spinola-reliefs van Matthias Melin . . . 95
Dr. R. van Luttervelt
- Bouwgeschiedenis van de voormalige kerk te
Kesteren 109
Herma M. van den Berg
- Iets over het fotograferen in Musea . . . 116
Maria A. H. van Es
- Het kerkhof van Paveijen 118
J. G. N. Renaud

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN	PAG.
De Spinola-reliefs van Matthias Melin	95
<i>Dr. R. van Luttermelt</i>	
Bouwgeschiedenis van de voormalige kerk te Kes- teren	109
<i>Herma M. van den Berg</i>	
Iets over het fotograferen in Musea	116
<i>Maria A. H. van Es</i>	
Het kerkhof van Paveijen	118
<i>J. G. N. Renaud</i>	

NIEUWS-BULLETIN	KOL.
Restauratie-nieuws	125
De Museumdag	127
Verslag van de tweede Museumdag 1951	127
Hoe kunnen onze musea beter dienstbaar worden gemaakt aan de opvoeding van het publiek?	133
Toegankelijk gestelde verzamelingen	149
Tentoonstellings-Agenda	151

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttermelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema *Monumentenzorg:* Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt elke twee maanden, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina*

DE SPINOLA-RELIEFS VAN MATTHIAS MELIN

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

„Wie helpt dit duistere ophelderen?” verzuchtte in 1880 David van der Kellen Jr. in een studie over „De drijfwerken van Matthias Melin in het Nederlandsch Museum”¹, nadat hij niet geslaagd was een verklaring te geven voor de voorstellingen op de kunstwerken, die hem interesseerden. Het probleem, waarvoor hij stond, was inderdaad verre van eenvoudig. Het betrof vijf gedreven zilveren platen van de hand van de waarschijnlijk uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige edelsmid Melin, met taferelen uit de historie van de familie Spinola². Vroegere en latere onderzoekers, o.a. de eerste Nederlandse bezitter van de kunststukken, Mr. A. Vosmaer, slaagden evenmin als Van der Kellen de voorstellingen te identificeren³. Dit is verklaarbaar: alleen door omstandige historische onderzoekingen en met de hulp van buitenlandse bibliotheken en specialisten bleek het mogelijk de oplossing van het gestelde vraagstuk te vinden.

De reliefs in kwestie vertonen de volgende taferelen:

I. Op een langwerpige plaat, met afgeronde zijkanten (27 × 64.5 cm.) rijdt een koets met vier paarden, waarin twee dames zijn gezeten, naar een stad, rechts op de achtergrond. Hiervóór een heer, gezeten op een bepluimd paard. Achter de koets krijgsknechten, gedeeltelijk in (kwasi) Romeinse dracht, gedeeltelijk in costuums van omstreeks 1620. Rechts en op de achtergrond gewapende Turken of althans Oosterlingen. In de hemel het opschrift: OPPIDVM S^{TI} PETRI INGRESSVRVS DUX JO BATTÀ SVMO CVM CIVIVM APLAVSV ET IVBILATIONE EXCIPITVR. Op het dekje van een der koetspaarden, op het tuig van het rijpaard en op het schild van de soldaat links op de voorgrond is het wapen van Spinola aangebracht: een geruite horizontale balk, waarboven een heraldische lelie op een driehoekige voet. Op de steen onder het rijpaard signeerde de maker het werk: MATEVS MELIN (afb. 1).

¹ *De Nederlandsche Kunstbode*, 22 Mei 1880, blz. 161 vlg.

² *Catalogus van het goud- en zilverwerk in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en kunst te Amsterdam*, 1912, no. 180.

³ Th. H. Lunsingh Scheurleer, „Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum”, *Oudheidkundig jaarboek*, 1946, blz. 61 en noot 78, 79 en 80.

II. Op een langwerpige plaat met afgeschuinde hoeken (22.7×37 cm.) is een huwelijksplechtigheid afgebeeld. In het midden staat een bisschop, de handen zegenend opgeheven. Links de bruidegom, van ter zijde gezien; achter hem verschillende mannen. Rechts de bruid, eveneens van ter zijde bekeken, omgeven door dames en heren. Het tafereel wordt aan beide zijden afgesloten door een ongekanneleerde zuil op hoge basis; de kapitelen zijn niet te zien. Op elke zuilbasis is het gekroonde Spinola-wapen aangebracht. Signatuur op de basis van de linker zuil: M M F (afb. 4).

III. Op een langwerpige plaat (23×54.5 cm.) ziet men de belegering van een stad, die links op de achtergrond is afgebeeld. Rechts op de voorgrond de generale staf der belegeraars. In het midden galopperen twee trompetters te paard in de richting van de stad. Zij dragen hun trompetten op de rug. Op de trompetvaan van de voorste der twee is het wapen Spinola aangebracht. Signatuur onder het paard van de veldheer: MATEVS MELIN F 1636 (afb. 2).

IV. Op een rechthoekige plaat (23×56 cm.) de voorstelling van een veldslag. Links trekt een kwasië op zijn Romeins uitgedost leger op. In het midden te paard een veldheer, die de keten van het Gulden Vlies om de hals draagt. Op een ruitervaantje achter hem onderscheidt men het wapen Spinola. Op rotsen in de verte worden kanonnen afgevuurd. Rechts vlucht een leger, dat eveneens in kwasië-Romeinse dracht is gestoken. Soldaten trekken drie kanonnen aan touwen weg. Geheel op de achtergrond een stad. Signatuur onder het paard van de veldheer: M M F (afb. 3).

V. Op een langwerpige plaat (23.3×38 cm.) ziet men de overgave van een stad. Voor een stadspoort worden door een aantal krijgslieden op een schaal twee gekruist neergelegde sleutels aangeboden aan een veldheer, die omgeven is door zijn staf. Twee leden van deze staf dragen schilden waarop het wapen Spinola. Allen zijn uitgedost in kwasië-Romeinse kurassen en helmen. Signatuur op de drempel van de poort: MATHIAS MELIN.F Belga (afb. 5).

Welke gebeurtenissen stellen de vijf reliefs voor? Het uitgangspunt voor de oplossing van deze vraag vormen de wapens, die op de tafereelen voorkomen. Ongetwijfeld gaat het hier om voorvallen uit de historie van de Genuese familie Spinola. Wie op het eerste tafereel (afb. 1) is afgebeeld, staat vast door het daarop aangebrachte opschrift. Giovanni Battista Spinola, wiens naam in de inscriptie genoemd wordt, leefde in het begin van de 17de eeuw en overleed te Madrid in 1625⁴. Hij was de zoon van Giovanni Maria Spinola (een afstammeling uit de derde tak van S. Luca van zijn bijzonder uitgebreid geslacht) en Pelina,

⁴ Vriendelijke mededeling van Professor Vito Vitale te Genua.

dochter van de hertog van Lercano⁵. Onder de titels, die de zéér gefortuneerde edelman en vooraanstaande krijgsman⁶ voerde, waren o.a. die van hertog van San Pietro en heer van Salito en Borgagna. De eerste hiervan, die hij omstreeks 1612 kreeg, stemt overeen met de inscriptie op het relief. Borgo San Pietro⁷, tegenwoordig San Pier Vernotico geheten, was een van de over-talrijke lenen van het sinds 1504 onder Spaans bewind staande koninkrijk Napels. Het is gelegen aan de spoorlijn van Lecce naar Bari. Francesco Maria Spinola, hertog van San Pietro (1656-1727), prins van Molfetta enz., grande van Spanje, kamerheer van de Spaanse koning en grootmeester van de koningin-weduwe⁸, kleinzoon van Giovanni Battista, verloor het hertogdom, benevens zijn in het Milanese gelegen goederen, tijdens de Spaanse successieoorlog, doordat hij, die met een Française uit het geslacht Colbert gehuwd was, niet tijdig de leeneed aan de Duitse keizer als koning van Napels had afgelegd. Bij de vrede van Utrecht werd een apart artikel ingelast ten gerieve van de voormalige eigenaar, die in het stuk als „Monsieur le Duc de Saint Pierre” wordt aangeduid⁹. Men schatte de bezitting toen op 4000 ducaten 's jaars. Deze uitwijding diene om aan te tonen, dat aan het hertogdom betekenis gehecht werd.

Het stadje Borgo San Pietro wordt beschreven als een feodale plaats met een zwaar gebouwd kasteel en een mooie vierkante klokketoren¹⁰. Dit is niet in tegenstelling met hetgeen op het relief te zien is. Ongetwijfeld stelt het tafereel voor de plechtige intocht van hertog Giovanni Battista bij de inbezitneming van zijn nieuwe leengoed. Hij is vergezeld van zijn echtgenote, die uit hetzelfde geslacht als haar man stamde: Maria Spinola was een dochter van Filippo Spinola en een zuster van de grote veldheer Ambrogio. Het familiewapen op het dekje van een der koetspaarden behoort dus kennelijk aan haar toe, eerder dan aan Giovanni Battista.

Enigszins moeilijk is het, een verklaring te vinden voor de Turkse of althans Oosterse krijgslieden, rechts op het tafereel. Professor Vito Vitale uit Genua opperde in een brief de mogelijkheid, dat hier leden van een kolonie Grieks-Albanezen zijn voorgesteld, die toentertijd in Zuid-Italië in grote getale gevestigd waren.

⁵ M. Deza, *Istoria della famiglia Spinola descritta dalla sua origine fino al secolo XVI*, Piacenza 1694, blz. 298.

⁶ G. P. de'Crescenzi, *Corona della Nobiltà d'Italia*, Bologna 1639, I, blz. 435, 438 en 445.

⁷ *Encyclopedia Italiana* XXX, blz. 749.

⁸ M. Deza, *a.w.*, blz. 299; J. Hubner, *Genealogische tabellen*, I, Leiden 1735, tabel 318.

⁹ *Actes, mémoires & autres pieces authentiques concernant la Paix d'Utrecht*, Utrecht 1714, III, blz. 528, 530, 543.

¹⁰ *Encyclopedia Italiana* XXX, blz. 749.

Rest ons nog te vermelden, dat bij nauwkeurige beschouwing van de inscriptie op het relief twijfel opkomt, of deze wel door de maker is aangebracht, dan wel later en door een minder capabele hand, werd ingegrift. Melin signeerde gewoonlijk met weinig streng gevormde letters, die ondiep in het zilver geponst werden. De bovengenoemde inscriptie echter werd met krachtige, harde letters van een klassiek type diep ingegraveerd, dwars door de dunne wolken, die Melin in de hemel had aangebracht. De ingekraste lijntjes, waartussen men deze letters plaatste, zijn nog te onderscheiden. De tekst is niet mooi over het vlak verdeeld, een beetje eng en „krenterig”, ergens plompverloren in de lucht, hetgeen sterk in contrast is tot de welige lange gebogen lijnen van de maniëristische stijl, waarin het tafereel werd uitgevoerd. Dit is echter geen reden om de inhoud van de tekst, die zo goed bij de voorstelling aansluit, aanvechtbaar te achten. Zeer wel kan het opschrift zijn overgenomen van een oudere inscriptie, die misschien op een ander plaatje was aangebracht. Het overbrengen van het opschrift zou b.v. geschied kunnen zijn, toen de oorspronkelijke tekst van het tafereel gescheiden werd.

De voorstelling op de tweede plaat (afb. 4), het sluiten van een huwelijk, kan zonder moeite verklaard worden. Aan weerszijden is op een zuil-basis het wapen Spinola aangebracht. Dit schijnt te duiden op een Spinola-Spinola verbintenis. De costuums, die de afgebeelde figuren dragen, dateren van omstreeks 1625. In deze tijd is inderdaad een familiehuwelijk Spinola gesloten, n.l. tussen Giovanni Filippo, zoon van Giovanni Battista, die wij op het eerste tafereel ontmoetten, en Veronica Spinola, prinses van Molfetta (welke titel wij de zoon van dit echtpaar, Francesco Maria, reeds zagen dragen).

Achter de nog jeugdige bruidegom staat op de voorgrond een statig heer, wiens gelaatstrekken, baard en snor nauwkeurig overeenstemmen met die van de hertog te paard op het vorige relief. Deze persoon zal derhalve geïdentificeerd mogen worden als de vader van de man die in het huwelijk treedt: Giovanni Battista. De bruid, die geen broers had, was een erfdochter uit de zeventiende tak van het roemruchte huis¹¹. Zij heeft haar man rijke goederen aangebracht; voor deze of de naaste verwanten was er dus wel reden, de huwelijksplechtigheden op fraaie wijze te laten vereeuwigen.

Het beroemdste lid van dezelfde zeventiende tak was de zwager van Giovanni Battista, de veldheer Ambrogio Spinola. Aan hem is het derde relief (afb. 2) van Melin gewijd. De belegerde stad op de achtergrond is te identificeren: het is Gulik. Duidelijk herkent men de situatie aan weerszijden van de slingerende rivier de Roer. In het midden van de plaats verrijst de vierkante romaanse toren van de Mariakerk met haar pyramidevormige spits. Karakteristiek zijn ook de uit-

¹¹ M. Deza, *a.w.*, blz. 299, 301.

gebreide, voor de tijd moderne vestingwerken met puntig uitstekende bastions¹² (afb. 6). Gulik werd tijdens de oorlog in verband met de erfopvolging ter plaatse, in Februari 1622 ingenomen door Ambrogio Spinola. Hij moet dus de veldheer zijn, die men rechts op de plaat de belegering ziet leiden. Inderdaad komt zijn uiterlijk, opvallend door de markante snor en baard, overeen met de portretten, die wij uit deze tijd van de markies kennen, b.v. met dat van Van Dijk in de verzameling Pierpont Morgan te New York. De ruiters met de „lanzas” achter hem herinneren aan de machtige compositie, die Velasquez enkele jaren later (na 1637) aan Ambrogio zou wijden ter verheerlijking van diens verovering van de stad Breda in 1625. De vaantjes van de trompetten op de ruggen van de ruiters in het midden van de zilveren plaat zijn, zoals reeds werd opgemerkt, versierd met het Spinola-wapen. Op de vlaggen van de belegeraars buiten de muren onderscheidt men het Bourgondische Sint Andrieskruis. De inneming van Gulik was een van de grote krijgsdaden van de bekwame veldheer en beroemdste aller Spinola's. Het was een van de laatste belangrijke gebeurtenissen die in deze tijd in de familie waren voorgevallen. Dit moet de reden geweest zijn, waarom juist deze historie in de Spinola-serie is afgebeeld. Waarom Melin het beleg van Gulik boven het nog importantere van Breda verkoos, blijkt niet.

Het vierde tafereel (afb. 3) stelt wederom een oorlogsscène voor, doch thans een in kwasi-Romeinse dracht. De stad op de achtergrond is van een uitgesproken Italiaans type. De belangrijkste krijg, die in de eerste dertig jaar van de 17de eeuw in Italië gestreden werd, was de strijd om de erfopvolging in Mantua na het kinderloos overlijden van hertog Vincenzo II Gonzaga in 1627. Deze oorlog is hoofdzakelijk uitgevochten tussen Frankrijk en Spanje. Commandierend generaal van het laatste land was Ambrogio Spinola, dezelfde, die tevoren Gulik veroverd had. Nu behoorde Ambrogio tot de tak van zijn huis, die nauwe relaties met Spanje onderhield en hij was wegens de verdiensten, aan dat land bewezen, een van de weinige leden van zijn geslacht, die met de orde van het Gulden Vlies begiftigd werd. Het voornaamste strijdtoneel van de Mantuase oorlog vormde de sterke vesting Casale. Deze stad is op de achtergrond van het vierde relief afgebeeld. Duidelijk herkenbaar zijn twee ronde torens van het kasteel, dat aan de ene kant van de stad lag; voorts de hoge rechte Torre Civica, eindigend met een balkon waarop een soort van dubbele doorluchtige lantaarn, in het midden; verder de omringende omwalling en tenslotte de geduchte citadel links op een heuvel,

¹² Vgl. vooral de prent van het beleg van Gulik door de graaf van den Bergh in 1621, F. Muller, *Historieplaten*, no. 1453. Opvallend is, dat zowel op deze gravure als op het relief van Melin twee trompetters te paard van de voorgrond naar de stad weggalopperen, schuin op de rug gezien. Een verschil is echter, dat die op de prent op hun trompetten blazen, terwijl de beide ruiters van Melin hun instrumenten op de rug dragen.

aan de rand van het gebergte gelegen. Casale is na een vergeefse aanslag in 1629 onder leiding van Gonçales, in Mei 1630 opnieuw belegerd door de Spaanse troepen, die nu door Spinola zelf gecommandeerd werden. Met een hevig granaatvuur uit veertig stukken geschut, waaronder vier en twintig kartouwen — voor de tijd een respectabel aantal — tastte hij de Fransen aan en dreef hen uit de buitenwerken van de stad¹³. Het is kennelijk dit, als een grote overwinning gevierde wapenfeit, dat op het zilveren relief is weergegeven. De aanwezigheid van de kanonnen is o.a. karakteristiek. Nauwkeurig zijn door Melin de vlaggen van de beide vechtende partijen weergegeven: in die boven Spinola's hoofd onderscheidt men het oude Bourgondische Sint Andrieskruis; die van de tegenstanders vertonen talrijke horizontale banen, een bont, in de 17de eeuw in Frankrijk gebruikt vlaggentype¹⁴. De vóór een der carré's rechts vluchtende ruiter met een commandostaf in de hand zou de vijandelijke bevelhebber kunnen voorstellen, de Franse generaal, naderhand maarschalk, De Toiras. Spinola's knevel is op dit relief niet opgedraaid, zoals op dat met het beleg van Gulik, doch ongeveer horizontaal. Inderdaad weten wij uit de portretten van de markies, dat hij zijn snor op later leeftijd aldus gedragen moet hebben.

Het resultaat van het gevecht voor Casale is niet afdoende geweest. De Franse bezetting wist tenslotte de stad te behouden, terwijl Spinola op 25 September 1630, nog tijdens de belegering, te Castelnovo-di-Scrvia overleed. Opvallend is, dat op dit tafereel, in tegenstelling tot de vorige, de afgebeelde figuren niet in de dracht van de tijd, maar in een kwasi-Romeinse zijn gestoken. Mogelijk moet men hierin zien een soort van apotheose op klassieke basis, ter ere van de generaal, die tijdens de strijd en kort vóórdat de reliefs ontstonden, op zo tragische wijze stierf, nadat hij door zijn tegenstander Olivarez was vernederd.

De inhoud van het laatste, wederom kwasi-antieke tafereel (afb. 5) is, bij gebrek aan voldoende punten van hou-vast, niet te verklaren. De stad die aan een veldheer uit het huis Spinola wordt overgegeven, is niet nader gekarakteriseerd. De twee gekruiste sleutels zouden op een Sint Pieters-veste kunnen duiden, doch zeker is dit geenszins. De generaal, wiens baard en snor hem van de hierboven besproken Spinola's onderscheiden, draagt geen ereketen of ander teken, dat hem herkenbaar maakt. Wij kunnen slechts opmerken, dat onder zijn gevolg mannen met elegante snor- en baarddracht afwisselen met figuren met zwaardere knevels. Men zou hieruit kunnen concluderen, dat deze Spinola commandeerde over Itali-

¹³ B. Lampe, *Historisch verbaal aller gedencwaerdiger gheschiedenissen, die in Europa als Duytslant voorgevallen zijn*, 19de deel, Amsterdam 1632, blz. 27.

¹⁴ Zie b.v. de vlaggen op de zgn. Portière du char des trophées, vervaardigd in de Manufacture Royale des Gobelins omstreeks 1700 naar een ouder karton van Charles le Brun, bewaard in het Mobilier National te Parijs.

anen, respectievelijk Spanjaarden en Duitsers, die een meer „Germaans” uiterlijk vertonen. Typisch Duits (of nog verder oostelijk in Europa) is het korte stijve haarvlechtje, dat langs het oor van de meest rechtse krijgsman afhangt. Zo komen wij ertoe de overgave van de stad te zoeken in Duitsland, de Nederlanden of Noord-Italië, waar in de eerste helft van de 17de eeuw Duitse troepen naast Italiaanse en Spaanse streeden. Als aanvoerder zijn hier herhaaldelijk leden uit de naaste familie van Giovanni Battista en Ambrogio Spinola opgetreden, o.a. Ambrogio's verdienstelijke broer Federico, Ambrogio's zoon Ambrogio de jonge, die in de slag bij Nördlingen streed, Agostino, die onder aartshertog Albertus en prins Thomas van Savoie in Vlaanderen diende, Annibale, die in het leger van Alexander Farnese in de Zuidelijke Nederlanden vocht, en Odoardo, echtgenoot van prinses Clara van Aremberg en vader van de krijgsman in Spaanse dienst Don Filippo. Wie van deze hier te kiezen is niet uit te maken. Waarschijnlijk behoort de Spinola, die op het relief verheerlijkt wordt, echter wel tot dezelfde linie van de familie als de voorgaanden.

Concluderend kunnen wij opmerken, dat de vier identificeerbare reliefs alle taferelen voorstellen uit de tak van het huis Spinola, die in de eerste helft van de 17de eeuw ten nauwste met Spanje verbonden was. Het is in dit verband opmerkelijk, dat van de maker der reliefs, Melin, eveneens Italiaans-Spaanse relaties bekend zijn. Hij was waarschijnlijk afkomstig uit de Spaanse Nederlanden (Antwerpen?) en werkte te Genua. Hoe hij daar terecht gekomen was, is niet bekend. Mogelijk heeft een van de Spinola's, die in het leger dienden, of een van de als koopman te Brugge of Antwerpen gevestigde leden van het geslacht¹⁵, hem naar zijn vaderstad meegenomen. Misschien ook hebben Rubens of Van Dijck hem de weg naar Ligurië gewezen. De vijf zilveren reliefs zal Matthias wel in Genua vervaardigd hebben. Daarop wijst de stijl — waarover verderop meer —, daarop wijst ook het feit, dat hij zich eenmaal bij het signeren van zijn werk nadrukkelijk als „Belga”, dus kennelijk als vreemdeling, aanduidde¹⁶.

De namen van de bestellers en de achtereenvolgende eigenaren der platen zijn niet bekend. Hoogstwaarschijnlijk zullen zij vervaardigd zijn voor de naaste verwanten van de voorgestelde personen, misschien zelfs voor een der afgebeelden zelf, b.v. voor Giovanni Filippo. Nog steeds bezit het geslacht Spinola te Genua

¹⁵ J. Denucé, *Italiaanse koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe-XVIIIe eeuwen*, Mechelen-Amsterdam z.j., blz. 107.

¹⁶ M. Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen* III, Berlin 1928, no. 5247 en 7588 noemt Melin aanvankelijk tastenderwijze onder ~~Brussel doch corrigeert dit later in~~: Amsterdam. Beide pogingen tot localisering lijken mij ~~onjuist~~.

een kostelijke zilverschat, waaronder zich een stuk van Melin bevindt¹⁷. Het bijeenbrengen van dergelijke waardevolle collecties moet in de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw in Genua een ware passie zijn geweest. De reliefs die ons hier bezig houden, vormen hiervan een uiting. Zij bleven tot 1775 in Genua, doch niet ononderbroken als eigendom van de erop afgebeelde familie. In laatstgenoemd jaar werden zij door de Nederlander Mr. Arnoud Vosmaer, conservator van het Kabinet van Naturaliën van prins Willem V, tijdens een reis door Italië gekocht van een zekere Ramairone (een kunsthandelaar?) voor tien zecchini méér dan de zilverwaarde. Vosmaer was de eerste die terecht opmerkte, dat Melin niet taferelen uit de oorlog tussen de Spanjaarden en de Nederlanders voorstelde, zoals Ramairone hem te Genua had willen wijsmaken. Over de persoonlijkheid van Giovanni Battista wist Vosmaer echter niets. Terecht wees hij op het stadje Borgo San Pietro in het Napolitaanse, doch verder kwam hij niet met de determinering der taferelen¹⁸.

Na de dood van Vosmaer werden de stukken op 17 Maart 1800 op een publieke veiling te 's-Gravenhage verworven door Mr. Johan Meerman voor f 1410.— De erfgenamen van Meerman's weduwe, die in 1821 stierf, moeten de platen verkocht hebben aan de heer Verster, die ze voor f 2000.— overdeed aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden¹⁹. Hierdoor kwamen zij later in het Rijksmuseum.

Behalve de reliefs en de schaal te Genua bestaat er van de hand van Melin nog een grote, rijk bewerkte en 1627 gedateerde zilveren schotel met de voorstelling van de roof der Sabijnse Maagden, in de kathedraal van Toledo²⁰. Evenals de Spinola's schijnt ook hun zilversmid dus op de een of andere wijze — misschien door middel van het Genuese geslacht, dat hem zulke belangrijke opdrachten verstrekke? — in contact met Spanje te hebben gestaan.

Ook al is niet bekend, wat de aanleiding geweest is tot de bestelling van de vijf reliefs, in het algemeen is de achtergrond van de opdracht wel nader te verklaren. De serie voorstellingen is, wat de techniek betreft, ongetwijfeld van één hand, maar in tekening, proporties binnen de taferelen en opvatting der al of niet „op zijn antieks” uitgedoste figuren vertonen ze onderlinge verschillen. Daarom ligt

¹⁷ W. Suida, *Genua*, Leipzig 1906, blz. 130; G. Condrova, „L'argenterie génoise”, *Beaux Arts*, 7 Juli 1950, blz. 3.

¹⁸ D. van der Kellen, *a.w.*, blz. 163.

¹⁹ Th. H. Lunsingh Scheurleer, *a.w.*, blz. 61. Ministeriële toestemming tot de aankoop d.d. 26 Maart 1822.

²⁰ M. Rosenberg, *a.w.*, no. 7588; A. Bredius, in: *Obreens Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* VII, Rotterdam 1888-1890, blz. 65. De schaal in Toledo is gesigineerd: Matia Melin f. Belga.

het voor de hand aan te nemen, dat de zilversmid niet, of althans niet uitsluitend, volgens eigen ontwerpen, doch met behulp van prenten van anderen gewerkt heeft, een procedure die, zoals bekend is, in de 17de eeuw zeer gebruikelijk was.

De productieve en in zijn tijd populaire Florentijn Antonio Tempesta (1555-1630) heeft op het eind van zijn leven een aantal gravures vervaardigd, waarop voorstellingen uit het leven van Ferdinand I de' Medici. De serie werd aangevuld door Jacques Callot in zijn Florentijnse periode. Een soortgelijke reeks vormden Tempesta's zes taferelen uit het leven van Margaretha van Oostenrijk, echtgenote van Philips III van Spanje ²¹. Deze serie werd eveneens aangevuld door Callot, alsmede door Raphael Sciaminozzi. Het zijn deze prenten geweest, die Melin gekend heeft en die hij verwerkte in zijn Spinola-reliefs. De Ferdinand- en de Margaretha-serie inspireerden de zilversmid of zijn opdrachtgever blijkbaar tot het samenstellen van een dergelijke familie-reeks ²². Het meest treft de overeenkomst van de van ter zijde bekeken huwelijks-scène van Giovanni Filippo Spinola met die tussen Ferdinand van Toscane en Christina van Lotharingen door Callot naar een schilderij van Matteo Rossi (afb. 7). Op de prent ontbreken alleen de zuilen aan weerskanten; Melin kan deze aan een andere gravure ontleend hebben, n.l. aan de eveneens van ter zijde afgebeelde doopvoorstelling van Tempesta (afb. 8) ²³.

De costuums der huwende Spinola's verschillen van die van het Toscaanse paar. Melin heeft hier de mode van zijn woonstad weergegeven, die wij zo goed kennen van Van Dijk's magistrale Genuese mannen- en vrouwenportretten. Als Nederlander stond de zilversmid kennelijk onder invloed van zijn schilderende landgenoot, die tussen 1622 en 1627 in Genua bijna als een halfgod geëerd was ge-

²¹ A. Bartsch, *Le peintre-graveur XVII*, Wenen 1818, blz. 125 vlg. no. 628-633; E. Meaume, *Recherches sur la vie et les ouvrages de Jacques Callot*, Paris 1860, no. 534-149.

²² Het afbeelden van familiegeschiedenissen in reeksen was in die tijd in Italië zeer gebruikelijk. Onder de talrijke series op dit gebied noemen wij: Matteo Rosselli's in samenwerking met Bernardino Poccetti geschilderde fresco's in het Palazzo Pitti te Florence; die van Vasari in het Palazzo Vecchio te Florence, van Francesco Salviati en Taddeo en Federigo Zuccari in het Palazzo Farnese te Rome en Bernardo Castello's schilderijen te Turijn. Ook in Genua werden tal van paleizen met dergelijke voorstellingen versierd.

Onder invloed van Italië kwam deze soort van afbeeldingen voorts in Spanje tot bloei. Een voorbeeld hiervan was de Salon de Los Reinos in het paleis Buen Retiro, die door verschillende kunstenaars werd gedecoreerd met taferelen uit de contemporaine krijgsgeschiedenis, in de jaren 1625-1638. Ook hier hebben Tempesta's prenten blijkbaar tot op zekere hoogte een bron van inspiratie gevormd. Het meest bekende stuk uit de Salon te Buen Retiro is Velasquez' overgave van Breda aan Ambrogio Spinola in 1625 (C. Justi, *Diego Velasquez und sein Jahrhundert*, Zürich 1933, blz. 343). Het is in ons verband opmerkelijk, hier andermaal een Italiaans-Spaans verband zowel in geschiedenis als in kunst aan te treffen: de Genues Spinola als Spaans veldheer, verheerlijkt door een Spaans schilder onder Italiaanse invloed. José Leonardo schilderde voor Buen Retiro het innemen van Gulik in 1625.

²³ E. Meaume, *a.w.*, no. 448.

worden. Het pleit inmiddels voor Melin dat hij niet gedachteloos alleen maar prenten copiëerde, doch dat hij deze op bekwame wijze wist om te werken en samen te voegen.

Ten opzichte van het prentwerk van Tempesta zijn de andere vier reliefs vrijer geconcipeerd dan de huwelijksinzegening. Melin's „Romeinse" krijgslieden vindt men, in hun karakteristieke maniëristische houdingen en proporties, herhaaldelijk bij de graveur terug, zowel wat de bewegingen als de antiquiserende kledij betreft (vgl. b.v. afb. 3 met afb. 9), maar wat voor de figuren afzonderlijk geldt, gaat niet op voor de taferelen als geheel: de composities van de overgave van Gulik en de slag bij Casale stammen niet van Tempesta. De carré's piekeniers, die Melin in de laatstgenoemde strijd liet opmarcheren, kan hij echter wel aan Tempesta's prenten ontleend hebben, b.v. aan de scène's op de achtergrond van diens gravure van Cosimo de' Medici te paard uit 1608²⁴. Het motief van de soldaten, die kanonnen aan touwen voorttrekken, is vóór Melin reeds toegepast door Callot op zijn naar Tempesta gegraveerde prent met het inschepen van de ridders van de Toscaanse orde van Sint Stephanus na hun overwinning in Afrika (afb. 9)²⁵.

Het relief met het beleg van Gulik kan wellicht ontstaan zijn onder impressie van Tempesta's veldslag tussen Polen en Zweden uit 1605²⁶. Kenmerkend is vooral de wijze, waarop de stad in de verte ongeveer driekwart in vogelvlucht is gezien, om de vestingwerken goed te tonen, terwijl de groep mensen en paarden op de voorgrond zuiver van ter zijde is weergegeven. De manier waarop voor- en achtergrond voor het oog van de beschouwer met elkander verbonden zijn door in de verte kijkende figuren schuin op de rug af te beelden, komt bij Tempesta dikwijls voor²⁷. Oosterlingen van het type, zoals ze aangebracht zijn op de intocht van Giovanni Battista Spinola, treft men herhaaldelijk op de prenten van onze veelzijdige graveur aan. De intocht van Giovanni Battista en zijn echtgenote is overigens als compositie niet precies zo bij Tempesta terug te vinden, maar herinnert in de algemene opvatting toch enigszins aan de intocht van Margaretha van Oostenrijk onder een baldakijn, van ter zijde bekeken²⁸. Ook hier vertoont de zilversmid een zekere zelfstandigheid ten opzichte van de graveur, hoe dikwijls ook zijn figuren in details aan Tempesta's trant van werken herinneren.

Met welke bedoeling vervaardigde Melin zijn serie reliefs, min of meer naar het voorbeeld van de reeksen gravures van Tempesta en zijn helpers? Het lijkt

²⁴ A. Bartsch, *a.w.*, no. 637.

²⁵ E. Meaume, *a.w.*, no. 542.

²⁶ A. Bartsch, *a.w.*, no. 634.

²⁷ Ook Velasquez heeft blijkbaar dit motief van Tempesta overgenomen, b.v. in zijn ruitersportret van Olivarez.

²⁸ A. Bartsch, *a.w.*, no. 630.

DE SPINOLA-RELIEFS VAN MATTHIAS MELIN

Afb. 1. De intocht van Giovanni Battista Spinola in Borgo San Pietro.

Afb. 2. Het beleg van Gulik.

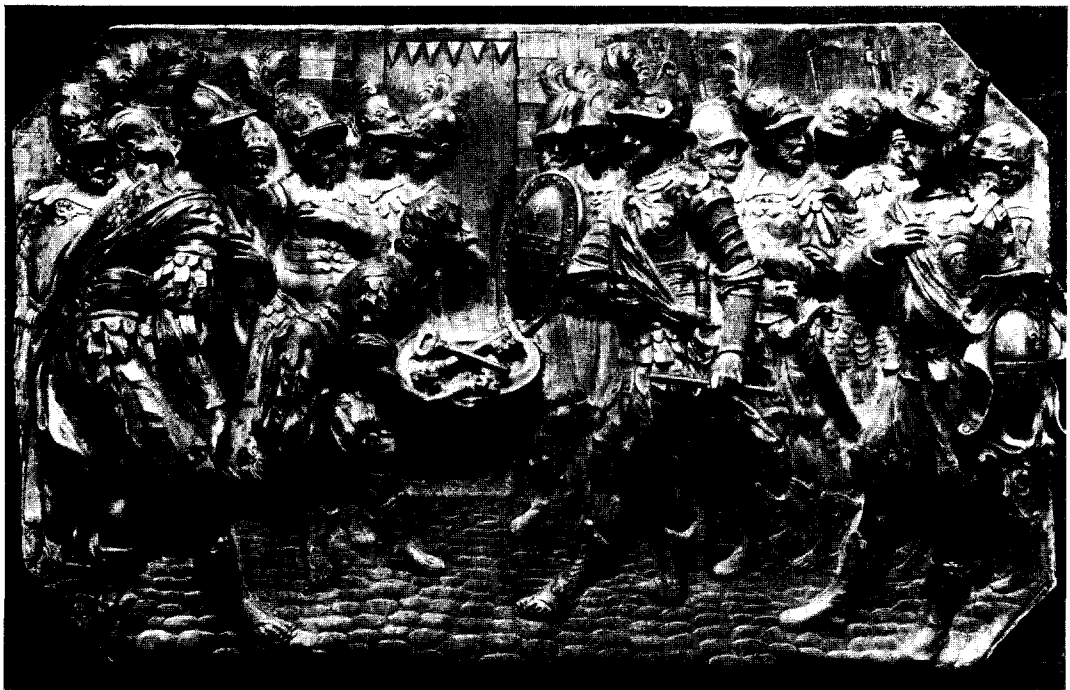

Afb. 3. De slag voor Casale, 1630.

DE SPINOLA-RELIEFS VAN MATTHIAS MELIN

Afb. 4. Het huwelijk van Giovanni Filippo Spinola en Veronica Spinola.

Afb. 5. De overgave van een stad.

wel of de zilversmid de opdracht ontvangen heeft, om van de tak van het geslacht Spinola, die in het begin van de 17de eeuw het rijkst was en het meest op de voorgrond trad²⁹, een dergelijke serie afbeeldingen te maken als kort tevoren ter verheerlijking van andere fortuinlijke Italianen als Ferdinand de'Medici, ontstaan waren. Niet alleen iconographisch vormen de reliefs een parallel met Tempesta's prenten, maar ook naar de inhoud: beide brengen de daden van een groot geslacht in beeld. Deze verheerlijking van het contemporaine heldendom geschiedde, zoals wij zagen, gedeeltelijk in realistische vormen, gedeeltelijk op gefantaseerd-antiquiserende grondslag. Hierbij hebben literair-historische ideeën een zekere rol vervuld, zoals in de kunst der renaissance dikwijls het geval was. Het is weer het oeuvre van Tempesta dat ons de weg wijst, welke literaire achtergrond de kunstenaars van het vroeg-17de eeuwse historische tafereel door het hoofd gespeeld heeft. Onder zijn talrijke prenten waren toenmaals vooral geliefd twintig gravures en een frontispice, die Tempesta vervaardigde als illustraties van Tasso's heldendicht „Gerusalemme liberata”³⁰. De dichter had de geschiedenis van de middeleeuwse kruisridder Godfried van Bouillon geplaatst in een gefantaseerde wereld van klassiek-aandoende doch Christelijke renaissance-figuren. Ook de graveur behandelde de stof als ware zij antiek. Het was *zijn* middel om de gebeurtenissen boven het alledaags-aardse uit te verheffen. Nu bestaan er analogieën tussen klassiek uitgedoste krijgslieden uit deze serie en die op de twee antiquiserende taferelen van Melin. Men vergelijkte b.v. de rechtse soldaat met het schild op het relief van de overgave der stad met een soortgelijke figuur op de tweede prent van Tempesta's Gerusalemme-illustraties³¹. De zilversmid schijnt ook deze gravures van Tempesta gekend te hebben. Dit brengt ons tot de vraag of de heroïsche gedachte, die in de reliefs vastgelegd werd, niet geïnspireerd is op, dan wel ontstaan is in navolging van Tasso's Virgiliaans meesterwerk, of althans, direct of misschien indirect, op diens theorie van het epos in het algemeen. De Gerusalemme was in 1574-1575 gereed gekomen en beleefde in het begin van de 17de eeuw grote opgang. Het gedicht werd, behalve door Tempesta, eveneens geïllustreerd door Tasso's vriend de Genuese schilder Bernardo Castello (1557-1629), een kunstenaar, die ook opdrachten uitvoerde voor de familie Spinola. Hij schilderde o.a. figurale fresco's in hun familie-paleis te Genua³². Het is onaannemelijk dat Melin dit werk niet gezien heeft.

²⁹ G. P. de'Crescenzi, *a.w.*, blz. 445.

³⁰ A. Bartsch, *a.w.*, no. 1908-1227.

³¹ A. Bartsch, *a.w.*, no. 1209.

³² W. Suida, *a.w.*, blz. 140. Castello schilderde, zoals reeds vermeld werd, te Turijn taferelen uit de geschiedenis van het huis van Savoie, een serie-werk van analoge strekking als Melin's Spinola-reeks en Tempesta's Medici-prenten.

Tasso had in zijn studiejaren aan de universiteit van Bologna, in 1562, twee leden van het geslacht Spinola ontmoet: Francesco en Daniele, die in hun woning een soort van academie gesticht hadden. In deze kring heeft de dichter o.a. eens een voordracht gehouden³³. Hij was dus den huize Spinola persoonlijk bekend.

De Gerusalemme was behalve een groot kunstwerk ook een gedicht met actuele strekking. Daaraan dankte het mede een deel van zijn populariteit. Hoe up-to-date was omstreeks 1600 niet de strijd tegen de Mohammedanen weer geworden! In het bijzonder de Spaanse wereld en de Italiaanse handelssteden — tot welke beide kringen de Spinola's behoorden — waren ervan vervuld. Zo is het mogelijk geweest dat Melin, terwijl hij in een serie taferelen leden van het huis Spinola verheerlijkte op dezelfde wijze als andere machtige Italiaanse geslachten geëerd werden, tegelijkertijd aan Tasso's heldendicht en aan de klassieke oudheid heeft kunnen denken. Het lag in de geest van de tijd der „homines universales”, om historie, literatuur en de antieken te verbinden met taferelen en associaties uit de eigen eeuw.

In vele opzichten stemmen de voorstellingen op de reliefs overeen met de voorwaarden, die Tasso aan een epos gesteld had³⁴:

De *waarschijnlijkheid* was in Melin's historische taferelen zonneklaar.

De *voorstellingen waren welvoegelijk en merkwaardig*. Hoe nauwgezet heeft de kunstenaar in beeld voldaan aan de eisen van het epos zoals, in de geest van Tasso, iets later de geleerde Vossius ze formuleerde in zijn „De artis Poeticae Natura ac Constitutione”³⁵: „Est epopoeia poesis carmine hexametro personum illustrium illustres actiones illustri narrans oratione”.

Eenheid van actie en van tijd was aanwezig, aangezien de taferelen alle gebeurtenissen in eenzelfde familie gedurende dezelfde periode tot onderwerp hadden.

Een *eenheid van plaats* werd echter niet volgehouden.

Het thema van de reliefs was zeker *goed Christelijk*: waren niet vele leden van het huis Spinola kampioenen voor het Rooms-Katholieke geloof?

Het „bezwaar” dat de behandelde stof *niet in het verre verleden* lag werd door de zilversmid ten dele opgeheven door de kwasi-Romeinse dracht van vele zijner figuren.

Tenslotte voegde hij zich geheel naar de eis, die men aan een epos stelde,

³³ K. Chłedowski, *Het hof van Ferrara*, Amsterdam z.j., blz. 349.

³⁴ R. Bray, *La formation de la doctrine classique en France*, Paris 1927, passim; W. A. P. Smit, „Lucas Rotgans' epos Wilhelm de Derde”, *Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Verslag van het verhandelde in de sectievergaderingen en de algemene vergadering gehouden de 25ste Mei 1950*, blz. 51 vlg.

³⁵ R. Bray, *a.w.*, blz. 338.

dat de kunstenaar in de eerste plaats *oorlogsdaden* tot zijn stof moest kiezen, doch dat hieronder *enige liefdesscènes* (in casu een huwelijksvoltrekking) gemengd dienden te worden.

Zo blijkt dat Melin volgens de regels, die de letterkunde van zijn tijd stelde, en met behulp van de motieven, welke Tempesta en zijn school hem verschaften, de bijzondere feiten uit de historie van het huis Spinola van het incidentele verhief tot het door zijn tijdgenoten zo hoog geschatte niveau van de algemene geldigheid, die „klassiek” genoemd werd. Hij moest wel zo handelen, want alleen in deze sfeer konden voor de kunstenaar en de kunstkenner de Spinola's de gelijken worden van de verder dan zij op de maatschappelijke ladder gestegen Medici, de Este's (van wier nobel voorgeslacht Tasso in het tiende boek van zijn *Gerusalemme verhaalde*) en zoveel andere families; alleen dáár kwamen zij met een Godfried van Bouillon a.h.w. op één lijn te staan.

Tenslotte het probleem, hoe de reliefs oorspronkelijk gemonteerd zijn geweest. Zij zijn niet omlijst en vertonen geen spijkergaatjes. Men zal dus moeten aannemen, dat zij in een omranding gevat hebben gezeten. Gewoonlijk meent men, dat zij het beslag hebben gevormd van een kunstig bewerkt kistje. De twee ongeveer even lange platen met de gevechten van Ambrogio Spinola voor Gulik en Casale kunnen de voor- en achterzijde van het kistje hebben gesierd. De overgave der stad en de huwelijksplechtigheid, wederom twee bijna even grote reliefs, moeten dan tegen de zijwanden gemonteerd zijn geweest. Alle vier zijn van gelijke hoogte. De intocht van Giovanni Battista is het enige relief met afgeronde zijden. Het is bijna tien centimeter langer dan de stukken met Gulik en Casale en ongeveer tien centimeter minder hoog dan de lengte van de beide korte stukken. Wanneer het tafereel met de intocht dus op de deksel van de kist gezeten heeft, is deze ten opzichte van de zijkanten onregelmatig versierd geweest. Op de ereplaats zou dan de enige plaat die een opschrift vertoont: Giovanni Battista's glorieuse intocht in zijn nieuwe bezitting, geprikt hebben. Heeft de kunstenaar bij de dusdanig gegroepede versiering van een „glorificatie-cassette” met „l'arme pietose e 'l Capitano”³⁶, ter ere van de roemruchte familie zijner opdrachtgevers, misschien een toespeling bedoeld op de slotwoorden van Tasso's heldendicht:

„Così vince Goffredo; ed a lui tanto
Avanza ancor de la diurna luce,
Ch'a la città già liberata, al santo
Ostel di Cristo i vincitor conduce”?

³⁶ T. Tasso, *Gerusalemme liberata*, I, 1.

Wij plaatsen hier een vraagteken. Doch ook al is het letterlijk volgen van de tekst van Tasso en het door hem gegeven voorbeeld, in de reliefs van Melin niet met volledige zekerheid aan te wijzen, van de *geest* van diens idealen blijken zij onmiskenbaar vervuld te zijn.

SUMMARY

THE SPINOLA-RELIEFS OF MATTHIAS MELIN
BY DR. R. VAN LUTTERVELT

The Rijksmuseum at Amsterdam possesses five reliefs dating from 1636 and executed by the South-Netherlandish silversmith Matthias Melin. The scenes which they represent may be determined as follows:

Fig. 1. The entry of Giovanni Battista Spinola into his newly-acquired estate Borgo San Pietro in the kingdom of Naples.

Fig. 2. Ambrogio Spinola besieges Gulik in 1633.

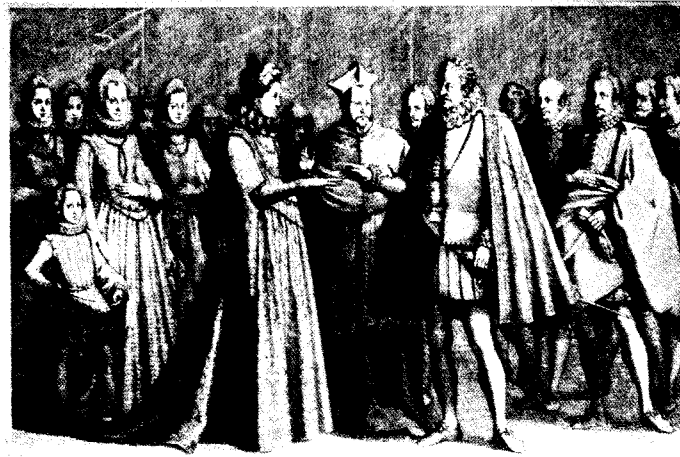
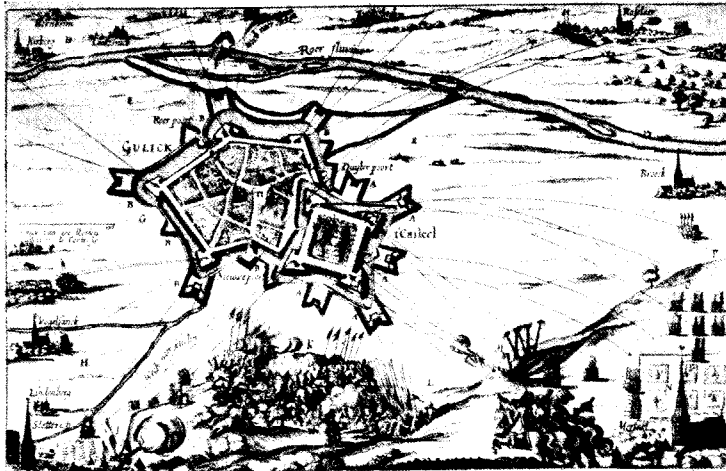
Fig. 3. Ambrogio Spinola defeats the French troops under De Toiras before Casale in 1630.

Fig. 4. The marriage of Giovanni Battista's son Giovanni Maria and Veronica Spinola.

Fig. 5. The surrender of the town to a duke of the Spinola family.

In his reliefs Melin used motifs adopted from engravings by Tempesta and his school. He borrowed the theme of his family-series from Tasso's „Gerusalemme liberata” and from the theory which the poet had drawn up with regard to epic poetry. It was Melin's intention to glorify the deeds of the Spinola family and raise their history to the classical level that holds good universally.

The reliefs were probably mounted on a small chest.

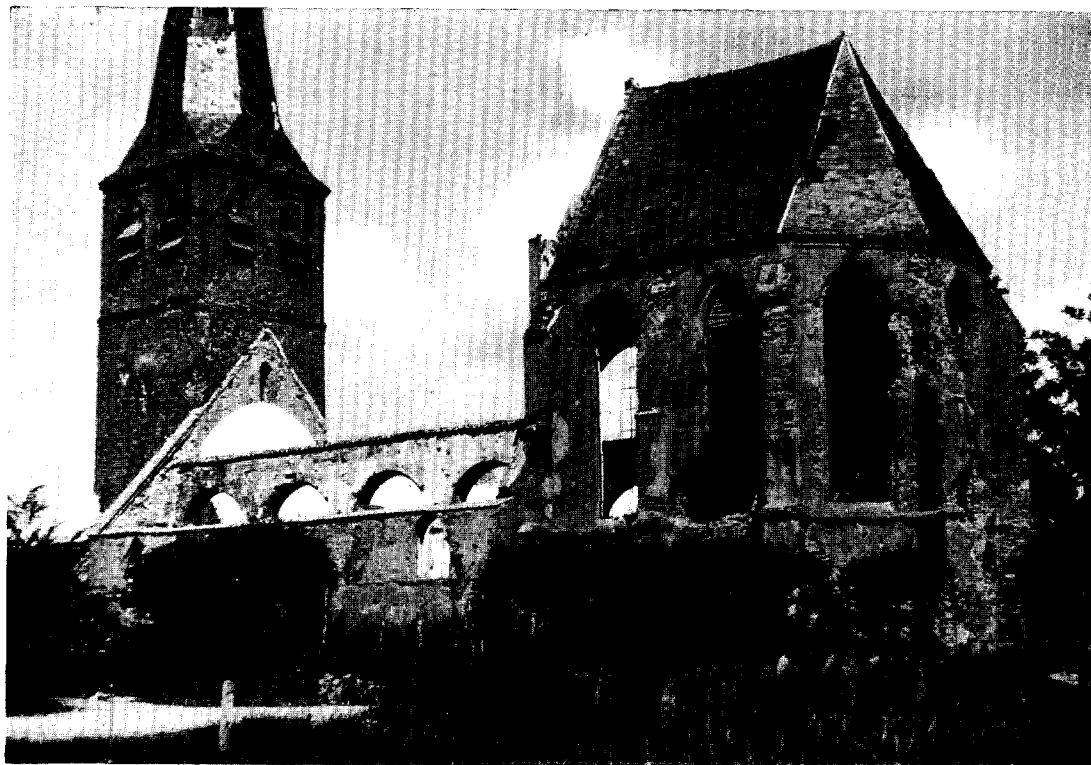
Afb. 6. Gulik belegerd door Hendrik van den Berg 5 Sept. 1621.
Gravure door N. Geelkerck.

Afb. 8. Doopscène uit de serie prenten met het leven van Margaretha van Oostenrijk.
Gravure door A. Tempesta.

Afb. 7. Het huwelijk van Ferdinand van Toscane en Christina van Lotharingen.
Gravure door J. Ca'llot naar Matteo Rossi.

Afb. 9. De Ridders van Sint Stephanus schepen zich in na hun overwinning in Afrika.
Gravure door J. Callot naar A. Tempesta.

BOUWGESCHIEDENIS VAN DE VOORMALIGE KERK TE KESTEREN

Afb. 1. Ruïne van de laat-middeleeuwse kerk te Kesteren.

Afb. 2.

Afb. 3.

Afb. 4.

Afb. 5.

Afb. 6.

- Afb. 2.* Kraagsteen, ornamentaal versierd.
Afb. 3. Kraagsteen met zittende (?) figuur met lange stok.
Afb. 4. Kraagsteen met mansfiguur, op de rug gezien, die zich tegen de console klemt.
Afb. 5. Kraagsteen, ornamentaal versierd.
Afb. 6. Kraagsteen waartegen een narrenfiguur met bolspiegel.
Afb. 7. Kraagsteen met mansfiguur, van voren gezien, die zich tegen console drukt.

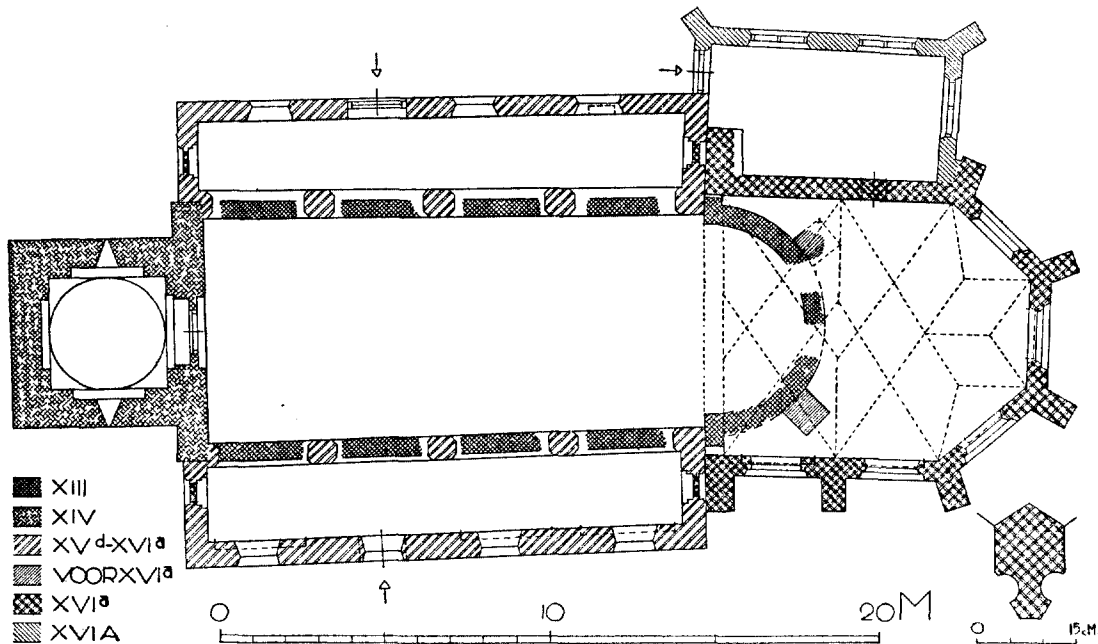
Afb. 7.

BOUWGESCHIEDENIS VAN DE VOORMALIGE KERK TE KESTEREN

DOOR

HERMA M. VAN DEN BERG

In het door de oorlogshandelingen zwaar geteisterde Betuwse land stond tot de zomer van 1949 de ruïne van de laat-Middeleeuwse kerk van Kesteren, temidden van de opnieuw vruchtbare akkers en boomgaarden, nog steeds de beslissing omtrent haar lot af te wachten.

De toren met de hoge, ingesnoerde naaldspits, die de ligging van het plaatsje van verre aangeeft, had weinig te lijden gehad en was kort na de bevrijding in 1945 reeds hersteld. Het was duidelijk dat hier het middelpunt van het plaatsje zou blijven en dat het kerkelijk leven zich aan de voet van deze toren in de beschutting van de dijkbocht zou blijven afspelen. De vraag bleef echter, of het oude kerkgebouw, dat veel zwaarder geteisterd was dan de toren, in dienst zou kunnen blijven. Het bestond uit een vrij breed, vier traveeën diep schip met twee

smalle zijbeuken, daarvan gescheiden door vierzijdige pijlers met afgeschuinde hoeken, die zonder kapiteel of lijst overgingen in halfcirkelvormige scheibogen. Hierbij sloot een aanmerkelijk hoger in steen gewelfd Gothisch koor aan, dat uitwendig, hoewel evenals het schip geheel bepleisterd, een levendige versiering van tufstenen banden in bakstenen muurwerk verried en met het brede lage dak van het schip en de toren een aantrekkelijk geheel vormde.

Na de strijd om de bevrijding van Noord-Nederland in de winter van 1944-'45 restte van het kerkgebouw niet meer dan het opgaande muurwerk, dat door granaatvuur en bommen getroffen, gaten en scheuren vertoonde. De houten kap van het schip met de gestucte plafonds had weinig weerstand kunnen bieden; de stenen netgewelven van het koor, die blijkens foto's kort na de bevrijding nog aanwezig waren, zijn spoedig daarna ingestort (afb. 1).

In afwachting van de te nemen beslissing inzake restauratie of afbraak, werden in de zomer van 1946 noodvoorzieningen getroffen, inhoudende het slopen van de kap en het afdekken van het resterende muurwerk. Zo bleef het gebouw enige jaren aan weer en wind blootgesteld staan, totdat in 1949 niet alleen technische, doch bovenal praktische eisen van de eigenaars tot de, uit historisch oogpunt betreuwenswaardige beslissing leidden, dat het gehele oude gebouw, met uitzondering van de toren gesloopt zou worden. Aan architect Ir. J. B. Baron van Asbeck werd opdracht gegeven tot het bouwen van een nieuwe kerk in aansluiting bij de bestaande toren, ter vervanging van een eerder plan dat behoud van het oude koor inhield. Vóór en tijdens de afbraak zou een bouwhistorisch onderzoek plaats vinden. Dit bracht verschillende bijzonderheden aan het licht, die in de toestand, waarin het gebouw zich voor de oorlog bevond, aan het oog van de onderzoekers verborgen bleven.

Mede dank zij de opgravingen, die door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden uitgevoerd¹, is de bouwgeschiedenis van de kerk thans vrij nauwkeurig te reconstrueren.

Uit de samenstelling van de westelijke vleugelmuren van het schip, zoals die bij de afbraak zeer duidelijk aan het licht trad en op bijgaande plattegrond, weergegeven wordt, blijkt, dat deze muur ter breedte van de zijschepen opgetrokken is tegen een ouder gedeelte dat met de toren in verband gemetseld, de westmuur vormde van het middenschip. Het bleek dus al dadelijk dat er een eenschepige kerk als voorganger van de drieschepige bestaan had. Hoe deze er uitgezien had werd in de loop van het onderzoek duidelijk.

Het materiaal van de toren en van de kleine in verband daarmee opgetrokken

¹ P. Glazema, „Oudheidkundig onderzoek van Middeleeuwsche Kerken in de provincie Gelderland”, *Akademiedagen III* (Kon. Ned. Ak. van Wetenschappen) 1950, blz. 91.

gedeelten vleugelmuur, is een dieprode baksteen van formaat 28—29,5 × 6,8—7,2 cm. (10 lagen = 73 cm.), opgetrokken in onregelmatig verband. Het muurwerk van de toren gaat aan drie zijden geheel gesloten en tot een hoogte van bijna 12 meter onversneden, ter dikte van 116-118 cm. op, waar een tweede ong. 5 m. hoog lid begint, van de onderbouw gescheiden door een bakstenen neuslijst. In tegenstelling tot het zeer gesloten karakter van de benedenbouw, waarin slechts aan elke zijde op tweederde van de hoogte een smalle lichtspleet is aangebracht, zijn in de bovenste geleding aan elke zijde telkens vier, twee aan twee gekoppelde en onder één spitsboog gevatte galmgaten aangebracht, binnen een rechthoekig spaarveld.

De toegang tot het inwendige van de toren wordt aan de oostzijde, dus in het schip van de kerk gevonden, waar een lage spitsboog naar de donkere begane-grondse ruimte leidt, die gedekt wordt door een ruw geslagen gedrukt stenen gewelf, waarin een opening is, die met behulp van een ladder toegang geeft tot de verdieping. Wellicht heeft men zich hier in tijden van nood terug kunnen trekken en hebben we met een kerktoren van defensieve aard te maken, zoals de oospronkelijke torens van Doodewaard, Deil, Beuzekom (?), Dremmel en Rump, die echter allen ouder zijn dan de toren van Kesteren en later van een ingang zijn voorzien. Het steen-formaat, tezamen met de spaarzame details wettigen een datering van deze toren in de 14de eeuw.

Het schip van de kerk was door andere onderzoekers, die bij een vrij vluchtige kennismaking misleid waren door de ronde vorm der scheibogen boven de slechts even afgeschuinde vierzijdige pijlers, voor Romaans gehouden (Voorlopige Lijst, Gelderland, 1917 e.a.).

Het verwijderen der witsellagen bracht het materiaal van de pijlers aan het licht; zij bestonden evenals de scheibogen en — zoals later bleek — de muren van de zijschepen uit rode baksteen van 6,2—6,8 cm. dikte (10 lagen = 70 cm.). Het werd daardoor duidelijk dat de zijschepen en de pijlers uit één periode moesten stammen. De vermeende éénschepige Romaanse kerk had echter stellig bestaan, doch had voor de bouw van de drieschepige kerk moeten wijken. De veronderstelling dat toch eventueel ouder muurwerk van de éénschepige kerk bewaard was gebleven en doorbroken was bij de verbreding met zijschepen, bleek onhoudbaar, toen uit de opgraving duidelijk werd dat de bakstenen pijlers met hun fundering ouder tufstenen muurwerk doorbraken, hetwelk uit vrij kleine regelmatige blokken tufsteen bestaande, aan de kruin 54—58 cm. breed, de grondslag vormde van een rechthoekige zaalkerk. Aan de westzijde was deze gesloten door de reeds beschreven toren en de smalle vleugelmuren, oostwaarts liep het muurwerk even diep door als het latere schip en werd gesloten door een

iets smallere halfronde absis, waartegen blijkbaar later uitwendig bakstenen steunberen waren geplaatst. De hoogte van het tufstenen kerkje, dat in de 13de eeuw ontstaan kan zijn, is te reconstrueren aan de hand van de hoogte der vleugelmuurgedeelten, die tezamen met de toren in de 14de eeuw als nieuwe westelijke afsluiting tegen het Romaanse kerkje werden opgetrokken. Wellicht is zelfs een daarmede corresponderende dakmoet op de oostelijke torenwand te vinden wanneer de bepleistering aldaar zou worden afgenomen. Voorlopig was daarvan echter weinig sprake, daar op deze wand een later te bespreken muurschildering was aangebracht.

Het lage Romaanse kerkje, dat enige tijd met een zeer forse, waarschijnlijk terstond tot de huidige hoogte opgetrokken toren heeft geprikt, werd, toen uitbreiding vereist was, vervangen door het tot 1949 in wezen gebleven driebeukige schip met de zware vierzijdige pijlers van baksteen die op een dergelijk basement met tufstenen lijst rustten; aan de vier hoeken waren de pijlers even afgeschuind, welk profiel zich langs de halfcirkelvormige scheibogen voortzette. De buitenmuren bestonden uit hetzelfde baksteenmateriaal als de pijlers, onderbroken door een zandstenen waterslag, die bij de afbraak aan de oostzijde, daar waar het koor tegen de oostelijke sluitmuur der zijbeuken was opgetrokken, zeer gaaf te voorschijn kwam, daar de lijst blijkbaar tijdens de bouw om een of andere praktische reden met plaatjes lesteen was afgedekt.

De zuidelijke zijschipsmuur die 76 cm. dik was en op tuf gefundeerd, werd ontlast door brede met korfbogen gedekte spaarnissen onder de vensters, zoals die zich ook aan de zuidwand van het jongere koor voordeden. De noordelijke muur was aanzienlijk dunner (62 cm.) en op baksteen gefundeerd. Deze had geen spaarnissen. In de oostmuren van de zijschepen kwamen bij de afbraak kleine spitsbogige vensters te voorschijn van gelijke afmeting en detaillering als die welke zich in de westelijke sluitmuren bevonden. Zij waren uitwendig met een kwarthol en een sprong geprofileerd en verlevendigd door afwisselend gebruik van baksteen en tufsteen aan de neggen. De oorspronkelijke vensters aan de N.- en Z.-muren waren door latere vergroting onherkenbaar. Het schip was door een houten kap gedekt, hetgeen in deze streek vrij uitzonderlijk mag heten. Men was echter gebonden aan de hoogte van de toren en kon om aesthetische redenen de kap van het schip niet hoger aanbrengen.

Stelt men zich de opgave dit schip te dateren, dan is men geneigd het zo laat mogelijk te stellen wegens de ronde vorm der scheibogen, waarvoor overigens geen vergelijkingsmateriaal voorhanden is. Kunnen de bakstenen pijlers, zonder kapitelen of lijsten al vergeleken worden met die in de kerken van Buurmalsen (XVA), Neerbosch en Gellicum (beide XV^d-XVI^A), van de ronde scheibogen

kan geen tweede geval in deze buurt gevonden worden. Zoals uit de plattegrond blijkt, wordt de terminus ante quem evenwel bepaald door de bouw van het hoge, zuiver gothische koor, dat met de diepgeprofileerde gewelfribben niet later dan het eerste kwart der 16de eeuw is te dateren. Daar over de kerk geen andere archivalische gegevens bekend zijn dan de vermelding sedert 1395 in de kerklijsten der Domfabriek², en het archief der kerkvoogdij in 1945 verbrandde, zijn er geen historische feiten bekend, die aanwijzingen voor de bouwgeschiedenis zouden kunnen geven.

Bij de opgravingen in het koor kwamen geen andere fundamenten dan de oude halfronde absis van de Romaanse kerk te voorschijn, waaruit blijkt dat men zich enige tijd beholpen moet hebben met dit uiterst kleine koor bij de reeds uitgebreide kerk. Het ligt voor de hand dat men deze periode zo kort mogelijk bestendig heeft gewenst en dat de voltooiing van het driebeukige schip dus kort voor de bouw van het koor is te stellen.

Het steenformaat van het 16de eeuwse koor verschilde niet veel met dat van het schip (6,2—6,8 × 27,5—28,5 cm.; 10 lagen = 70—71 cm.). Ook hierin mag een aanleiding gevonden worden, de beide bouwperioden dicht achter elkaar te stellen. Aan de driezijdige koorsluiting was het muurwerk doorregen met om de steunberen heenlopende banden tufsteen. De vensters waren niet geprofileerd, de steunberen tweemaal versneden, waarvan eenmaal bij de omlopende waterlijst. Inwendig was aan de afwerking van het koor veel zorg besteed.

De stenen overwelving was geconstrueerd door middel van een netvormig systeem van geprofileerde natuurstenen ribben, die in de muurdammen en de westelijke hoeken op aardig gebeeldhouwde zandstenen kraagstenen ontsprongen. De kraagstenen waren in 1914 van een dikke kalklaag ontdaan³. Met uitzondering van de beide oostelijke, die geheel ornamentaal behandeld zijn (afb. 2 en 5), stellen zij fantasiefiguurtjes voor in eenvoudige dracht der zeer late middeleeuwen (XVII^A). Twee der stenen waren reeds vóór 1949 onherkenbaar verminkt, de vier resterende verkeerden voor de afbraak der kerk in behoorlijke toestand en stelden achtereenvolgens voor: een mansfiguur, die zich tegen de console klemt, eenmaal van voren (afb. 7) en eenmaal van achteren gezien (afb. 4), een zittende (?) figuur met een lange stok (afb. 3) en een narrenfiguur met kap en ezelsoren, die zijn tong uitsteekt en zich in een in de hand gehouden bolspiegel beziet. (afb. 6). Vier der consoles, de twee fraaiste figurale en de twee ornamentale, zijn overgebracht naar de Ned. Herv. Kerk te Loenen aan de Vecht, waar deze typisch Neder-

² Muller en Joosting, *Bronnen voor de Geschiedenis der Kerkelijke rechtspraak in het Bisdom Utrecht*, 1906, I-I.

³ *Bulletin Oudheidkundige Bond*, 1914, blz. 200.

rijnse stukjes beeldhouwwerk, in het N.O.-toegangsportaal een waardige, zij het enigszins van de plaats van ontstaan verwijderde, bestemming kregen.

Tegen de noordzijde van het koor moet korte tijd na de voltooiing de rechthoekige sacristie zijn opgetrokken, aansluitend tegen het zijschip en de N.O.-koorsteunbeer. Oorspronkelijk had de sacristie geen verdieping, later is zij blijkens het muurwerk verhoogd, zodat het lessenaarsdak een voortzetting van het dak van het koor vormde. In de ingebouwde steunbeer van het koor werd een kleine nis aangetroffen, terwijl het muurwerk om onverklaarbare redenen aan de oostzijde met een jongere bemetseling verzaard was. Deze jongste aanbouw van de kerk had door het aanbrengen van late houten kruiskozijnen weinig behouden van het origineel aspect.

De decoratie van het inwendige van de kerk bestond behalve uit de sculpturale versiering in het koor, uit wandschilderingen, die door het afvallen der witselagen tijdens en na de oorlogshandelingen te voorschijn kwamen. Op de pijlers waren in 1945 en '46 nog enkele fragmenten te onderscheiden; op de laatste Z.O.-pijler aan de westzijde hebben naar een foto toonde, twee grote heiligenfiguren met nimben omstraald gestaan. Tijdens het onderzoek in 1949 was hiervan echter reeds geen spoor meer waar te nemen. Iets beter was het de grote schildering op de oostelijke torenwand vergaan.

Deze stelde twee scènes voor ter weerszijden van de gedichte rondbogige doorgang die zich op ong. 4 m. boven de kerkvloer bevindt. Op de rechterhelft van de muur werd ons door de afbeelding van zwemmende vissen en een zeer klein bootje waarin twee figuurtjes zijn gezeten, duidelijk gemaakt dat de scène een rivier voorstelt. Links bovenaan waren de in klompschoenen gestoken benen en rok van een figuur zichtbaar die een vierkante lantaren droeg. Wanneer men bovendien een zeer lange ruwe stok over de volle hoogte van de voorstelling zag, is er niet veel fantasie nodig om te veronderstellen dat de reus Christoforus op deze voor hem bestemde plaats was afgebeeld, wadend door het water, met het Christuskind op zijn schouder. De reus en het kind waren evenwel niet meer te onderscheiden; plooiën van een gewaad gaven de plaats aan, waar de figuur was afgebeeld geweest. Men zag slechts een curieuze buidelvormige zijtas waarin duidelijk kleine figuurtjes waren voorgesteld, die de reus blijkbaar gelijk met het Christuskind op deze ongewone wijze overdroeg⁴.

In de linkerhelft van de voorstelling was een van links komende gehelmde ridder te paard met een grote pluimenbos op de helm te herkennen. Het schild van de ridder droeg een Grieks kruis, welke figuur ook op een van de staf van de

⁴ Een dergelijke voorstelling werd in 1847 waargenomen in de kerk van het nabije Opheusden, zie N. C. Kist, *Archief v. kerkelijke geschiedenis* XVIII, 1847, blz. 419-424.

Christoforus afhankelijk schildje getekend was. Terwijl het paard steigerde, stak de ridder de lans schuin naar beneden. Daar rechts bovenaan voorts een vrouwenfiguur te herkennen was, is men geneigd aan St. Joris met de Draak te denken. Een draak was echter niet duidelijk te zien. In de rechter benedenhoek van de voorstelling scheen zich een spleet te openen waaruit een drietal weinig bars uitziende hondachtige dierkoppen verscheen.

Bij het wapen, dat herkend kan worden als dat van Van Lynden (welke familie sedert de 13de eeuw de heerlijkheid Ingen, Ommeren en Kesteren bezat), is misschien te denken aan het door Butkens⁵ vermelde verhaal van de laatste der Aspermonts, Heren van Lienden, die op jacht een hert met het zwaard doodde. Deze historie was volgens dezelfde bron in een beeldhouwwerk op een schouw van het Huis te Lede afgebeeld. De hondenkoppen op de muurschildering te Kesteren brengen wellicht door hun aanwezigheid bij de St. Joris-scène deze oude legende in herinnering: zij fungeren nog immer als schilddragers en helmteken in het wapen der Van Lyndens.

De beide voorstellingen waren meer getekend dan geschilderd, zodat de details, zoals de kleine figuurtjes in het bootje en in de zijtas van de reus slechts met enkele fijne lijnen aangegeven zijn. De nog zichtbare kleuren waren roodbruin en geel, aan het tuig van des ridders paard met iets groenachtig geel afgewisseld. De getekende partijen hadden weinig kleur en schenen nimmer gekleurd geweest te zijn. Details van het costume, zoals de brede schoenen en het rechthoekig uitgesneden lijfje van de vrouwenfiguur op de achtergrond links, wijzen op een ontstaan in de eerste helft van de 16de eeuw. Helaas was de schildering te fragmentarisch bewaard om voor behoud in aanmerking te komen.

Rest nog te vermelden, dat twee in de oudere literatuur fragmentarisch bekende zerken thans geheel vrijgelegd werden en in de nieuwe kerk opgesteld zullen worden. De fraaiste is de reeds in 1876 in de Navorscher (blz. 62) vermelde steen, die thans geheel vrij gekomen is en het navolgende opschrift bleek te vertonen: «A° 16 □ den □⁶ sterf Arndt van Bueren drossert te Lede A° 1615 den 28 Januari sterf ioffer Creistina van Huessen sin H.F.» Langs de zijden zijn de kwartieren Bueren, Riemsdick, Kulemborg, Horst en Huessen, Riemsdick, Mekaren, Horst gebeeldhouwd.

De andere is de in 1876 reeds geheel beschreven zerk van «Floris van Brakell tot den Brakell, in zijn leven drossert ter Leden. Sterf Februarius 1649» en zijn echtgenote Geertruida Bentinck.

⁵ F. C. Butkens, *Annales généalogiques de la maison de Lynden*, Anvers 1626.

⁶ Deze plaatsen zijn op de zerk oningevuld gebleven.

SUMMARY

HISTORY OF THE FORMER CHURCH AT KESTEREN

BY HERMA M. VAN DEN BERG

The church at Kesteren (Betuwe), which was badly damaged during the war, was pulled down in 1949 with the exception of the tower, in order to give place to a new, larger church. Investigations revealed that the nave, divided off from the two aisles by semicircular arches, was erected in the end of the 15th or the beginning of the 16th century. It replaced a 13th century unaisled tuff nave that had been equal in width to the later nave.

The tower, which is only accessible from the church and which has no staircase leading to the first story, is of a later date than the former tuff nave. The choir was decorated with rather finely carved corbels and dated from the 16th century. A mural painting of the same period on the Eastern wall of the tower may be connected with the Van Lynden family, lords of Ingen, Ommeren and Kesteren, on account of the coats-of-arms found in the painting.

IETS OVER HET FOTOGRAFEREN IN MUSEA

DOOR MARIA A. H. VAN ES

Dit artikel is bestemd voor hen, die van de techniek van het fotograferen niet op de hoogte zijn en daarom geneigd zijn het fotograferen van museumobjecten als een eenvoudige zaak te beschouwen. In dit verband moeten enkele technische details worden aangestipt, doch men verwacht hier geen aanwijzingen voor fotografieren.

Het reproducieren van schilderijen vereist van de fotograaf bovenal liefde voor het kunstwerk waarmee hij in aanraking komt. Zijn streven moet zijn, een afbeelding te maken die het schilderij zo zuiver mogelijk weergeeft; daarbij kan en mag de fotograaf niets van zijn eigen eventuele kunstzinnige aspiraties tot uiting brengen. De schilderijen-fotografie in het bijzonder is zuiver documentair. Hier is alleen de schilder aan het woord, wiens schepping tot in alle details en kleurwaarden in zwart en wit op de plaat moet worden vastgelegd (de kleurenfotografie blijve hier buiten beschouwing).

Er is dunkt ons zeker voor de schilderijen-fotografie geen beter materiaal denkbaar dan de kleurgevoelige panchromatische glasplaten. Het panchromatisch negatief is ook roodgevoelig in tegenstelling met het orthochromatische materiaal dat alleen geel- en groengevoelig is. Vroeger kende men alleen de orthochromatische emulsie, vandaar dat het rood altijd zwart was weergegeven; thans ontvangt deze kleur zijn eigen toonwaarde.

De „ouderwetse” platencamera, waarbij met verschillende formaten glasplaten gewerkt wordt,

biedt speciaal in de reproductie-techniek veel voordelen. Immers, de contact-afdruk, waarbij het fotografisch papier onmiddellijk tegen het negatief wordt belicht zonder tussenkomst van een vergrotingslens, levert het voordeel van een volkomen scherpe weergave zonder enige vervaging der contouren. Korrel (zilverbromide kristallen) kan bij zeer sterke vergroting zichtbaar zijn als donkere stippen; dit euvel is door de moderne bijzondere ontwikkelingswijze grotendeels verholpen, de contact-afdruk voorkomt deze storende ontsieringen.

Nemen wij nu als voorbeeld een 17de eeuws portret, waarvan het gelaat en de fijne witte kraag scherp afsteken tegen het diepe zwart van het costuum, veelal met nauwelijks waarneembaar patroon in de stof versierd (zie afb. 1 rechts). De juiste foto vraagt niet alleen een scherpe uitbeelding van het gelaat, maar ook alle details en nuances in het wit der kraag, zowel als in de verschillende tonen van de donkere partijen. Een te fel belichte plaat of onjuist ontwikkelde opname, verkeerd gebruik der papiersoorten (verkrijgbaar in de gradaties zacht, normaal, hard en extra hard) niet aangepast aan het negatief, zullen nooit een goed resultaat geven. De harde papiersoorten zijn dan ook zeker voor dit portret niet te gebruiken, zij leggen het accent juist op de uiterste toonwaarden, zodat het resultaat wordt: spierwitte kraag tegen een volkomen zwart costuum, terwijl de fijne plooien en de kleurwaarden van het gelaat volkomen weg-

vallen (zie afb. 1 links). Een juist belichte opname met de harmoniserende papiersoort is dan ook een eerste vereiste.

De belichting van een schilderij kan zeer veel moeilijkheden opleveren. De lichtbron moet zó gekozen zijn, dat nergens enig glimlicht te zien is; de vernis vraagt in dit opzicht nog bijzondere contrôle. Bovenlicht is te verkiezen, althans voor diegenen die met daglicht werken. In het andere geval zal een daartoe ingerichte kamer, met lampen op de juiste wijze geplaatst, aan dit doel beantwoorden en het voordeel hebben, dat steeds dezelfde lichtsterkte wordt gebruikt. Ook verdient de platencamera de voorkeur, omdat het beeld scherp op het matglas kan worden ingesteld op de gewenste maat en door diafragmeren de scherpte aanmerkelijk kan worden vergroot. Dit vraagt een langere belichtingstijd, die bij dit werk echter geen bezwaar behoeft te zijn. Hier is geen sprake van snapshots zoals b.v. in de reportagefotografie, waar alles van de fractie van een seconde afhangt.

Voor het clicheren der foto's en voor de waardering van een afdruk is een hooggeglansde afdruk noodzakelijk. De hoogglans doet het beeld beter uitkomen, zoals de vernis het schilderij, bovendien is hoogglans een beschermende laag.

Het ziet er zo eenvoudig uit, tekeningen, prenten enz. te fotograferen. Niets is echter minder waar. Speciale reproductieplaten, die zeer contrastrijk zijn, evenredige belichtingstijden, aangepaste chemicaliën zijn hiervoor aangewezen. Een slap negatief, verbruikte ontwikkelaar en derg. veroorzaken een onaangename vergrijzing.

In het fotograferen van beeldhouwwerken spreekt de persoonlijke visie van de beschouwer sterker mede, aangezien deze kunst driedimensionaal is. De fotograaf kan van het kunstwerk velerlei facetten naar voren brengen en door verschillende gezichtspunten of bepaalde belichtingen te kiezen kunnen enorme veranderingen in de afbeelding van éénzelfde beeld worden teweeggebracht. Om een complete indruk van een beeldhouwwerk te benaderen, zullen dan ook verscheidene opnamen gewenst zijn.

SUMMARY

SOMETHING ABOUT PHOTOGRAPHING IN MUSEA

BY MARIA A. H. VAN ES

The authors shows in the figures how the documentary value of photos or pictures gets lost by inaccurate photographing, whereas the right lighting and staging of furniture and other objects will show these to better advantage.

Hoe een lamp het aspect van een voorwerp kan doen veranderen laat de afb. 2 zien. Dit rekje met glaswerk uit de keuken van het 17de eeuwse Poppenhuis in het Centraal Museum te Utrecht, heb ik met verschillende belichtingen gefotografeerd: afb. 2 rechts met daglicht en de hulp van één lamp, afb. 2 links met daglicht en de lamp gebruikt als tegenlicht. Deze laatste opname geeft fotografisch een bevredigend resultaat, maar ter beoordeling en bestudering van het glaswerk is een zo natuurgetrouw mogelijke weergave als afb. 2 rechts noodzakelijk.

Bij vergelijking der beide opnamen ziet men kleurverschil, beter gezegd vertekening. De witte banden van het glas bv. zijn op de linker niet zichtbaar; op de rechter foto vangen de uitstekende noppen lichtpuntjes, op de andere foto lijken ze eerder ingedeukt; het iriserende van de bovenste kannetjes valt daar geheel weg; ook de stofuitdrukking van het houten rekje is opmerkelijk beter.

Het fotograferen van een interieur en van meubelen stelt eveneens zijn aparte eisen. Hier zijn groothoeklenzen onmisbaar om een volledig beeld van een kamer of zaal op te nemen. Het meubilair is dikwijls zó gezet, en van een zodanige grootte, dat verplaatsing onmogelijk is, zodat ook hiervoor vaak een bijzondere lens nodig zal zijn. Om donkere partijen beter te doen uitkomen, zal bijverlichting door lampen gewenst zijn. Onnodig te zeggen hoe hinderlijk zware slagschaduwen zijn, welke door een te éénzijdige belichting worden veroorzaakt. De lichtvlekken van verkeerd gerichte lampen, zijn niet alleen ontsierend, maar verwaarlozen de stofuitdrukking. Een onrustige entourage van nog juist ten dele zichtbare schilderijen of schilderij-lijsten e.d. (zie afb. 3 links), komen de compositie niet ten goede. De opname van de 17de eeuwse Hollandse Beeldenkast (afb. 3 rechts) toont aan, dat de hier gebruikte bijverlichting eerst de volle waarde aan het relief van het beeldhouwwerk geeft. De ter weerszijde gelijkwaardige achtergrond werkt mede, om de fraaie Renaissance-kast in al haar schoonheid te reproduceren.

Fig. 1 (left) A hard kind of paper puts too much the accent on the extreme colourshades: dead white and jet black. (right) A faithful reproduction of the face and of all the details in the white part of the collar; the exact colourvalues.

Fig. 2 (left) Photo with daylight and one lamp as a counterlight; aesthetically attractive. (right) Photo with the same sources of light, less "artistic" but more reliable.

Fig. 3 (left) The lighting and the surroundings of a non removable piece of furniture gives an impression of disquiet. (right) The additional lighting gives the full value to the relief of the sculpture.

HET KERKHOF VAN PAVEIJEN

DOOR J. G. N. RENAUD

In de zomer van 1942 maakte Mr. Beltjes uit Culemborg mij attent op een merkwaardig terreintje in het Culemborgse Veld. Het landvolk kent dit plekje onder de naam van: Kerkhof van Paveijen en er zou een kerk gestaan hebben. Een bezoek overtuigde mij, dat er inderdaad aanleiding kon zijn, om hier overblijfselen uit vroeger eeuwen te verwachten. Er vertoonde zich een vrij duidelijke bult in het landschap, terwijl aan de Westzijde de sloot op merkwaardige wijze om het weiland heen boog. Scherven vielen er uiteraard niet te ontdekken en sonderingen met het peilijzer leverden geen aanwijzingen op voor een fundering onder de grasmat. Slechts op enkele punten scheen een weinig puin in de ondergrond aanwezig.

Toch mocht dit ietwat magere resultaat van de terreinverkenning geen reden zijn om niet te onderzoeken, waarop de levende traditie steunde. Allens werden daarom de nodige stappen gedaan ter voorbereiding van een opgraving. De landerijen bleken te behoren tot het Kroondomein. De bemiddeling van Mr. Beltjes bij de Rentmeester vergemakkelijkte het verkrijgen van toestemming voor een proefonderzoek wel zeer. De Gemeente Culemborg bleek bereid haar medewerking te verlenen bij het verschaffen van enkele arbeiders; de kosten zouden gezamenlijk door de Oudheidkamer van Culemborg en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg worden gedragen.

In de zomer van 1943 waren de voorbereidingen in zoverre afgesloten, dat met het onderzoek kon worden aangevangen en op 28 Juni ging de spade de grond in. De proefsleuf bracht al spoedig een opvallend verschijnsel aan het licht. Vrijwel vlak onder de zode bevond zich namelijk op twee plaatsen een laagje tufgruis, 6 tot 8 cm dik.

In de tweede steek, die tot op een diepte van ongeveer 60 cm reikte, vertoonde zich de schone grond reeds. In verband met deze omstandigheid werd volstaan met het afsteken van de zode over brede banen, waarna deze voorzichtig werden afgevlakt. Zo kwam een puinspoor voor den dag, hier en daar gemarkeerd door een stuk tufsteen. Deze puinband bleek een rechthoek van ten naastenbij 16×9 m te omvatten. Klaarblijkelijk hadden we de povere resten voor ons van een tufstenen gebouw met muren van ongeveer 1,25 m dikte.

Het vermoeden omtrent de bestemming van dit bouwwerk was door de algemene opinie van de omwonende boeren reeds in meer of mindere mate bepaald. Te waarschijnlijker leek dit, toen het kompas de Oost-West-richting van de lengteas aantoonde. Geheel tot zekerheid werd de veronderstelling door het aantreffen van skeletten in het zuidelijk deel van de inmiddels verlengde proefsleuf. Het tufstenen gebouw moet wel het kerkje van de parochie Paveijen geweest zijn; een oude parochie, die in de tweede helft van de 13de eeuw door overstroming is verdwenen. Dit heiligdom bestond uit een eenvoudige zaalkerk; niets wees op een afzonderlijk koor.

Wat de geringe diepte van het puinspoor reeds deed vermoeden, werd door de vondstomstandigheden der skeletten bewaarheid; de grondslag is vroeger veel hoger geweest. De menselijke resten kwamen al aan het licht bij het weggraven van de eerste steek, dus op een diepte van ongeveer 30 cm. Bovendien was er één geraamte door een ander gedrukt; dit kwam ongetwijfeld van een hoger niveau. Dat het afgraven van de hoogte, waarop eenmaal de kerk en het kerkhof van Paveijen gelegen hebben, binnen de laatste honderd jaar is geschied, wordt aanneme-

Afb. 1. Een harde papiersoort legt te zeer het accent op de uiterste toonwaarden: spierwit en volkomen zwart.

Een getrouwe uitbeelding van het gelaat en van alle details in het wit van de kraag; de juiste toonwaarden.

Afb. 2. Opname met daglicht en één lamp in tegenlicht, aesthetisch aantrekkelijk.

Opname met dezelfde lichtbronnen, minder „artistiek”, doch betrouwbaarder.

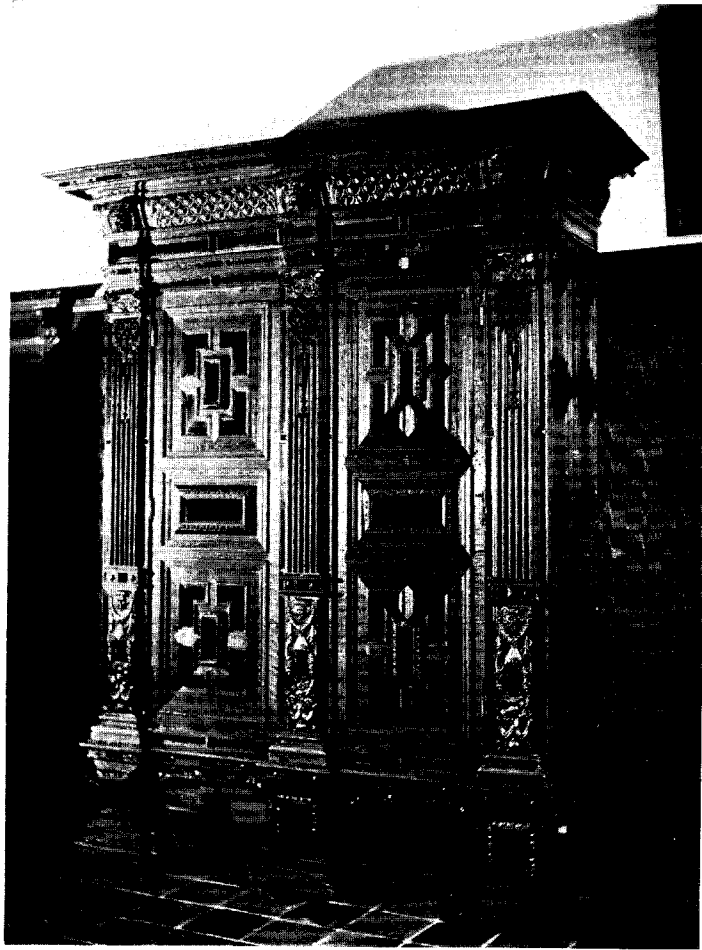
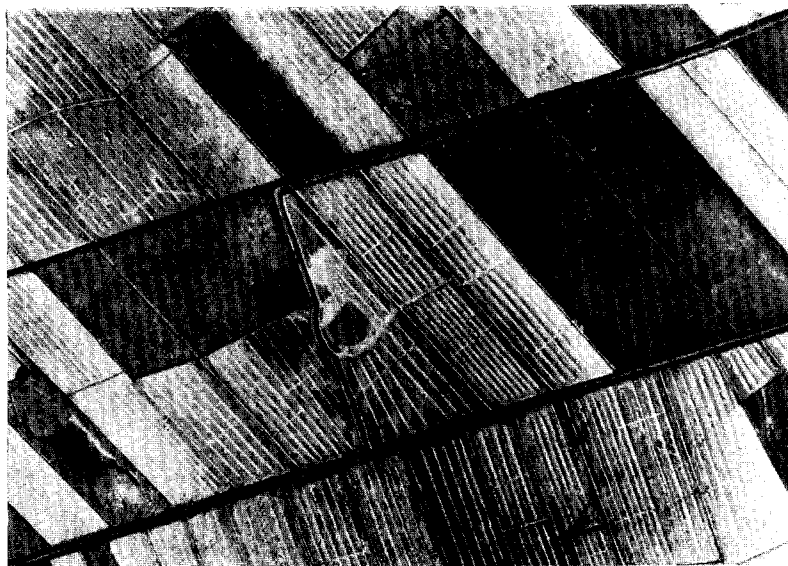

Abb. 3. Onrust door belichting en entourage van een niet te verplaatsen meubel.

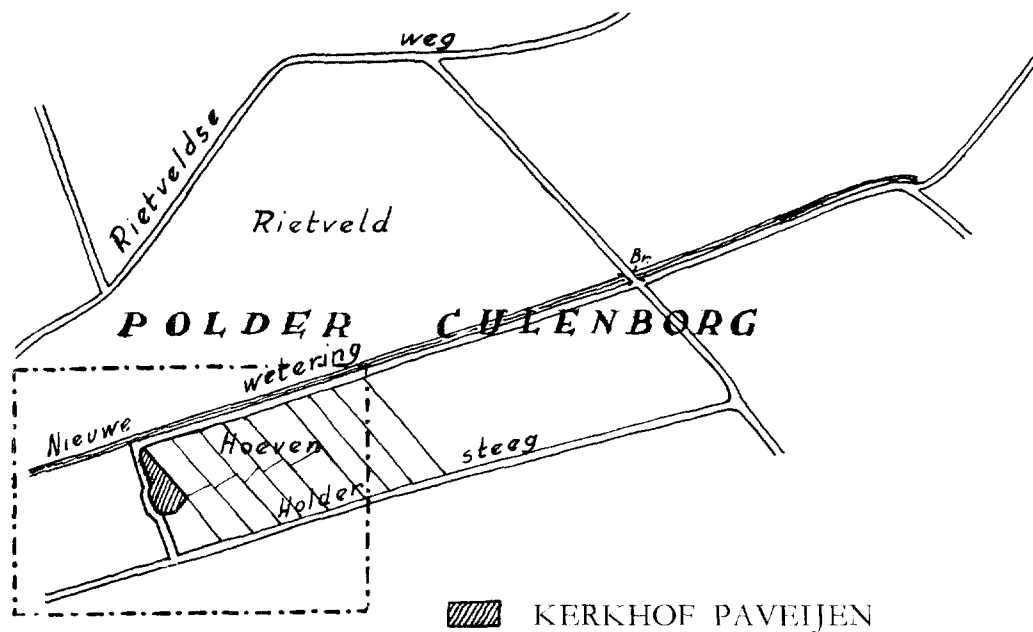

De hier gebruikte bijverlichting geeft de volle waarde aan het relief van het beeldhouwwerk.

HET KERKHOF VAN PAVEIJEN

Afb. 1. Luchtfoto van het kerkhof te Paveijen.
(Ter beschikking gesteld door Stichting Bodenkartering Wageningen)

Afb. 2. Situatie van het kerkhof te Paveijen volgens de stafkaart. (Tek. J. Ypey).
Het door een stippellijn omgeven gedeelte is op Afb. 1 weergegeven.

lijk gemaakt door de mededeling van een oude boer, dat de bult vroeger veel hoger was en door een vorige generatie is afgevlakt. Tijdens dit nuttige werk moeten de funderingen volledig uitgebroken zijn. De onderste decimeter van de funderingssleuf bleef daarbij echter nog juist behouden en het laagje tufpuin maakte de oorspronkelijke bouwsleuf herkenbaar. Zo goed herkenbaar, dat het eenvoudige grondplan van het gebouw geen vragen open laat.

Een proefsleuf, van de noordmuur in noordelijke richting gaande, bracht geen nieuwe gezichtspunten naar voren. Hier en daar bevatte de uitgegraven aarde een stuk tufsteen, terwijl alles er op wees, dat we met verwerkte grond hadden te doen. De wanden van een diepe sleuf binnen het kerkje vertoonden ten overvloede hetzelfde structuurloze beeld van opgebrachte klei. Omstreeks 1,50 meter onder het maaiveld werd nog een randscherf van een kogelpot gevonden. (Afb. 3; nr. 2). Dit fragment bezit een dakvormig randprofiel, hetgeen een waarschuwing inhoudt tegen een te vroege datering van de aanleg.

Ook bij het overige graafwerk is wat ceramiek gevonden. In Afb. 3 zijn verschillende scherfjes afgebeeld. Een korte bespreking van dit materiaal moge nu volgen. Om te beginnen zijn daar dan de geïmporteerde stukken, die onze aandacht vragen.

Een gemakkelijk te herkennen groep is die van het Pingsdorfaardewerk. Het randfragment nr. 3 mag als een goede vertegenwoordiger beschouwd worden. Het baksel is tamelijk hard, ruw van oppervlak en bruingelig van kleur; een enkele bruinrode vlek bewijst, dat we inderdaad met een stuk Pingsdorf te maken hebben. De zware, omgeslagen rand kon alleen op de draaischijf ontstaan.

Nr. 4 behoort eveneens tot de Pingsdorfgroep. Het vertoont een typisch laat randprofiel, dat zeker in de 12de, misschien nog wel in de 13de eeuw thuis hoort. De versiering komt sterk overeen met die op stukken uit Brunssum en omgeving. Nochtans kan niet gezegd worden, dat de besproken scherf uit de omgeving van Brunssum komt. Een mooi fragment, groot genoeg om het te kunnen determineren als een gedeelte van een grote drinkbeker met bolvormig lichaam en geknepen standring, waarvan enkele gave exemplaren bekend zijn. Van een dergelijke beker, kleiner van afmeting, is het scherfje nr. 7 afkomstig.

Naast de Pingsdorfwaar komt een andere soort van ingevoerd aardewerk voor, vertegenwoordigd

door de nrs. 5 en 6. Deze groep wordt gekenmerkt door een gelige scherf, vrij hard gebakken en somtijds voorzien van een weinig ongetint loodglazuur. Vaak treft men kleine, buisvormige tuitjes aan; ook op Paveijen zijn er enkele voor den dag gekomen. Karakteristiek is tevens de lensvormige bodem, scherp afgezet tegen de buik. Het materiaal bevat enkele brokstukken van dergelijke bodems. Volgens een Engelse onderzoeker¹ dankt deze aanvankelijk vlakke bodem zijn model aan het feit, dat bij het afnemen van de draaischijf het midden even bleef plakken en de bodem dus een weinig werd uitgerekt. Het standvlak schijnt uitgezakt, maar is dus volgens deze zienswijze uitgerekt. Dit soort aardewerk heeft late uitlopers tot in de dertiende eeuw, maar verdwijnt dan ook volkomen.

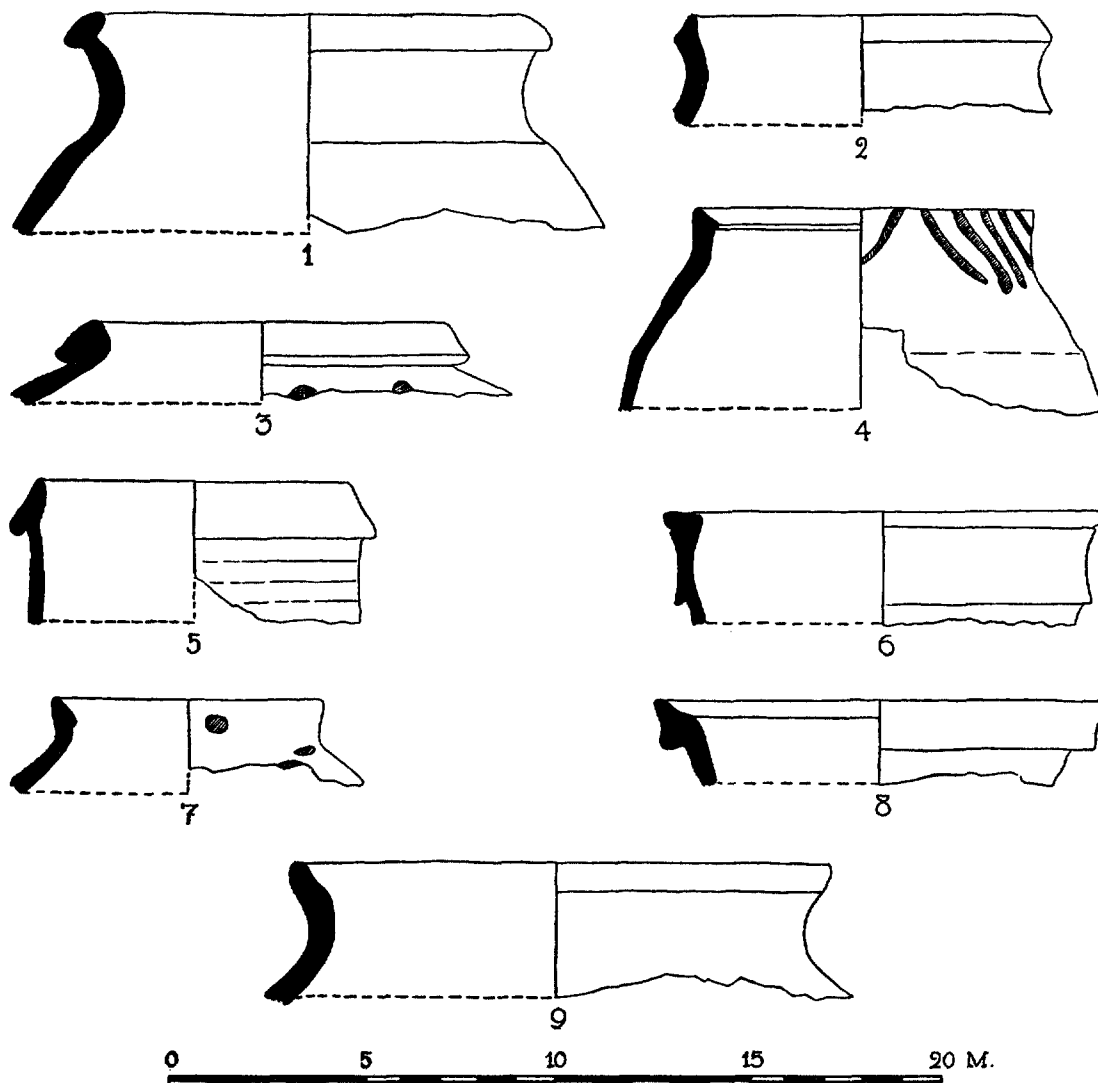
Nr. 5, een stuk met dakvormig afgeschuind randprofiel, blijkt tamelijk hard van baksel, in de oven wat grijzig verkleurd. Dit scherfje, een bekende verschijning, behoorde tot een pot met lensvormige bodem, die zeker nog in de dertiende eeuw gedateerd mag worden². Een lange geschiedenis heeft de randvorm van nr. 6. Een randvorm, die wellicht tot in de jeugd van Floris V blijft voortleven.

Het inheemse aardewerk bezit geheel andere eigenschappen dan het boven besprokene. De klei is meestal sterk gemengd met kwarts en het gebakken stuk ziet op de breuk blauwgrijs, soms tegen zwart aan. De vormen zijn weinig gevarieerd; meestal bestaat de inheemse productie uit kogelpotten. De rand, afgebeeld onder nr. 1, is van een late kogelpot afkomstig. Grof aardewerk, sterk gemagerd. Hier en daar valt zelfs een stukje glimmer in de massa te bespeuren. Het sterk gelede profiel wijst op een vrij late tijd, waarschijnlijk de 12de eeuw. Hier is de werkspaan (of mal?) en een — zij het ook primitieve — draaischijf aan te pas gekomen. Het randfragment nr. 2, gevonden in de sleuf binnen het gebouw, werd boven reeds onder de aandacht gebracht. Een stukje van vrij grof grijsblauw aardewerk, dakvormig afgeschuind. Ook dit profiel heeft late kenmerken en zal niet vóór de twaalfde eeuw gedateerd mogen worden.

Tenslotte zijn twee randen weergegeven van baksels, waarmee vooralsnog weinig aan te vangen is. Het stuk nr. 8 is vrij hard, op de breuk

¹ Mr. Gerald Dunning, Inspector of Ancient monuments.

² 25ste, 26ste, 27ste en 28ste Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek; Bijlage VII.

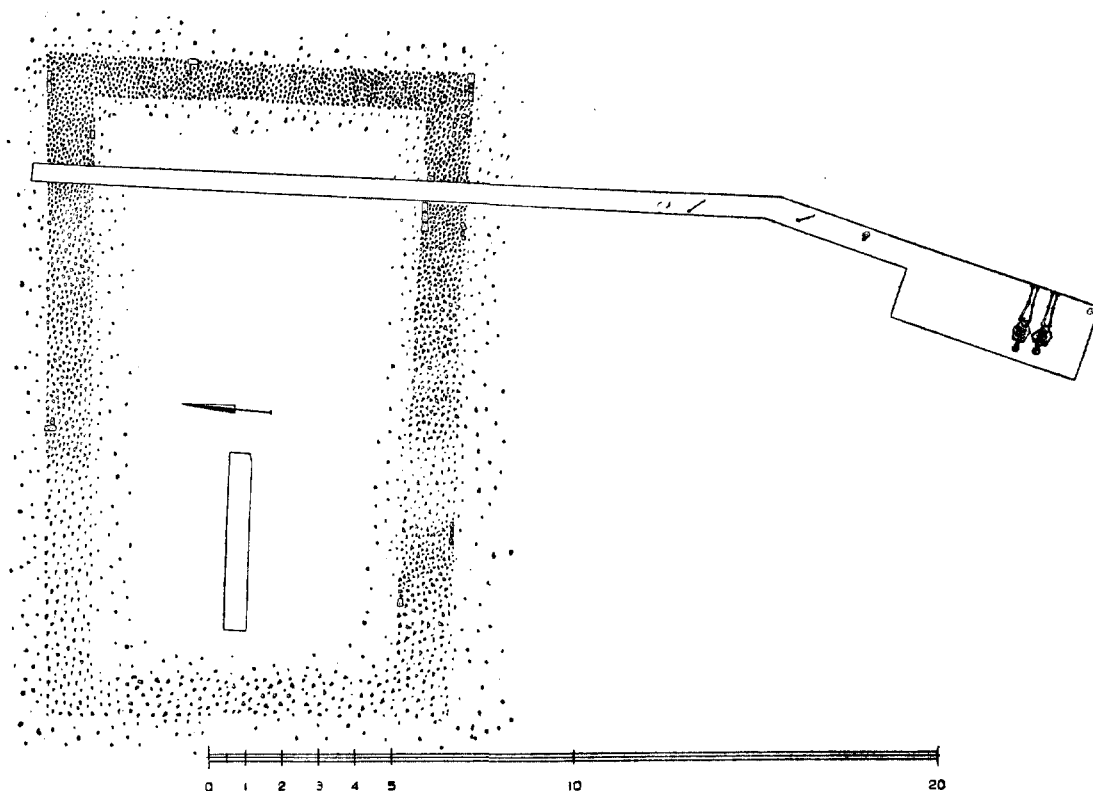

Afb. 3. Aardewerkfragmenten, gevonden te Paveijen.
(Tekening J. G. N. Renaud.)

bruinrood, aan de oppervlakte lichtgeligbruin, een scherfje, waarvoor moeilijk vergelijkingsmateriaal bijeen valt te brengen, maar dat wellicht in het begin van de 13de eeuw thuis hoort.

Nr. 9 bestaat uit een sterk met fijn grind gemagerde klei, bleekrood van kleur. Een stukje, dat overigens niet te dateren valt bij gebrek aan goed dateerbaar overeenkomstig materiaal. De gehele vondst overziende, komt men tot een datering in de 12de, gedeeltelijk zelfs in de 13de eeuw.

Na deze tamelijk uitvoerige behandeling van het schervenmateriaal een enkel woord over de betekenis daarvan. De archeologen hebben ten aanzien van de datering van het middeleeuwse aardewerk nog steeds met grote moeilijkheden te kampen. Enerzijds verkeren zij in de dwangpositie, nederzettingen aan de hand van de ceramiek chronologisch te moeten bepalen, anderzijds zoeken zij naarstig uit historische gegevens betreffende die nederzettingen tijdsbepalingen voor het aardewerk af te leiden. Mr. Beltjes, die

Afb. 4. Overblijfselen van het tufstenen kerkje.
(Opmeting en tekening J. G. N. Renaud.)

de geschiedenis van Paveijen zal behandelen, meent het ontstaan van de parochie in het begin van de 12de eeuw te mogen stellen. De bewoning van deze plek werd onmogelijk door overstromingen in de tweede helft van de 13de eeuw. Ten aanzien van het kerkje wijs ik op het curieuze feit, dat een kleine, landelijke gemeenschap omstreeks 1100 een heiligdom zag verrijzen van de eenvoudigste, in feite tijdeloze vorm: de rechtgesloten zaalkerk.

Wat met de geschiedkundige feiten aan te vangen in verband met de kleine vondsten? Alleen nr. 2 bevond zich op grote diepte: 1,50 meter onder het huidige maaiveld, ongeveer ter hoogte van het oorspronkelijk oppervlak. Hoewel het dakvormig afgeschuind randprofiel nog steeds niet binnen 25 jaar valt te dateren, zijn er toch genoeg aanwijzingen, om het vrij laat te achten³. Het is dus zeer aannemelijk, dat de scherf in de grond is gekomen bij het ontstaan van de kerkheuvel; zeer waarschijnlijk dus rond 1100. De hoogte werd ongetwijfeld opgeworpen

met grond uit de gebruikelijke gracht om het sacrale gebied. We kunnen in deze grond nauwelijks cultuuroverblijfselen verwachten. De scherven, op geringe diepte beneden de oppervlakte gevonden, zijn daarom met voldoende zekerheid aan de periode toe te schrijven, waarin het heiligdom in vele opzichten het middelpunt van een kleine gemeenschap vormde.

Terwijl het karakter van de opgegraven ceramiek reeds op het eerste gezicht zonder overwegende bezwaren laat te noemen is, voelt men na de boven ontwikkelde beschouwing zeker de vrijheid, de gegeven opvatting betreffende de ouderdom van het materiaal te handhaven. Een onbetekenend stukje aardewerk schijnt deze te weerspreken; dit is echter niet genoeg om gerechte twijfel te wekken.

Is het tenslotte nog mogelijk binnen de gege-

³ Vgl. o.a. Dr. P. J. R. Modderman, *Over de wording en de betekenis van het Zuiderzeegebied*, Groningen-Batavia 1945 blz. 42.

ven anderhalve eeuw tot onderverdelingen te komen? In het algemeen geven de scherven te weinig aanleiding daartoe. Het vergelijkingsmateriaal is trouwens schaars. Slechts de vondsten van Modderman in Kuinre en die uit de opgraving van Heusden geven enige aanknopingspunten⁴. De nrs. 4 en 5 zou men gaarne in de 12de eeuw plaatsen, maar de nrs. 3 en 6 kunnen nog zeer wel omstreeks 1200 voorkomen. Ook op de burcht te Heusden, ontstaan in de jaren tussen 1175 en 1200, zijn dergelijke scherven aan den dag gebracht. Nr. 8 schijnt mij eerder omstreeks

1200 dan tegen 1100 te dateren te zijn. Voor nr. 1 biedt Kuinre twee vergelijkingsstukken, die beide waarschijnlijk omstreeks het midden van de 12de eeuw geplaatst mogen worden. Met deze niet geheel bevredigende opmerkingen zullen we het moeten doen. Slechts zij er tenslotte op gewezen, dat ook in deze nadagen van het Pingsdorfgoed de twee variëteiten, gekarakteriseerd door de aanduidingen geel/zacht en grauw/hard, naast elkaar aangetroffen worden.

Zo vertoont het onderzoekje op het Kerkhof van Paveijen, hoe onbelangrijk ogenschijnlijk, toch wel enige niet te onderschatten aspecten.

⁴ Modderman, *als boven* blz. 43 vlg.

SUMMARY

THE CHURCHYARD OF PAVEYEN

BY J. G. N. RENAUD

In the summer of 1942 an excavation was made on a lonely spot in the midst of the meadows south of Culemborg, between Utrecht and 's Hertogenbosch. This spot is called the churchyard of Paveyen, and here, as had been proved by old documents, the church of the village of Paveyen, swallowed up by an inundation in the 13th century, had been situated.

The excavation brought to light traces of an orientated rectangular building. The foundations had been practically demolished and any indication of a separate chancel was missing. The material was tuff. On the south side a few skeletons were found. The church was build on an artificial elevation, made of river clay, which for the greater part had been levelled to the ground by the peasants about 60 years ago.

Some sherds have been found, shown in fig. 3, mostly dating from the 12th century. The nrs. 3, 4 and 7 belong to the Pingsdorf ware, the nr. 6 to the yellow ware with sparingly used glaze.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Ir. G. M. Leeuwenberg
Dr. R. van Luttervelt
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De Sint Medarduskerk te Wessem

J. J. F. W. van Agt

De barometer uit de voormalige vergaderzaal der Staten-generaal in het Binnenhof te 's-Gravenhage

Tb. H. Lunsingh Scheurleer

Vroeg XVIIde eeuwse Dordtse betimmeringen

Tb. H. Lunsingh Scheurleer

De Burcht van Leiden

J. G. N. Renaud

Toestellen als Museumvoorwerpen

C. W. L. Schell

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

BONDS-NIEUWS

WINTERVERGADERING VAN DE BOND

Het ligt in de bedoeling de wintervergadering van de Bond te houden op Zaterdag 10 Maart te Utrecht, en deze geheel te wijden aan de behandeling van de ontwerp-formulering van de Beginselen inzake het Restaureren van Historische Monumenten, zoals die zijn afgedrukt in het Bulletin van Juni 1950, blz. 105. Ter wille van een vruchtbare discussie zal het Bestuur het op prijs stellen dat principiële bezwaren of bezwaren aangaande bepaalde punten schriftelijk uiterlijk 14 dagen tevoren worden ingezonden bij de secretaris, Bleyenburg 7, Den Haag.

RESTAUREREN OF HERBOUWEN?

DOOR

ROGER AVERMATE

(EEN STEM UIT BELGIË)

Het vraagstuk is niet nieuw. Enkele decennien terug waren de architecten van enige betekenis het nagenoeg eens: de restauratie van hetgeen waarde had kon gedooft worden; herbouwen van een verdwenen gebouw, hoe eerbiedwaardig ook, was uit den boze.

De tweede wereldoorlog is deze logische houding wel enigszins komen verzwakken. Het onheil is inderdaad zó geweest, dat het beeld van menige stad niet alleen geschonden, doch volledig vernield werd, zodat de heropbouw van het een of ander eminent gebouw zich als een noodzakelijkheid is gaan opdringen om het karakter als 't ware, van een stad te redden.

Hoe rigoristisch we ook mogen denken, moeten we inderdaad toegeven, dat sommige gebouwen in onze geest onafscheidbaar zijn van be-

paalde stadsbeelden. Het zijn diegenen, die Le Corbusier „Les hauts lieux” noemt. Omzichtigheid is hier nochtans geboden. Want naast het eminente gebouw stelt zich dan onmiddellijk het probleem van zijn omgeving, die zijn historisch milieu vormt. Moet men dat ook doen verrijzen als het door oorlogsgeweld vernield is? Hoogst gevaarlijk! De moderne architect zal natuurlijk trachten deze nieuwe constructie zo bruikbaar mogelijk te maken, zodat van het oude gebouw slechts de gevel wordt gered. Doch vaak is dit slechts gedeeltelijk het geval, terwille van de eisen, die aan het gebouw gesteld worden. We zien dan z.g. Louis XIII-geveltjes of iets dergelijks, die prijken boven een reusachtig uitstalraam....

Anderzijds zijn de pogingen om de oude stij-

len te moderniseren al evenmin gelukkig. De architecten suggereren de herinnering aan het verleden zonder het stipt na te bootsen. Theoretisch lijkt die oplossing misschien beter, maar in de praktijk valt ze tegen. Trouwens, de experimenten, die na de eerste wereldoorlog in die zin gedaan werden, bewezen de onmacht van de architecten om voor dit moeilijke probleem een bedreigende oplossing te vinden.

Het is met de gebouwen gesteld zoals met de mensen. Men kan de wonden helen, maar de doden niet levend maken.

De conclusie blijft dus: restaureren wat kan gered worden. Doch restaureren met veel omzichtigheid en b.v. aan de bekoring weerstaan om zekere fouten te verbeteren, want dan belandt men gemakkelijk in didactische oefeningen, à la Viollet-le-Duc.

Niet herbouwen wat volledig vernield is; tenzij in zeer zeldzame gevallen, waar het een gebouw betreft, wiens betekenis doorslaand is. (Ik denk b.v. aan de hallen van Ieper).

We moeten wel, spijtig genoeg, die toegeving doen, omdat de architectuur, van de XIXe eeuw af, vooral zó hopeloos banaal is, op enkele uitzonderingen na, dat de steden zonder getuigen uit vervlogen eeuwen een volkomen gemis van karakter vertonen.

Onze voorouders, kan men betogen, waren zo schuchter niet. Zij bouwden en verbouwden

steeds volgens de begrippen van hun tijd. De bouwtrant van een kerk veranderde soms halverwege en de vergrotings- of voltooiingswerken getuigden vaak van geheel andere esthetische concepties dan die van het begin. Niemand heeft ooit zo iets gelaakt. Hierbij mag evenwel aangemerkt worden, dat dergelijke uitingen gebeurden op zeer geringe schaal en dat onze voorouders nooit verwoestingen gekend hebben zoals wij. Het probleem is dus geheel anders. Het is begrijpelijk, dat landen met een rijk kunstpatrimonium trachten het geschonden beeld van hun steden te herstellen, het is ook daarom dat in die landen juist de archaeologische becomernissen zich het sterkst in de architectuur vertonen. In België is deze strekking dominerend, zo vanwege de officiële instanties als van de belanghebbende zelf. We zijn, helaas, aan ons tweede experiment op dat stuk! Wat er na deze oorlog gebouwd is, ondanks de goede wil van menigeen, ondanks urbanisme en dies meer, is niet stichtend. We maken te veel decors, die niets redden. Noch de architecten, noch de urbanisten kunnen echter aansprakelijk gesteld worden voor de gewelddaden van de oorlog. Ze moeten derhalve een oplossing zoeken daar, waar er geen te vinden is. Ze zijn — ze moeten zijn — de bouwers van hun tijd — en geen herstellere van gehavend porcelein.

Uit: Bouw nr 42, 21 October 1950, blz, 700.

DE MUSEUMDAG

MUTATIES LEDENLIJST DE MUSEUMDAG, SEDERT AUGUSTUS 1950

BEDANKT

Mevrouw J. V. C. Hefting.
Mevrouw M. Wieringa-Ruys

OVERLEDEN

Mejuffrouw P. J. F. M. van Dieren.
De Heer H. Blauw.

NIEUWE LEDEN

Mejuffrouw J. Filz, assistente Rijksinspecteur v. roerende monumenten, 's-Gravenhage.
Mejuffrouw M. A. Hylkema, wet. assistente Rijksmuseum voor Volkskunde, „Het Ned. Openluchtmuseum”, Arnhem.

De Heer C. Th. Kokke, wet. ambtenaar Rijksmuseum voor Volkskunde, „Het Ned. Openluchtmuseum”, Arnhem.

Mejuffrouw E. Driessen, conservatrice Ned. Postmuseum, 's-Gravenhage.

De Heer F. A. d'Hersigny, assistent Ned. Postmuseum, 's-Gravenhage.

De Heer J. Giphart, assistent Ned. Postmuseum, 's-Gravenhage.

Mejuffrouw A. M. L. E. Erkelens, assistente afd. Kunstnijverheid, Rijksmuseum, Amsterdam.

Mejuffrouw J. L. Cleveringa, assistente afd. Schilderijen, Rijksmuseum, Amsterdam.

Dr. T. Volker, wet. ambtenaar Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden.

Dr. S. Kooyman, conservator Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden.

De Heer G. M. Roding, directeur Natuurhistorisch Museum, Enschede (O).

De Heer P. J. Homan, directeur Museum Natura Docet, Denekamp (O).

VERPLAATST

De Heer G. Elzinga, thans assistent Gemeente-Museum, Arnhem.

Dr. A. N. J. Th. à Th. van der Hoop, verhuisd van Djakarta naar 's-Gravenhage.

TITELVERANDERING

Mejuffrouw A. J. Romein, thans directrice Museum voor het Gooi en Omstreken, Hilversum.

TIJDSCHRIFTEN-CIRCULATIE

Hieronder volgt opgave van de belangrijkste artikelen uit binnen- en buitenlandse vaktijdschriften, die op het secretariaat ontvangen worden. Leden, die zich hiervoor interesseren, gelieven dit per briefkaart binnen een week na deze aankondiging te berichten aan de secretaris, Zeestraat 82, Den Haag.

Circulatie geschiedt daarna in volgorde van aanmelding.

The Museum News, vol. 27.

Mounting of small and medium-sized animals, by Homer R. Dill, Director Emeritus, Museum of Natural History, State University of Iowa.

No. 20, April 15, 1950.

Vol. 28.

Financing museums of history: analyze before you ask, by Arthur C. Parker, Director Emeritus, Rochester Museum of Arts and Sciences, N. Y.

No. 1, May 1, 1950.

Vol. 28.

No. 2, Mei 15, 1950 nihil.

Tijdschrift voor Efficiëntie en Documentatie jrg. 20.

Dr. A. W. J. Mayer en Dr. H. J. van Opstall. Het Documentatie-congres te Frankfort a/d Main.

No. 6, Juni 1950.

Museum, vol. III.

The Weaver Report on the cleaning of pictures in the National Gallery, London.

No. 2, 1950.

Svenska Museer 1949.

The gallery of goldsmiths' art in the mediaeval department of the national historical museum, by Bengt Thordeman.

Impressions from a flying visit to museums in U.S.A., by Andreas Lindblom.

No. 1.

Textile exposing in Historiska Museet, Stockholm.

No. 2.

Fires in museums.

Investigation on a social museum.

No. 3.

An investigation concerning the National Museum.

A proposal for the reorganization of the administration of the Norwegian Museums. The visiting frequency at provincial museums.

No. 4.

Svenska Museer, 1950.

A new lecture-theatre in the Nordiska Museet. List of the body of the Swedish museum officials.

No. 1.

A new Art Gallery in Örebro.

No. 2.

The Museum News, Vol. 28.

Cincinnati Museum of natural history extension service, by Ralph Dury, director and Gay Brammer, educational director, Cincinnati Museum of Natural History (Ohio).

No. 3, June 1, 1950.

International aspect of conservation, by Murray Pease, curator of the technical laboratory of the Metropolitan Museum of Art, New York N.Y.

No. 5, Sept. 1, 1950.

New low rates on ocean freight shipments.

Report of the Committee on Freight rates.

No. 6, Sept. 15, 1950.

Museums in Austria. I. Museums in Vienna.

No. 7, Oct. 1, 1950.

Museums in Austria. II. Museums in other places.

No. 8, Oct. 15, 1950.

International Value of a Modern Museum of Science in South America. By W. Stephen Thomas, director Rochester Museum of Arts and Sciences, Rochester (N.Y.).

No. 9, Nov. 1, 1950.

The Museum News, Vol. 28.

Research in Color Photography at the Art Institute of Chicago, by Lester Burbank Bridaham, secretary.

No. 10, Nov. 15, 1950.

Technique of life casting of small vertebrates, by Edward T. Boardman, assistant director, Rochester Museum of Arts and Sciences.

No. 11, Dec. 1, 1950.

ICOM-News, Vol. 3.

Resolutions and Recommendations, adopted by the second biennial conference, London 1950.

No. 4, Aug. 1950.

Tijdschrift voor Efficiëntie en Documentatie. Jrg. 20.

N. Oosterloo. De Bedrijfsarchivaris en enige fasen in de groei van een bedrijfsarchief.

No. 8, Aug. 1950.

RECTIFICATIE.

In het verslag dat in het November-nummer werd opgenomen van de Museumdag, op 21 October gehouden te Rotterdam, wordt de Heer Ken Disher een medewerker genoemd van de Heer Rivière. De Heer Disher is echter verbonden aan het bureau van de U.N.E.S.C.O. te Parijs.

NOTITIE OVER HET CONSERVEREN VAN MICRO-FOTOGRAFISCHE OBJECTEN

Het Nederlands Postmuseum is in het bezit van een tweetal duivenpostbrieven, z.g. *dépêches*, welke in 1870 vervaardigd zijn voor het belegerde Parijs. Deze *dépêches* zijn micro-fotografische opnamen van een foliopagina van 4 kolommen berichten op een daartoe speciaal vervaardigd vliesje collodium, groot 51 × 30 mm. Een duif kon 18 van dergelijke velletjes vervoeren. Na aankomst werden de *dépêches* in een projectie-apparaat geplaatst en vele malen vergroot op een scherm geprojecteerd.

Dat deze blaadjes uit historisch oogpunt zeer belangwekkend zijn, is aanstonds duidelijk, doch zij zijn ook technisch interessant. De vervaardiging is nl. een grote technische prestatie geweest die op het ogenblik des te beter naar waarde geschat kan worden, nu de geleerde wereld allereerst wegen de micro-fotografie in haar werkapparaat

betreft.

In de loop van de tijd was één van de blaadjes uiteengevallen en eenzelfde lot werd geveresd voor het tweede. Voor de collega's, die wellicht soortgelijke objecten in beheer hebben, moge hier een notitie volgen over de maatregelen tot behoud.

Een werkwijze werd gevolgd, welke voor preparaten voor microscopisch onderzoek gebruikelijk is. Het gave blaadje werd door de goede zorgen van het zoölogisch laboratorium der R.U. te Leiden, gelegd in een bed van Canada-balsem en luchtdicht afgesloten tussen 2 glaasjes. Het uiteengevallen blaadje werd zo goed mogelijk gereconstrueerd en op dezelfde wijze behandeld.

Deze wijze van conserveren heeft uitstekend voldaan. Een voordeel ervan is, dat de blaadjes gemakkelijker te hanteren zijn bij projectie.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Stedelijke Musea.*

In 1948 werd opgericht de „Amsterdamsche Museumkring voor Moderne Kunst”, die de gelegenheid heeft opengesteld tot het nemen van abonnementen, waarvoor men de volgende rechten verkrijgt:

- toegang tot het Stedelijk Museum en alle hierdoor georganiseerde tentoonstellingen;
- toegang tot het Amsterdams Historisch Museum en het Museum Fodor;
- bericht thuis van alle tentoonstellingen, lezin-

gen en rondleidingen benevens minstens 50 % reductie op de laatste twee; toezending van catalogi van de door het Stedelijk Museum georganiseerde tentoonstellingen.

Het geheim ligt in de gedifferentieerde tarieven. Een Algemeen Abonnement à f 25.— per jaar geeft recht op al het bovengenoemde. Verder zijn er Tentoonstellingsabonnementen à f 12,50, Jeugdabonnementen à f 1,75, Leerkrachten- en Jeugdleidersabonnementen à f 1,75

en Groepsabonnementen. Een groep bestaat uit tenminste 25 personen uit een bedrijf, instelling of vereniging en betaalt één Algemeen Abonnement ad f 25,— waarvoor één stel van de catalogi wordt ontvangen, benevens f 1,75 per lid, waarvoor individuele toegangskaarten worden ontvangen, waarmee elk lid de musea op eigen gelegenheid kan bezoeken.

In het boekjaar 1949/1950 werden 3000 abonnementen verstrekt, terwijl voor het boekjaar 1950/1951, in September 1950 aangevangen, reeds 4500 abonné's zijn geboekt.

Het Stedelijk Museum is Zondagsmorgens voor het publiek gesloten, doch verleent op aanvraag toegang aan groepen van tenminste 20 personen. Voor een rondleiding wordt f 10.— gerekend, doch scholen in klasseverband kunnen op aanvraag gratis worden rondgeleid. Bovendien is er voor alle belangstellenden gratis rondleiding op Woensdagmiddag.

's-GRAVENHAGE, *Museum Meermanno Westreenianum*.

Naar aanleiding van een courantenbericht, dat begin October in een van de dagbladen verscheen, zij het volgende medegedeeld. Door een beschikking van de Hoge Raad zijn de beperkende bepalingen gewijzigd inzake het gebruik van het gebouw en van de rente van het kapitaal van bovenstaand museum. Deze waren vastgelegd in het testament van Baron W. H. J. van Westreenen van Tiellandt, de executeur van Meerman's nalatenschap, die de kern vormt van het huidige museum.

Tengevolge hiervan zal het in de toekomst mogelijk zijn met behoud van de tegenwoordige collectie in het gebouw een Museum van het Boek op te richten, waartoe vooral het bezit van de Koninklijke Bibliotheek het zijne zal bijdragen. Bovendien zal er gelegenheid zijn het moderne boek te exposeren, waarbij de collecties Radermacher Schorer en Koopman een belangrijke rol zullen spelen en waarbij het weer opgebouwde drukkersatelier van wijlen Mr. van Royen goed aansluit. Tot nu toe was het huis Westreenen, dat behalve handschriften, incunabelen e.d. ook tal van voorwerpen van zeer heteroogeen karakter herbergt (het geeft als zodanig een typisch beeld van een 19de eeuwse verzameling, zoals Baron van Westreenen die samenbracht) slechts eenmaal in de week geopend. Bovendien mocht noch in de verzameling noch in de inrichting enige wijziging worden gebracht.

De zo noodzakelijke samenwerking met een bibliotheek, die een dergelijk museum, gewijd aan het boek in zijn uiterlijke verschijningsvorm vergt, is verzekerd door de persoonlijke band, welke er in deze zal zijn; immers het beheer van het Museum van het Boek zal gevoerd worden door de Bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek die qualitate qua hoofdbestuurder is van het Museum Meermanno-Westreenianum.

RIJSWIJK, *Stichting Oudheidkundig Museum*

1 November 1950 werd het Oudheidkundig Museum te Rijswijk door de loco-burgemeester in het oude woonhuis van Tollens officieel geopend. Hiermede is een einde gekomen aan de lijdensgeschiedenis der verzamelingen, die zoals de voorzitter van de Stichting nader uiteenzette, sedert de pogingen tot oprichting van een museum in 1909, vele omzwervingen hebben gemaakt. Verschillende voorwerpen gingen in de loop van deze jaren verloren, doch in belangrijke mate werden schenkingen gedaan, hetgeen wel blijkt uit de omvangrijke catalogus, welke ter gelegenheid van deze opening werd samengesteld. De beschikbare ruimte bestaande uit een kamer is dan ook veel te klein om de collecties te bevatten; slechts een keuze kon gedaan worden uit de vele objecten, die thans op de zolder van het gebouw zijn opgeborgen.

Met de huidige opstelling heeft men zich er op toegelegd een zo volledig mogelijk beeld te geven van het leven in vroeger tijden te Rijswijk; men vindt hier o.a. bijeen ceramiek, gedeeltelijk afkomstig van opgravingen uit de omgeving, penningen, prenten van de buitens, enige boekwerken, foto's van de burgemeesters, een kleine collectie pijpen, een reeks schilderijen van oude woningen, vaandels, enz. De vraag doet zich voor of men bij het kiezen van ander expositiemateriaal, dat men uit het depôt kan betrekken, zich niet meer zal beperken dan nu het geval is; dit mede gezien in verband met de zeer kleine ruimte, welke beschikbaar is. Een goede oplossing voor dit vraagstuk bleek het plaatsen van schotten bij de ramen en het aanbrengen van tafels, vervaardigd van hardboard, langs de wanden. Het verdient wel aanbeveling de nummertjes die los bij de objecten liggen, in het vervolg te bevestigen.

Wellicht zullen tentoonstellingen gewijd aan slechts enkele aspecten van Rijswijk's historie, waarbij nu eens het godsdienstige dan weer het artistieke, het economische of het sociale

leven naar voren worden gebracht, kunnen bijdragen tot een wat rustiger effect wat de opstelling betreft. Voorts zal een dergelijke variatie van onderwerp, waarvan het bestuur van de Stichting

ook een voorstander bleek te zijn, ongetwijfeld de belangstelling van de inwoners van Rijswijk voor hun museum stimuleren.

DE JEUGD EN DE MUSEA

De gedachte, dat de beeldende kunst een uiterst belangrijk deel van de beschavingsgeschiedenis vormt, is nog niet in voldoende mate doorgedrongen tot hen die zich met de jeugd bezig houden. Dat schilder-, bouw- en beeldhouwkunst en het mogelijk nog meer omvattend terrein der kunstnijverheid, de beschavingsgeschiedenis niet alleen illustreren, maar dat onze kennis daaromtrent voor een groot deel aan de beeldende kunst te danken is, wordt door al te weinigen beseft.

Het is een typisch twintigste-eeuws standpunt de beeldende kunst te beschouwen als iets, dat uitsluitend aesthetisch genot biedt en dat tengevolge hiervan slechts een aangename bijzaak blijft. In de voorafgaande eeuwen was de functie van de kunstenaar geheel anders; toen immers had hij de taak om, bij gebrek aan foto's, films en andere reproductiemiddelen, waarover onze tijd te beschikken heeft, de mensen door middel van een afbeelding te leren. Het scheppen van schoonheid was derhalve niet het vooropgestelde doel; dat dit veelal bereikt werd is slechts een gelukkig toeval.

Vele religieuze stromingen hebben door de eeuwen heen de visuele aanleg van de mens benut, terwijl het thans merendeels politiek en economie zijn, welke door reclame ideologieën en producten onder de aandacht der mensen brengen.

Het onderwijs daarentegen heeft zich uitermate sterk op het auditieve toegelegd, terwijl de laatste jaren een tendenz merkbaar is om met behulp van de film kinderen dingen te laten zien, die zelden of nooit onder hun ogen kunnen komen. Hoeveel voordelen ook aan de film verbonden zijn, het heeft het grote nadeel dat het passieve kijken, het vluchtig aan zich voorbij laten trekken van een beeld, hierdoor wordt bevorderd. Men geeft zich zelden nauwkeurig rekenschap van wat men waarneemt.

Dit heeft tengevolge, dat men in een museum ongeveer dezelfde houding aanneemt als in een bioscoop. Men laat de beelden langs zich heen glijden, hetgeen dubbel vermoeiend is, omdat men niet zit, maar loopt. Bovendien vormt een museum zelden een eenheid; zelfs een enkele zaal kan een veelheid van objecten bevatten, die

ons van de ene geestesatmosfeer naar de andere voeren en ons in contact brengen met totaal verschillende persoonlijkheden. Ook van dit feit geeft men zich zelden rekenschap, omdat men schilderijen veelal als mooie plaatjes beschouwt. Immers hierop is de belangstelling der doorsneemuseumbezoeker hoofdzakelijk gericht, hetgeen niet alleen voor de in het bijzonder picturaal ingestelde Nederlander geldt, doch voor iedere museumbezoeker. Men denke hiervoor slechts aan het Louvre, waar de zalen met schilderijen veel publiek trekken, terwijl in de zalen met sculptuur nagenoeg niemand vertoeft.

De roem die enkele meesters of sommige kunstwerken langzamerhand verkregen hebben is de oorzaak, dat men te veel daarop de aandacht richt, zonder zich rekenschap te geven dat noch de grote massa, noch kinderen daarvoor een werkelijk begrip kunnen hebben, omdat zij gewoonlijk de geestelijke en culturele basis missen, die hen daartoe in staat kan stellen.

Kinderen der Lagere school, die nog nooit een schilderij hebben gezien worden b.v. menigmaal voor Rembrandt's Schuttersoptocht gezet, omdat zij dat nu eenmaal gezien moeten hebben, ofschoon geen onderwijzer erover zou denken kinderen van die leeftijd b.v. Vondel's Gijsbreght te laten lezen, terwijl alle kinderen toch lezen kunnen. Het argument dat zeer veel kinderen dan tenminste iets van onze grote meesters als Rembrandt en Hals gezien hebben, wordt weerlegd door de meer dan eens gehoorde opmerking van vele volwassenen: „O ja, dat hebben we vroeger wel eens gezien, laten we nu maar ergens anders heen gaan". M.a.w. de belangstelling om zelf schilderijen te gaan zien wordt slechts in enkele gevallen door een dergelijk onvoorbereid kinderbezoek geprikkeld.

De ervaring in het Rijksmuseum te Amsterdam, waarbij inbegrepen de tentoonstellingen der laatste jaren, die een zeer groot en zeer veelzijdig gebied bestreken, heeft geleerd dat kinderen der lagere school ongetwijfeld wel het een en ander kan worden bijgebracht, doch dat men er verstandig aan doet, te blijven bij die werken, waarvan de voorstellingen binnen de begripsfeer van een

kind liggen en dat men geen schilderijen uitvoerig met hen moet bespreken, waarvoor een grote geestelijke ervaring nodig is. Bij de rijpere jeugd en de volwassenen kan men de grote problemen aanroeren en enigszins wijzen op inhoud en achtergrond. Wanneer men echter ziet hoe jongelui van de hoogste klassen van gymnasia, lycea en H.B.S. reageren, hoe moeizaam ook zij een Rembrandt, een Hals nader komen, hoeveel moeite het kost, ook wanneer zij werkelijk geïnteresseerd zijn, door vergelijkingen te laten zien wat het karakteristieke is, dan beseft men des te duidelijker dat het beter zou zijn, het lagerschoolkind niet met Rembrandt en Hals bezig te houden. Deze kinderen moeten geboeid worden door feiten, door simpele bijzonderheden. Men kan hun leren zich rekenschap te geven van wat zij zien en reeds dit laatste is buitengewoon nuttig.

Aan leerlingen van middelbare scholen en gymnasia kunnen musea zeer veel bieden.

Doch helaas wordt van de geboden gelegenheid tot rondleidingen veel te weinig gebruik gemaakt. Het lesrooster laat een bezoek aan musea en tentoonstellingen zelfs voor één keer nauwelijks toe.

Zolang de leerkrachten niet begrijpen wat mu-

sea en tentoonstellingen voor hun onderwijs kunnen betekenen en zij bovendien geen gelegenheid krijgen er tijd aan te besteden, zullen de musea helaas weinig kunnen beginnen. Immers eerst in overleg met de leerkrachten kan de kunsthistoricus in het museum een les geven die aansluit bij het op de school gehoorde. Eerst dan bestaat de mogelijkheid, vooropgesteld dat er in de musea ruimte beschikbaar is, in een paar zalen kleine tentoonstellingen in te richten, die de belangstelling van menige leerling voor vele onderwerpen kunnen prikkelen, nu zijn visuele capaciteiten meer ingeschakeld worden. Het spreekt natuurlijk vanzelf dat de musea ook zonder een dergelijk overleg met het onderwijs zeer veel kunnen doen om de leerlingen te leren zien, hun kritisch vermogen te ontwikkelen, de begrippen b.v. omtrent Gothiek en Renaissance te verduidelijken, nog afgezien van de esthetische ontwikkeling, die op deze wijze bevorderd kan worden.

Zonder de daadwerkelijke belangstelling uit onderwijskringen voor Nederlandse cultuur- en kunstbezit, zullen de musea echter nog jarenlang aan de zelfkant der samenleving blijven staan.

H. v. G.

BOEKAANKONDIGINGEN

De afl. 11/12 van het Franse tijdschrift *Techniques et Architecture*, dat geheel gewijd is aan het onderwerp „Conservation et création”, bevat o.a. artikelen over „La restauration des monuments historiques”, „Monuments historiques et musées” (G. H. Rivière), „Viollet-le-Duc”, „Monuments anciens et urbanisme”, „L’urbanisme et le respect du patrimoine artistique” (Le Corbusier), „La reconstruction de la ville du Havre” (A. Perret).

Het jaarboek der Ver. *Haarlem* (1949) bevat behalve de gebruikelijke rubrieken o.m. een opstel door Mr. C. W. D. Vrijland over het landgoed „Duinlust”, dat naar verluidt, door Frederik van Eeden werd gekozen als plaats voor de handeling van het eerste gedeelte van „De Kleine Johannes”.

De *Kamper Almanak* 1950/51, uitgegeven door de Directie van de Nutsspaarbank aldaar, vestigt de aandacht op het *Wakkate Archief*, dat bouwstoffen verzamelt welke van belang zijn voor de cultuurhistorie der oude Hanze-stad. Van de bijdragen vermelden wij: „Oude ge-

bouwen in Kampen” (H. J. Moerman) en „De werken van de [schilders]fam. Maler te Kampen” (C. N. Fehrmann).

In het verslag over 1950 van het *Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* is afgedrukt een rede van Jan Engelman „Een monumentale Kunst” (over de monumentale kunst van ± 1890).

De periodiek *Archief* (1949-'50), uitgeg. door het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* bevat o.a. de volgende opstellen: „Nogmaals Nehalennia” (E. Thevenot en Mr. H. Hardenberg), „Het schilderijenbezit der gemeente Zierikzee” (Jhr. Mr. J. Schuurbeque Boeye).

Voorts werden ontvangen:

121ste *Verslag* (1949) v. h. *Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde*, Dokkum 1950.

Jaarboek v. h. Centraal Bureau voor Genealogie Dl. V, 's-Grav. 1950.

Mr. J. van Kuyk, Jetons van de Ned. Rekenkamer in het Kon. Penningkabinet (overdr. uit: *Jaarb. v. h. Kon. Gen. v. M. en Pen.k.* 1949).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Galerie Le Canard* 20 Jan-10 Febr.
Tekeningen en schilderijen van Perdok
- *Kunsthandel Martinet en Michels*
21 Jan.-17 Febr.
Tekeningen van Yvonne van Ginneken
- *Museum Willet Holtbuysen*
Tentoonstelling porselein uit de 17de en 18de eeuw
- *Stedelijk Museum*
Tentoonstelling „Jonge Fransen” -Febr.

DELFT

- *Het Prinsenhof*
„Vermeer Thuis” -April
Piet Wiegman -31 Jan.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum* -29 Jan.
Kersttentoonstelling „Dieren in onze Kunst”

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum* -Febr.
Het Mauritshuis gast in het Gemeentemuseum
Tentoonstelling Litho's Toulouse Lautrec

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*
Eretentoonstelling van de Haarlemse kunst-
schilder J. Lary ter gelegenheid van zijn 70ste
verjaardag. Tevens herinneringstentoonstel-

- ling van de in 1950 te Haarlem overleden
kunstschilder M. A. H. v. d. Burg
27 Jan.-18 Febr.
- Tentoonstelling van werken van de schilder
Van der Tweel -Febr.
- Tentoonstelling schenking Mevrouw G. Wal-
brink-Oud 27 Jan.-15 Febr.
- *Museum Het Huis van Looy* -18 Febr.
Kersttentoonstelling 1950

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* -27 Jan.
Tentoonstelling van tekeningen en grafiek
door: Marri Oosterholt, Huub Gerretsen en
Alfred Löb
Geopend op werkdagen van 13.30-16.30 uur
- *Stedelijk Museum „De Lakenhal”* -11 Febr.
Winterlandschappen

ROTTERDAM

- *Rotterdamse Kunstkring*
Kunstenaarsgroep „De Zeester”
20 Jan.-11 Febr.

UTRECHT

- *Centraal Museum* -Febr.
„Keur van Oude Tekeningen en Prenten uit
de Utrechtse School” 1600-1800

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

Indien hiervoor voldoende belangstelling bestaat, zullen wederom banden vervaardigd worden voor het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

De prijs van de band voor de 6de serie Jrg. 4 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.05 bedragen, inclusief portokosten voor toezending.

De uitvoering is, evenals voordien, in geelbruin buckramlinnen met bruin opdruk, geheel aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de serie.

Bestellingen (s.v.p. per briefkaart) kunnen tot 1 Februari 1951 worden ingezonden bij de secretaris van de hoofdredacteur.

*Bergstraat 45
Ede (Gld.)*

Bij bestellingen op de briefkaart s.v.p. geen andere onderwerpen behandelen!

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Klooststeeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburgh 7, 's-Gravenhage

DR. H. E. VAN GELDER

1876—16 Februari—1951

Wie met ere en in het volledig bezit van al zijn geestelijke krachten na een uitermate werkzaam leven zijn vijfenzeventigste levensjaar voltooit, heeft reeds menige herdenkingsdag achter de rug. Zodat er voor zijn vrienden al meermalen gelegenheid is geweest hem te tonen hoe hoog zij hem achten en hoe zij op zijn vriendschap prijsstellen.

Zo is het ook geweest voor Dr. H. E. van Gelder en het is dus te begrijpen dat hij zich, nu hij op 16 Februari zijn 75ste verjaardag beleeft, door afwezigheid aan alle huldebetoon heeft onttrokken.

Dit echter behoeft ons niet te beletten op deze plaats met een kort woord te herinneren aan zijn vele verdiensten op zo menig terrein. Als archivaris van 's-Gravenhage eerst, als museumdirecteur later. Voor de vaderlandse geschiedbeoefening, speciaal die van Den Haag. Voor de kunsthistorie, voor de organisatie van het museumwezen, voor het oudheidkundig bodemonderzoek, voor monumentenzorg en -beschrijving, voor zoveel meer op breed cultureel terrein heeft hij veel gedaan. Op elk van die gebieden heeft hij een eigen geluid doen horen, heeft hij met zijn grote stuwkracht merkwaardige resultaten bereikt.

Al wenst hij thans geen huldiging, toch moet uitgesproken worden, dat ieder, die het wel meent met onze beschaving, hem dankbaar is.

Bene meritis est de patria.

W. MOLL

RESTAURATIE-NIEUWS

JANUARI 1951

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

UTRECHT

Harmelen. Met de restauratie van de fraai in het landschap gelegen Duiventoren is een aanvang gemaakt.

Leiding: Gemeente-architect.

LIMBURG

Broekhuizen. Aan deze door oorlogsgeweld beschadigde R.K. Kerk zullen spoedig restauratiewerkzaamheden worden verricht.

Architect: Ir. A. H. J. Swinkels te Maastricht.

ZUID-HOLLAND

Gouda. De restauratie van de uit de 17de eeuw daterende houten bovenbouw van de Gemeentetoren der Grote- of St. Janskerk is begonnen.

Architect: P. Cuypers te Amsterdam.

Oirlo. Het priesterkoor van de door oorlogsgeweld beschadigde R.K. Kerk van de H. Gertrudis is in restauratie.

Architect: Ir. J. Kaiser te Venlo.

DE MUSEUMDAG

MUSEUMCURSUS 1950-1951

Op Dinsdag 23 Januari j.l. is, wederom onder auspiciën van De Museumdag, de tweede museumcursus geopend. De Heer E. A. Kuipers, hoofd van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, sprak er in een openingswoord zijn voldoening over uit, dat de vereniging er in geslaagd is het voorgenomen plan uit te voeren om de museumcursus tot een blijvende instelling te maken, welke recht van bestaan heeft naast de speciale opleidingen in die gebieden van wetenschap, bedrijfsleven en techniek, welke door de musea bestreken worden. Nadat hierop namens de vereniging geantwoord was door de heer D. F. Lunsingh Scheurleer, namen de lessen een aanvang.

De onderwerpen welke dit keer behandeld worden bewegen zich geheel en al op het terrein van de museumkunde. Het zijn: de geschiedenis der musea (de kunst- en rariteitenkabinetten, het ontstaan der openbare musea, de verschillende typen van musea), het museum-gebouw (groepen

en soorten van ruimten, haar samenhang, eisen welke aan de vorm en verlichting der ruimten te stellen zijn, technische installaties, opstelling van het programma van eisen voor de bouw), de omgang met museumvoorwerpen (schilderijen, tekeningen en prenten, textiel, hout, plastic, metaal, ceramiek), het beschrijven van museumvoorwerpen, de administratie der verzamelingen, de uitstalling (beeldende kunst, wetenschappelijke reeksen, de functionele presentatie, de thematische uitstalling), het museum en het publiek (de jeugd, volwassenen, uitzending van exposities voor scholen, het museum als wetenschappelijke instelling), de huishoudelijke dienst van het museum.

De eerste lessen zijn gegeven in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, daar het evenwel onmogelijk is de zaal snel geschikt te maken voor het vertonen van lichtbeelden, worden de verdere lessen gegeven in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden. Enkele praktische lessen zullen elders worden gegeven. De deelnemers ontvangen daarvan bericht.

VRIJE TOEGANG VOOR DE LEDEN VAN DE MUSEUMDAG TOT DE MUSEA

Bericht is ontvangen, dat het bestuur der Enschedese Museumvereniging aan de leden van De Museumdag gratis toegang verleent tot het Natuurhistorisch Museum te Enschede.

RIJKSMUSEUM KRÖLLER-MÜLLER 1951

Onder deze titel is een nieuwe gids verschenen, welke van elke zaal een korte titel van de inhoud geeft en bovendien een foto van de ingang. Elk jaar worden, met behoud van de hoofdwerken, tevens andere werken uit de verzameling gekozen, die het beeld van de kunstontwikkeling in hun tijdvak of van een kunstenaar kunnen verhelderen. Pas als de nieuwe vleugel kan worden voltooid zal een groter deel van de verzameling permanent worden getoond. Reeds in vorige jaren zijn drie van deze gidsjes verschenen.

MUSEUM-NIEUWS

ROTTERDAM, *Museum Boymans*

Het verheugt het Museum Boymans zeer thans te kunnen berichten, dat de aanwinst van Charley Toorops laatste, grote werk „de Drie Generaties” een feit is geworden. Deze verwerving is tot stand gekomen door het bedrag, dat na aankoop van het jubileumgeschenk van de Rotterdamse burgerij (1949) — de bronzen vrouwekop van John Rädecker — nog over was, door een gift van een vriend van het Museum en door een zeer belangrijke schenking van het bestuur van de Erasmus Stichting alhier.

Na de uitvoerige beschouwingen, die in tal van dag- en weekbladen over dit waarlijk monumentale werk zijn verschenen, menen wij dat het overbodig zou zijn hier veel aan toe te voegen. In

1935, bij de opening van het nieuwe gebouw, kreeg het Museum Boymans van vrienden van het Museum ten geschenke „de Maaltijd der Vrienden” (1932), nog steeds één van de zeer belangrijke schilderijen van Charley Toorop. De nieuwe aanwinst, die wederom tot stand kwam dank zij de nauwe betrekkingen tussen het Museum en de Rotterdamse burgerij, betekent een hoogtepunt in het werk van Charley Toorop en een bekroning van haar in het Museum Boymans aanwezige werken. Het is ongetwijfeld tevens één van de indrukwekkendste schilderijen in de afdeling moderne schilderkunst van het Museum.

Het schilderij zal met ingang van 24 Januari in de grote zaal voor de moderne schilderkunst te zien zijn.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*
- „De Grafische” 17 Febr.-11 Mrt.
- *Stedelijk Museum*
- „Jonge Fransen” -26 Febr.

DELFT

- *Museum „Het Prinsenhof”*
- „J. Vermeer thuis” - Apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbemuseum*
- Fransse religieuze kunst -15 Mrt.

GOUDA

- *Stedelijk Mus. „Het Catharina Gasthuis”*
- Jan van Straaten -28 Febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*
- „Het Mauritshuis gast in het
- Gemeentemuseum” - eind Febr.
- Litho's Toulouse Lautrec -eind Febr.
- *Pulchri Studio*
- Jac. Badaan -19 Febr.
- *Haagse Kunstkring*
- Jenny Dalenoord, Johfra, Bert Kloezeman,
- Gerard Lutz -23 Febr.

GRONINGEN

- „*Pictura*”
- Tekeningen, Schilderijen, Kains en
- Kunstnijverheid uit Oost en West
- 18 Febr.-12 Mrt.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*
- Interscholair Jeugdturnooi Haarlem 1951
- 19 Febr.-20 Mrt.
- Schenking Mevrouw G. Wallbrink-Oud
- 3 Mrt.-19 Mrt.

- *Museum „Het Huis Van Looy”*
- Eretentoonstelling J. Lary tevens
- herinneringstentoonstelling van M. A. H.
- van der Burg († 1950) -18 Febr.
- Genootschap „Kunst zij ons doel”
- Werken van leden 24 Febr.-18 Mrt.
- *Kunsthandel Leffelaar*
- Waalko Dingemans. Schilderijen uit Zuid-
- Afrika -3 Mrt.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der R.U.*
- Werk van leden der Civitas Academica
- 28 Febr.

UTRECHT

- *Centraal Museum*
- Reisschetsen van Nederlandse schilders te
- gast in Frankrijk -1 Mrt.

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

Indien hiervoor voldoende belangstelling bestaat, zullen wederom banden vervaardigd worden voor het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

De prijs van de band voor de 6de serie Jrg. 3 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.05 bedragen, inclusief portokosten voor toezending.

De uitvoering is, evenals voordien, in geelbruin buckramlinnen met bruin opdruk, geheel aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de serie.

Bestellingen (s.v.p. per briefkaart) kunnen tot 1 Maart 1951 worden ingezonden bij de secretaris van de hoofdredacteur:

Bergstraat 45
Ede (Gld.)

Bij bestellingen op de briefkaart s.v.p. geen andere onderwerpen behandelen!

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschiijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

BONDS-NIEUWS

ENKELE OPMERKINGEN EN EEN VOORSTEL
BETREFFENDE DE ONTWERP-FORMULERING
VAN BEGINSELEN INZAKE HET RESTAUREREN
VAN HISTORISCHE MONUMENTEN *

DOOR JAN KALF

Al heb ik — natuurlijk — wel bezwaren en zelfs ernstige, dat neemt niet weg, dat ik de ontwerp-formulering een belangrijk en een goed stuk werk vind. Maar er ontbreken twee dingen aan. De Commissie had de opdracht na te gaan, of en in hoeverre de oude Grondbeginselen wijziging of aanvulling nodig hadden en op die vraag valt het antwoord in het ontwerp moeilijk te vinden.

Dat antwoord had gegeven kunnen worden in de vorm van amendementen op de bestaande artikelen of in een geheel nieuwe tekst, zo gesteld, dat hij punt voor punt met de oude voorschriften te vergelijken was. Alleen op die manier zou men weten waar men aan toe is.

Wat in de tweede plaats ontbreekt — en hierop is reeds gewezen door Ir A. J. van der Steur bij de mondelinge behandeling in Zwolle — is een inleiding, een toelichting, waarin duidelijk wordt gemaakt *waarom* men de oude bepalingen wil herzien.

Dit laatste gemis bezwaart mij destemeer, omdat een der leden van de Commissie, de architect C. W. Royaards, een toelichting heeft gegeven, die — komt het mij voor — uitnemend

geschikt is om het hele geval volkomen onbegrijpelijk te maken.

In artikel B II sub c bepleit de Commissie, voor het geval, dat oude vormen onherkenbaar zijn verloren gegaan, of hele onderdelen verdwenen, *verwerping* van fantaisieën in historische vormentaal en *voorkeur* voor vrije, niet historisch gebonden vormen ¹. En nu komt de Heer Royaards zeggen, dat dit misschien eenvoudig klinkt, maar het niet is, dat het *onmogelijk* is! Wien moet men nu geloven, à quel saint se vouer?

Wanneer het nog altijd waar is, dat de beste leermeesteres ondervinding heet, dan mag ik, die langer dan een halve eeuw monumenten heb bekeken en zowat 25 jaar in de praktijk ondervinding van restauratiewerk opgedaan, misschien wat aandacht vragen voor mijn kijk op het geval.

I

Mijn ondervinding dan is, dat oude gebouwen kruidje-roer-me-niet's zijn, waar ge het best met de handen afblijft. Hoe dikwijls is het mij gebeurd als ik, ambtshalve en op de ereplaats van de regeringsambtenaar, de plechtige ingebruikneming van een pas gerestaureerde kerk moest bijwonen en een dankbare kerkvoogd, predikant of burgemeester de lof van het werk zong en de architect en de monumentencommissie

¹ Hier en elders cursivering van mij.

* De behandeling van deze ontwerp-formulering zal plaats vinden op de algemene ledenvergadering te Utrecht, 10 Maart a.s. te 11.00 uur in het Kunsthistorisch Instituut, Drift 25.

sie complimenteerde — hoe dikwijls is het gebeurd, dat ik dan benepen rond keek en dacht: waren wij maar nooit begonnen! Ik had dat interieur gekend, vervallen en verwaarloosd, met groezelige gepleisterde wanden, waar de groene vochtplekken niet aan ontbraken en de vensters, van hun harnessen ontdaan, met ordinair glas in ijzeren ramen waren gedicht, met opzichtige petroleumlampen of rare gietijzeren gaskronen, met kachels, wier aan ijzerdraad opgehangen pijpen zomaar door de zoldering staken, met geel- of chocola-bruin geverfde banken, een glimmend gelakte oude preekstoel en een in fondantkleurtjes geschilderde orgelkast. En nu — nu waren de wanden schoon gemetseld of helder gepleisterd, de vensters van gotische traceringen en zorgvuldig genuanceerd glas-in-lood voorzien, de kachels door centrale verwarming, de lampen door bescheiden elektrische bollen vervangen, de preekstoel afgeloofd en weer blank eiken geworden, banken en orgelkast in betere kleur gebracht: het was alles zindelijk, ordelijk, gaaf, netjes — het was áf. En toch! En toch voel ik mij geneigd de oude koster gelijk te geven, die mij eens zei: „Het is erg mooi geworden, meneer, maar de *hartelijkheid* is er af”. Hij had misschien nog beter kunnen zeggen de *hartigheid* is er af, want het proeft wat flauw op de tong, zo'n genormaliseerd, zo'n gestandaardiseerd interieur, dat al het onverwachte, het nukkige, het eigengereide, het *aparte* verloren heeft. Er zweeft de sfeer niet meer in van zoveel eeuwen mensengedoe, de harteklop van het bloedwarme leven is eruit, en het is de vraag of dat er ooit weer in komt.

Iets dergelijks overkomt U, als ge voor een pas gerestaureerde toren komt te staan. Ge hebt hem vroeger gekend, toen de grijze tuf op veel plaatsen zwart geworden en voegloos was, of met groen en roestbruin mos bekleed, toen gele muurbloemen blonken in de gootlijst, een honderd jaar oude klimop met zijn ongenadige luchtwortels hele stukken had losgewoeld, lappen waren ingezet en galmgaten half gedicht met baksteen. De spits was scheefgezakt en een vaal geworden windvaan deed piepend en knarsend vergeefse pogingen zijn plicht te doen. Het lijkt geen oude toren meer zoals ge hem nu terug ziet: het bleke zilvergrijs van de steen, achter de tralies van nieuwe voegen, letterlijk van alle „fleur” ontdaan, alle stijlen en lijsten gekantrecht, de spits getrokken langs een liniaal en bekroond met een blinkende vergulde haan, die vlot met de wind meedraait.

II

Ik maak mij dus geen illusies over het resultaat van restauratiewerken, al heb ik zelf herhaaldelijk van harte daar aan meegeholpen. Maar ik geef ook niet toe, dat de teleurstelling, die ik zelf zo dikwijls en zo diep heb gevoeld, het restaureren *terecht* veroordeelt. Het is nu eenmaal zo, dat oude gebouwen in zo erge staat van verval kunnen geraken, dat er geen andere keus meer is, dan hen te laten ten onder gaan óf ingrijpende maatregelen te nemen voor hun herstel. Het „in schoonheid laten sterven”, waar Ruskin voor pleitte, is gewoonlijk praktisch al onmogelijk vanwege de plaats waar zij staan en ook niet gewenst, omdat zij voor het gebruik onmisbaar zijn. Maar dan kunnen ook eerbiedwaardige gevoelsargumenten meespreken: de gehechtheid van de bezitters aan een gebouw, waar zoveel herinneringen voor hen aan zijn verbonden, de schoonheid of schilderachtigheid van monumenten, hun betekenis voor stads- of dorpsgezichten. En tenslotte laat het besef zich gelden, dat geen generatie het recht heeft het nageslacht te beroven van die meest betrouwbare getuigen van het verleden, die oude gebouwen zijn en van de vreugden, die hun aanschouwing kan geven.

De Commissie, die de oude Grondbeginselen ontwierp, stond op het standpunt en ik voor mij, trots alle teleurstelling, aanvaard dat nog: niet, dat wij het *recht* hebben, maar dat wij *verplicht* zijn maatregelen te nemen tot instandhouding van de oude gebouwen, die om een of andere reden monumenten mogen heten, ook al zijn wij ons ervan bewust, dat zij daardoor in sommige opzichten schade zullen lijden. Dit bewustzijn nu is het, dat leidde tot een poging de onvermijdelijke schade tot een minimum te beperken door het vaststellen van richtlijnen.

Als ik nu, ruim 30 jaar na hun opstelling, deze richtlijnen zou beoordelen naar hun resultaat, dan zou ik moeten zeggen, dat zij óf niet strak genoeg getrokken, óf niet streng genoeg gehandhaafd zijn. Want van de teleurstelling, die ik zoëven probeerde duidelijk te maken, had ons wel een en ander bespaard kunnen blijven — lijkt mij nu — als wij trouwer het gebiedende „hands off” hadden betracht.

Met deze, ik zou haast zeggen boetvaardige, gedachte heb ik de nieuwe formulering van de Grondbeginselen overpeinsd en ik ben daarbij, naast veel en hartelijke waardering, ook tot twijfel en bedenkingen gekomen.

III

Mijn bezwaren kan ik misschien het best samenvatten met te zeggen, dat de ontwerpers van de nieuwe Grondbeginselen zich m.i. niet voldoende rekenschap hebben gegeven van de eisen, die „Geschiedenis” aan elke monumentenzorg te stellen heeft.

„Geschiedenis” is voor mij een ononderbroken continuïteit van *gebeuren*, een *steeds vlietende* stroom, een altijd durende *beweging*. Mensen waren, zijn en worden geschiedenis. Omdat zij er middenin staan, er deel van zijn, omdat zij hun leven-zelf is, zijn mensen, zodra zij zich van hun bestaan rekenschap gingen geven, in de hoogste mate geboeid geworden door wat aan hun eigen belevenissen vooraf ging: hoeveel van onze oudste geschriften zijn geschiedboeken. Toenemende beschaving heeft de belangstelling in de geschiedenis voortdurend doen groeien en zij is een onmisbaar bestanddeel der cultuur geworden. Voor het verleden en het heden behoren kunstwerken tot de beste geschiedbronnen en dit geldt in het bijzonder voor de oude gebouwen, die wij, juist om die reden, monumenten, d.w.z. herinneringen, hebben genoemd.

Deze opvatting van het begrip geschiedenis, als niet retrospectief, niet *statisch*, maar altijd voortgaand, *dynamisch*, leidt tot tweecërlei gevolgtrekking.

In de eerste plaats tot het inzicht, dat ook onze eigen tijd rechten heeft. Gevolgen daarvan zijn, dunkt mij, door de ontwerpers verstandig en goed onder de ogen gezien in de artikelen B IV sub a tot c, waar zelfs sloping van een monument niet onvoorwaardelijk wordt afgewezen. Maar zij lijden, lijkt mij, aan een ernstige begripsverwarring, als zij in artikel B II sub e moderne constructie-methoden „onhistorisch” noemen, terwijl juist deze, en bij uitstek deze, producten van de historie, „historisch” zijn. In hun bezwaar tegen de toepassing van b.v. gewapend beton kan ik delen, voor zover die op het aspect van een gebouw van invloed zijn, dus b.v. voor een kapconstructie, waarvan de stijfheid aan het dak de gelegenheid zou benemen die plezieriger zadelingen te gaan vertonen, die een gebouw zo boeiend, zo levend maken. Maar als ik de keus heb een te ver uit het lood gezakte muur heel en al af te breken en nieuw op te trekken, of hem met een ringanker van gewapend beton op, de been te houden, kies ik het laatste. En zelfs nog ingrijpender verstijvingen, door onzichtbaar weg-gewerkte betonstijlen, zoals er b.v. in de Middel-

burgse Vleeshal zijn aangebracht, zou ik niet graag veroordelen. De bezwaren, die ik met de ontwerpers kan meevoelen, zijn zeer beslist niet van historische aard, maar behoren tot het gebied van de gevoelsargumenten, dikwijls eerbiedwaardig, maar imponderabel. In de formulering zou ik dit uitgedrukt willen zien.

In de tweede plaats leidt het historisch besef tot de overtuiging, dat elke verandering aan een monument een geschiedvervalsing is. De ontwerpers hebben dit wel degelijk gezien, wanneer zij onder B I sub a betogen, dat een monument altijd een „reliëk” is en dat een reliëk „ontwifelbaar echt” moet zijn. Maar met hier het woord „reliëk” te gebruiken miskennen zij, voor mijn gevoel, de meest wezenlijke waarde van een monument, omdat een reliëk iets doods is en verlatens (*relinquo!*) en een monument vol leven. Ik kan mij niet denken, dat iemand de kathedraal van Chartres of de Nachtwacht van Rembrandt een reliëk zou durven noemen. Zij zijn nog zo levend als toen zij ontstonden en zullen dat blijven, zolang zij bestaan. En het is dit levende, deze waarde voor elke generatie, die de beste motivering geeft voor alle zorgen, die wij besteden om monumenten in stand te houden. Het gaat dan ook zeker niet aan de waarde van het reliëk-zijn „bij uitstek een sentimentswaarde” te noemen, „aan zeer uiteenlopende appreciatie” onderhevig! Het is, integendeel, de meest onverbiddeijk vaststaande, onaantastbare waarde van elk monument, en verschil in waardering daarvan is uitgesloten.

Ik zou daarom raden die gevaarlijke tussenzin te laten vervallen en het woord „reliëk” te vervangen door „getuige” en „getuigenis”.

Een tweede miskenning van de meest wezenlijke waarde van ieder monument zie ik in het feit, dat in de Grondbeginselen voortdurend wordt gesproken van „*kunsthistorische*” waarde. In de oude Grondbeginselen zal men altijd van „historische” waarde gesproken vinden en de vervanging hiervan door *kunsthistorisch* is voor mij een verarming van het begrip en een geweldige kleinering. Ik vraag alweer, of men niet het gevoel zou hebben aan zulke wonderen tekort te doen, wanneer men zou spreken van de *kunsthistorische* waarde van de kathedraal van Chartres of van de Nachtwacht! Het gebruik van dit woord maakt iets, dat een dringend en tot daden drijvend belang is van ieder waarlijk levend mens, tot het stokpaardje van de vakman. Ik zou durven zeggen, dat iets, dat alleen *kunsthisto-*

rische waarde heeft, gerust kan verdwijnen. Het woord doet mij denken aan die afdelingen in grote musea, waar men een bepaald soort kunstwerken, die men niet van voldoende betekenis acht om ze publiek ten toon te stellen, „voor de kunsthistorici” bewaart in een dépôt. Ik wil dus vragen het woord „kunsthistorisch” overal te vervangen door „historisch”.

IV

De overtuiging betreffende de historische waarde, in beginsel ook door de ontwerpers van de Grondbeginselen uitgesproken, leidt dus tot het inzicht dat elke verandering aan een monument, die niet om *constructieve redenen* of om *eisen van het moderne gebruik*, strikt noodzakelijk is, moet worden voorkomen. Van dit inzicht nu vind ik in het ontwerp voortdurend afwijkingen. De ontwerpers betogen terecht het belang van de historische ontwikkelingsgang van een monument, maar als zij daarop laten volgen, dat men die in het monument zo volledig mogelijk gedocumenteerd dient te vinden, wijken zij van hun eigen beginsel af door ook „zichtbaarmaking van restanten van vroegere toestanden en gedaanten” te eisen, wat niet anders zou zijn dan *ongedaan maken* van de geschiedenis, die zij bedoelen ongeschonden te laten.

Ik wil niet zegen, dat dit in alle gevallen ontoelaatbaar is, ik voel wel degelijk voor de waarde, die het aan den dag brengen van verborgen onderdelen voor onze historische voorstelling hebben kan, maar men dient daar toch wel heel voorzichtig mee te zijn en te voorkomen dat een misleidend beeld ontstaat.

In artikel B II sub b' wordt gezegd: „Indien handhaving van het originele werk niet mogelijk is door verregaande verwerking of anderszins, is het kunsthistorisch belang gebaat door kopiëren. De copie kan kunsthistorische betekenis hebben, ook al mist zij alle waarde als reliëf”.

Ik begrijp de bedoeling. Men wil zeggen, dat onze voorstelling van een gebouw gebaat kan zijn bij de vervanging van sterk verweerde onderdelen door nieuwe in de oude vormen. De ontwerpers hebben de moeilijkheid van deze opgave zelf gevoeld door van kopiëren uit te sluiten „figuraal beeldhouw- en schilderwerk en zeer individueel decoratief werk”. Maar zij vergeten, dat ook bij werk van veel eenvoudiger aard, laten wij zeggen de behandeling van het oppervlak van een enkel steenblok, kopiëren altijd een bijna onuitvoerbare onderneming is. De steenhouwer,

die zo'n eenvoudig blok gaat kappen, wordt een zenuwachtige stumper, wanneer hij in de vrije beweging van zijn hand belemmerd wordt door pijnlijke gebondenheid aan een voorbeeld. Ook dit zij een waarschuwing toch niet te geloven, dat zelfs de best verzorgde imitatie een oud stuk gelijkwaardig zou kunnen vervangen. In de oude Grondbeginselen is naar een beperking gezocht en gesproken van „af te schrijven” vormen en iets dergelijks zou ik ook tot uitdrukking gebracht willen vinden in de nieuwe formulering.

Ook in dit opzicht wil ik niet overdrijven en geloven, dat de tijd, die tot de charme van het oude werk ongetwijfeld zoveel heeft bijgedragen, op den duur ook het nieuwe werk ten goede zal komen. Maar in dit verband wil ik nog een handschoen opnemen, die de ontwerpers aan ik weet niet wie hebben toegeworpen, waar zij zeggen: „Wie een monument in gloednieuwe toestand niet zou kunnen waarderen, heeft geen begrip voor de intrinsieke betekenis van het monument”. Hiertegen zou ik willen opmerken, dat het zeer goed mogelijk is, dat wij inderdaad, met onze ogen van vandaag, wel eens *terecht* geen waardering zouden kunnen gevoelen voor een monument, dat wij fonkelnieuw te zien zouden krijgen, hoewel wij dat, in de toestand, waarin de tijd het had gebracht, wel degelijk konden liefhebben. Hier gaat het om die niet genoeg te waarderen bekoering, die men kortweg schilderachtigheid zou kunnen noemen en om deze laatste waarde te behouden is er geen beter middel dan af te blijven van het monument. Zo blijkt, dat de eisen van historie en schilderachtige schoonheid samen gaan.

V

Op de gevaarlijkste weg hebben de ontwerpers zich m.i. begeven in artikel B III sub b, waar de „zuivere schoonheidswaarde” aan de orde komt. Hier wordt betoogd, dat „de bedoelde schoonheid, die gelegen is in de kunstzinnigheid van een ontwerp, vergt dat de hoedanigheden van dit ontwerp zo goed en zo volledig mogelijk tot hun recht komen. Op grond hiervan is het denkbaar, dat latere toevoegingen of veranderingen *ook wanneer deze opzichzelf niet zonder kunsthistorische waarde zijn*, als verminkingen worden gevoeld, die men ongedaan zou willen maken”. Dit wordt dan nog vergerd met de uitspraak: „In beginsel moet de *architect* die restaureert de bevoegdheid worden toegekend een oorspronkelijk ontwerp tot zijn

recht te doen komen ten koste van latere toevoegingen of wijzigingen, *ook al hebben deze op zichzelf beschouwd historische of kunsthistorische waarde*'. Hier volgt wel op, dat gebruikmaking van deze bevoegdheid als uitzondering behoort te worden beschouwd, maar dit neemt niet weg, dat er een deur op een kier is gezet, die ik met beide handen zou dicht willen houden.

Laat ik toegeven, dat er misschien wel enkele gevallen zijn aan te wijzen, waarin handelen volgens de bedoelde opvatting goede gevolgen heeft gehad — in zulke gevallen zal er een communis opinio bestaan, die er toe leidt, dat men zich gerechtigd acht van Grondbeginselen af te wijken, die immers nooit als een wet van Meden en Perzen bedoeld zijn. Wat mij vooral aan het schrikken heeft gebracht is, dat de op zichzelf al zo bedenkelijke bevoegdheid niet is voorbehouden aan een raad, aan een college, een veelheid van geesten, maar aan de *architect*, die de restauratie leidt.

Ik geloof, dat ik mijn leven lang blijk heb gegeven van eerbied voor de architect als schepend kunstenaar, maar waar ik met hem te doen had als leider van restauratiewerken ben ik altijd bang voor hem geweest. In die positie is uiterste bescheidenheid de eerste eis, die hem gesteld moet worden en terwijl hij in zijn gewone praktijk er op letten moet, dat zijn werk tot in alle details gaaf voor den dag komt, moet hij bij restauraties genoeg nemen met allerlei onvolkomenheden, zelfs met gebreken, die hem van nature een ergernis zijn. Hij moet iets doen en vooral laten, dat hem eigenlijk tegen de borst stuit en daarvoor is een zelfoverwinning, ik zou haast zeggen een zelfopoffering, nodig, die niet gemakkelijk wordt verkregen. Als een sterk sprekend voorbeeld mag ik wel verklappen, dat wij bij haast elke kerkrestauratie moeten vechten tegen de lust van den architect voor schoon metselwerk, waar zowel het historische gegeven als de sfeer van een interieur pleister- en zelfs witwerk vorderen.

VI

Misschien de grootste deugd van de oude Grondbeginselen heb ik de leuze gevonden, waaromheen zij gebouwd zijn: „Behouden gaat voor vernieuwen”. Ik heb in de laatste jaren steeds meer de indruk gekregen, dat men deze leuze hoe langer hoe meer uit het oog verliest. Daarom heb ik al een paar jaar geleden de En-

gelse voorschriften vertaald, die zo voortdurend hameren op dit aambeeld. Ik ben bang, dat ook de ontwerpers van de nieuwe Grondbeginselen op weg zijn met deze grondwet te transigeren en het heeft mij daarom zo groot genoeg gedaan en moed gegeven te ontdekken, dat iemand die zijn leven heeft gewijd aan de *redding* van de door restauraties nog altijd bedreigde Franse monumenten, aan mijn zijde staat. Ik bedoel Achille Carlier, schrijver van „Les Anciens Monuments dans la Civilisation Nouvelle”, 4 groot kwarto delen, klein gedrukt, die tezamen 1446 bladzijden beslaan ¹.

In een bij het boek gevoegde auto-biografie vertelt deze haast legendarisch lijkende figuur, dat hij in 1916, op zijn dertiende jaar, „Les Cathédrales” van Rodin had cadeau gekregen en bij de lectuur daarvan allengs zo zeer onder de indruk was gekomen van het kwaad, dat door restaurateurs aan Franse kathedralen werd bedreven, dat hij besloot zijn leven te wijden aan de bestrijding daarvan. Hij begreep, dat hij dit alleen met vrucht kon doen, wanneer hij in kennis minstens de gelijke was van de lieden, die de restauraties leiden. Hij ging daarom studeren aan de Ecole des Beaux-Arts, behaalde in 1928 het Staatsdiploma van Architect en werd in 1930 winnaar van de Prix de Rome. Nadat hij Frankrijk al grondig had leren kennen, kon hij nu 4 jaar reizen in Italië, Griekenland en Egypte. Hij schreef belangrijke rapporten over de monumenten, die hij daar bestudeerd had ² en een monografie over de kerk van Rampillon ³ en behaalde met inzending van zijn werk in de Salon des Artistes français in 1935 de „Medaille d'honneur”. Hij was intussen zo onmiskenbaar een bekwaam architect en all round monumentenkenner gebleken, dat hij werd uitgenodigd in tijdelijke dienst te treden bij de Franse Rijksgebouwendienst en gedetacheerd bij de Service des

¹ Het boek is uitgegeven in 1945 door de onderneming, die het tijdschrift „Les Pierres de France” uitgeeft. Men krijgt al een indruk van het werk door de ondertitels van de vier delen: „La mentalité nouvelle devant les anciens monuments, Les Fautes de notre Epoque, Les obligations de la civilisation nouvelle devant les anciens monuments en Essai d'initiation aux anciens monuments . . . dans la mesure du possible.

² O.a. „Les villes françaises de Chypre”, met voorreden van Henri Prost en Paul Deschamps, Paris, 1934.

³ „L'église de Rampillon”, met voorrede van Henri Focillon, Paris, 1930. Bekroond door het Institut en de Société française d'archéologie.

Monuments Historiques. Om daar — in het vijandelijke kamp — te komen, had hij al die jaren lang, ook toen hij zijn grote boek in handschrift al gereed had, zijn bedoeling moeten verzwijgen. Maar nu werd hij zelf met het toezicht op enkele restauraties belast en kwam dus al gauw het ogenblik, waarop hij met zijn meningen voor den dag moest komen, wat natuurlijk tenslotte, in 1936, leidde tot zijn ontslag.

Ik heb zijn boek pas een dag of tien geleden in handen gekregen en er is dus geen sprake van, dat ik het al zou hebben kunnen lezen, maar ik heb wel gezien, dat hij — om het in politieke termen uit te drukken — tot de uiterste linker-vleugel behoort van hen, die het *beboud* van de monumenten willen zoeken in *onthouding*.

Het spreekt haast vanzelf, dat een door zo grote hartstocht gedrevene aan overdrijving en onbillijkheid niet ontkomt. Zijn vernietigend oordeel over Viollet le Duc b.v. zou ik niet graag onderschrijven. Maar ik ken geen tweede boek, waarin de pathologie van het restaureren zo grondig is onderzocht en zowel zijn diagnose als zijn therapie verdient de meest ernstige overweging.

VII

Ik kan er niet toe komen mijn opmerkingen te gieten in de vorm van voorstellen tot wijziging van de door de Commissie ontworpen tekst. Moeten er veranderingen worden gemaakt, dan mogen m.i. alleen zij dat doen, die die tekst zo voortreffelijk hebben geredigeerd.

Daar komt nog bij, dat amendementen een stemming zouden uitlokken en dat zou ik stellig willen voorkomen. Veel beter dan welke vergadering ook, die immers nooit geheel uit tot oordelen bevoegden kan bestaan en moet besluiten onder de indruk van het ogenblik, kun-

nen de ontwerpers zelf, à tête reposée, beslissen wat het beste is.

AAN DE ONTWERPERS zou ik willen vragen niet het vierdelige boek van Achiele Carlier nu op stel en sprong te gaan lezen — dat is onmogelijk — maar het door te zien, zoals ik zelf gedaan heb en zich ernstig rekenschap te geven van de strekking van zijn zo overvloedig toegelicht beoog.

AAN DE VERGADERING stel ik voor: de Commissie hartelijk te danken voor wat zij zo goed al deed, maar haar tegelijk — zoals men dat noemt — diligent te verklaren en haar uit te nodigen:

1. Gehoord de discussie, haar ontwerp nog eens rustig te bezien;
2. een reeks van korte „wenken“ te ontwerpen, waarbij ook allerlei details uit de praktijk onder het oog worden gezien, vooral ten behoeve van de talrijke architecten, aan wie — voor het eerst en onvoorbereid — tegenwoordig de leiding van restauratiewerken moet worden toevertrouwd;
3. zich uit te spreken over de vraag, of het geen aanbeveling verdient — in de tegenwoordige hachelijke omstandigheden van overgroot aantal bedreigde monumenten bij uiterste nood van 's Lands schatkist — de minst belangrijke op te offeren en ten aanzien van de overige voorlopig genoeg te nemen met louter instandhouding;
4. het resultaat van haar nieuwe overweging als uitgave van de Oudheidkundige Bond, maar op eigen gezag, te publiceren.

Ik ben overtuigd, dat er dan een zeer goed werk gedaan zal zijn.

Den Haag, 15 Februari 1951.

De *TENTOONSTELLINGS-AGENDA* moest in deze aflevering wegens plaatsgebrek komen te vervallen.

MUSEUM-LUNCHES TE AMSTERDAM.

In samenwerking met de hoofddirectie van het Rijksmuseum heeft het bestuur van De Museumdag het genoeg de leden uit te nodigen tot het bezoeken van de museum-lunches, welke één maal per maand zullen worden gehouden in het restaurant van het Rijksmuseum te Amsterdam. Elke maand wordt dezelfde dag gekozen nl. de 3e Donderdag. De bijeenkomsten zijn geheel informeel; de leden kunnen desgewenst zelf hun brood medebrengen. De hoofdzaak is, dat de leden elke maand op een vaste dag de gelegenheid hebben om op ongedwongen wijze met collega's samen te komen. Leden, noteert in Uw agenda de data: 15 Maart, 19 April, 17 Mei, 21 Juni, 19 Juli, 16 Augustus, 20 September, 18 October, 15 November, 20 December.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

FEBRUARI-MAART 1951

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Terschelling. Met de restauratie van het pand Lange Buurtstraat 32 (Commandeurswoning) is een aanvang gemaakt. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Workum. Aan het uitwendige van de Boerderij Langelaan G 2 12 zullen restauratiewerkzaamheden worden verricht. Arch.: J. A. van der Sluis te Gorredijk.

OVERIJSSSEL

Kampen. Aan het dak en de goten van de Boven- of St. Nicolaaskerk worden onderhouds- en herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Toezicht: G. Hoving van de Dienst Gemeentewerken.

GELDERLAND

Zoelmond. Met de restauratie van het schip van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

UTRECHT

Abcoude. Met de restauratie van de fundering van de torenaanbouw van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

Werkhoven. Met de restauratiewerkzaamheden aan de spits van de toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

NOORDHOLLAND

Medemblik. Met de restauratie van de twee gekoppelde trapgevels van het pand Westerhaven 30 is een aanvang gemaakt. Arch.: S. Varwijk te Medemblik.

ZEELAND

IJzendijke. Met de restauratie van het door oorlogsgeweld beschadigde pand Landpoortstraat 12 is reeds enige tijd geleden een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. Met de restauratie van het perceel Steenbergsestraat 6 (aanbouw van het Markiezenhof) is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch en A. Pacilly te Bergen op Zoom.

LIMBURG

Borgharen. De waterstand van de vijver van het Kasteel Borgharen zal weer op peil worden gebracht teneinde de fundamenten voor verdere verzakking te behoeden.

Neer-Canne. Restauratie van de zuidelijke bijgebouwen van het fraaie terrassenkasteel d'Agimont is in voorbereiding. Arch.: J. Huismans te Maastricht.

Nunhem. Gedeeltelijke restauratie en het treffen van de voorlopige voorzieningen aan het Kasteel zijn in voorbereiding. Arch.: Ir. A. Swinkels te Maastricht.

Raath. Het schilderachtige Puthuisje zal gerestaureerd worden onder leiding van het Hoofd

van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht en Gemeentewerken van de „Kring Schinnen” te Schinnen.

Smakt. De restauratie van de St. Josephkapel is praktisch voltooid. Arch.: J. Dekker te Hazerswoude.

Vaals. Aan het fraai in het landschap gelegen Kasteeltje Lemiers en bijbehorende Hoeve zullen binnenkort de meest noodzakelijke voorzieningen worden verricht. Arch. J. Schröders te Sittard.

Wijlre. Restauratie van de daken van het Kasteel is in voorbereiding. Arch.: Ir. F. Peutz te Heerlen.

BONDS-NIEUWS

Notulen van de Algemene Ledenvergadering op Zaterdag 10 Maart 1951 des morgens te elf uur in het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht.

Notulen van de secretaris MR. H. HARDENBERG.

Volgens de presentielijst zijn aanwezig 58 leden en corresponderende leden benevens enkele genodigden.

De voorzitter PROF. DR. E. H. TER KUILE opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom, in het bijzonder de vertegenwoordiger van de Minister van O.K.W., het bestuur van de bond van Ned. Architecten, en de nestors onder de leden: DR. JAN KALF, PROF. DR. W. VOGELSANG en DR. H. E. VAN GELDER.

Nadat de notulen van de vorige vergadering zijn goedgekeurd, volgen enkele mededelingen van het bestuur aangaande de toegankelijkheid van gerestaureerde kerkgebouwen en de plannen tot uitgave van een woordenboek van bouwkunstige termen, bewerkt door DR. E. HASLINGHUIS.

Op voorstel van het bestuur wordt JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL wegens langdurige verdiensten bij acclamatie tot erelid verkozen.

DR. H. E. VAN GELDER wijst op de noodzakelijkheid, bij de nieuwe regering op een spoedige totstandkoming van de Monumentenwet aan te dringen.

De voorzitter brengt als voorzitter van de commissie, die de formulering van beginselen in zake het restaureren van historische monumenten ontworpen heeft, verslag uit aangaande de reacties op dit ontwerp en verleent vervolgens het woord aan IR. A. BOEKEN, lid van genoemde commissie.

De heer BOEKEN houdt een zeer doorwerkt betoog naar aanleiding van de opdracht van de op 18 December 1948 ingestelde Commissie.

Naar de mening van de heer BOEKEN was het „Nader bekijken” van de „Grondbeginselen en Voorschriften” van 1917 primair en hoofdzaak, het eventueel veranderen of aanvullen iets van secundair belang, facultatief, en wellicht overbodig. De heer BOEKEN begint dan ook met beschouwingen over die „Grondbeginselen en Voorschriften” van 1917. Hij acht de inleiding van JAN KALF belangrijker dan de 31 artikelen, die volgens de titel van de uitgaaf wel de hoofdzaak hadden moeten zijn, maar nooit als zodanig zouden zijn gewaardeerd. Het is met die 31 artikelen een eigenaardig geval. In 1910 was een commissie door de Bond ingesteld tot „vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten”. De titel van de publicatie spreekt echter alleen van „het behoud, de herstelling en de uitbreiding”, en in geen der 31 artikelen komt het woord „restaureren” voor. Wel is dat het geval in de noten, die de voorstellen van de minderheid weergeven. Hieruit blijkt duidelijk: de meerderheid wilde niet „restaureren”, de min-

derheid wel, ten minste in bepaalde gevallen. Te verwonderen is het niet dat er zulk een verschil van inzicht in de boezem der toenmalige commissie bestond, wel schijnt het de heer BOEKEN achteraf wat eigenaardig, dat het wankel resultaat der commissie als definitief vastgestelde reeks beginselen en voorschriften aan de Minister van Binnenlandse Zaken ter kennis werd gebracht. Intussen, de gevolgen zijn heilzaam geweest.

Een punt moet destijds algemeen zijn aangevaard, namelijk de uitspraak „Behouden gaat voor vernieuwen”. Zo belangrijk is deze uitspraak, dat daardoor alleen al de hele publicatie van 1917 wordt gerechtvaardigd. Maar toch, met die uitspraak komt men er niet. Zij kan gelden zolang het nog mogelijk is te volstaan met maatregelen tot conservatie van het gebouw als verweerd en gepatineerd oud stuk. Maar in het geval dat een stuk oude architectuur zonder ingrijpen niet behouden kan worden, heeft men aan deze uitspraak niets.

De heer BOEKEN meent te kunnen betwijfelen of het boekje van 1917 inderdaad de neerslag was van een algemeen levend inzicht. Maar dat de Bond het heeft uitgegeven is een gelukkige daad geweest.

Wie zou menen dat door deze beginselformulering en door de oprichting kort daar na van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg onder JAN KALF als Directeur het restaureren op de oude manier zou ophouden, komt bedrogen uit. Het enige wat men zeggen kan is, dat in enkele gevallen herstelling plaats vond met toepassing van de grondbeginselen en dat nieuwe toevoegingen doelbewust overeenkomstig de geest daarvan werden ontworpen en uitgevoerd. Helaas hebben zulke toepassingen der „Grondbeginselen” toch eigenlijk weinig bevrediging gegeven, men denke aan het Stadhuis van Schoonhoven en de Cunerakerk te Rhenen. Slechts in één geval kan men van een volledig succes spreken, namelijk dat van de toren van IJsselstein. Hierin spreekt weer de onbevangenheid, die KALF had geroemd bij de oude bouwmeesters die voor de taak hadden gestaan oude bouwwerken te vergroten of te veranderen. Deze onbevangenheid, tegenwoordig schaars geworden, en voorts het kunstenaarschap van de architect, zijn onmisbare voorwaarden om de herstelling van een monument te doen slagen.

Het is niet onwaarschijnlijk dat er verband bestaat tussen de publicatie van 1917 en allerlei daarna ontloken initiatief op het punt van Mo-

numentenzorg. Maar die oplevende belangstelling liet zich niet steeds leiden door de geest van de beginselen van 1917. Dat bewijst een doorbladeren van het Gedenkboek dat de vereniging „Hendrick de Keyser” in 1939 uitgaf. In overeenstemming met de geest van 1917 werken ook niet al die architecten die zich geheel verdiepen en specialiseren in de oude technieken en tradities. Als er daarbij sprake is van onbevangenheid, dan is het alleen maar de onbevangenheid waarmee zij oude vormen uit vervlogen tijden toepassen; men denke aan vensterramen met 18de en 19de eeuwse ruitindelingen, die aangebracht worden in de plaats van glas-in-lood herstellingen. Dat is geenszins de geest van VIOLLET-LE-DUC, maar evenmin die van de Grondbeginselen van 1917. Het geeft alleen iets vervelends en vlaks aan de herstelde bouwwerken, getuige het boekje „Herleefde Schoonheid” door prof. MARTIN en de Gedenkboeken van HENDRICK DE KEYSER.

Regelrecht in strijd met de geest van de Grondbeginselen is natuurlijk de onstikiserende „Kitsch”, die al voor de oorlog opkwam, door de valse propaganda van de bezetters werd gepropageerd en nu nog met onverminderde kracht doorwoekert in schemerige taveernen, eiken schijnkarbelen e.d.

Wanneer we het stelsel van 31 artikelen doornemen, dat op de inleiding van KALF volgt, dan vragen wij ons af, of die de onbevangenheid ten goede zullen komen van hen die de werken zullen uitvoeren. Daarom alleen al is spreker een tegenstander van artikelen, die onvermijdelijk zullen leiden tot een of andere dogmatiek. Maar er is nog een reden tot bedenkingen. Dat is, dat de architect, die de verantwoordelijkheid draagt, de nodige vrijheid moet hebben waarvan hij tegenover opdrachtgever en samenleving een verantwoord gebruik zal mogen en moeten maken. Men moet wel bedenken dat er steeds verschillende wijzen zijn waarop men herstellingen, wijzigingen en zelfs gewoon onderhoudswerk kan uitvoeren. Het gaat er om, daarvoor de mensen te vinden die tegen hun taak opgewassen zijn. Voorschriften hebben het altijd aan onbekwamen en middelmatigen mogelijk gemaakt te werken. Daar moet vrijheid zijn, en die noodzakelijke vrijheid maakt weer dat de keuze van de architect of de andere kunstenaar, des te belangrijker wordt. En dubbel belangrijk is de keuze van de architect, omdat de opdrachtgever, hoeveel gehechtheid en bewondering hij ook heeft voor het aan hem toevertrouwde culturele

bezit, uit de aard van de zaak zonder deskundig begrip is over de zeer uiteenlopende wijzen, waarop de vraagstukken door een begaafd en bevoegd architect kunnen worden opgelost.

Daarom acht spreker het veel belangrijker een klaar geschreven voorlichting samen te stellen voor alle eigenaren en beheerders van ons nationale cultureel bezit, welk voorlichtingsgeschrift ook voor architecten instructief kan zijn, dan scherpzinnig beredeneerde grondbeginselen en voorschriften. Dat zal nog niet zulk een eenvoudig werk blijken, maar het is zeker te doen. Als suggestie voor de inhoud stelt de heer BOEKEN de titel voor: „Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden terzake van het behouden, de herstelling en de wijziging van oude bouwwerken”.

Dit afzien van „Grondbeginselen en Voorschriften” houdt niet in, dat in zulk een uitgave geen plaats zou zijn om enige algemene inzichten te ontwikkelen die thans in het concept zo zwaarwichtig als beginselen zijn geformuleerd. Indien zulke inzichten op de juiste wijze worden besproken, kunnen de bezwaren die spreker aanvankelijk had, geheel worden vermeden. Ook zou men in een inleiding punten kunnen behandelen die in de uitgave van 1917 onder C helemaal aan het einde een plaats gevonden hadden: de wenselijkheid dat er nu eindelijk eens een monumentenwet komt, en de eis, dat de leiding van een herstellingswerk aan een bekwaam kunstenaar worde opgedragen.

Die laatste eis, een eis die gesteld wordt aan de opdrachtgever, zal zeker wel eens moeilijkheden geven. De eisen, die aan het kunstenaarschap worden gesteld van de architect die werkzaamheden aan oude architectuur leidt, zijn veel hoger dan die welke naar de gebruikelijke opvattingen van thans gelden voor de normale architect, en zeker ook zoals die binnenkort wellicht zullen gelden voor de architect met wettelijk beschermde titel. Het gaat daarbij niet om bijzondere kennis van historische stijlen, hoe belangrijk dat moge wezen, maar om een in zekere zin aangeboren begrip en gevoel voor de waarden, die de werkelijke betekenis van *oude* architectuur, of beter, van *alle* architectuur uit maakt.

Spreker gaat dan in het kort de strekking na die het voorlichtingsgeschrift zou moeten kenmerken.

Onder de misverstanden die veelvuldig zijn, dient genoemd te worden het denkbeeld dat het wenselijk zou zijn al die oud geworden bouwwerken nu weer als nieuw te maken of soms ook nieuw maar net echt oud en in hun oorspronke-

lijke luister — zoals dat heet — terug te brengen.

Moeilijkheden zijn er te over, en het is goed, de eigenaren en beheerders hiervan eens iets te vertellen.

Het is dringend noodzakelijk uiteen te zetten, welke onderscheiden mogelijkheden zich voordoen voor een bekwaam architect om de herstelling of de wijziging van een oud bouwwerk aan te pakken, en wat de overwegingen kunnen zijn, die hem in het ene geval in deze, in het andere geval in die richting voeren.

Een dergelijk geschrift kan hen, die nog steeds vervuld zijn van de oude, door KALF bestreden richting, er van overtuigen, dat hun opvatting in de meeste gevallen een misverstaan van de historie is, en vooral, dat een niet door stijldogma's gebonden schepping van een hedendaags kunstenaar juist in de lijn ligt van de historie die zij zo krampachtig koesteren, en de lijn der historie tot in het levende heden verlenkt. Wellicht krijgen zij dan vertrouwen in het werk van de bekwaame architect van heden en een beetje onbevooroordeeldheid, waarvoor spreker met nadruk pleit.

Spreker uit nog verschillende bezwaren tegen de artikelen van 1917. Het begrip „harmonie” van art. XXIII acht hij zonder zin. Dat ditzelfde artikel zegt: „het navolgen van oude vormen blijve daarbij echter uitgesloten” doet het voorkomen of het een plicht zou zijn opzettelijk naar nieuwe in de plaats van goede oude vormen te zoeken, één van de grote dwalingen van individualistische lieden die denken dat ze daardoor kunstenaar worden: Artikel XVI verklaart het opnieuw bouwen van verdwenen gedeelten van een gebouw een leugen tegen de geschiedenis. Dat is dus zeker verkeerd en verboden, maar wordt vervolgens in sommige gevallen noodzakelijk verklaard. Ook de rest van dit artikel kan niet bevredigen en evenmin artikel XIX: iedereen die aan oude bouwwerken heeft hersteld weet dat men vrijwel steeds voor de noodzakelijkheid komt, zich ook te vergrijpen aan delen die niet alleen door af te schrijven vlakken worden begrensd. Het zal veel nuttiger zijn de opdrachtgevers en de belangstellenden te wijzen op de onderscheiden mogelijkheden. De ene architect zal nu eenmaal een noodzakelijk lijkende vernieuwing inperken tot een herstelling, de andere zal met een herstelling geheel nieuwe elementen inlassen. De een zal zich met al zijn kennis van oude tradities concentreren op het meer tot zijn recht brengen van oude schoonheid, de ander zal zijn taak opvatten als het in nieuwe

schoonheid voort laten leven van het oude monument. Wat de architect nodig heeft is vertrouwen in zijn bekwaamheid, een beetje onbevooroordeeldheid, een beetje steun, en geen beperkingen, opdat hij aan het monument kan geven het beste wat hij vermag te geven.

De heer BOEKEN eindigt te verklaren, dat, hoewel hij het resultaat van het werk der commissie moeilijk kan onderschrijven, de besprekingen in de commissie voor hem zeer vruchtbaar zijn geweest, en hem de gelegenheid hebben geschonken zijn denkbeelden de vorm te geven waarin hij ze nu heeft uiteengezet.

De voorzitter dankt de heer BOEKEN voor zijn interessante beschouwingen en schorst de vergadering, nadat eerst nog besloten is, de zomervergadering op 29 en 30 Juni a.s. te Groningen te houden.

Na de gemeenschappelijke koffiemaaltijd in Hotel des Pays Bas wordt de vergadering om twee uur voortgezet.

De heer KALF, die de rij van sprekers opent, verklaart geen voorstander te zijn van het denkbeeld van de heer BOEKEN, de architect geheel vrij te laten. Z.i. moet bij restauratie de hoofdgedachte zijn, het monument in behoorlijke staat van onderhoud te brengen en daarbij de oude vormen zoveel mogelijk te behouden. Met het oog op de zorgelijke toestand van ons land zou hij willen adviseren: geef een heleboel prijs, aangezien dit alleen maar ten goede kan komen aan wat behouden wordt.

De voorzitter dankt spreker voor zijn weloverwogen rede. Alleen kan hij niet meegaan met sprekers conclusie, dat wij op grote schaal monumenten zouden moeten prijsgeven, daar zulks verkeerd kan worden opgevat.

JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER verklaart evenmin voorstander van deze gedachte zijn. Ook wijst hij op het gevaar, de architect te veel vrijheid te laten en illustreert dit met het voorbeeld van de St. Walburgskerk te Arnhem, waar de architect aan de oostzijde een tegenwaarde wou scheppen voor de westelijke toren, terwijl de bouwers van die kerk hieraan totaal geen behoefte hadden.

PROF. DR. M. D. OZINGA heeft zich afgevraagd, waarom de nieuwe beginselen op zekere punten onbevredigend zijn. De oude regels waren beziel door de grote gedachte: behouden gaat voor vernieuwen en waren een manifest tegen bestaande misbruiken. Het door eigen fantasieën verbeteren van monumenten, dat thans bij restauraties soms aan den dag treedt, acht hij een ver-

keerde neiging tot romantiek. Het feit, dat Duitsland nog heden ten dage het voorbeeld geeft van goed restaureren, wil hij verklaren uit de aanwezigheid van een brede schare van kunsthistorici en architecten, die zich vakkundig toelagen op de problemen van de architectuurgeschiedenis, en de bereidwilligheid van de architecten om te luisteren naar de adviezen van hen, die de monumenten louter als monument beschouwen.

De voorzitter verklaart het met spreker eens te zijn, dat het monument als zodanig behouden dient te blijven. Het lijkt doodeenvoudig, maar het beginsel is moeilijk in praktijk te brengen. Het steeds meer bij de overheid aankloppen om financiële steun voor restauraties acht hij voorts het gevolg van de benarde omstandigheden, waarin tegenwoordig de meeste eigenaars verkeren. Niettemin hoopt hij ten eerste, dat een aantal gebouwen toch gered zal kunnen worden zonder steun van de overheid. De heer BOEKEN heeft een pleidooi gehouden voor de onbevangenheid van de architect tegenover het te restaureren monument. Die onbevangenheid kennen wij niet meer, omdat de architect het gebouw in de eerste plaats moet respecteren als monument. Laat ons hopen, dat hij desondanks toch vreugde in zijn werk zal vinden.

De heer VAN GELDER vindt het de taak van de overheid te zorgen, dat wij onze goede monumenten niet kwijt raken. Het werken naar eigen smaak dient verhinderd te worden. Ook voor de uitdrukking „af te schrijven” vormen, waarvan in de oude grondbeginselen sprake was, gevoelt hij niet veel.

De voorzitter is het met spreker volkomen eens. Ook hij is buitengewoon bevreesd, dat hiermede de weg zou worden geopend, om een historisch onbelangrijk onderdeel te laten verdwijnen ten behoeve van de meer importante details van een gebouw, zoals o.a. gebeurd is met de unieke koorsluiting in de O.L. Vrouwekerk te Maastricht.

De heer KALF verklaart er niet tegen te zijn, dat de nieuwe regels dit trachten te voorkomen, mits voorzichtig gesteld en mits daarbij naast de architecten ook de kunsthistorici kunnen meespreken.

De heer PANNEKOEK wijst op het klooster Aduard, waar een perfect 18de-eeuws kerkinterieur is opgeofferd aan een restauratie in middel-eeuwse trant.

De heer KALF merkt op, dat er daar nooit van een mooi interieur sprake is geweest. De reliëfs

en de oude mozaïkvloer, die tijdens de restauratie voor den dag kwamen, waren zo uniek, dat men gemeend heeft, het oude interieur te moeten opofferen.

De heer R. C. HEKKER komt terug op een opmerking, door hem gemaakt op de vergadering te Zwolle. Het is hem opgevallen, hoe in de laatste tijd bij restauraties te veel aandacht is besteed aan kunsthistorische stokpaardjes. O.a. is de kerk te Angerlo op die manier architectonisch verknoeid.

De voorzitter zegt, dat eerbied voor het monument de quintessence van onze houding moet zijn.

PROF. W. VAN DER PLUIM betoogt, dat iedere kunstenaar onbevungen tegenover zijn onderwerp dient te staan. Het begrip historisch monument is iets, dat de architect meekrijgt. Hij kan toch onbevungen scheppen, al is hij ook gebonden aan zijn opdrachtgever. Aan de andere kant is het ogenblik nog niet angebroken, dat men hem vrij kan laten. Het toezicht van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg kan nog niet worden ontbeerd.

PROF. DR. W. VOGELSANG vestigt er de aandacht op, hoe zich in verband met muurschilderingen, sculptuur e.d. moeilijkheden kunnen voordoen, waarop de restaurerende architect niet is ingesteld. Hij vreest, dat de nieuwe Monumentenwet de andere kunsten wellicht op dezelfde voet als de architectuur zal behandelen.

De heer VAN GELDER verklaart, dat het ontwerp-Monumentenwet niet over dergelijke zaken handelt. Wel heeft de Voorlopige Monumentenraad daarvoor een subcommissie.

De heer A. BOUMAN bepleit, dat ook aan de orgels aandacht besteed wordt. De restauratiemethoden, die momenteel bij orgels worden toegepast, zijn geheel verouderd.

De voorzitter merkt op, dat de commissie alleen beginselen voor het restaureren heeft willen geven, die nader zullen moeten worden uitgewerkt.

DR. P. GLAZEMA wijst op het hakken van gaten voor het aanbrengen van een centrale verwarmingsinstallatie in de laatgothische kelder van

het gerestaureerde klooster Mariënhof te Amersfoort. Meer coördinatie bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg ware z.i. dringend gewenst.

De voorzitter vindt dit een bewijs, hoe noodzakelijk het is, dat er weer een manifest verschijnt om op fouten te wijzen. Restaureren is een vak, dat nooit volledige bevrediging schenkt. Men vergete echter niet het vele, dat behouden is.

De heer BOEKEN stelt voor, dat de commissie zo spoedig mogelijk met haar werk zal doorgaan en een reeks wenken opstellen.

De heer KALF verklaart voorstander te zijn van een kort geschrift bestemd voor de opdrachtgevers, en daarnaast van een omvangrijker geschrift, dat als handleiding voor de architecten bedoeld is.

De vergadering besluit dat de commissie in die geest wenken zal opstellen en publiceren, onder verantwoordelijkheid van de Bond.

Na enige discussie wordt het voorstel van de heer KALF om, gezien de nood der tijden, de minst belangrijke monumenten op te offeren afgewezen.

De heer VAN DER PLUIM vraagt, of de nieuwe Monumentenwet ook van toepassing is op schilderijen, hetgeen door de heer VAN GELDER in ontkennende zin wordt beantwoord.

De heer PANNEKOEK oppert het denkbeeld, de door de commissie te ontwerpen handleiding volgens het systeem van voorbeeld en tegenvoorbeeld in te richten.

De voorzitter verklaart, geen voorstander van dit systeem te zijn.

De heer LUTJEHARMS merkt op, hoe nodig het is, ook voor het behoud van oude kerkbanken en kronen te waken. Hij hoopt, dat de nieuwe Monumentenwet hierin zal voorzien en acht het een reden te meer, om op de spoedige totstandkoming daarvan aan te dringen.

Nadat de heer KALF nog een anecdote heeft verteld in verband met de leuze: behouden gaat voor vernieuwen, sluit de voorzitter om 16,30 uur de vergadering onder dankzegging aan PROF. DR. J. G. VAN GELDER, directeur van het Kunsthistorisch Instituut, voor de verleende gastvrijheid.

MEDEDELINGEN

MUSEUM-LUNCHES TE AMSTERDAM.

In samenwerking met de hoofddirectie van het Rijksmuseum heeft het bestuur van De Museumdag het genoegen de leden uit te nodigen tot het bezoeken van de museum-lunches, welke één maal per maand zullen worden gehouden in het restaurant van het Rijksmuseum te Amsterdam. Elke maand wordt dezelfde dag gekozen nl. de 3e Donderdag. De bijeenkomsten zijn geheel informeel; de leden kunnen desgewenst zelf hun brood medebrengen. De hoofdzaak is, dat de leden elke maand op een vaste dag de gelegenheid hebben om op ongedwongen wijze met collega's samen te komen.

Leden, noteert in Uw agenda de data: 19 April, 17 Mei, 21 Juni, 19 Juli, 16 Augustus, 20 September, 18 October, 15 November, 20 December.

INGEZONDEN

NEDERLANDSE BOUWKUNST BEGIN 19DE EEUW

Mag ik er de heer Hekker op attent maken, dat zijn conclusie (pag. 16, Bull. Febr. '51), als zouden wijlen Prof. Plantenga en ik ons handboek „Vijftig eeuwen Bouw-Beeldhouw- en Schilderkunst" de Catalogus van de Boymans-tentoonstelling 1941 hebben gevolgd, onjuist is? De bewuste pagina's zijn door mij geschreven, want Prof. Plantenga, die in 1942 is overleden, is daaraan, als trouwens aan zeer veel andere stukken van het boek, helaas niet meer toegekomen (zie het voorwoord). De Boymans-Catalogus heb ik daarbij nimmer in handen gehad.

A. VAN DER BOOM

VERBETERING

In de bijdrage „De Ned. Bouwk. in het begin v. d. 19e eeuw" dient op blz. 16 1e regel en in het onderschrift bij de 2e foto op pl. V niet Breda, maar 's-Hertogenbosch (1821) gelezen te worden.

R. C. HEKKER

REPERTORIUM VAN BOEKEN

Het Bestuur van de Bond vestigt nogmaals de aandacht van de leden op het verschijnen van het *Repertorium van Boekwerken betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, verschenen tot 1940*. Dit Repertorium, uitgegeven door de Bond, is een aanvulling op de reeds verschenen 2 delen, die betrekking hebben op tijdschriftartikelen (zie het Prospectus, gevoegd bij het Nieuwsbulletin van 15 Maart 1951). De mogelijkheid voor de leden om daarop tegen de sterk gereduceerde prijs van f 7.— in te tekenen is verlengd tot uiterlijk 25 April a.s. Na die datum is de prijs f 10.— (dezelfde als voor niet-leden). Voor intekening gebruike men bij voorkeur het bij het prospectus ingesloten intekenbiljet. Ook kan men zich schriftelijk wenden tot de Secretaris van de Bond, Bleyenburg 7, 's-Gravenhage.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum „De Waag”*.
Tentoonstelling „Zuiderzee wordt land”
-3 Juni
- *Rijksmuseum*. Tentoonstelling „Het Franse
Landschap van Poussin tot Cézanne” -4 Juni
- *Stedelijk Museum*. Tentoonstelling „10 Bel-
gische beeldhouwers” -7 Mei
- *Museum Willet Holtbuysen*. Tentoonstelling
van schilderijen en kunstvoorwerpen uit de
Backerstichting -7 Mei

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Ten-
toonstelling „Fleur en Interieur”
28 April-2 Juni

ENSCHEDÉ

- *Natuurhistorisch Museum*. Geologische ten-
toonstelling -22 April

GOUDA

- *Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis”*.
Tentoonstelling werken van Herman Kruy-
der -22 April

'S-GRAVENHAGE

- *Amicitia, Westeinde 15*. Tentoonstelling gra-
fiek en plastieken uit de archieven van Arta,
Vereniging van kunstvrienden te 's-Graven-

hage en Vereinigung der Kunstfreunde Zwit-
serland -21 April

- *Gemeentemuseum*. Tentoonstelling Oosterse
Tapijten 16e-19e eeuw -21 Mei

- *Gemeentemuseum*. Eretentoonstelling van het
werk van Charley Toorop 18 April-24 Juni

- *Kunstbandel G. J. Nieuwenhuizen Segaar,
Anna Paulownastraat 107*. Tentoonstelling
werken van Dirk Nijland -29 April

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy”*. Tentoon-
stelling van werken van 12 Haarlemse kunst-
naars 22 April-3 Mei

- *Frans Halsmuseum*. Nagelaten werk Evert
van der Tweel -29 April

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Orna-
mentprenten (XVIde eeuw). Werkd. 14-17
uur -7 Mei

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Tentoon-
stelling van 20 Japanse prenten naar ontwer-
pen van Toyokuni (1769-1821) -1 Juli

RIJSWIJK

- *Stichting „Oudheidkundig Museum Rijs-
wijk (Z.H.)”, Heerenstraat 67*. Tentoonstel-
ling „Ons Vorstenhuis” 25 April-3 Mei

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

GOUDEN DOCTORAAT PROF. DR. W. MARTIN

1901—27 April—1951

Terwijl op zichzelf reeds een gouden doctoraat een bijzonder feit mag worden genoemd, verdient dit 50-jarig jubileum een extra vermelding, omdat de op 27 April 1901 door Wilhelm Martin aan de Leidse Universiteit verdedigde dissertatie „Het leven en werken van Gerrit Dou beschouwd in verband met het schildersleven van zijn tijd” het eerste Nederlandse proefschrift was, gewijd aan een kunsthistorisch onderwerp.

Het gaat buiten het bestek van deze enkele regelen, vast te stellen, in hoeverre deze eersteling van vaderlandse bodem zich onderscheidde van de toenmalige buitenlandse dissertaties. Wel kan men op elke bladzijde van dit nog heden bruikbare en nuttige boek de schrijver herkennen van de „Hollandse schilderkunst in de zeventiende eeuw”. Zowel in zijn „meesterproef” als in zijn opus magnum bouwt n.l. Martin zijn beeld op, enerzijds geleid door een gedegen kennerschap, anderzijds door zijn weldadig nuchter onderscheidingsvermogen voor reële verhoudingen.

„Hoe werkten onze schilders, in welke omstandigheden leefden zij, wat verwachtten de kopers van hen, en wat mochten zij op hun beurt van hun begunstigers verwachten”, ziedaar de concrete vragen, welke elders waarschijnlijk slechts in een zwaarwichtige „sociologie der kunstproductie” en een „aesthetica van de smaak” behandeld zouden kunnen worden, doch die hier op een onderhoudende en in wetenschappelijk opzicht daarom niet minder verantwoorde wijze worden besproken.

Het is wel een bijzonder gunstig voorteken geweest, dat de kunsthistorische wetenschap bij haar eerste optreden in ons land geleid werd door de genoemde twee eigenschappen, welke juist voor het fundamentele onderzoek van zo uitzonderlijk belang zijn.

Op uitdrukkelijk verzoek van de jubilaris, wordt eerst in dit nummer de aandacht gevestigd op zijn feest. Het zou stellig niet stroken met zijn wens, hier verder in den brede uit te weiden over zijn verdiensten als museumdirecteur en hoogleraar. Allen evenwel, die van dichtbij hebben meegemaakt „hoe het groeide” zullen, bezielde met de beste wensen voor de gouden doctor, gaarne een ogenblik verwijlen bij de betekenis welke de 27ste April 1901 voor de beoefening der kunstgeschiedenis in Nederland heeft gekregen.

H. VAN DE WAAL

RESTAURATIE-NIEUWS

MEI 1951

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

UTRECHT

Amersfoort. Aan de St. Joriskerk zullen restauratiewerkzaamheden worden verricht.
Leiding: Ir A. J. van der Steur en G. H. Kleinhout te Amsterdam.

NOORDHOLLAND

Hoorn. De gevel van het perceel „De Valk” aan de West zal gerestaureerd worden.
Architect: V. J. Polman te Hoorn.

Medemblik. Met de restauratie van het pand Nieuwstraat 58 is een aanvang gemaakt.
Architect: S. Varwijk te Medemblik.

Medemblik. De restauratie van de beide 17e eeuwse trapgevels van het pand Westerhaven 30 is voltooid.
Architect: S. Varwijk te Medemblik.

ZEELAND

Borsele. De restauratie van het Viskot, een van

de weinige nog bestaande in Zeeland, is voltooid.

Leiding: Centrale Dienst Openbare Werken te Goes.

Veere. Het pand Kade A 149, met XVII eeuwse trapgevel, wordt gerestaureerd.

Architect: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

ZUID-HOLLAND

Delft. Met de gedeeltelijke restauratie van het Kerkgebouw van de Waalse Hervormde Gemeente Oude Delft (Prinsenhof) is een aanvang gemaakt.

Architect: Prof. N. Lansdorp te 's-Gravenhage.

NOORD-BRABANT

Aalburg. Met de herstelwerkzaamheden aan de Toren van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt.

Architect: B. van Bilderbeek te Dordrecht.

DE MUSEUMDAG

ALGEMEEN BESTUUR VAN „DE MUSEUMDAG”, VERENIGING VAN DIRECTEUREN VAN NEDERLANDSE MUSEA, GEVESTIGD TE 'S-GRAVENHAGE, 1951

Secretariaat: Zeestraat 82, telefoon 184470, toestel 505. Giro-Nr. 169655 ten name van de Penningmeester der vereniging van directeuren van Nederlandse musea, Leiden

I DAGELIJKS BESTUUR

Voorzitter: Dr. G. W. Locher, directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. bureau-adres: 1e Binnenvestgracht 33, tfn 20592 (1952) *.

Secretaris: Dr. R. E. J. Weber, directeur van het Nederlandse Postmuseum te 's-Gravenhage, bureau-adres: Zeestraat 82, tfn 184470, toestel 505 (1953).

* Jaar van aftreden.

Penningmeester: E. Pelinck, directeur van het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden, bureau-adres: Oude Singel 28, tfn 20020 (1953).

Leden: Prof. Dr. H. Engel, directeur van het Zoölogisch Museum te Amsterdam, bureau-adres: Plantage Middenlaan 53, tfn 50633 (1954).

Prof. Dr. H. van de Waal, directeur van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, bureau-adres: Kloksteeg 25, tfn 26838 (1954).

Dr. A. van Schendel, directeur van de Afdeling Schilderijen van het Rijksmuseum, bureau-adres: Stadhouderskade 42, tfn 20586 (1955).

II PROVINCIALE VERTEGENWOORDIGERS

Groningen: Jhr. Rh. Feith, directeur van het Noordelijk Scheepvaartmuseum te Groningen, huis-adres: Hereweg 11a, tfn 27703 (1954).

Friesland: H. Halbertsma, huis-adres: Zuidsingel 69, Amersfoort (1953).

Drente: P. C. A. van der Kamp, wet. assistent aan het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe te Assen, bureau-adres: Brink 4 (1952).

Overijssel: G. J. Lugard Jr., directeur van het Museum De Waag te Deventer, bureau-adres: Brink 60, tfn 4556 (1955).

Gelderland: A. J. de Lorm, directeur van het Gemeentemuseum te Arnhem, bureau-adres: Utrechtseweg 57, tfn 23026 (1955).

Utrecht: J. J. M. H. M. Asselberghs, directeur van het Nederlands Spoorwegmuseum te

Utrecht, bureau in het Amstelstation, kamer 71, Amsterdam, tfn 57286 (1953).

Noord-Holland: Ir. W. L. Utermark, algemeen conservator van de afdeling Tropische Hygiëne en Geographische Pathologie van het Kon. Instituut voor de Tropen te Amsterdam, bureau-adres: Mauritskade 63, tfn 52600 (1952).

Zuid-Holland: De Penningmeester E. Pelinck.

Zeeland: Mevrouw M. Evers-Keg, Secretaresse van het Kunstmuseum te Middelburg, huis-adres: Londense Kade 35, tfn 2406 (1954).

Noord-Brabant: Mr. E. L. L. de Wilde, directeur van het Stedelijk Van Abbemuseum te Eindhoven, bureau-adres: Bilderdijkstraan 10, tfn 5005 (1952).

Limburg: Dr. E. M. Kruytzer, Conservator van het Natuurhistorisch Museum te Maastricht, bureau-adres: Bosquetplein 7, tfn 4174 (1955).

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG VAN 1951, OP 21 APRIL GEHOUDEN IN HET FRANS HALSMUSEUM TE HAARLEM

Dr. G. W. Locher heette als voorzitter de deelnemers welkom en dankte het Gemeentebestuur van Haarlem en de Heer H. P. Baard, directeur van het Frans Halsmuseum, voor de verleende gastvrijheid. Daarop richtte spr. zich eerst tot Dr. A. B. de Vries met de verzekering, hoezeer alle collega's verheugd waren, dat eindelijk een einde gekomen was aan de voor Dr. De Vries zeer moeilijke periode van de laatste jaren. Voor hem persoonlijk en om der wille van het door hem beklede ambt, zeide de voorzitter, verwachten en verlangen wij een openlijk eerherstel. Vervolgens bracht hij even de kwestie van de aanval op het medelid Prof. Dr. P. Coremans ter sprake. Het bestuur zou stellig een voorstel aan de vergadering hebben gedaan, indien aan Prof. Coremans niet een passende gelegenheid tot verweer zou zijn geboden. Gelukkig is dit voorstel thans niet meer nodig. De vereniging heeft gelukwensen gezonden aan Dr. H. E. van Gelder bij diens 75ste verjaardag. Na een korte herinnering aan de bijzonder grote betekenis van de arbeid van Dr. Van Gelder voor het museumwezen en van zijn activiteit voor De Museumdag stelde de voorzitter namens het bestuur aan de vergadering voor, Dr. Van Gelder het ere-lidmaatschap van de vereniging aan te bieden, waartoe onder algemene bijval werd besloten. Men spreekt, zo vervolgde de voorzitter, wel eens van uitgedroogde museum-

figuren, doch veeleer schijnt men in deze werkring jeugdig en fit te blijven. Wij zien dit aan Dr. Van Gelder en ook aan Freule Dr. C. H. de Jonge, van wie wij ons nauwelijks kunnen voorstellen, dat zij ons bij een vergadering in het Centraal Museum te Utrecht niet meer als gastvrouw zal ontvangen. De voorzitter dankte haar in het bijzonder voor de wijze, waarop zij actief aan het verenigingsleven heeft deelgenomen en wenste haar nog vele goede jaren toe (applaus).

Na een korte toelichting op het programma, dat ditmaal het regionale museum tot hoofdthema had, besprak de voorzitter tenslotte met enkele woorden de vraag, in hoeverre het zin had om zich te verdiepen in de verschillende aspecten van het museumwerk in een periode van bezuiniging en beperking. Deze zijn ingevoerd terwille van de defensie van onze cultuur. Het is onze taak om met beslistheid de mening te bestrijden, dat de musea een luxe zijn die slechts in betere tijden past. In wijde kring dient de overtuiging te heersen dat de musea als zodanig behoren tot de defensie van onze cultuur in engere zin. Het zou dan ook defaitisme zijn, indien wij ons werk niet met alle kracht zouden voortzetten.

Wegens periodieke aftreding van vier leden werden nieuwe provinciale vertegenwoordigers gekozen voor Overijssel, Gelderland en Limburg

en werd in het dagelijkse bestuur gekozen Dr. A. van Schendel. Tot de scheidende penningmeester, de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer, richtte de voorzitter woorden van hartelijke dank voor het verrichte werk op velerlei gebied. Gedeeltelijk gaat dit werk nog door, o.m. bij de leiding van de museumcursus. Spreker stelt zich in de toekomst nog veel voor van de werkzaamheid van de Heer Scheurleer (applaus). De Heer E. Pelinck, die reeds in het algemene bestuur zitting had, zal zich met het penningmeesterschap belasten.

De aftredende penningmeester bracht het finantieel verslag over 1950 uit en las een verklaring voor van de kascommissie, welke helaas op de vergadering niet aanwezig kon zijn. Er is een nadelig saldo van f 232,59, met welk bedrag de bezittingen van de vereniging dus verminderd zijn. Het budget is klein. De ledeninstellingen, 7 in getal, dragen tezamen f 300,— bij, de individuele leden ten getale van 202, een bedrag van f 1937,50. Hiervoor kan heden ten dage niet veel gedaan worden, één circulaire aan de leden kost in totaal reeds ten minste f 12.—. Toch is gelegenheid gevonden, ter aanmoediging een bedragje beschikbaar te stellen voor de administratie-kosten van de secties, welke kort geleden haar activiteit hebben aangevangen. De begroting van uitgaven voor 1951 luidt:

aan het Bulletin	f 1400.—
aan lezingen enz.	f 270.—
aan bureaunkosten	f 300.—
aan bestuurskosten	f 75.—
aan de groep „Rijkspersoneel”	f 100.—
aan de secties	f 75.—
onvoorzien	f 17.50
	<hr/>
	f 2237.50

De voorzitter richtte een woord van dank aan het adres van de kascommissie en stelde voor, de scheidende penningmeester decharge te verlenen voor zijn gevoerde beleid en tot leden van de kascommissie voor 1951 te benoemen de Heren C. A. Hartmans Kol. b.d. en Dr. S. Kooyman, beiden te Leiden (applaus).

Bij de rondvraag sprak Dr. A. B. de Vries woorden van dank voor de sympathie, welke hij bij de collega's heeft gevonden. De Heer Th. Scheurleer vestigde de aandacht op de museumlunches, welke elke derde Donderdag van de maand worden gehouden in het Rijksmuseum. De Heer L. J. van Dijk wilde gaarne nogmaals

pleiten voor de instelling van een ruilbureau voor museumvoorwerpen. De Heer D. F. Lunsingh Scheurleer zeide dat zijn bureau geen gelegenheid had zich hiermede te belasten, terwijl de Heer E. Pelinck herinnerde aan de reeds vroeger uitgesproken eis van anonymiteit, om complicaties te voorkomen. Het bestuur zal de mogelijkheid onderzoeken of instelling van een ruil-rubriek in het Bulletin enige zin heeft.

Daarna hield de Heer W. J. Rust, oud-conservator van het museum voor het Gooi en Omstreken te Hilversum, een lezing over het begrip streekmusca en de taak daarvan. De levendige discussie, welke hierop volgde, toonde aan dat de voordracht met bijzondere belangstelling was gevolgd. Een belangrijke gedachtenwisseling ontstond over het al of niet opnemen in streekmusca van afgietsels van originele objecten en over de daarbij te plaatsen bijschriften. De Heer Pelinck wist de verschillende inzichten dienaangaande te groeperen door tot uitgangspunt de vraag te nemen of men al dan niet een didactische uitstalling beoogt.

Een tweede belangrijke vraag was die van de verdeling van belangrijke voorwerpen tussen streekmusca en grote (nationale) musca. Algemeen geldende richtlijnen zijn hier bezwaarlijk te geven, vaak speelt de museale geschiedenis van het object een rol, bijv. wanneer het van de ondergang gered is en naar elders gebracht, vóór dat het streekmuseum in werking was. De voorzitter deelde mede, dat het bestuur reeds doende is geweest, om een museumdag-programma samen te stellen, waarin ook de verhouding tussen het streekmuseum en de grote wetenschappelijke instelling wordt behandeld. Zo mogelijk zal dit onderwerp in de toekomst nog worden behandeld. Tenslotte legde Mej. P. Clarijs nog de nadruk op de noodzaak van een vak-opleiding voor de beheerder van een streekmuseum, die, naar de Heer Rust zo helder heeft uiteengezet, een veelzijdige taak met een heel kleine staf moet vervullen.

Vervolgens vernam de vergadering bijzonderheden over de in oprichting zijnde secties. Dr. J. W. B. van der Stigchel deelde mede, dat uit 24 musca belangrijke opmerkingen zijn ontvangen voor de arbeid ener sectie „Onderwijs”. Spreker dankte het bestuur voor de prettige wijze, waarop de sectie op gang geholpen is. De belangrijke vragen, welke allereerst te behandelen zijn in deze sectie, luiden: hoe komt men in contact met het onderwijs, wie zal dit contact onderhouden en wie zal rondleiden. Prof.

Dr. H. Engel deelt mede, dat een twaalfstal leden adhaesie heeft betuigd met een op te richten sectie Natuurhistorische musea. Anders dan bij de sectie Onderwijs, gevoelen deze leden echter niet zozeer de noodzaak van afzondering in klein comité, maar veeleer behoefte aan contact op brede basis met collega's van andere soorten van musea. De Heer Ton Koot deelde mede, dat statuten en reglementen zijn verzameld van verenigingen, die vergelijkbaar zijn met onze op te richten groep „Rijkspersoneel”. Na bestudering hiervan zal het voorlopig bestuur van deze groep een voorstel tot organisatie daarvan doen. De voorzitter sprak hierover zijn voldoening uit, aangezien verwacht mag worden dat de activiteit van een dergelijke groep een gunstige weerslag zal opwekken voor die groepen van leden,

welke niet tot het rijkspersoneel behoren.

Na de koffiemaaltijd, welke onder de leiding stond van Dr. H. P. Baard en evenals de vergadering plaats vond in het heldere licht van hoge kruisvensters, hield de gastheer een boeiende rede over de transformatie van zijn historische gebouw tot museum, over de gelukkige eenheid tussen gebouw en collectie en over de plaats, die het Frans Halsmuseum in het Haarlemse cultuurleven inneemt. Een publicatie op grondslag van deze rede zal in het Nieuws-Bulletin worden opgenomen. Vrijwel alle leden bleven nog geruime tijd in de museumzalen bijeen onder leiding van de gastheer.

Deze museumdag werd bijgewoond door 62 leden en één gast.

WAT IS EEN STREEKMUSEUM?

DOOR W. J. RUST, OUD-CONSERVATOR VAN HET MUSEUM VOOR HET GOOI EN OMSTREKEN

Omtrent het begrip streekmuseum blijkt bij het grote publiek nogal eens verwarring te bestaan. Soms denkt men aan een gespecialiseerde collectie die uit de nalatenschap van een verzamelaar als museum is blijven voortbestaan, doch in de meeste gevallen stelt men zich een streekmuseum slechts voor als een oud en weinig aantrekkelijk gebouw, waar op zo goedkoop mogelijke wijze, in slecht verlichte ruimten, een heterogene verzameling oudheden is samengepakt. Een vrijwel nutteloze instelling, welke alleen belangstelling geniet van gepensioneerde ambtenaren en bejaarde renteniers, die wat liefhebberen in antiquiteiten.

Slechts weinigen zien de taak van een streekmuseum zoals die werkelijk is: een verzameling op te bouwen, die een overzichtelijk beeld geeft van de ontwikkeling van een bepaalde landstreek en mitsdien de algemene belangstelling waard is.

Jammer genoeg is het afbrekend oordeel van het voornaamste deel van het grote publiek over streekmusea niet altijd misplaatst. Het komt inderdaad voor, dat zelfs de beheerders de werkelijke bedoeling van zulk een museum ternauwernood begrijpen. Er zijn er, die blijven vasthouden aan de mening, dat het bijeenbrengen van antiquiteiten van zeer uiteenlopende aard, om het even of deze al dan geen verband hebben met de historische ontwikkeling van de betreffende landstreek, het enige doel is. De opstelling is bovendien nog menigmaal hoogst gebrekkig en werkt vermoeiend op de bezoekers.

Al zijn gelukkig die antiquiteiten- en curiositeitenpakhuizen sterk in de minderheid geraakt, toch kunnen verschillende voortreffelijk verzorgde en goed ingerichte kleine plaatselijke musea welke voor streekmusea doorgaan, deze naam slechts ten dele dragen. Niet zelden worden slechts geschiedenis en oudheidkunde benevens wat folklore in de opzet betrokken, in andere gevallen uitsluitend natuurlijke historie, gepaard aan bodemformatie. Vanzelfsprekend hebben bij de totstandkoming van deze musea de plaatselijke omstandigheden een belangrijke rol gespeeld. Maar hoe het zij, als een streekmuseum aan deze benaming volkomen wil beantwoorden, dient de opzet ruimer te worden gesteld en zullen afdelingen moeten worden gewijd zowel aan de geologie en de natuurlijke historie van de streek, als aan plaatselijke geschiedenis, cultuur en kunst.

Bij de inrichting is een chronologische opstelling zeer wel mogelijk. Deze zou er als volgt kunnen uitzien.

Allereerst een afdeling, betrekking hebbend op de bodemformatie van de streek (eventueel in verleden en heden). Elke soort van bodem heeft ook een natuurlijke plantengroei en een daar bij behorend dierenleven. In een tweede afdeling zou dit kunnen worden gedemonstreerd, waarbij — indien mogelijk — tevens de aandacht kan worden gevestigd op de verandering van de natuurlijke flora en fauna door de menselijke cultuur. Een dergelijke historische ontwikkeling in

de flora en fauna van een landstreek in een museumafdeling weer te geven, is geen gemakkelijke taak. Objecten in de vorm van geconserveerde planten en dieren uit het verleden zijn dikwijls moeilijk te verkrijgen. Maar met goede afbeeldingen kan al heel wat bereikt worden.

Een streekmuseum moet alleen een overzicht geven, dus is het niet aan te raden, tot in kleine bijzonderheden af te dalen. Een natuurhistorische afdeling kan daartoe licht aanleiding geven en zou dan de pretentie krijgen van een wetenschappelijke verzameling. Dit geldt natuurlijk eveneens voor de overige afdelingen. Wel moet in een streekmuseum alles wetenschappelijk verantwoord zijn en moet beunhazerij verre gehouden worden, maar er bestaat een groot verschil tussen een zorgvuldig gedocumenteerd, goed geordend overzicht en een gespecialiseerde wetenschappelijke collectie.

In dit verband kan ook de kwestie van zeldzame objecten aangestipt worden. Elk museum, hoe klein ook, gaat prat op zijn zeldzaamheden. Zij vormen soms een aantrekkingspunt. Zoals gezegd, „soms”, want in veel gevallen is het aantrekken van bezoekers door zekere zeldzaamheden slechts denkbeeldig. Bovendien moet er zulk een samenwerking tussen de musea bestaan, dat zeldzame of unieke voorwerpen allereerst een plaats krijgen in de grote of de wetenschappelijke musea. Daar kunnen zij in den regel ook het best geconserveerd worden. Er blijven daarnaast stellig nog genoeg zeldzaamheden voor de streekmusea over, want het is merkwaardig en het klinkt als een contradictie, maar een feit is het, dat het aantal zeldzaamheden groot is.

Op de natuurhistorische afdeling volgt zo mogelijk een afdeling, bestemd voor prae- en vroege historie, eventueel Romeinse oudheid en hierbij aansluitend de vroege en latere middeleeuwen. Ook hier dus weer een wetenschappelijk verantwoord overzicht met behulp van bodemvondsten, tekeningen en maquettes. Vooral niet te veel scherven etaleren, alleen de stukken waar nog enige vorm of versiering van af te leiden is. Ook niet te veel afgietsels van voorwerpen waarvan de originele exemplaren in grote musea bewaard worden. De doorsnee-bezoeker wil vooral „echte” voorwerpen zien en geen namaaksels.

Daarna volgt een afdeling voor latere historie van de streek. Aan de hand van kaarten, prenten en misschien tekeningen eerst een algemeen overzicht en voorts onderdelen gewijd aan topografie en plaatselijke historie van stadjes en dorpen, die

tot het werkgebied van het streekmuseum gerekend worden.

Na de historie kan voor het bedrijfsleven aandacht worden gevraagd. Bijvoorbeeld één en ander over het ontstaan en de groei van een industrie, die karakteristiek is voor een bepaalde landstreek. In een ander streekmuseum zullen landbouw, veeteelt of visserij met daaruit voortkomende bedrijven de voorrang genieten.

Hierbij aansluitend komt een afdeling, die in vele gevallen de meeste plaatsruimte vergt en gewijd is aan folklore, klederdrachten en huisinrichting. In sommige streekmusea bestaat een neiging om, laat ik het zo maar noemen, Rijksmuseumpe te spelen. Men betreurt het dan, dat men geen of weinig kostbare voortbrengselen van nijverheidskunst bezit en men tracht een beetje boven zijn stand te leven door te doen „alsof”. In deze gevallen worden alleen de kostbaarst geoordeelde dingen tentoongesteld, terwijl de minder geachte zaken in een bergplaats verdwijnen. Het Rijksmuseum kan zich nu eenmaal veroorloven slechts objecten van eerste rang te exposeren. Maar voorwerpen van weinig kostbare uitvoering kunnen ook mooi of interessant zijn en zulke dingen brengen vaak, hoe vreemd het ook mag lijken, een inniger contact tussen museum en bezoekers. Een tondeldoosje, een schotel van boeren-Delfts, een tinnen kraantjeskan, ik noem zo maar enkele dingen, zij worden met genoegen bekeken. Hoe vaak heb ik niet gehoord, dat een bezoeker bij het zien van een bepaald voorwerp verheugd uitriep: „Zo'n ding hebben wij thuis ook, mijn vader gebruikte het nog”.

Indien de ruimte het toelaat en de belichting gunstig is, zou een zaaltje bestemd kunnen worden voor het afzonderlijk exposeren van voortbrengselen van beeldende kunst, die verband houden met de betreffende landstreek. Ook producten van kunstnijverheid uit de streek zouden hier kunnen worden opgesteld. Voor kleine tijdelijke tentoonstellingen en het houden van lezingen en vergaderingen zou zo'n zaaltje eveneens kunnen dienen.

Een hal of brede gang kan benut worden voor het plaatsen van omvangrijke dingen, zoals grote bouwfragmenten en boerenwagens.

Van belang zijn beknopte en duidelijke beschriften.

Het is begrijpelijk, dat niet alle afdelingen even groot zullen zijn, ook kunnen afdelingen worden weggelaten of andere, hier niet genoemde, worden toegevoegd.

Het ideaal voor een streekmuseum zou zijn, een modern gebouw op rechthoekig grondplan, met de hoofdingang in het midden van een der korte zijden, die leidt naar een ruime hal. Recht tegenover de hoofdingang een meer of minder grote zaal, die van boven licht ontvangt. Deze in het centrum gelegen zaal, die voor exposeren van schilderijen kan dienen, wordt aan beide zijanten en aan de achterkant begrensd door een reeks zaaltjes, die te beginnen links bij de hal, onderdak verlenen aan de afdelingen geologie, natuurlijke historie, prae-historie, middeleeuwen, geschiedenis van de latere tijd, topografie, bedrijfsleven, huisinrichting en folklore. Na de ommegang komt men dan rechts in de hal uit, om als apothecose de expositie in de middenzaal in ogenschouw te nemen. Compartimenten ter linker- en rechterzijde van de hoofdingang kunnen respectievelijk voor conservator-kamer en concierge-kamer worden bestemd, terwijl een uitbouw aan de achterzijde van het gebouw ruimte kan bieden voor een depôt en een atelier.

Bij de hier zo vluchtig aangegeven opzet voor de inrichting van een streekmuseum heb ik een zeer belangrijk punt nog niet aangeroerd, namelijk het beheer. Zouden er mensen te vinden zijn, die in staat kunnen worden geacht, elk der vaak zo uiteenlopende afdelingen op de juiste wijze te verzorgen? En wat zou het dan voor iemand moeten zijn? Een historicus, een kunsthistoricus, een bioloog? Ik meen, dat een gespecialiseerd geleerde voor een dergelijke taak minder in aanmerking komt, tenzij zo iemand ook voor andere dingen dan zijn specialiteit een open oog zou hebben. (Met dilettanten kan het evenwel nog erger gesteld zijn. Zij kunnen soms hun hobby voor een bepaalde afdeling zodanig uitleven, dat niet alleen de overige afdelingen in het gedrang komen, doch dat de afdeling waaraan zij hun hart verpand hebben, door allerlei futiliteiten volkomen onoverzichtelijk wordt).

Voor alles zal de beheerder een aangeboren aanleg voor museumwerk in al zijn schakeringen moeten bezitten en algemeen ontwikkeld dienen te zijn. Verder zal hij niet alleen belangstelling moeten hebben voor de natuur, doch evenzeer voor geschiedenis en cultuur. Van minstens evenveel belang is, dat hij een artistiek gevoel bezit,

oog heeft voor systematisch en overzichtelijk arrangeren en liefst ook kan tekenen. Verder is het gewenst, dat de beheerder op onderhoudende wijze groepen mensen kan rondleiden. Tenslotte moet het iemand zijn, die niet tegen vervelende karweitjes opziet, soms zelfs — ik spreek uit ervaring — zijn functie van beheerder kan combineren met die van concierge of werkster. Na de opsomming van de verschillende capaciteiten, die voor een goed beheerder van een streekmuseum in één persoon verenigd dienen te zijn, blijf ik bij mijn bewering, dat zulke mensen inderdaad bestaan. De moeilijkheid is echter niet om ze te vinden, maar wel om ze te krijgen. Want het salaris, aan de beheerder van een streekmuseum toegekend, is doorgaans beneden alle critiek.

Tenslotte nog iets over het allerbelangrijkste: de bezoekers.

De vervelendste streekmuseumbezoekers zijn zij, die verwend zijn door de geperfectioneerde grote kunstmusea. Zij kunnen of willen niet begrijpen, dat financiële moeilijkheden oorzaak zijn van niet geheel vlekkeloze muren, van niet-uniforme vitrines, soms als afdankertjes uit grote musea of winkels met graagte aanvaard. Neen, dan is „de gewone man” een heel wat prettiger bezoeker. Een ruim twaalf-jarige ervaring in een streekmuseum heeft mij geleerd, dat vooral scholieren gaarne streekmusea bezoeken en waarlijk niet slechts in klasse-verband. In het museum waar ik werkzaam was, bestond het publiek voor ruim twee derde uit jongelui beneden de twintig. Het waren niet alleen studenten, of leerlingen van middelbare scholen, doch ook veel leerlingen van nijverheidsscholen en lagere scholen. Het lijkt mij dan ook van belang, de scholen bij het museumwerk in te schakelen, vooral als het museum een algemeen overzicht van een landstreek kan geven. Heemkennis wordt gelukkig allengs meer op scholen onderwezen. En hoewel een streekmuseum een zelfstandige instelling moet blijven en dus geen verlengstuk van de school kan worden, is de samenwerking met scholen van groot belang: de op- en aanmerkingen van leraren, onderwijzers en leerlingen kunnen aan een streekmuseum slechts ten goede komen.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Mus. Fodor*. Werken van Damesleden van „De Onafhankelijken” -28 Mei
- *Historisch Mus. „De Waag”*. „Zuiderzee wordt land” -3 Juni
- *Rijksmuseum*. „Het Franse landschap van Poussin tot Cézanne” -4 Juni
- *Stedelijk Museum*. Werken van Chris Beekman en Piet Wiegman -30 Mei

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Nederlandse Volksklederdrachten -1 Nov.

DELFT

- „*Huis Lambert van Meerten*”. Vrije en gebonden beeldende kunsten van de Ver. „Kunstkring Delft” -2 Juni
- *Prinsenhof*. „Fleur en Interieur” -2 Juni

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Schilderijen van J. H. van Mastenbroek -1 Juli

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twente*. Schilderijen, aquarellen, beeldhouwwerken, grafisch en edelsmeedwerk van leden Twentse Kunstkring -?

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Collectie Mauritshuis. Eretentoonstelling Charly Toorop -24 Juni
- „Kinderen uit en zich” -11 Juni

GOUDA

- „*Het Catbarina Gasthuis*”. Beeldhouwwerk van L. P. J. Braat en schilderijen van Mevrouw Maaike Braat -?

MUSEUM-LUNCHES

Elke 3de Donderdag van de maand in het restaurant van het Rijksmuseum. Alle leden van De Museumdag zijn welkom, de bijeenkomsten zijn geheel informeel, desgewenst kan men zijn brood medebrengen. De data voor 1951 zijn: 17 Mei, 21 Juni, 19 Juli, 16 Augustus, 20 September, 18 October, 15 November, 20 December.

HAARLEM

- „*Het Huis van Looy*”. Werken van Claude Guichard (Amsterdam) en A. W. Verhorst (Heemstede). Werkd. 10-17 uur; Z. en feestd. 13-17 uur 20 Mei-11 Juni

LEIDEN

- *Prentenkabinet der R.U.* Tekeningen door Van der Spoel. Werkd. 14-17 uur 19 Mei-17 Juni
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse prenten naar ontwerpen van Toyokuni (1769-1821) -1 Juli

ROERMOND

- „*Hendrik Luyten-Dr Cuypers Museum*”. Bloemenschilderijen door Mevr. H. Luyten-Behnis -27 Mei

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Herdenkingstentoonstelling H. Chabot 2 Mei-?

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Schilderijen, beeldhouwwerken, grafiek en ceramiek door Britse en Ned. vrouwen -4 Juni

MEDEDELINGEN

BREDA

- *Ethnografisch Museum van de Koninklijke Militaire Academie en de voormalige hoofdcursus*. Houders van een museumkaart hebben voortaan vrije toegang.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Het woonhuis is in de maanden Mei en een gedeelte van Juni gesloten wegens verbouwingswerkzaamheden.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

BONDS-NIEUWS

Monumentenwet. Door het Bestuur van de Bond is aan de Minister van O. K. en W. het volgende schrijven gezonden:

Het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond heeft de eer zich met verschuldigde hoogachting tot Uwe Excellentie te richten, teneinde Haar met aandrang te verzoeken wel te willen bevorderen, dat het reeds lang in voorbereiding zijnde ontwerp-Monumentenwet thans zo spoedig mogelijk tot wet wordt verheven.

Hoewel in 1949 een tijdelijk Monumentenwetje in het leven is geroepen, mag met betrekking tot de onroerende monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland, naar het ons voorkomt, van een noodtoestand worden gesproken. Door het bovenvermelde wetje toch worden alleen die monumenten beschermd, welke vermeld staat op de Voorlopige Monumentenlijst, opgemaakt door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en haar voorgangster, de bij K.B. van 7 Juli 1903, No. 44 ingestelde Rijkscommissie.

Zoals Uwe Excellentie bekend moge zijn, is genoemde lijst verre van volledig. Zij pretendeert trouwens ook niet dit te zijn. Het aannemen van

de Voorlopige Monumentenlijst als grondslag heeft dan ook tengevolge gehad, dat de talrijke monumenten, die er niet op voorkomen, momenteel in een staat van rechteloosheid verkeren, terwijl zij onder vigeur van de voorheen geldende en ruimer geredigeerde bepalingen, neergelegd in het besluit van de Opperbevelhebber van de Land- en Zeemacht van 24 Mei 1940 (Staatsblad No. 0 351) en overgenomen in het K.B. van 7 Mei 1945 (Staatsblad No. F 67), houdende voorzieningen betreffende de wederopbouw van het grondgebied van het Rijk in Europa, wel bescherming genoten.

Waar Uwe Excellentie blijkens de Memorie van Toelichting op het ontwerp van wet betreffende tijdelijke voorzieningen tot het behoud van onroerende monumenten van geschiedenis en kunst in 1949 het vertrouwen heeft uitgesproken, dat vóór 1 Januari 1952 een Monumentenwet tot stand zal zijn gekomen, meent ons Bestuur er goed aan te doen Haar onder herinnering aan deze uitspraak op het belang te wijzen van een spoedige wettelijke regeling ten aanzien van de bescherming in de meest ruime zin van dit voor het nageslacht zo gewichtig onderdeel van ons nationale cultuurbezit.

Het programma der Algemene vergadering te Groningen op 29 en 30 Juni a.s. is aan de leden toegezonden. Leden der Ver. De Museumdag zijn als gast welkom. Deelnemers gelieven hun opgaven uiterlijk Vrijdag 22 Juni te doen toekomen aan de Secretaris, Bleyenburg 7, 's-Gravenhage.

RESTAURATIE-NIEUWS

MEI 1951

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bergum. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk zal spoedig aanvangen. Leiding: Arch. A. Baart en A. Baart Jr., Leeuwarden.

Blija. Restauratie van de toren van de Ned. Herv. Kerk aangevangen. Leiding: Arch. A. Baart en A. Baart Jr., Leeuwarden.

Workum. Restauratie van de boerderij Lange-
laan G 212 aangevangen. Arch.: J. A. van der
Sluis, Gorredijk.

GELDERLAND

Zutphen. De Berkelpoort zal geconsolideerd worden. Arch. Y. Kok te Amsterdam.

Zutphen. De Oude Nieuwstadspoort zal geconsolideerd worden. Arch.: Y. Kok, Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Monnikendam. Restauratie van de pastorie Zarken aangevangen. Arch.: G. A. Roobol, Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Leiden. Restauratie van de muur en de pergola van het Pieter Loidanshofje aan de Oude Varkensmarkt aangevangen. Leiding: Arch.-bur. Dekker en van der Sterre, Hazerswoude.

Noordwijk. De voorgevel van het pand Bronckhorststraat 57 zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

LIMBURG

Blitterswijk. De uitbreiding van het oude R.K. Kerkje aangevangen. Arch.: Ir. A. Swinkels te Maastricht.

Lemiers. Restauratie van het Kasteel en de Hove aangevangen. Arch.: J. Schröders, Sittard.

Maastricht. Grondige herziening van de leibedekking van de St. Servaaskerk aangevangen. Arch.: Ir. A. Swinkels, Maastricht.

MUSEUM-NIEUWS

ZUTPHEN, *restauratie doopvont en lichtkroon Walburgskerk*

Om het koperen doopvont en de ijzeren lichtkroon tegen oorlogsgevaar te beschermen werd in de kerk een bergplaats gebouwd.

Toen na afloop van de oorlog beide voorwerpen hieruit werden verwijderd, bleek dat het koperen doopvont geoxydeerd was en de lichtkroon verroest.

Besloten werd, dat het doopvont, vervaardigd door Gilles van Eijnden (1527) uit Mechelen, weer de geel koperen kleur zou terugkrijgen en dat de lichtkroon (XIIIde à XIVde eeuw) van roest ontdaan zou worden. Bovendien kwam men tot het besluit om nu de beide kunstwerken toch moesten worden gerestaureerd, de ontbrekende decoratieve delen van het doopvont te doen bijgieten en de lichtkroon die verwrongen was weer recht te maken en te ontdoen van de latere toevoegsels. De kroon zowel als het doopvont zijn op voortreffelijke wijze gerestaureerd door de edelsmeden Jan-Eloy en Leo Brom te Utrecht.

De beide kunstwerken bevinden zich sinds einde 1950 opnieuw in de Walburgskerk. De restauratie is mede door Overheidssubsidies mogelijk geworden.

BENOEMINGEN

Mr. L. J. F. Wijsenbeck, directeur van het Rijksmuseum „Huis Lambert van Meerten” en het Stedelijk Museum „Het Prinsenhof” te Delft is met ingang van 1 Juni benoemd tot directeur van de Dienst voor Schone Kunsten der Gemeente 's-Gravenhage alhier.

Mej. Dr. Maria E. Houtzager is met ingang van 1 Juni tot directrice van het Stedelijk Museum te Utrecht benoemd in de vacature ontstaan door het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd van Jkvr. Dr. C. H. de Jonge.

JAARVERSLAGEN E.D.

AMSTERDAM, *Het Nederlands Centrum voor Onderwijs en Opvoeding*
„Berichten en Mededelingen” over 1949 (ge-

drukt). Koninklijke goedkeuring der gewijzigde statuten tengevolge waarvan het vroegere Nederlands Schoolmuseum nu de naam draagt van Het Nederlands Centrum voor Onderwijs en Opvoeding uit welke benaming het beginsel van hulpverlening bij de studie voor alle onderdelen van Onderwijs en Opvoeding duidelijker spreekt.

Verschillende tentoonstellingen werden georganiseerd, o.a. een van alle leermiddelen, die in ons land in gebruik zijn bij het onderwijs in aardrijkskunde op de lagere, middelbare en nijverheidsscholen.

De „leestafel” achterin afgedrukt geeft een overzicht van de pedagogische tijdschriften (binnen- en buitenland), verenigingsorganen, vaktijdschriften enz.

AMSTERDAM, *Stichting Het Veiligheidsmuseum*

Gedrukt verslag over de jaren 1948 en 1949. In verband met de algemeen na de oorlog optredende belangstelling voor de sociale functie van de onderneming mocht het Veiligheidsmuseum zich verheugen in een periode van vooruitgang, hetgeen zich o.a. uitte in het aantal bezoekers, dat zeer toenam en het veelvuldige beroep, dat op het museum werd gedaan voor het in bruikleen geven van voorwerpen uit de collecties. In 1948 werden twee veiligheidstechnici voor hun taak opgeleid. Voor ambachtsscholen werd een rondreizende tentoonstelling georganiseerd.

BREDA, *Ethnografisch Museum der Koninklijke Militaire Academie*

Het verslag 1949 (stenciluitgave) geeft o.a. een overzicht van de verbeteringen aan het gebouw aangebracht; eveneens wordt afgedrukt de bruikleencollectie van het „Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen” te Middelburg, bestaande uit ethnografica uit de Archipel.

Tenslotte treft men hier een opgave van schenkingen, gedaan door H. G. Mathol de Jongh, Generaal Majoor der Infie. b.d.

BREDA, *Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde*

Blijkens het in stencil uitgegeven verslag over 1949 heeft men ook dit jaar weer de goede gewoonte gevolgd excursies te organiseren (o.a. naar Delft). Wederom wordt met nadruk gewezen op het gebrek aan museumruimte, tengevolge waarvan verschillende verzoeken voor tentoonstellingen moesten worden afgewezen. Eveneens wordt de nood geklaagd over de slechte verlichting der beneden- en bovenzalen. Het aan-

tal bezoekers steeg weliswaar mede in verband met de ruimere openstelling in belangrijke mate, maar men is hiermee nog niet tevreden; uitgebreide propaganda om naast de toeristen ook de stadgenoten tot museumbezoek te stimuleren wordt dan ook noodzakelijk geacht; men denkt in dit verband aan reclameaffiches, propaganda in onderwijskringen en tenslotte aan de mogelijkheid van rondleidingen voor particulieren.

DEVENTER, *Museum „De Waag”*

In de loop van de periode 1949-1950 werden o.a. pogingen gedaan de schooljeugd van Deventer de weg naar het museum te doen vinden; tot nu toe echter zonder die resultaten, welke men hiervan verwachtte. Het schoolbezoek uit de omgeving daarentegen nam toe.

DORDRECHT, *Dordrechts Museum*

Uit het jaarverslag 1949 blijkt, dat de belangstelling voor het Dordrechts Museum in de loop van dit jaar is toegenomen; de verschillende exposities trokken veel bezoekers. Bij deze gelegenheden werd echter ook weer duidelijk hoezeer het museum met gebrek aan plaatsruimte te kampen heeft, daar bij iedere tentoonstelling zalen ontruimd moeten worden en eigen bezit opgeborgen dient te worden.

De opstelling der schilderijen onderging zeer ingrijpende veranderingen door de bruiklenen van de Stichting Nederlands Kunstbezit, die tot dusver in een afzonderlijke zaal geëxposeerd waren, tussen de eigen collecties in te voegen.

'S-GRAVENHAGE, *Academie van Beeldende Kunsten*

Blijkens het jaarverslag 1949 werd de inventarisatie van de in de beeldenzaal aanwezige objecten voltooid. Het Rijksmuseum stelde zijn sinds jaren in depôt opgeslagen verzameling gipsafgietsels ter beschikking van de Academie.

'S-GRAVENHAGE, *Het Nederlandse Postmuseum*

In bijlage II van het jaarverslag van 1949 (gedrukt) bespreekt Mr. W. J. M. Benschop de geschiedenis van De Koninklijke Bazar van Dirk Boer, het huidige gebouw van het Nederlandse Postmuseum.

HEERENVEEN, *Stichting Oudheidkamer Heerenveen*

Blijkens het jaarverslag over 1949 en een gedeelte van 1950 kan het onderbrengen der collecties in het vroegere raadhuis van de voormalige gemeente Aengwirden tegemoet gezien worden.

HOORN, *West-Fries Museum*

Gewezen op de toename van bezoek in 1949, hetgeen voor een belangrijk deel te danken was aan de propaganda-activiteit van de plaatselijke V.V.V. en van de V.V.V. te Amsterdam, die voortdurend de aandacht op het Museum in deze stad vestigen. Het zijn echter niet alleen buitenlanders, ook de ingezetenen hebben de weg tot het museum gevonden, waaronder ook een aantal scholieren. Aanwinsten.

KAMPEN, *Museum der Gemeente Kampen*

Het verslag (over de jaren 1947, 1948 en 1949) vermeldt, dat Mei 1947 een gedeelte van de geheel gerestaureerde Broederpoort in gebruik kon worden genomen, waar de kostbare oudheidkundige verzameling der Gemeente een plaats kreeg. De volledige inrichting van de Broederpoort kwam in 1949 gereed; ook de collectie van de Vereniging „Stichting Campen” werden hier geëxposeerd.

Een reorganisatie maakte het mogelijk de zo lang gewenste scheiding tussen archief en museum tot stand te brengen; wel blijft het museum onder beheer van de archivaris.

LEEUWARDEN, *Fries Museum*

In het verslag over het jaar 1949, opgenomen in het 121ste Verslag van het Friesch-Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, wordt gewezen op een reorganisatie van de schilderijen-afdeling van het Friesch Museum, die noodzakelijk bleek door de aan-

zienlijke bruiklenen; men heeft in verschillende zalen 16de, 17de en 18de eeuwse stukken van Friese schilderkunst geëxposeerd; de uit de 19de eeuw daterende schilderstukken zijn naar Stania State verhuisd, uitgezonderd enige vrouweporretten, die met het oog op de costuums een plaats kregen in de klederdracht-afdeling.

Een groot gedeelte van de aanwinsten wordt gevormd door de porseleincollectie van het Le-gaat Fontein Tuinhout.

ROSENDAAAL, *Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos*

Verschenen zijn de jaarverslagen no. 9 en no. 10 van de Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos, waarvan het verslag 1950 in een kort inleidend woord het werk van de Oudheidkundige Kring herdenkt. Met dit tiende in de rij der keurig verzorgde jaarboeken, samengesteld uit de wetenschappelijk verantwoorde artikelen, wordt een periode van belangrijk werk afgesloten; welbewust is het streven gericht geweest op het stimuleren van de belangstelling voor het verleden van Roosendaal en omgeving.

In tegenstelling met het jaarboek 1949, dat artikelen op historisch en taalkundig gebied bevat, vindt men in het jaarboek no. 10, dat eveneens soortgelijke bijdragen behelst, van de hand van Joh. J. Werz, de conservator van het museum, een verhandeling over Oude Kisten, waarvan een enkel specimen tot de collecties van het Museum behoort.

DE MUSEUMDAG

HET FRANS HALSMUSEUM EN ZIJN PLAATS IN HET CULTURELE LEVEN

DOOR H. P. BAARD¹

Wat de reorganisatie van het museum betreft: een der eerste voorzieningen die getroffen diende te worden was de restauratie van een aantal schilderijen, die zich in deernisvolle toestand bevonden. Daar onze restaurateur dit omvangrijke en urgente werk niet alleen kon verrichten, vonden wij de Directeur van het Rijksmuseum bereid de behulpzame hand te bieden. Na behandeling van de meest acute gevallen is thans de restauratie echter geheel in eigen hand. Sedert 1946 werden ongeveer 35 kunstwerken behandeld, waaronder ook noodzakelijke parkettages, o.m. van de Schuttersmaaltijd van 1583 door Cornelis van Haarlem.

¹ Enige punten uit de causerie, gehouden op de Museumdag van 21 April 1951.

Van de reeds ten uitvoer gebrachte verbouwingsplannen noem ik: de vestibule, het entree met portiersloge, enz. en het aanbrenge van plafonds in de zuidelijke kabinetten. Voorts werd het gehele museum voorzien van kleine elektrische dienst-lichten, die aangaan bij het drukken op een knop in het dienstvertrek van de nachtwakers. Bijzondere zorg vereiste de verlichting van de Renaissance-zaal, waar het systeem van in de zoldering ingevoegde lichtbronnen zo weinig mogelijk anachronistische schade aanbracht.

Tenslotte werden ook met het oog op de veiligheid, maar vooral ook in het belang van de aethetica, luiken aangebracht voor de vensters in

het Groot Heiligland, een voorziening die juist dezer dagen gereed kwam.

Als toekomstplannen noem ik: het schilderen der overige zalen, een bevreemdender opstelling van de regenten en regentessen van 1664, herinrichting van de apotheek, inrichting van de kamers met kunstnijverheid (linker vleugel van het museum).

Wat de inrichting betreft werd overgegaan tot opstelling van een chronologische volgorde voor zover dit mogelijk was. Een enkele uitzondering werd o.m. gemaakt in de kleine bovenlichtzaal waar doelbewust de ontwikkeling van het groepportret voor ogen wordt gebracht vanaf 1583 tot 1663.

Aangezien ik het betrekken van het museum in het culturele leven een der belangrijkste onderdelen van de taak van een museum-beheerder acht, heb ik dit nagestreefd op de navolgende wijze. De Renaissance zaal is buiten het drukke seizoen (dus van ongeveer Mei tot half September) opengesteld voor culturele verenigingen en dergelijke. Mijn allereerste werk is geweest, de fraaie muurkast, eertijds ondergebracht in de z.g. Kapel, te plaatsen in het hart van deze zaal, waarin zij wonderwel harmonieerde en waar zij tevens het prachtige décor vormt voor diverse culturele manifestaties. Ik denk hier in de allereerste plaats aan de onvolprezen costuum-shows van Cruys Voorbergh, waarvoor deze zaal zich met zijn kaarslicht en zijn ganse interieur buitengewoon leent.

Even belangrijk is uiteraard het trekken van publiek en vooral van de jeugd naar het museum zelf. Teneinde het publiek te trekken en belangstelling voor eigen bezit te wekken schreef ik gedurende meer dan een jaar 60 artikelen over evenzovele kunstwerken uit dit museum, die dan wekelijks met een reproductie in de Zaterdagavondcouranten werden gepubliceerd. Wat de resultaten betreft zij medegedeeld, dat ik de voldoening smaakte, dat vele Haarlemmers in het museum gezien werden met de gepubliceerde stukjes, waaruit dus bleek, dat deze doel hadden getroffen. Voorts is mij bekend, dat vele mensen en ook scholieren de stukjes in plakboeken verzamelden.

Voorts organiseerde ik gedurende drie achterenvolgende jaren cursussen voor onderwijzers en leraren, die in 4 of 5 rondleidingen van 2 uur per keer vertrouwd gemaakt werden met de materie, die zij aan de kinderen konden doorgeven. Telkenjare geef ik in het voorjaar een soortgelijke cursus voor het publiek.

Een tweede maatregel om de jeugd voor het museum te winnen heb ik gezocht in het systeem van voorbereidende beschouwingen over het zien van kunst in het algemeen en die kunst, welke speciaal in het Frans Halsmuseum te bewonderen is. Het grote voordeel van dit systeem is m.i., dat de jeugd in eigen vertrouwde omgeving bekend gemaakt wordt met het museumbezit, waarbij zij bovendien tijdperk voor tijdperk worden ingeleid in deze veel omvattende materie. Dit voorkomt het algemene euvel dat museumbezoek aanleeft: een plotseling en onvoorbereid ondergedompeld worden in een veelheid die slechts vermoeiend en verwarrend werkt en op zich zelf een remedie is tegen hernieuwd museumbezoek. De ideale toestand zou m.i. zijn, bij het museum een gehoorzaal te bezitten, waarin scholen, groepen vreemdelingen, en derg. met lichtbeelden ingeleid kunnen worden in datgene wat zij daarna op eigen gelegenheid kunnen gaan zien. Tenslotte is besloten tot het aanmaken van wissel-lijsten, waarin reproducties van oude en moderne kunst langs de scholen kunnen circuleren. Momenteel zijn juist twee tentoonstellingen gestart, 25 wissel-lijsten met reproducties naar Rembrandt en 27 lijsten voor Vincent van Gogh. In samenwerking met een Haarlemse tekenleraar schrijf ik daarbij een begeleidende syllabus, ter oriëntatie van leerkrachten en scholieren. De beide exposities circuleren gelijktijdig langs diverse scholen en verblijven daar ± 10 dagen.

Wat de quaestie tentoonstellingen betreft: provinciale musea die dicht bij een grote stad liggen, dienen m.i. het initiatief voor groot opgezette exposities te laten aan de musea in die stad. De tentoonstellings-wedloop, die zich in het na-oorlogse museum-wezen laat gelden, belemmert de concentratie op eigen bezit in ernstige mate. Ik geloof, dat exposities in den brede het toch al oppervlakkige publiek nog meer vervlakken en dat de opeenhoping van meesterwerken de uitzonderlijke waarde ervan niet tot haar recht laat komen.

Samenvattend: het provinciale museum moet passen in het kader van stad en provincie en niet de allures nastreven van grootstedse musea. Het kleine museum dient te zijn een bescheiden maar hecht bolwerk der cultuur, een levend organisme, dat beweeglijk moet blijven in de wisselende stromingen van de tijd, doch niettemin de vastheid dient te behouden van een lichtend baken, waarop de zoekers der schoonheid hun koers kunnen richten.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Schildersver. „De Brug” -24 Juni
- *Museum Willet Holtbuysen*. Kant in de Kunst -30 Sept.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Ned. Volksklederdrachten -1 Nov.

DELFT

- *Prinsenhof*. „Fleur en Interieur” -eind Juni

ENKHOUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Schilderijen van J. H. van Mastenbroek -1 Juli

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Collectie Mauritshuis.
Eretentoonstelling Charly Toorop -24 Juni
„Kinderen uit en zich” -11 Juni
Hedendaagse Ned. Beeldhouwkunst
29 Juni-4 Sept.

GRONINGEN

- *Pictura*. Reisindrukken van Ned. Kunst-schilders te gast in Frankrijk 7-20 Juni

HAARLEM

- *Vleeshal*. Rembrandttentoonstelling -half Sept.

LEIDEN

- De Lakenhal*. Jan Sluyters -15 Juli
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse prenten naar ontwerpen van Toyokuni -1 Juli
- Wonen in den Vreemde -1 Oct.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Grafisch werk van Frans Masereel -11 Juli
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”* (Burg. Jacobplein 8) „Schilders ter Zee” - 25 Juni

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Poppen en marionetten door Harry van Tussenbroek -16 Juli
- Universiteitsmuseum*. Lustrumtentoonstelling 63e lustrum der Universiteit Juni en Juli

VACANTIECURSUS KUNSTGESCHIEDENIS TE BRUSSEL

Van 2 Juli tot 18 Augustus 1951 (7 weken) zal te Brussel een seminarium worden gehouden, gewijd aan een speciale bestudering van de Zuid-Nederlandse kunst der 15de eeuw. Inlichtingen worden verstrekt door: Brussels Art Seminar, c/o Belgian American Educational Foundation, Inc., 1, rue d'Egmont, Brussel.

CLUBS OP HET GEBIED DER NATUURWETENSCHAPPEN

De afdeling Natuurwetenschappen van de UNESCO heeft een enquête ondernomen over clubs, welke georganiseerd zijn door, of aangemoedigd worden door musea. Gevraagd worden de navolgende gegevens:

1. Zijn er in Nederland musea, welke dergelijke organisaties organiseren of aanmoedigen? 2. Zo ja, hoe zijn deze clubs georganiseerd? Hoeveel leden tellen zij? 3. Wanneer en op welke wijze zijn zij gesticht? 4. Wat zijn de doelstellingen en wat de activiteiten? 5. Hebben zij relaties met andere gelijksoortige groepen in binnen- of buitenland? 6. Publiceren zij tijdschriften of andere gedrukte mededelingen? In het bevestigende geval wordt om toezending van voorbeelden gevraagd. 7. Welke Nederlandse musea interesseren zich voor dergelijke clubs en zouden de oprichting wel willen ondernemen of bevorderen?

Antwoorden worden gaarne, ter doorzending naar de UNESCO, ingewacht bij de secretaris van De Museumdag, Zeestraat 82, 's-Gravenhage.

MUSEUM-LUNCHES

Elke 3de Donderdag van de maand in het restaurant van het Rijksmuseum. Alle leden van De Museumdag zijn welkom, de bijeenkomsten zijn geheel informeel, desgewenst kan men zijn brood medebrengen. De data voor 1951 zijn: 21 Juni, 19 Juli, 16 Augustus, 20 September, 18 October, 15 November, 20 December.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburgh 7, 's-Gravenhage

BONDS-NIEUWS

Notulen van de Algemene Vergadering op Vrijdag 29 Juni 1951 des avonds te 21 uur in Restaurant De Faun te Groningen.

Aanwezig twee en vijftig leden, corresponderende leden en introducés.

De voorzitter PROF. DR. E. H. TER KUILE heet de aanwezigen welkom en spreekt de volgende rede uit:

Dames en Heren,

Het bezoek, dat de Bond aan Groningen brengt, stelt ons de situatie van het tijdsgewricht duidelijk voor ogen. Het hart van Groningen is een toonbeeld van oorlogsverwoesting, en het Oosten van de provincie om Delfzijl eveneens. Veel aan oud cultuurbezit is hier in Groningen verloren gegaan, en onherstelbaar verloren gegaan, gelijk in allerlei delen van ons land. Maar ook met welk een resultaat de herstelling van de geteisterde, maar niet verwoeste monumenten ter hand is genomen, zullen wij vooral morgen kunnen aanschouwen, en het is juist het doel van de excursie te tonen, wat er reeds is bereikt, en welke moeilijke en belangwekkende vraagstukken daarbij zijn opgelost. Het zal daarbij blijken, dat de oorlog indirect ook winst heeft gebracht. De restauraties van de kerken van Woldendorp, Termunten, Holwierde en Bierum, en het oudheidkundig bodemonderzoek, dat vooral in Termunten belangwekkende gegevens aan het licht heeft gebracht, zouden zeker niet tot stand zijn gekomen, wanneer het krijgsgeweld niet daartoe had gedwongen. Ik ben overtuigd, dat, wanneer wij morgenavond thuiswaarts keren, U allen zeer bemoedigende indrukken zult hebben opgedaan.

Er is gewerkt, onder zeer moeilijke omstandigheden vaak, maar de resultaten zijn uitermate verheugend. En wat vooral een gunstige indruk maakt: de herstellingen zijn voltooid, het werk is af.

Ik moet er wel voor waarschuwen, dat men op grond van wat wij U in deze twee dagen kunnen tonen, niet mag generaliseren.

Er is geen sprake van, dat de herstelling van de herstelbare oorlogsschade aan onze monumenten overal zover is gevorderd als in dit gewest, bij lange na niet. Noch van de kathedraal van Roermond, noch van de Eusebiuskerk te Arnhem, noch van de abdij van Middelburg, om enkele te noemen, is de restauratie voltooid. Er zijn zelfs verscheiden monumenten, die men aanvankelijk had gemeend te kunnen redden, gelijk de Dominicanenkerk te Nijmegen en de oude kerk van Kerkdriel, en die toch aan sloping zijn, of zullen worden prijsgegeven. En nog jaren lang van ingespannen werk en vele tientallen millioenen zullen nodig zijn om voor het behoud van die door oorlogsgeweld geteisterde oude bouwwerken te verzekeren, die wel voor restauratie in aanmerking komen.

De nood der monumenten, die geen oorlogsschade opliepen, blijft daarbij benauwend. Een steeds voortschrijdend verval, de steeds stijgende kosten van onderhoud en restauratie, de verarming en de snel zich wijzigende maatschappelijke omstandigheden maken, dat reeksen monumenten in zorgwekkende toestand zijn komen te verkeren. Is niet juist dezer dagen de Oude kerk te Amsterdam gesloten door de bouwpolitie, omdat deze ongelukken niet uitgesloten achtte? Wat

er in de eerste plaats nodig is om die dreigende gevaren te keren is geld en nog weer geld. En geld is er niet genoeg beschikbaar. Er moet steeds meer een beroep worden gedaan op hulp van de overheid. En de overheidsbudgetten zijn niet voldoende om overal die hulp te verlenen, die dringend noodzakelijk is. Wij hebben intussen de overtuiging, dat de regering meer en meer de ernst van de nood der monumenten inziet, en bereid is daar consequenties uit te trekken. Hoe arm wij ook zijn, wij kunnen ons niet permitteren, dat de torens van Dordrecht, Breda en Den Haag omvallen of instorten, dat de geweldige hallekerk van Monnikendam een bouwval wordt. Dit zijn sprekende voorbeelden. Maar op deze lijstaanvoerders, om met een politieke term te spreken, volgt een hele serie andere, die misschien niet zo onmiddellijk tot de verbeelding spreken, maar evenzeer aanspraak maken op redingspogingen. In het bijzonder denk ik daarbij aan kastelen als die van Limbricht en Ammersoien, aan de oude bedrijfsgebouwen als boerderijen, molens, pakhuizen. Welke problemen ons hele monumentenerfdeel stelt, en in welke richting men zal dienen te werken, heb ik onlangs uiteengezet op de Monumentendag in 's-Hertogenbosch.

Van de andere gebieden onzer belangstelling kunnen wij minder alarmerend gewagen. Het oudheidkundig bodemonderzoek, hoezeer ook vaak geremd door financiële beperkingen, kan in het algemeen gesproken zijn taak aan. Welke belangrijke objecten tijdens en na de oorlog zijn ontgraven wordt ons duidelijk, wanneer wij slechts denken aan de Romeinse castella van Valkenburg en Vechten, aan de thermen van Heerlen, aan de kerken van Elst en Oosterbeek, om te zwijgen van een reeks praehistorische grafvelden en middeleeuwse kastelen. Wat het echter voor de algemeen belangstellenden, zoals die hier gebundeld zijn in de Kon. Ned. Oudheidk. Bond, vaak zeer moeilijk maakt deze belangwekkende onderzoekingen te volgen is de wijze, waarop de publicaties daarover verspreid zijn in een groot aantal periodieken, die velen niet onder de ogen kunnen komen, en die zij vaak zelfs niet bij name kennen. Dit is een bezwaar, dat wij zeer ernstig achten. Al dit werk, al de respectabele kennis en energie, al de middelen, die er aan ten koste zijn gelegd, brengen slechts hun volle rendement op, wanneer de resultaten toegankelijk worden gemaakt voor ieder, die er zich voor interesseert.

Ten aanzien van onze musea en openbare verzamelingen kunnen wij vandaag zelfs met grote voldoening spreken. Zo juist zijn drie musea heropend na voltooide reorganisaties: het museum van Gijn te Dordrecht, het Mauritshuis in Den Haag, en morgen volgt het museum Kam te Nijmegen. En nu we hier in Groningen zijn, mag ik zeker niet nalaten er op te wijzen, dat belangrijke delen van het Groningse museum onder directie van Prof. Vorenkamp een weldadige herordening hebben ondergaan. Helaas is gebrek aan beschikbare ruimte oorzaak, dat nog vele plannen van deze museumdirecteur voorlopig onuitgevoerd zullen blijven. De beschikbare tijd laat niet toe een bezichtiging van dit museum in ons programma op te nemen, wel zullen wij op Menkemaborg kunnen zien met hoeveel beleid de heer Vorenkamp de inrichting heeft verbeterd.

Gedeeltelijke herinrichting en heropening kunnen wij ook signaleren van het Rijksmuseum te Amsterdam en het Museum van Oudheden te Leiden. Dat de Egyptische oudheden te Leiden na jarenlang verborgen te zijn geweest op zulk een verrassende wijze terug zijn gekeerd voor het oog van het publiek is in hoge mate verblijdend. En voor het Rijksmuseum te Amsterdam, en voor het museum te Leiden, en voor het museum te Maastricht geldt echter, dat de herinrichting nog maar gedeeltelijk is, en dat niemand weet wanneer de volgende étappe zal worden bereikt. Het museum te Arnhem, dat door de oorlog ernstig heeft geleden, is zelfs nog niet toe aan heropening. Een eresaluut willen wij brengen aan de directeuren en staf van de musea, die onder bijzonder moeilijke omstandigheden werkend en ondanks veel teleurstellingen resultaten hebben bereikt, die geroemd moeten worden. Een oude klacht blijft nochtans: de voorlichting door middel van catalogi, gidsen en bijschriften bij de objecten zelf laat vaak te wensen over.

Dames en heren, ik meen met deze korte schets van de toestand te mogen volstaan. Eer ik de vergadering open om met het behandelen van de agenda te beginnen, wil ik echter de namen van de leden in herinnering brengen, die ons door de dood zijn ontvallen. Het zijn de heren:

DR. H. J. BECKERS te Beek (Limburg),
 IR. H. BOEKEN te Amsterdam,
 A. DEN HERDER te Amsterdam,
 A. A. KOK te Amsterdam,
 G. J. J. POT te Gouda,
 C. A. VAN WOELDEREN te Vlissingen.

Allen zijn zij mannen geweest die hart hadden voor ons oude cultuurbezit. Het kan niet mijn bedoeling zijn ieder van hen individueel te herdenken. Voor twee van hen wil ik echter een uitzondering maken en wel voor Boeken en Kok.

Wie, die op de laatste wintervergadering aanwezig was, herinnert zich Boeken niet, hoe hij daar sprak, geestig, met een diepe overtuiging, over de vraagstukken van het restaureren. Hij kende de monumenten door zijn archiefstudies, waarvan zijn gedegen artikelen getuigen, en door de practijk van het restaureren. En hoevelen hebben geen herinneringen aan Kok, trouw bezoeker onzer vergaderingen, onderhoudend publicist, man van grote kennis, ook iemand die het restaureren in de practijk beoefende, een man van heel ander karakter dan Boeken, maar evenals deze een man van een diepe liefde voor de oude architectuur. Met eerbied herdenken wij deze overledenen.

En thans, dames en heren, verklaar ik de zomervergadering van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond geopend.

Na het beëindigen van zijn rede verklaart de voorzitter de vergadering voor geopend. De notulen van de vorige vergadering worden onder dankzegging aan de secretaris gearresteerd.

De secretaris MR. H. HARDENBERG brengt vervolgens zijn jaarverslag uit:

Het verslag, dat Uw secretaris over het afgelopen jaar moet uitbrengen, heeft wellicht minder om het lijf dan dat van het vorige jaar, al ontbreekt het daarin naast schaduwplekken toch niet aan enkele lichtpunten. Laat ik beginnen met de minder opwekkende berichten en de meer opbeurende voor later bewaren.

De pogingen om het ledental te doen stijgen zijn helaas niet met succes bekroond. Wel mocht het gelukken, de provinciale besturen in Nederland op een enkele uitzondering na als nieuwe leden te begroeten, doch de wervingsactie onder de gemeentebesturen beantwoordde daarentegen niet aan de gestelde verwachtingen. Door bedanken wegens de ongunst der tijden en door overlijden liep het aantal leden, dat eind 1949 nog 660 bedroeg, terug tot 654. Ook voor onze monumenten was 1950 geen onverdeeld gunstig jaar. Niet zonder ontzetting nam het Bestuur kennis van de aanvaarding van een wetsontwerp

door de Tweede Kamer, dat de vervreemding beoogde van een schilderij van Hobbema uit de Rijksverzameling in het Mauritshuis, welk schilderij indertijd met steun van de Vereniging „Rembrandt” werd aangekocht. Begrijpende, dat het een pijnlijke indruk op de Canadese regering zou maken, indien dit wetsontwerp, dat de dank van het Nederlandse volk jegens haar moest vertolken, ongedaan werd gemaakt, heeft het Bestuur van de Bond gemeend, het te moeten laten bij een adres aan de Minister van O.K. en W., waarin de wenselijkheid werd bepleit, het beginsel van de onvervreemdbaarheid van het nationale kunstbezit wettelijk vast te leggen. In de plannen van de Leidse gemeenteraad tot demping van de Lange Mare vond het Bestuur aanleiding, bij de Kroon op vernietiging van dit besluit aan te dringen. De motivering van een besluit van Gedeputeerde Staten van Utrecht, houdende goedkeuring van een door de gemeenteraad van Amersfoort vastgesteld uitbreidingsplan, dat de demping inhield van een zeer aanzienlijk deel van de buitensingelgracht, vestigde voorts bij het Bestuur van de Bond de indruk, dat daarbij aan de historische en aesthetische belangen tekort was gedaan. Het achtte het dan ook zijn plicht, aan H.M. de Koningin te verzoeken, het bedoelde besluit van Gedeputeerde Staten aan een nauwgezet onderzoek te doen onderwerpen en zonodig te vernietigen.

Wat de eigen werkzaamheid betreft, kan de Bond met voldoening terugzien op het ontwerp van een daartoe speciaal benoemde commissie voor een nieuwe formulering van grondregels voor het restaureren van monumenten. In de zomervergadering te Zwolle kon dit ontwerp aan de leden worden voorgelegd. Het jaar 1950 stond overigens in het teken van deze materie, aangezien de voorzitter van genoemde commissie, PROF. DR. E. H. TER KUILE, reeds in de wintervergadering te Utrecht een inleiding had gehouden over het restaureren van monumenten sinds het opstellen van de regels van 1917. Een woord van bijzondere dank aan de bewuste Commissie, die tijd noch moeite heeft gespaard om tot een verantwoorde formulering te komen van de normen, waaraan in verband met de gewijzigde tijdsomstandigheden en de nieuwere inzichten omtrent restauratie aandacht dient te worden besteed, is hier zeker op zijn plaats.

Het repertorium van boekwerken betreffende de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, bewerkt onder toezicht van Jhr. Dr. D.

P. M. Graswinckel, lag eind 1950 voor afdrukken gereed, doch kon om technische redenen eerst na afloop van het verenigingsjaar 1950 het licht zien. De verschijning van het repertorium van tijdschriftartikelen over 1940-1950 kan in de loop van 1952 worden verwacht.

Ondanks de gestegen drukkosten is er naar gestreefd, het Bulletin voor 1950 nog dezelfde omvang te laten behouden als het vorig jaar. Eind 1950 is het aan het Bestuur, mede als gevolg van nieuwe prijsstijgingen, evenwel duidelijk geworden, dat diezelfde omvang voor 1951 niet meer te handhaven zou zijn, en dat noodgedwongen zal moeten worden overgegaan, het Bulletin tot ongeveer 200 pagina's terug te brengen. Aangezien vrijwel alle verenigingen, die wetenschappelijke tijdschriften uitgeven, momenteel in hetzelfde schuitje zitten, verkeert de Bond vergelijkenderwijze in geen ongunstiger positie dan andere verenigingen. Al met al blijft er dan ook reden genoeg, de toekomst met vertrouwen tegemoet te zien. Onze materiële zorgen ten spijt, zijn er geen tekenen, die er op wijzen, dat de belangstelling voor onze monumenten aan het tanen is. Om haar brandend te houden, dient zij evenwel te worden aangewakkerd, en daartoe kunnen de leden van de Bond door werving van nieuwe leden in eigen kennissenkring hun stroomtje bijdragen.

Na behandeling van de ingekomen stukken deelt de voorzitter mede, dat aan de heer W. MOERDIJK, adjunct-secretaris van de redactie van het Bulletin, op zijn verzoek per 1 Juli a.s. ontslag is verleend.

De penningmeester MR. G. J. KALF krijgt hierna het woord voor zijn jaarverslag:

De rekening en verantwoording over het verenigingsjaar 1950, welke U hierbij ingevolge art. 14 van het Huishoudelijk Reglement ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en accoord bevonden door de Kascommissie, voor dit jaar bestaande uit de heren O. L. van der Aa en Dr. A. J. van de Ven.

De jaarrekening over 1950 vertoont — reeds in het verslag over het vorige jaar werd erop gewezen, dat dit gevreesd moest worden — een achteruitgang, door de hogere kosten van de uitgave van het Bulletin en het Nieuwsbulletin, waarop hieronder nader zal worden ingegaan.

Konden wij in 1949 afsluiten met een voordelig saldo van f 1602.14, dit jaar moesten wij

eindigen met een tekort van f 470.37. In aanmerking nemende, dat ten goede van de dienst 1950 f 1000.— kwam uit het overschot van 1949, dan moeten wij een achteruitgang constateren van f 1470.37.

Het aantal leden bleef stationnair, zodat de inkomsten ook vrijwel gelijk bleven aan die van 1949. Door de hogere uitgaven voor het Bulletin moest de toevoeging aan het Fonds voor de uitgave van een repertorium van tijdschriften achterwege blijven. Het Fonds Repertorium, dat thans nog f 5400.18 groot is, kan deze versterking echter niet blijvend missen, daar de uitgaven voor de bewerking ca f 900.— per jaar vergen. Als bijzondere post van uitgaven boekten wij in het afgelopen jaar ca f 400.— als kosten voor de verschillende werkzaamheden in verband met het opnieuw bezien van de in 1917 opgestelde regelen voor de restauraties. Aangezien de hiervoor ingestelde commissie haar arbeid in 1951 voortzet zal ook in dit jaar hiermede rekening moeten worden gehouden.

Als voornaamste onderdeel van deze uitgaven paraisseert de bijdrage aan het Bulletin van
 f 3.875.—
 en het nadelig saldo van de exploitatie-
 rekening van het Bulletin „ 2.968.61
 (tegenover het vorig jaar van
 f 1.551.89)

Tezamen

f 6.843.61

Dit tekort wordt gemakkelijk verklaard wanneer men bedenkt dat de exploitatiekosten per pagina f 11.— meer bedroegen dan in 1949. Daar de stijging van de drukkosten voortduurt heeft ons bestuur tot zijn spijt moeten besluiten het aantal pagina's reeds in 1951 te beperken. Het Departement heeft zijn medewerking hierbij toegezegd, onze Bond zal zijn bijdrage verhogen tot f 4200.— en wij mogen aannemen, dat ook de Vereniging Museumdag bereid zal worden gevonden haar subsidie daarmede in overeenstemming te brengen. Wij hopen hierdoor het tekort op onze publicaties in 1951 aanzienlijk te kunnen terugbrengen.

Het kapitaal van de Bond bedroeg per 31 December 1950 f 1267.73. Dat van de verschillende fondsen respectievelijk

Fonds Repertorium	f 5400.18
Fonds Woordenboek	„ 2203.14
Fonds Penning	„ 1042.67
Jubileumfondsen 1949	„ 1617.50

DR. A. J. VAN DE VEN verklaart namens de commissie tot nazien van de rekening en verantwoording van de penningmeester een en ander accoord te hebben bevonden en stelt voor, de penningmeester decharge te verlenen, hetgeen geschiedt onder dankbetuiging voor het gevoerde beheer.

Naar aanleiding van de opmerking van de heer VAN DE VEN, dat het tekort gedeeltelijk is opgevangen door het kapitaal aan te spreken, geeft de voorzitter te kennen, dat het niet de bedoeling is, de contributie te verhogen. In verband met het aftreden als bestuurslid van de heer JACOB MEES wordt besloten, hem schriftelijk dank te betuigen voor zijn langdurige waarneming van het penningmeesterschap. De mede aan de beurt van aftreden zijnde, doch herkiesbare bestuursleden BYVANCK, VAN GIFFEN, HARDENBERG, TER KUILE en VAN RIJCKEVORSEL worden bij acclamatie herkozen. In de vacature, ontstaan door het aftreden van de heer MEES, wordt voorzien door de benoeming van IR. G. M. LEEUWENBERG, eveneens bij acclamatie. De heer TER KUILE wordt op dezelfde wijze herkozen tot voorzitter, zoals ook geschiedt ten aanzien van de leden van de redactie-commissie van het Bulletin.

De heer VAN DE VEN en MR. J. WESTERMAN HOLSTIJN worden aangewezen tot leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening en verantwoording en verklaren hun benoeming te aanvaarden.

Als plaats van de volgende zomervergadering worden resp. Middelburg, Zutphen en Roermond voorgesteld, waarbij Roermond de meeste stemmen behaalt, zodat besloten wordt, de volgende vergadering aldaar te houden.

In afwijking van de agenda stelt de voorzitter thans de rondvraag aan de orde.

De heer R. C. HEKKER vestigt de aandacht op de Groningse wederopbouwplannen, volgens welke een verkeersweg is geprojecteerd dwars over het Martinikerkhof, dat door de recente opgravingen van de St. Walburgskerk is gebleken, een van de belangrijkste punten van het oude Groningen te zijn. De voorzitter zegt, dat het buitengewoon te betreuren zou zijn, indien het aspect van dit plein niet op enigerlei wijze de herinnering aan dit voor Nederland unieke bouwwerk levendig zou houden. Zijn voorstel om hierop bij het gemeentebestuur schriftelijk aan te dringen vindt algemeen bijval.

De heer HEKKER vraagt insgelijks aandacht voor het Picturagebouw, dat ingevolge de weder-

opbouwplannen mede zou moeten verdwijnen. De voorzitter beaamt, dat het Martinikerkhof een plein van rust en een palladium van Groningens oudheid behoort te blijven.

PROF. DR. M. D. OZINGA acht het de taak van de Bond, het stedenbouwkundig element eveneens naar voren te brengen en stelt voor, daartoe contact te zoeken met een instantie, die op verwante gronden hiervoor zou willen pleiten.

De heer HEKKER attendeert voorts op de oude omwalling van Sittard, die door een nieuw wegproject dreigt doorbroken te zullen worden.

JHR. MR. DR. A. G. B. M. VAN RIJCKEVORSEL deelt mede, dat deze zaak de volle aandacht heeft van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.

De heer G. S. SICCO SMIT heeft uit de openingsrede van de voorzitter begrepen, dat tegenover het tekort aan financiële potentie voor het restaureren van monumenten het oudheidkundig bodemonderzoek in een iets gunstiger positie verkeert. Hij vraagt zich af, of de zorg voor het instandhouden van onze oude monumenten niet urgenter is dan het bodemonderzoek en of niet geadviseerd zou moeten worden, aan het laatste minder geld te besteden. De voorzitter antwoordt, dat zich bij het bodemonderzoek ook urgentiegevallen voordoen, b.v. wanneer terreinen op het punt staan ontgonnen te worden of de herbouw van verwoeste kerken uitstel van onderzoekingen in de fundamenteën niet gedooft. Bovendien zijn met deze oudheidkundige onderzoekingen slechts fracties gemoeid van de bedragen, die voor restauraties benodigd zijn.

PROF. OZINGA wijst er op, dat de werkeloosheidsbestrijding de grote stuwkracht voor het bodemonderzoek is geweest. PROF. VAN GIFFEN licht nader toe, hoe sinds 1931 bij het bodemonderzoek steeds gebruik is gemaakt van steuntrekkende werkeloze arbeiders, waardoor dit geen geldelijke offers heeft gevraagd, die anders aan de monumentenzorg zouden zijn besteed.

De voorzitter verleent hierna het woord aan de heer HEKKER, die een interessante voordracht houdt over de *Geschiedenis van het boerenhuis in Groningen*.

Na de spreker bedankt te hebben, vraagt de voorzitter, of er over dit onderwerp literatuur bestaat, wat de heer HEKKER ontkennend beantwoordt. De voorzitter zegt te hopen, dat de literatuur spoedig met een degelijke studie van sprekers hand wordt verrijkt, en sluit daarna de vergadering.

Voorafgaande aan de ledenvergadering, vond des middags een bezichtiging plaats van de opgraving van de St. Walburgskerk onder leiding van PROF. VAN GIFFEN. Op aanschouwelijke wijze werden de leden door Z.H.G. vooraf op de hoogte gebracht van hetgeen bij de opgraving van het vorige jaar omtrent dit imposante en om zijn veelhoekig grondplan bijzonder merkwaardige bouwwerk bekend was geworden. Vervolgens werd de Martinikerk bezichtigd, waar PROF. TER KUILE de nodige voorlichting gaf.

Te 17 uur werd het gezelschap ten provinciehuize op gastvrije wijze ontvangen door de Commissaris der Koningin en Gedeputeerde Staten

van Groningen. Op deze ontvangst volgde een gemeenschappelijke maaltijd in Restaurant De Faun.

Zaterdag 30 Juni had een excursie per autobus plaats naar de kortelings gerestaureerde kerken van Woldendorp, Termunten, Appingedam (nog in restauratie), Holwierde en Bierum, stuk voor stuk juweeltjes van romano-gotieke bouwkunst. De met de restauratie belaste architecten A. B. WITTOP KONING en B. OFFRINGA gaven de leden hierbij evenals PROF. VAN GIFFEN en PROF. OZINGA onvermoeid uitleg. De excursie werd onderbroken door een gezellige lunch op het landgoed Ekenstein en eindigde met een bezoek aan de zo karakteristieke Menkemaborg.

RESTAURATIE-NIEUWS

JUNI 1951

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bolsward. Restauratie van de gevel van het pand Appelmarkt 13 is aangevangen. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Dronrijp. Aan de gevels en de kap van het Alma Tademahuis zullen de meest noodzakelijke restauratiewerkzaamheden worden verricht. Arch.: W. J. Adema te Franeker.

OVERIJSEL

Volthe. De Boerderij „Erve Nijhuis” zal gerestaureerd worden onder leiding van het Architectenbureau G. A. F. Mulder te Oldenzaal onder supervisie van de architect J. Jans te Almelo.

GELDERLAND

Bemmel. „De Kinkelenburg” zal spoedig gerestaureerd worden. Arch.: Ch. Estourgie te Bemmel.

Tiel. Restauratie Weerstraat 47-49 is in voorbereiding. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

UTRECHT

Utrecht. Met de restauratie van de Catharijnekkerk zal dit jaar nog worden aangevangen. Arch.: Ir G. M. Leeuwenberg te Utrecht.

NOORDHOLLAND

Hoorn. Met restauratie van het perceel West 72, Hotel „de Valk” is een aanvang gemaakt. Arch.: K. J. Polman te Hoorn.

ZEELAND

Zonnemaire. Met restauratie van het Gemeentehuis is een aanvang gemaakt. Leiding: Centrale Dienst voor Bouw- en Woningtoezicht en Gemeentewerken Noord-Zeeland.

NOORD-BRABANT

Prinsenbeek. Consolidatie van de Poorttoren van het Kasteel de Gageldonk is in voorbereiding. Arch.: F. Mol te Breda.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Werkspoor Museum.*

Het Werkspoor Museum gevestigd in het Admiraliteitsgebouw aan de Oostenburgergracht 79, werd het vorige jaar voor het publiek geopend. Dit gebouw maakte oorspronkelijk deel uit van

een Touwslagerij, waarvan één helft in gebruik was bij de Admiraliteit, terwijl in het andere gedeelte de O.I. Compagnie haar opslagruimte had. Het achterste gedeelte is indertijd gesloopt. Na de oorlog werden onder leiding van de architect

A. A. Kok en de Directie van Werkspoor N.V. in de jaren 1949 en 1950 de noodzakelijke restauratiemaatregelen aan het voorste gedeelte uitgevoerd. Hierna ging men over tot splitsing van de panden, een gedeelte werd voor woonhuis bestemd, terwijl het andere tot museum werd ingericht.

De benedenverdieping is geheel gewijd aan de geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie op Oostenburg van 1663 af tot het begin van de 19de eeuw; in de twee zalen vindt men voornamelijk prenten tentoongesteld, waaronder er ook zijn, welke betrekking hebben op de naaste omgeving (Oostelijke Eilanden); verder is deze ruimte aangekleed met 17de eeuwse meubelen en andere kunstvoorwerpen.

Boven, op de zolderverdieping, wordt aan de hand van enkele modellen en maquettes, aangevuld met tekeningen van machines enz. een beeld gegeven van de ontwikkeling van Werkspoor van 1827 af, het jaar waarin Paul van Vlissingen een reparatiewerkplaats van ketels en stoommachines inrichtte.

Het Museum is elke Woensdag (13-16 u.) gratis toegankelijk voor het publiek. Voor zeer geïnteresseerde groepen ook op Zaterdag (13-16 u.).

AMSTERDAM, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*

De naam van de Koninklijke Vereeniging „Indisch Instituut” is gewijzigd en luidt in het vervolg: „Koninklijk Instituut voor de Tropen”.

APELDOORN, *Museum Felua heropend*

5 Augustus 1950 werd het nieuw ingerichte Museum Felua voor het publiek opengesteld. In zijn openingswoord wees de burgemeester er op, dat de verzameling niet in haar geheel is geëxposeerd; het ligt echter in de bedoeling nu en dan de opstelling te veranderen.

De expositieruimte van het museum bestaat uit twee vertrekken en een zaaltje voor tentoonstelling van werken door leden van de Vereniging voor Beeldende Kunstenaars.

De collecties bestaan uit bodemvondsten, topografische prenten, gebruiksvoorwerpen, wapens, het model van een Veluwe papiermolen en een speelpop in Veluwe klederdracht.

Aldus biedt het geheel een interessant beeld van de culturele geschiedenis van de Veluwe.

BLOEMENDAAL, *Tinholt-collectie*

In verband met het vraagstuk van de verhou-

ding tussen jeugd en museum, dat op het ogenblik zozeer urgent is, komt het gewenst voor de aandacht te vestigen op de natuur-historische collecties welke, beheerd door de heer K. Tinholt, thans eigendom zijn van de Gemeente Bloemendaal. Reeds veertig jaar geleden werd de grondslag gelegd en ook nu nog wordt dit werk op zeer energieke wijze voortgezet. Zelf aan een lagere school verbonden, heeft de heer Tinholt ingezien van hoeveel belang het is de stof uit de leerboeken door aanschouwelijke voorstelling voor de leerlingen te doen leven.

Immers voorzien van bijschriften volledig gebaseerd op de indeling, welke in de leerboeken van geschiedenis, aardrijkskunde en natuurlijke historie wordt gegeven, is wederom na het verloren gaan van het vroegere Tinholt huis (nabij de ruïne van Brederode), thans in enkele lokalen van de MULO-school aan de Vijverweg te Bloemendaal in de korte tijd van twee jaar een respectabele verzameling bijeengebracht.

Voor een belangrijk deel is dit te danken geweest aan de leerlingen, in het bijzonder de oud-leerlingen, die verenigd in de Tinholtclub niet gerust hebben, voordat ze weer tal van voorwerpen als vlinders, vogels, schelpen, wieren, fossielen enz., welke de kern der collecties vormden, hadden verzameld. Voorts werd een afdeling „Indonesië” tot stand gebracht, welke een beeld geeft van de producten en de kunst van de Archipel. Ook aan de groep beroepen, welke voor de jeugd van zeer veel belang zijn, werd aandacht besteed, o.a. is de bewerking van de katoen van plant tot afgewerkt product te volgen. Voor het bijbrengen van enig besef van zeden en gewoonten in vroeger tijden kan gebruik gemaakt worden van prenten, een harnas, tegels en gebruiksvoorwerpen zoals een tondeldoos, pijpen, een raapoliekan enz.

Juist uit het feit, dat het vooral de oud-leerlingen zijn geweest die hebben meegewerkt om deze verzameling weer op te bouwen, kan blijken hoezeer deze methode de jeugd heeft gepakt, en hoezeer de heer Tinholt is geslaagd in zijn opzet: het bevorderen der zelfwerkzaamheid. Het onderhoud, het vervaardigen van diorama's, van kaartsystemen en bijschriften wordt door de leerlingen zelf gedaan; met hoeveel zorg dit geschiedt, blijkt wel uit het keurig verzorgde uiterlijk, van deze op lange tafels en in kleine wandkastjes en vitrines opgestelde collecties.

Tot heden rust het rondleiden geheel op de schouders van de heer Tinholt; de hoop mag

echter worden uitgesproken, dat in de naaste toekomst vele leerkrachten deze taak kunnen overnemen en aldus gebruik zullen maken van de gelegenheid hun onderwijs op bovengeschetste wijze aan te vullen.

DORDRECHT, *Museum Mr. Simon van Gijn*.

Op 13 Juni jl. werd het Museum Mr. Simon van Gijn, dat thans eigendom van de Gemeente Dordrecht is, officieel geopend.

Aan het gebouw, dat in de loop der jaren enigszins onderkomen was, werden verschillende voorzieningen getroffen; het werd opnieuw geschilderd en de gobelinkamer kreeg een nieuwe parketvloer. Onder leiding van de directeur de Heer Bol werden bij de herinrichting enige wijzigingen aangebracht; in grote lijnen heeft men echter vastgehouden aan de vroegere opstelling van Jhr. Six.

De costuums, welke vroeger beneden in de z.g. Louis XIV kamer geëxposeerd waren, zijn nu verhuisd naar de eerste verdieping aan de achterzijde, waar ze veel beter tot hun recht komen. Ook de achterkamer en het vertrek aan de voorzijde, waar zich de prachtige schouw uit het midden van de 16de eeuw bevindt, ondergingen op enkele punten wijzigingen. Wellicht het meest ingrijpend waren de veranderingen op de tweede verdieping; hier kon de speelgoedafdeling ruimer worden opgesteld door een gedeelte van de voormalige zolder erbij te trekken. In de gang is een keuze uit het Chinees porselein geëtaleerd. Een beeld van de geschiedenis der stad wordt gegeven in het vertrek aan de voorzijde, waar vroeger het aardewerk was opgesteld en in het daarnaast gelegen zaaltje.

Men kan dan ook zijn voldoening uitspreken over het thans bereikte resultaat, al blijven er nog verschillende wensen over, waarbij o.m. gedacht wordt aan het geven van een andere kleur aan de keuken en verplaatsing van de elektrische verlichting.

EGMOND AAN ZEE, *Gemeente Museum*

In 1949 werd een aanvang gemaakt met de uitgraving van de funderingen en kelders van het in 1944 op last van de Duitse Weermacht afgebroken Westelijk en dus oudste deel van Egmond. Verschillende voorwerpen kwamen hierbij te voorschijn; dit werd het begin van het Museum, dat op 15 Juli jl. door de Burgemeester werd geopend.

In het Gemeentehuis zijn in een van de zolder

afgeschoten zaaltje de historische vondsten bijeengebracht, welke voor het merendeel bestaan uit gebruiksvoorwerpen. Ook de natuur-historie is vertegenwoordigd door enkele opgezette vogels en vissen.

VALKENBURG, *Streekmuseum voor Valkenburg in Kasteel „Den Halder“*.

In Juni van dit jaar werd in kasteel „Den Halder“ het Streekmuseum voor Valkenburg geopend. In een tweetal zalen is de verzameling opgesteld; deze bestaat uit topografie (schilderijen, prenten, tekeningen en foto's), welke betrekking heeft op Valkenburg; praehistorische voorwerpen en Pingsdorf aardewerk tonen aan, dat deze streken sinds onheuglijke tijden door mensen bewoond zijn geweest. Een kleine collectie voorwerpen, welke tijdens de Franse revolutie gebruikt werden bij de R.K. eredienst, geeft een beeld van de moeilijkheden waaronder onze voorouders gebukt gingen bij het vervullen van hun kerkelijke plichten.

De familie Guasco stond een collectie familieportretten en andere bescheiden af, welke van historische betekenis voor Valkenburg zijn.

De Berlijnse gipsafgietsels weer verkrijgbaar

Bericht is ontvangen, dat de Gipsformerei der Ehemals Staatlichen Museen te Berlijn in volle werking is en dat het fonds van meer dan 7000 vormen en modellen bijna geheel intact is. Hieronder bevinden zich vormen van kunstwerken, welke tijdens de oorlog verloren zijn gegaan.

Bestellingen kunnen op korte termijn worden uitgevoerd. Het adres is: Sophie-Charlotten-Strasze 17/18, Berlin-Charlottenburg 5.

De volledige catalogi zijn echter verloren gegaan zodat het raadzaam is de vooroorlogse uitgaven goed te bewaren. Wel is in 1949 een geïllustreerde catalogus met prijslijst verschenen van een selectie kleinplastic. Deze is tegen de prijs van 1 D.M. aan bovengenoemd adres verkrijgbaar.

Vereniging van Archivarissen, Bibliothecarissen en Conservators van Musea, gevestigd te Brussel.

Verschenen is deel 21, nrs 1 en 2, van het halfjaarlijks tijdschrift van de bovengenoemde vereniging, getiteld „Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique“. Een ledenlijst is te vinden op blz. 321-333. De vereniging is opgericht 20 Januari 1907.

JAARVERSLAGEN EN CATALOGI

EDAM, *Edams Museum*

De restauratie van het museumgebouw, waarop de definitieve inrichting van de eerste verdieping van het museum wacht, kon blijkens het gestencilde verslag 1949 nog niet uitgevoerd worden; slechts de meest noodzakelijke voorzieningen werden getroffen.

FEANKLEASTER, 1734. *Gearstald nei alde kaerten troch Dr. A. Bobmers en T. H. Kimm*, 1950. Prijs f 2.50.

Buitenpost omstreeks 1720. Schaal 1 : 6250. 1950. Prijs f 2.50.

Op buitengewoon aardige wijze zijn bovenstaande kaarten uitgegeven, waarop de plattegronden, die het centrale punt vormen, omgeven zijn door tekeningen der verschillende staten met afbeeldingen van de familiewapens.

'S-GRAVENHAGE, *Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Mauritshuis*. Beknopte Catalogus der Schilderijen en Beeldhouwwerken, 1949. Prijs f 0.50. Abridged Catalogue of the Pictures and Sculptures, 1949. Prijs f 0.50.

In 1949 verschenen bovenstaande uitgaven, waarvan eerst genoemde als tiende druk van de gelijknamige catalogus, die in 1891 uitgegeven werd. In de inleiding wordt de geschiedenis van het gebouw en de verzameling uiteengezet met vermelding van de belangrijkste legaten, welke het Mauritshuis sedert het begin van deze eeuw mocht ontvangen; tevens wordt gewezen op de maatregel, die noodzakelijk bleek om door de aldus ontstane uitbreiding der collecties bijna alle werken van de Italiaanse en Spaanse School aan het Rijksmuseum in bruikleen te geven en aldaar te exposeren; het Mauritshuis ontving ter voltooiing van het beeld, dat de verzameling op dit punt geeft in ruil een aantal Vlaamse primitieven en het merendeel der miniaturen.

In deze catalogus vindt men twee rubrieken: schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken, welke in alfabetische volgorde gerangschikt zijn naar de naam van de kunstenaar van wie enkele biografische gegevens vermeld zijn, gelijk geschied is in alle vorige drukken; thans is echter voor de eerste maal de voornaamste literatuur betreffende de kunstwerken opgenomen.

LEIDEN, *Stedelijk Museum De Lakenhal*

Verslag over 1949: lijst van aanwinsten (o.a. Aert Claesz., gen. Aertgen van Leyden: Het wereldse leven van Maria Magdalena).

LEIDEN, *Nederlands Legermuseum „Generaal Hoefer“*

Verslag over 1949: officiële opening; lijst van aanwinsten. Tevens opgenomen: Kort Jaarverslag van de Stichting „Het Museum van het Korps Rijdende Artillerie“, waarvan de collecties in 1948 voor de duur van vijf jaar werden ondergebracht in het Nederlands Legermuseum.

RIJSWIJK, *Stichting Oudheidkundig Museum Rijswijk (Z.H.)*

In dit jaarverslag 1949 (stenciluitgave) wordt o.m. mededeling over de huisvesting in een nieuw gebouw in het z.g. Tollenshuis, hetgeen in 1950 zal plaatsvinden.

VEENKLOOSTER, *Fogelsangh State*. Veenklooster, Fogelsangh State door L. Post-Beuckens, 1949, geïllustreerd. Prijs f 0.50.

Ter aankondiging werd ontvangen bovenstaande gids van Fogelsangh State, die aanvangt met een kort overzicht van de geschiedenis van dit buitenverblijf. Dit werd in 1644 gebouwd op de landerijen van het klooster Olijfberg, ook wel Feenklooster geheten, waarvan het veel bewogen verleden in enkele grote lijnen geschetst wordt.

Van de inhoud van de State, die in Mei 1948 als streekmuseum en conferentieoord geopend werd, geven de volgende bladzijden een beeld; dit geschiedt niet zo zeer door het bij name noemen van de objecten, als wel veeleer door het aangeven van hun historische achtergrond. Dat men zich hier in tegenstelling tot andere dergelijke musea niet beperkt heeft tot de directe omgeving van Veenklooster, doch het plaatselijke in een groter verband heeft gezien, blijkt wel in het bijzonder uit de afdeling archaeologie, waar veelal gebruiksvoorwerpen de meest belangrijke praehistorische perioden als het palaeolithicum, het mesolithicum, de brons-, ijzer- en terpentijd vertegenwoordigen.

Voorts worden de specimina van volkskunst genoemd als ûleboerden, kant- en borduurwerk, houtsnijwerk en ijzersmeedwerk; tenslotte de 16de, 17de, 18de en 19de eeuwse schilderijen, welke ter versiering dienen van enkele vertrekken, de hal, het trappenhuis en een benedenkamer.

ZUTPHEN, *Museum*

Ook in dit verslagjaar (1949) zijn tevergeefs pogingen gedaan, tot het verkrijgen van betere behuizing.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Koninklijk Instituut voor de Tropen.*
„Van plant tot vet” -15 Aug.
- *Rijksmuseum.* „Bourgondische pracht”
26 Juli-5 Oct.
- *Stedelijk Museum. Ver.* „De Grafische”.
-22 Juli
Overzichtstentoonstelling van de werken van
Charley Toorop -30 Sept.
De beweging „De Stijl” -30 Sept.
Tentoonstelling in het kader van het Holland
Festival „De Opera en de Schilders” (vijf
jaren décors en costuums) -15 Aug.
- *Mus. Willet Holthuysen.* Kant in de Kunst
-30 Sept.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum.* Ned. Volksdrachten
-1 Nov.

BOLSWARD

- *Stadhuis.* Vlaamse Kunstschaten (waaronder
de verzamelde gravures van Boëte en Schelte
à Bolswert) 16 Juli-?

DELFT

- *Prinsenhof.* „Fleur en Interieur” -6 Aug.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum.* „Ons Element”. Werkd.
10-17; Zo. 13-17; Ma. gesl. -30 Juli

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis.* „Het Oranjehuis
thuis” -9 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum.* Hedendaagse Nederlandse
Beeldhouwkunst. Werkd. 10-18, 20-22; Zo.
13-18, 20-22 -4 Sept.
Internationale tentoonstelling van blaasinstru-
menten 27 Juli-4 Sept.

HAARLEM

- *Vleeshal.* Rembrandttentoonstelling -3 Sept.
- *Het Huis „Van Looy”.* Zomertentoonstelling
„De Aquarellistenkring”. Werkd. 10-12.30,
1.30-17; Zo. 14-17 -3 Sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* „Wonen in
den Vreemde” -1 Oct.

UTRECHT

- *Centraal Museum.* „Schilders ter zee”
28 Juli-20 Aug.
- *Universiteits Museum.* Lustrumtentoonstelling
63e lustrum der Universiteit Juli

ROTTERDAM

- *Prenienkabinet van Museum Boymans.* Werk
door hedendaagse Rotterdamse grafici
-1 Sept.

CONTRIBUTIE KON. NED. OUDH. BOND

Ter voorkoming van incassokosten verzoekt de penningmeester van de Kon. Ned. Oudh. Bond de leden hun contributie over het jaar 1951 ad f 10.— (voor instellingen f 15.—) te voldoen op de postrekening ten name van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, Rotterdam 140380, of op de bankrekening van de Bond bij de heren R. Mees & Zoonen, Rotterdam.

INTERNATIONALE KUNSTWEKEN 1951

Ook dit jaar zullen wederom internationale kunstweken worden gehouden, waarmede de traditie, welke deze in de zomer plaats vindende manifestaties in de loop der jaren gevormd hebben, wordt voortgezet.

Van tal van zijden (o.a. van ICOM) blijkt hoezeer men het belang van deze kunstweken erkent, welke niet alleen mogelijkheid bieden tot het leren kennen van monumenten van geschiedenis en kunst in het buitenland, doch ook de deelnemers in de gelegenheid stellen tot uitwisseling van gedachten.

Waren het de vorige jaren België, Denemarken, Frankrijk, Nederland en Zwitserland, waar kunstweken werden gehouden, thans zal deze reeks landen nog met Oostenrijk (Tyrol), Zweden, Italië (Venetië) en waarschijnlijk Noorwegen worden uitgebreid.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

MUSEUM-NIEUWS

HEROPENING EGYPTISCHE AFDELING VAN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

In Februari van dit jaar werden de Egyptische oudheden van bovengenoemd museum na ruim 10 jaar opgeborgen te zijn geweest, wederom voor het publiek ter bezichtiging gesteld in de thans geheel nieuw ingerichte zalen. Met de reorganisatie van deze afdeling werd de reeks vernieuwingen voortgezet, waarmede enkele jaren geleden bij de hergroepering van de Grieks-Romeinse afdeling een aanvang is gemaakt.*

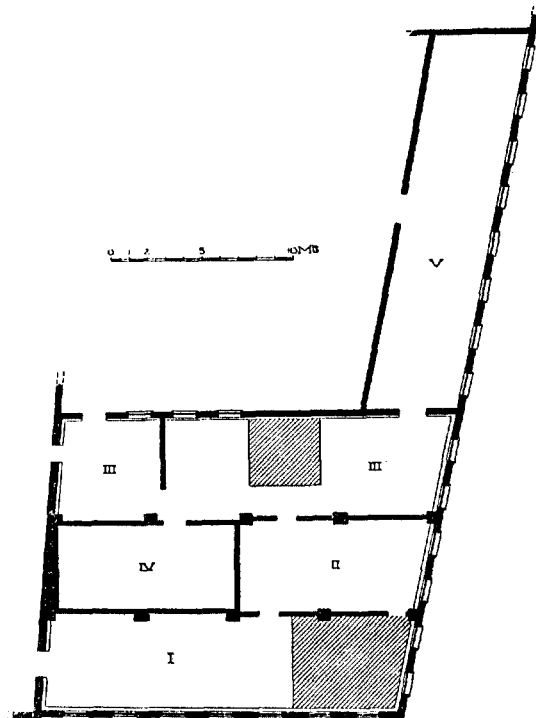
Het is voornamelijk sculptuur in chronologische volgorde gerangschikt (Oude Rijk, Middenrijk, Nieuwe Rijk, Saïtische tijd en later), welke men hier heeft geëxposeerd en wel op zo'n wijze, dat deze herinneringen aan Egypte's eeuwenoude cultuur in deze stemmige omgeving al hun stille beslotenheid hebben kunnen bewaren.

Over het algemeen genomen heeft men bij de hoofdingeling van de zalen vastgehouden aan hetzelfde principe dat indertijd bij de Grieks-Romeinse afdeling werd gevolgd, de lengte der zalen wordt nl. gebroken door schuin tegen de wanden geplaatste panelen, ongeveer een hoek van 45° hiermede vormend, vervaardigd uit triplex en geschilderd in de kleur van de wanden; deze aldus verkregen vlakken vormen een goede achtergrond voor voorwerpen van geringe afmetingen.

In zeker opzicht in gunstiger omstandigheden

* Zie hiervoor: A. W. Byvanck, „De sculpturengalerij van het Rijksmuseum van Oudheden”, *Bulletin van de Vereeniging tot bevordering der kennis van de Antieke Beschaving* 22 (1947) blz. 1-4.

verkerend dan in de Grieks-Romeinse afdeling, heeft men door de wanden een neutrale kleur te geven (gesausd in gebroken wit), goed gebruik gemaakt van de door de ligging der zalen op-

tredende verschillen in de lichtwerking, in die zin, dat de zalen II en III (welke minder licht ontvangen dan de van vele vensters voorziene zaal I) grijs van toon schijnen en zodoende har-

moniëren met de aldaar opgestelde grafstèles en beelden uit het Middenrijk en het Nieuwe Rijk. In dit verband moge nog eens met nadruk worden gewezen op de grote betekenis van deze collectie, waarvan in het bijzonder de specimina uit het Middenrijk op één lijn gesteld kunnen worden met beroemde buitenlandse verzamelingen als die in het Louvre.

Voor de geheel ingebouwde zaal IV, waar de met reliefs versierde kolommen van het rotsgraf van Ptalmes tezamen met de aldaar gevonden grafbeelden en lijkvazen en de meer dan levensgrote beelden van Maya en Merit zijn geplaatst, was men op kunstlicht aangewezen; een buitengewoon goed resultaat is bereikt met T.L.-buizen, welke zo min mogelijk opvallend aangebracht, deze ruimte een gedempte belichting geven waardoor een in toon zuiver afgestemd geheel is verkregen; ongetwijfeld dragen hiertoe ook bij de onbewerkte wanden, welke met ronde hoeken in de zoldering overgaan en de stenen voetstukken, gehouden in de tint van de kalksteen en het albast der tentoongestelde objecten.

Behalve voor de verlichting der andere zalen heeft men het systeem van T.L.-buizen ook toegepast voor de belichting van bepaalde fragmenten als de grafwand van Meri-Meri, waarnaast een kleine vitrine is aangebracht met de in het graf gevonden kleine voorwerpen (zaal III); hier heeft men dus dankbaar gebruik gemaakt van de gelegenheid tot het aangeven van het verband tussen het tentoongestelde, wat in een afdeling als deze uit de aard der zaak tot de uitzonderingen behoort. Ook de achter glas ingemetselde wanden van de grafkapellen van Hotep-Her-Achet (Oude Rijk) en Pa-Aten-Em-Heb (Nieuwe Rijk) resp. in zaal I en III, welke tijdens deze periode van reorganisatie werden gebouwd, krijgen de belichting van de onder-, boven- en zijkanten, waarbij er zoveel mogelijk naar gestreefd werd de hinderlijke schaduwwerking te ondervangen.

Bij de inrichting vormden de afmetingen der voorwerpen, welke juist bij dit onderdeel der collectie zozeer uiteenlopen, ongetwijfeld een der grootste problemen; de sarcophagen werden in de as van de lange zaal V opgesteld (met uitzondering van de granieten van Minnefer, welke mede om chronologische redenen in het midden van de eerste zaal een plaats kreeg); de begrenste ruimte, waaraan men in zaal V nu eenmaal gebonden was, werkt hier inderdaad ietwat hinderlijk.

De kleine voorwerpen daarentegen komen goed tot hun recht, zij zijn voor het merendeel geëxposeerd in de eerste zaal en men heeft in tegenstelling tot de Grieks-Romeinse afdeling, waar de voetstukken geschilderd waren, gebruik gemaakt van blank eikenhout, dat ook is toegepast bij het lijstwerk om de in de wanden aangebrachte reliefs van klein formaat.

Tenslotte zij nog vermeld, de in alle zalen gelegde grijze Noorse tegelvloer, welke het grootste voordeel heeft stroef te zijn. Het is zeker niet het minst dit laatste onderdeel, dat naast al de bovengeschetste vernieuwingen medewerkt tot het waardig aanzien dat deze afdeling thans heeft gekregen.

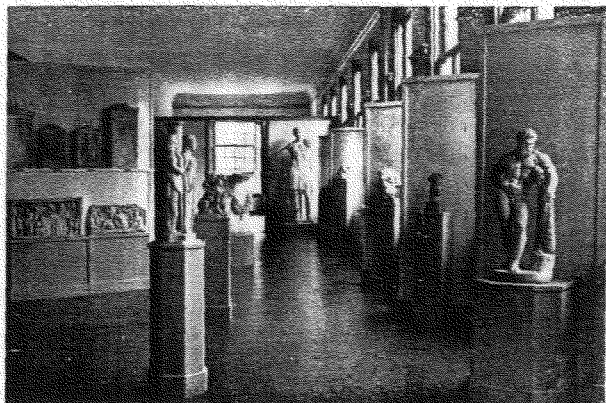
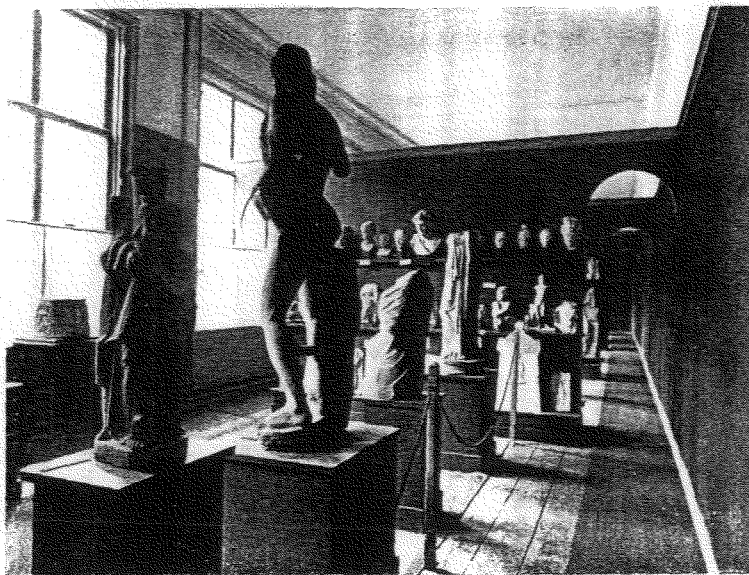
In welk snel tempo de vernieuwingen op het gebied van museuminrichting zich voltrekken, blijkt wel bij vergelijking van de Egyptische met de Grieks-Romeinse afdeling; immers terwijl er slechts een periode van enkele jaren ligt tussen de reorganisatie van beide, is de totale indruk, welke men thans krijgt geheel verschillend en wel zo, dat de opstelling in de Grieks-Romeinse sculpturengalerij en dan in het bijzonder de afwerking van wanden en voetstukken, ietwat verouderd schijnt. Het zij slechts beschouwd als een bewijs van het levende element in de hedendaagse opvattingen op het gebied van het museumwezen.

J. Filz

DE REORGANISATIE IN HET MUSEUM VAN OUDHEDEN TE GRONINGEN

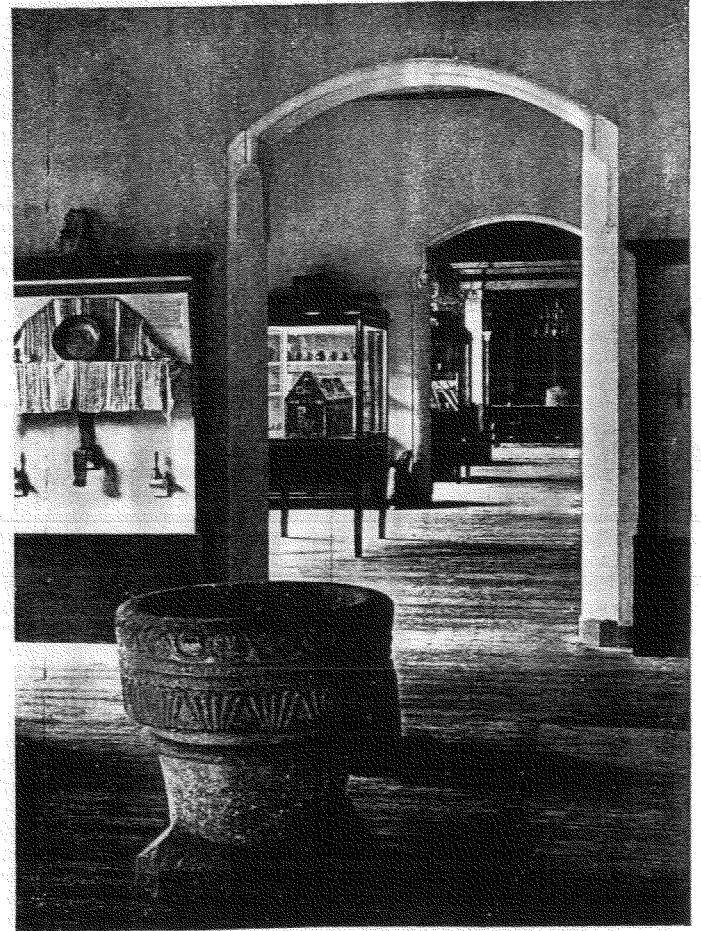
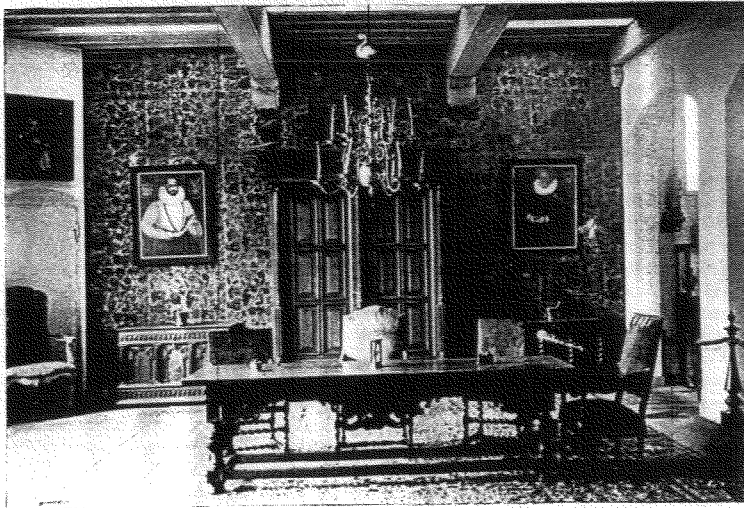
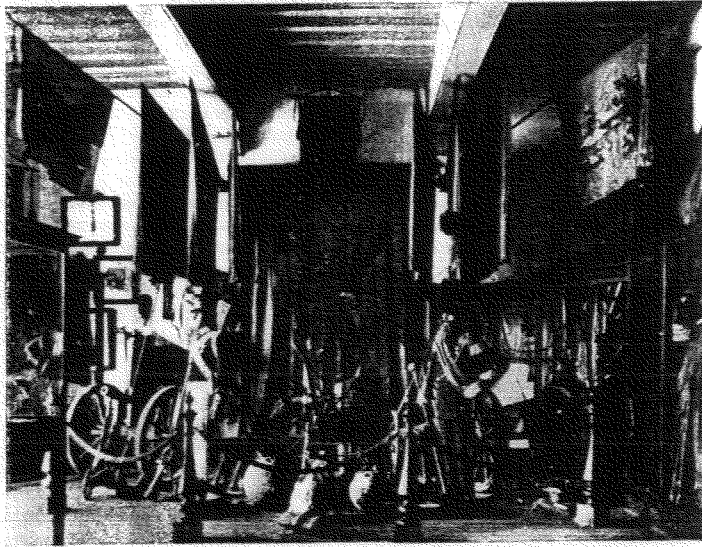
Tot een der eerste werkzaamheden van de tegenwoordige directeur van het Museum van Oudheden te Groningen, Dr. A. P. A. Vorenkamp behoorde de reorganisatie van het museum, waarop reeds jarenlang werd gewacht. De kelderverdieping die vroeger bestemd was zowel voor expositie van de prahistorische collectie als voor voorwerpen uit de middeleeuwen, voor steenfragmenten uit de 16de en 17de eeuw, gildewezen enz., is thans geheel bestemd voor de uitgebreide voorhistorische afdeling.

De eerste verdieping heeft een totale metamorphose ondergaan. Daar waar de oude wandbekleding, uitgezonderd het goudleer, is verwijderd, zijn de muren ruw gestucadoord. Door het bovengedeelte van de vensters af te dekken werden de weinig fraaie glas- en loodramen aan het oog onttrokken. Bij vergelijking van de onder elkaar afgedrukte reproducties krijgt men een

Leiden, Museum van Oudheden

- Afb. 1.* (links boven) Grieks-Romeinse sculpturenzaal, oude opstelling.
Afb. 2. (links onder) Grieks-Romeinse sculpturenzaal, nieuwe opstelling.
Afb. 3. (rechts) Egyptische zaal, nieuwe opstelling.

Groningen, Museum van Oudheden

Afb. 1. (links boven) Hoekzaal, oude opstelling.

Afb. 2. (links onder) Hoekzaal, nieuwe opstelling.

Afd. 3. (rechts) middeleeuwse afdeling.

duidelijke indruk, welke belangrijke verbeteringen thans in de hoekzaal zijn aangebracht. De oude toestand (Afb. 1) geeft een beeld van de wijze, waarop de stille getuigen van de Schutterij waren opgesteld, zoals enkele in schuttersuniform gestoken poppen met kanonnen en kogels, het geheel bekroond door grote vlaggen. De kanonnen en de kogels hebben thans een plaats in de tuin gekregen; een bescheiden ruimte is aan de Schutterij toebedeeld. Bij de reorganisatie is de houten wand, welke een afscheiding vormde tussen de aan de rechterzijde hiervan gelegen Jozef Israëlskamer, welke is komen te vervallen, verwijderd.

De nieuwe opstelling (Afb. 2) toont ons een waardige zaal, waar enkele stukken zijn geplaatst, waardoor deze ruimte een overzichtelijk en esthetisch verantwoord aanzien heeft gekregen. Tegen de achterwand van goudleer is een grote 17e eeuwse kast geplaatst geflankeerd door kisten waarboven portretten zijn gehangen.

De drie zalen aan de lange zijden (Afb. 3) van het gebouw bevatten thans oudheden afkomstig uit Groningen en de Ommelanden uit de middeleeuwen, en uit de 16de en 17de eeuw. In het midden van de eerste zaal vragen een tweetal Romaanse doopvonten en tegen de raamwand een stenen doorkist de aandacht. Het middel-eeuwse tin is in een wandvitrine geëxposeerd.

Door een vernuftige lichtconstructie is het mogelijk tegelijkertijd deze voorwerpen en die in de ligvitrine, waarin zich o.m. zegels bevinden, te verlichten, waarmede een uitstekende oplossing voor dit vraagstuk is gevonden. Voorts kan de bezoeker hier een aantal beeldhouwfragmenten bewonderen afkomstig van het klooster te Aduard.

Ook in de volgende ruimte heerst dezelfde rust. Ook hier zijn slechts de voornaamste voorwerpen tentoongesteld. Ik volsta met te noemen het Romaanse beslag, waarschijnlijk afkomstig van een of meer relikwiekastjes (12de-13de eeuw, gevonden in een put in de Oude Ebbingestraat te Groningen), dat gemonteerd is op een kist met zadeldak. Fraai is eveneens de vitrine met maten en gewichten.

In de derde zaal, waar de wanden grotendeels met geschilderd behang zijn bekleed, vindt de bezoeker een vitrine met zilveren bodenstaven, alsmede enkele kasten uit de 17de eeuw.

Het in de aanvang genoemde gedeelte, waar certijds de Jozef Israëlskamer was, bevat thans een verzameling welke een beeld geeft van het

huiselijk leven en de verschillende takken van nijverheid. Tegen de wand met ramen, die op de tuin uitzien, is een 17de-eeuwse stenen schouw geplaatst. De vensters ter weerszijden hiervan zijn voor wat het benedengedeelte betreft, afgedekt, terwijl in de bovenramen vitrines zijn aangebracht, waarin 17de en 18de eeuws glas is geëxposeerd, waardoor het daglicht valt. Over het algemeen genomen zijn de voorwerpen hier lang niet zo ruim tentoongesteld als in de eerder genoemde zalen. Toch maakt deze wijze van opstellen geen overladen indruk. Mijns inziens heeft de Heer Vorenkamp hiermede een uitstekende oplossing gebracht; immers de belangrijkste museumvoorwerpen komen door hun ruime manier van exposeren geheel tot hun recht, terwijl de objecten in de zaal die zoëven gememoreerd werd, ongetwijfeld van minder betekenis zijn en derhalve zonder enig bezwaar kunnen worden geëtaleerd zoals thans geschied is. Het behoort tot de taak van de directeur om door de wijze van opstelling de waarde der voorwerpen te accentueren en er voor zorg te dragen, dat de betekenis niet wordt overschat; een gevaar, dat bij een te ruime expositiewijze zeker niet denkbeeldig is.

Tenslotte zij nog vermeld, dat de laatste zaal toegang geeft tot het nieuw gebouwde depot, waaraan het museum grote behoefte had; ook de kamer van de directeur bevindt zich in dit gedeelte.

D. F. L. SCH.

MUSEUMTIJDSCHRIFTEN

Voor belangstellenden liggen op het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten: Buitenhof 33, 's-Gravenhage, de navolgende buitenlandse tijdschriften op het gebied van het museumwezen ter inzage:

The Museum News published by the American Association of Museums.

The Museums Journal published by The Museums Association.

Museum published by UNESCO.

ICOM News published by the International Council of Museums.

Musées de France.

Svenska Museer Tidskrift utgiven av Svenska museimannaföreningen.

Voorts is het mogelijk ter plaatse de door de Nederlandse musea uitgegeven catalogi, gidsen en jaarverslagen te raadplegen.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. „Bourgondische pracht”.
Werkd. 10-17; Zo. 13-17; Woe. en Vrij.
19.30-22. -5 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Overzichtstentoonstelling
van de werken van Charley Toorop -30 Sept.
De beweging „De Stijl” -30 Sept.
- *Mus. Willet Holtbuysen*. Kant in de Kunst
-30 Sept.

ARNHEM

- *Academie „Kunstoefening”*. Stationsplein.
Oude en moderne Nederlandse wandtapijten
en nagelaten werken van Karel de Neree tot
Babberich -28 Aug.
- *Openluchtmuseum*. Ned. Volksdrachten
-1 Nov.
- Keurcollectie voorwerpen van volkskunst verz.
Dr. Wiegiersma -?

BERGEN

- In „*De rustende jager*”. Schilderijen en
beeldhouwwerken van Delftenaren -?

BOLSWARD

- *Stadhuys*. Vlaamse Kunstschaten (waaronder
de verzamelde gravures van Boete en Schelte a
Bolswert) -1 Sept.

DELFT

- *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*.
Kunstenaars Centrum Bergen. Werkd. 10-17;
Zo. 13-17; 11 Aug. gesl. -31 Aug.
- *Prinsenhof*. Hedendaagse Rotterdamse beel-
dende kunst -?

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. „Ons Element”.
Werkd. 10-17; Zo. 13-17; Ma. gesl. -3 Sept.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuys*. „Het Oranjehuis
thuis” -9 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Hedendaagse Nederlan-
se Beeldhouwkunst. Werkd. 10-18. 20-22; Zo.
13-18, 20-22 -4 Sept.
- Internationale tentoonstelling van moderne
blaasinstrumenten -4 Sept.

HAARLEM

- *Het Huis „Van Looy”*. Zomertentoonstelling
„De Aquarellistenkring”. Werkd. 10-12.30,
13.30-17; Zo. 14-17. Ingang om de hoek aan
de Kamperlaan -3 Sept.
- Bezichtiging voorm. woonhuis Jac. van Looy
Do. 10-12, 14-17; Zo. 14-17
- *Vleesbal*. Rembrandttentoonstelling -3 Sept.

HILVERSUM

- *Raadhuys*. „Hollandse impressionisten en
symbolisten” (uit de verz. Rijksmuseum Kröl-
ler Müller). Werkd. 13.30-17, 20-22; Zo. 14-
17 -26 Aug.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. „Wonen in
den Vreemde” -11 Oct.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Herdenkingstentoonstel-
ling van den schilder en beeldhouwer H.
Chabot verlengd tot -3 Sept.
- *Prentenkabinet van Museum Boymans*. Werk
door hedendaagse Rotterdamse grafici -1 Sept.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuys*. „De Kempen in de Kunst”
-10 Sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. „Schilders ter zee”
-20 Aug.

HERHAALD VERZOEK

Ter voorkoming van incassokosten verzoekt de penningmeester van de Kon. Ned. Oudb. Bond de leden hun contributie over het jaar 1951 ad f 10.— (voor instellingen f 15.—) te voldoen op de postrekening ten name van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, Rotterdam 140380, of op de bankrekening van de Bond bij de heren R. Mees & Zoonen, Rotterdam.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JULI-AUGUSTUS 1951

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bolsward. De restauratie van het perceel Appelmarkt 13 is voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Dronrijp. Met het herstel van het Alma Tadema-huis is een aanvang gemaakt. Arch.: W. J. Adema te Franeker.

Minnertsgra. Met de restauratie van de door brand zwaar beschadigde Ned. Herv. Kerk en Toren is begonnen. Arch.: A. Baart te Leeuwarden.

OVERIJSEL

Deventer. De voorbereidende werkzaamheden voor het herstel van het carillon in de toren van de Lebuinuskkerk zijn aangevangen. Leiding: Dienst Openbare Werken te Deventer.

UTRECHT

Linschoten. Aan de toren van de Ned. Herv. Kerk zullen enige dringend noodzakelijke restauratiewerkzaamheden worden uitgevoerd. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Tull en 't Waal. Het herstel van de toren van de Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: W. Stooker te Utrecht.

GELDERLAND

Zutphen. De consolidatiewerkzaamheden aan de Berkelpoort en de Oude Nieuwstadspoort zijn aangevangen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

NOORDHOLLAND

Schermerhorn. Een aanvang is gemaakt met het herstel van het dak van de Ned. Herv. Kerk. De restauratie van de toren zal weldra volgen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Schermerhorn. De restauratie van het aardig gelegen Noorderpolderhuis van het Waterschap de Schermer is begonnen. Leiding: N. Kreyndt Locker te Stompvoren.

ZUID-HOLLAND

Gorinchem. Het herstel van de merkwaardige Lodewijk XIV-gevel van het perceel Molenstraat 29 is in voorbereiding. Arch.: J. M. A. Bollée te Gorinchem.

ZEELAND

Aardenburg. De restauratiewerkzaamheden aan het koor van de Bavokerk zijn aangevangen. Arch.: E. P. Messer en J. H. Groenewegen te Amsterdam.

St. Laurens. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. Het herstel van de Mariakapel, behorende tot het bekende Markiezenhof, is voltooid. Arch.: Ir N. van der Laan te 's-Hertogenbosch en A. Pacilly te Bergen op Zoom.

— De restauratie van het bovenste gedeelte van de Gemeentetoren is voltooid. Arch.: Ir A. van der Steur te Rotterdam.

Hoge-Zwaluwe. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: Ir J. de Wilde te Breda en Ph. Bolt te 's-Gravenhage.

Rosmalen. De aan de R.K. Kerk toegebrachte oorlogsschade zal binnenkort worden hersteld. Arch.: H. W. en G. H. T. van der Valk te 's-Hertogenbosch.

Willemstad. De herstelwerkzaamheden aan de in Augustus 1950 uitgebrande Ned. Herv. Kerk zijn in volle gang.

Arch.: Ph. Bolt te 's-Gravenhage en C. de Rooy te Willemstad.

LIMBURG

Maastricht. De herstelwerkzaamheden aan de gewelfschilderingen in de hall van het Stadhuis zijn aangevangen. Leiding: Prof. J. Lau te Maastricht.

— Een aanvang is gemaakt met de restauratie van de walmuur Vijfkoppen. Leiding: Dienst Stadsontwikkeling te Maastricht.

— Met de restauratie van de poortvleugel (Zuidzijde) van het unieke terrassenkasteel d'Agimont (Neercanne) is begonnen. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

MUSEUM-NIEUWS

ARNHEM, *Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum”.*

Met ingang van 21 Juli jl. zijn de bureaux van de directeur, wetenschappelijke afdeling, administratie en technische dienst dienst gevestigd Schelmseweg 89, Hoofdmuseumgebouw. Telefoon K 8300, 22047.

BOLSWARD, *Museum in het Stadhuis.*

Onlangs werd door de Burgemeester van Bolsward in het Stadhuis aldaar een nieuw ingerichte museumzaal boven de Vierschaar geopend.

De collecties bestaande uit topografische schilderijen, aardewerk, een gildeketting, bouwfragmenten enz., waarover de Vereniging „Bolswards Historie” het beheer voert, zijn thans op smakvolle wijze geëxposeerd in de grote zaal op zolder, welke, nu de hinderlijke schotjes zijn weggebroken, een ruime aanblik oplevert; de aantrekkelijkheid hiervan wordt nog verhoogd door een houten peiler, die de zware balkconstructie van de zoldering draagt.

EDAM, *Museum Nieuwenkamp.*

De in het vorige jaar gestorven schilder W. O. J. Nieuwenkamp heeft een fraai pand uit de tweede helft van de 17e eeuw aan de Voorhaven 137 te Edam ingericht tot museum. Voor dit doel werd het huis gerestaureerd en verbouwd. Helaas is dit niet geheel geschied op een wijze, welke in

overeenstemming is met het karakter van het gebouw.

Allereerst zijn hier tentoongesteld een aantal schilderijen, tekeningen en prenten door Nieuwenkamp vervaardigd. Daarnaast bevinden er zich enige voorwerpen afkomstig uit Indonesië (o.a. Bali en Timor), voorts enkele uit China. Door deze beide groepen tesamen ten toon te stellen heeft men geprobeerd een aesthetisch verantwoord geheel te krijgen.

Geopend: Do., Vrij. en Za. 2-4. Toegangsprijs f 0.25 per persoon.

HEERENVEEN, *Oudheidkamer Heerenveen.*

Sinds enige weken is de Oudheidkamer, ondergebracht op de benedenverdieping van het vroegere raadhuis van de voormalige gemeente Aengwirden, voor het publiek opengesteld.

In de hal bevindt zich een verzameling werktuigen betrekking hebbend op de verveenderij, waaraan Heerenveen haar bestaan te danken heeft; in dezelfde ruimte is een aantal voorwerpen geëtaleerd, welke gebruikt werden bij de zuivelbereiding. In het zaaltje rechts van de ingang zijn foto's en tekeningen bijeengebracht, welke een beeld geven van het oude Heerenveen. In het vertrek links van genoemde vestibule wordt de aandacht van de bezoeker allereerst getrokken door een eikenhouten bed tegen het midden van de 17e eeuw vervaardigd; verder vindt

men hier aardewerk stammend uit de tijd vóór en na onze jaartelling. Ook Chinees, blauw en bont porselein hebben hier een plaats gevonden evenals enkele zilveren voorwerpen, o.a. een Avondmaalsbeker. In de hoek van de kamer voert een klein trapje naar een wat hoger gelegen vertrek, waar de wanden in beslag zijn genomen door een Lod. XVI bedstedewand en een serie 18de-eeuwse wandschilderingen, alle uit Heerenveen afkomstig.

SLUIS, *Oudheidkamer heropend.*

Zoals uit de „Mededeelingen van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen”, No. III, 1946, blijkt werd in 1944 tijdens oorlogshandelingen de collectie, welke in het Raadhuis was opgeborgen, vernietigd. Eerst later

bleek, dat echter niet alles verloren was gegaan, een aantal kunstvoorwerpen bleef behouden, zoals enkele in hout gesneden versieringen van balksleutels daterend uit de 15de eeuw; ook enige ceramiek behoorde tot het geredde; bovendien kon een gedeelte van de door brand beschadigde koperen stempels worden hersteld. Tenslotte kwamen enkele prenten op de stad betrekking hebbend nog voor restauratie in aanmerking.

Met deze voorwerpen als basis werd in een zaaltje van de voormalige Hoofdwacht een Oudheidkamer ingericht, die blijkens de vele schenkingen, waarmee het bezit werd uitgebreid, zich ook in de belangstelling van particuliere zijde mag verheugen. De opening vond plaats op 23 Augustus jl.

TIJDSCHRIFTEN EN CATALOGI

LEIDEN, *Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen*. Descriptive catalogue of the Huygens collection in the Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen by C. A. Crommelin, 1949, geïllustreerd. Prijs f 1.—

Als mededeling no. 70 van bovenstaand museum is van de hand van Dr. C. A. Crommelin deze beschrijvende catalogus uitgekomen, welke bijdrage in het Engels gesteld tot vreugde stemt, niet alleen met het oog op de buitenlandse bezoekers, doch ook omdat deze wetenschappelijke uitgave, thans een brede lezerskring kan bereiken. Want dit is niet een catalogus in de gewone zin van het woord; veeleer kan dit boekwerkje, dat naast de beschrijving van de objecten ook tal van bijzonderheden omtrent de maker en het ontstaan en gebruik der instrumenten bevat, beschouwd worden als een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de instrumenten zoals de uurwerken, het planetarium, de lenzen en telescopen, welke deel uitmaken van de Huygens collectie, waartoe ook de portretten, medailles en manuscripten behoren, die tot besluit beschreven worden. Een literatuuropgave vindt men aan het einde van iedere afdeling.

Icom News Vol. 2. No. 1.

Een Belgische Documentatiedienst voor kunst en geschiedenis. The Central Iconographic Archives of National Art by A. Janssens de Bisthoven.

Dit artikel vangt aan met een overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de Belgische Documentatiedienst voor Rijksmonumenten en Kunst-

werken. Uitgaande van het standpunt, dat een dergelijke documentatie gebaseerd moet zijn op een zo uitgebreid mogelijk fotomateriaal, had in 1943 een samensmelting plaats van het „Atelier de Photographie” en de „Service de Documentation Belge”, welke laatste instelling reeds in 1920 in het leven was geroepen; een gelukkige combinatie van techniek en wetenschap was tot stand gebracht.

Ondanks de moeilijkheden van de oorlog heeft men juist in deze jaren zeer veel fotomateriaal bijeengebracht, zodat de collectie negatieven aan het einde van de oorlog was aangegroeid tot 250.000 stuks.

Aanvankelijk beperkte men zich tot de „Musées du Cinquantenaire”; toen echter in 1948 de behoefte aan een documentatiedienst voor alle Belgische musea steeds groter werd, is men met ingang van 24 Juni van genoemd jaar overgegaan tot de oprichting van een documentatieinstituut, dat de naam kreeg van „Archives Centrales Iconographiques des Musées de Belgique”; de leiding berust bij Prof. P. Coremans, die ook aan het hoofd staat van Le Laboratoire Centrale des Musées de Belgique”.

De schrijver van dit artikel wijst er verder op, dat in de eerste plaats het streven van de „Archives Centrales Iconographiques” gericht is op het verzamelen van documentatiemateriaal, waardoor men in staat is door oorlogshandelingen vernietigde of beschadigde monumenten weer op te bouwen. Verder is deze instelling een belangrijk centrum geworden voor een ieder, die zich bezig houdt met de studie van de Belgische monumenten van geschiedenis en kunst.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Werken van de Ver. Sol Omnibus Lucet en Amsterdamse Kunstenaars Combinatie -20 Sept.
- *Museum Kon. Instituut voor de Tropen*. Tabaktentoonstelling (ter gelegenheid van Wereldcongres voor Tabak) 17 Sept.-30 Sept.
- *Rijksmuseum*. „Bourgondische pracht”. Werkd. 10-17; Zo. 13-17; Woe. en Vrij. 19.30-22 -5 Oct.
- *Siedelijk Museum*. Overzichtstentoonstelling van de werken van Charley Toorop -30 Sept. De beweging „De Stijl” -30 Sept. Amerikaanse Grafiek -31 Oct.
- *Museum Willet Holthuysen*. Kant in de Kunst -30 Sept.
- *Kunsthandel Santee Landweer N.V.*, Keizersgracht 463. E. Reitsma-Valença. Nieuwe tekeningen en grafiek -27 Sept.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Ned. Volksdrachten -1 Nov.
- Keurcollectie voorwerpen van volkskunst verz. Dr. Wiegersma -30 Oct.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. „Het Oranjehuis thuis” verlengd tot 23 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Hedendaagse Nederlandse

- Beeldhouwkunst. Werkd. 10-18, 20-22; Zo. 13-18, 20-22 -30 Sept.
- Kunst en Kitsch 28 Sept.- 4 Nov.
- Werk van drie grafici (Morandi, Prassinis, Villon) -Nov.
- Jubileumtentoonstelling „Haagsche Kunstkring” -4 Nov.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Eretentoonstelling Coba Ritsema. Werkd. 10-17, Zo.13-17 -7 Oct.
- *Het Huis „Van Looy”*. Schilderijen en grafisch werk van Jan Michels. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17; ingang Kamperlaan -30 Sept.
- Bezichtiging voorm. woonhuis Jac. van Looy Do. 10-12, 14-17; Zo. 14-17

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. „Wonen in den Vreemde” -11 Oct.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Tent. „IJzer”, het gieten, trekken en emailleren -15 Oct.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Kunstnaaldwerken, Schilderijen en Tekeningen door Jkvr. Ima van Eysinga -23 Sept.
- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Werken Broeder François Mes O.S.B. -30 Sept.

TWEEDE MUSEUMDAG 1951

OP ZATERDAG 27 OCTOBER IN MUSEUM MR. SIMON VAN GIJN,
NIEUWE HAVEN 20, DORDRECHT

11.00 Opening door de voorzitter. 11.15 Zaken van de vereniging. 11.30 Lezing door DR. H. E. VAN GELDER: <i>Hoe kunnen onze musea beter dienstbaar worden gemaakt aan de opvoeding van het publiek?</i> 12.15 Discussie. 12.45—14.00 Koffiemaaltijd.	14.00 Lezing door DR. J. W. B. VAN DER STIGCHEL: <i>Het publiek en de musea voor het onderwijs.</i> 14.45 Discussie. 15.15 Lezing door de heer A. M. HAMMACHER: <i>Het publiek en de kunstmusea.</i> 16.00 Discussie. 16.30 Rondleiding door het Museum Mr. Simon van Gijn. 17.15 Sluiting.

Leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond zijn als gast gaarne welkom bij de lezingen.
Noteert de datum in Uw agenda.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

SEPTEMBER

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Workum. Het herstel van het kunsthistorisch belangrijke Raadhuis is aangevangen. Leiding: Arch. Bureau J. de Meyer te Amsterdam.

OVERIJSEL

Steenwijk. De restauratiewerkzaamheden aan de Ned. Herv. of Lieve Vrouwekerk zijn aan de gang. Architect: J. van Ommen te Steenwijk.

GELDERLAND

Kapel-Avezaath. De meest urgente herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk zijn getroffen. Architect: Ir J. D. Baron van Asbeck te Driebergen.

NOORDHOLLAND

Beverwijk. De plannen voor het herstel van de Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Architect: H. Korringa te Heemstede.

Enkhuizen. Het herstel van de fraaie 17de eeuwse gevel van het pand Breedstraat 32 is voltooid. Architect: D. Fledderus te Enkhuizen.

— De voormalige Eucherius-kapel, een overblijfsel van het St. Claraklooster, is thans gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken te Enkhuizen.

Haarlem. Het eerste gedeelte van de restauratie van het voormalige Teylershofje is beëindigd; de tweede étappe der werkzaamheden is thans in voorbereiding. Architect: Y. Kok te Amsterdam.

Monnikendam. De herstelwerkzaamheden aan het pand Weesland 57 zijn beëindigd. Architect: Y. Kok te Amsterdam.

Oosthuizen. De restauratie van de uit de 16de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk is aan de gang. Architect: Y. Kok te Amsterdam.

ZUIDHOLLAND

Leiden. De herstelwerkzaamheden aan het pand Breestraat 56-56a zijn beëindigd. Leiding: Dienst Gemeentewerken te Leiden en F. W. Zandvoort te Delft.

Schiedam. De restauratie van de portiek van de Kapel van het St. Jacobsghasthuis is in voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeentewerken te Schiedam.

Sommelsdijk. Het herstel van de twee vroeg-17de eeuwse percelen Kerkstraat A 69 en A 70, die in zeer bouwvallige staat verkeren, is in voorbereiding. Architect: Ir M. C. A. Meischke te Rotterdam.

ZEELAND

Biervliet. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is gereed. Architect: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Groede. Het herstel van de bekende achtkantige toren van de Ned. Herv. Kerk is gereed. Architect: E. P. Messer te Amsterdam.

Nieuwvliet. De Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Architect: Ir H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

Yzendijke. De restauratiewerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk zijn beëindigd. Architect: J. H. Groenewegen te Amsterdam.

NOORDBRABANT

Zevenbergen. Het herstel van het door oorlogs-

geweld zwaar getroffen Ned. Herv. Kerkgebouw is in voorbereiding. Architect: Ir J. de Wilde te Breda.

LIMBURG

Helden. Voor de restauratie van de R.K. Kerk zijn voorbereidingen getroffen. Architect: Ir J. Kayser te Venlo.

St. Odiliënberg. Het herstel van de door oorlogsgeweld zwaar beschadigde R.K. Kerk is voltooid. Architect: wijlen A. J. N. Boosten te Maastricht.

Wijlré. Een aanvang is gemaakt met de restauratie van het schilderachtig gelegen kasteel „Wijlré”. Architect: Ir F. Peutz te Heerlen.

MUSEUM-NIEUWS

MUSEUMPUBLICATIES

In verband met gebrek aan plaatsruimte is het niet meer mogelijk een bespreking te wijden aan de museumpublicaties als catalogi, gidsen, jaarverslagen e.d. In het vervolg zullen deze uitgaven slechts op onderstaande wijze aangekondigd kunnen worden.

CATALOGI EN GIDSEN

ARNHEM, *Het Nederlands Openluchtmuseum.* Guide du parc national du folklore. Geïllustreerd met plattegrond. Prijs f 0.50.

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof.* Willem de Zwijger en Het Prinsenhof. Geïllustreerd. Prijs f 1.50.

'S-GRAVENHAGE, *Gemeentemuseum.* Gids van de Afdeling Oude Kunstnijverheid, door Dr. Beatrice Jansen. 1950. Voorlopige uitgave. Geïllustreerd met plattegrond. Prijs f 0.75.

LEIDEN, *Stedelijk Museum „De Lakenhal”.* Catalogus van beeldhouwwerken, boetseersels, wandtapijten, kussens, glasramen, drinkglazen, goud en zilver, door E. Pelinck. 1951. Geïllustreerd. Prijs f 1.75.

—, *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen.*

Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst in de Noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1840, door Dr. Maria Rooseboom. 1950. Geïllustreerd. Prijs f 3.—.

— Descriptive catalogue of the physical instruments of the 18th century (including the collection 's-Gravesande-Musschenbroek) in the National Museum of the History of Science by Dr. C. A. Crommelin. 1951. Geïllustreerd. Prijs f 2.—.

NIJMEGEN, *Rijksmuseum G. M. Kam.* Beknopte Gids van het Rijksmuseum G. M. Kam, door Dr. H. J. H. van Buchem. 1951. Geïllustreerd. Prijs f 0.65.

JAARVERSLAGEN

AMSTERDAM, *Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum.* Jaarverslag 1948-1949. Geïllustreerd.

BREDA, *Ethnografisch Museum der Koninklijke Militaire Academie.* Jaarverslag 1949, 1950.

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Jaarverslag 1949. Geïllustreerd.

DEVENTER, *Museum De Waag*. Jaarverslag 1950-1951.

DOKKUM, *Oudheidkamer „Dockum en Omstreken”*. Jaarverslag 1949 en 1950.

'S-GRAVENHAGE, *Internationaal Persmuseum*. Jaarverslag 1950.

—, *Museum voor het Onderwijs*. Jaarverslag 1949.

—, *Oranje Nassau Museum*. Jaarverslag 1949 en 1950.

—, *Het Nederlandse Postmuseum*. Jaarverslag 1950.

GRONINGEN, *Museum van Oudheden*. Jaarverslag 1949 en 1950. Geïllustreerd.

HEEMSTEDÉ, *Museum voor Heemkennis „De Tonijn”*. Jaarverslag 1949, 1950.

HILVERSUM, *Museum voor het Gooi en Omstreken*. Jaarverslag 1950.

LEEWARDEN, *Friesch Natuurhistorisch Museum*. Jaarverslag 1949.

LEIDEN, *Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hoefer”*. Jaarverslag 1950. Geïllustreerd.

NAARDEN, *Nederlands Comenius Museum*. Jaarverslag 1950.

ROOSENDAAL, *Museum „De Ghulden Roos”*. Jaarboek no. 10. 1950.

ROTTERDAM, *Museum Boymans en Museum van Oudheden*. Jaarverslag 1948.

—, *Museum Boymans*. Jaarverslag 1949.

—, *Museum voor Ouders en Opvoeders*. Jaarverslag 1950.

RIJNSBURG, *Het Spinozabuis*. Jaarverslag 1950-1951. Geïllustreerd.

RIJSWIJK (z.H.), *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.-H.* Jaarverslag 1950.

UTRECHT, *Aartsbisschoppelijke Musea*. Jaarverslag 1948 en 1949. Geïllustreerd.

VLISSINGEN, *Stedelijk Museum*. Jaarverslag 1950.

ZUTPHEN, *Museum Zutphen*. Jaarverslag 1950.

MUSEUMCURSUS 1951-1952

Het ligt in de bedoeling in de maanden November 1951 tot April 1952 wederom een museumcursus te houden, welke ditmaal op een nader te bepalen plaats in Amsterdam zal worden gehouden, teneinde de belangstellenden uit de naaste omgeving in de gelegenheid te stellen de lessen te volgen, welke wederom uitsluitend gewijd zijn aan onderwerpen die het beheer van musea betreffen. Men is voornemens een volgend jaar een andere plaats als centrum te kiezen. De cursus staat onder de auspiciën van de Museumdag.

Algemene inleiding: het ontstaan der musea, de verschillende typen van musea en de plaats, welke zij innemen in de samenleving;

het museumgebouw: plattegronden, eisen welke aan de verschillende ruimten te stellen zijn, installaties, schema voor een bouwprogramma, huishoudelijke dienst van een museum;

het museumbezoek: propaganda, schoolklassen in musea en uitzending van exposities naar scholen;

de administratie der verzamelingen: inrichting

der administratie, kaartsystemen, beschrijving der objecten;

de uitstalling: het exposeren in kunstmusea, in wetenschappelijke musea, thematische exposities; het omgaan met museumvoorwerpen: beeldhouwkunst, tekeningen, prenten, ceramiek, houten en metalen voorwerpen, schilderijen.

Toegevoegd worden enkele lessen over reproductietechnieken. Zo mogelijk wordt een bezoek gebracht aan de depots en ateliers van een groot museum.

Het aantal lessen is ongeveer 60. Het cursusgeld bedraagt f 100.—. Studerenden aan een universiteit of een academie van beeldende kunsten ontvangen een reductie van f 50.—.

Opgaven voor deelname worden gaarne spoedig ingewacht bij de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer, Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, Buitenhof 33, Den Haag, alwaar men desgewenst nadere inlichtingen kan verkrijgen.

INTERNATIONAAL CONGRES VOOR DE ANTHROPOLOGISCHE EN ETHNOGRAFISCHE WETENSCHAPPEN, WENEN 1952.

Te Wenen is een uitvoerend comité gevormd voor de 4de bijeenkomst van dit congres, waarvan de drie vorige zittingen zijn gehouden te Londen (1934), Kopenhagen (1938) en Brussel

(1948). Secretaris is PROF. WM. KOPPERS, Instituut für Völkerkunde, Neue Hofburg, Corps de Logis, Wien I.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Amerikaanse Grafiek
-31 Oct.
Werk van „De Groep”
-5 Nov.
Tentoonstelling werk van Hendrik Wie-
gersma
-29 Oct.
Herdenkingstentoonstelling werk van Chabot
-5 Nov.
Duits Expressionisme
-10 Dec.
— *Museum Willet Holthuysen*. Kant in de
Kunst
-28 Oct.
— *Kunsthandel Santee Landweer N.V.* Keizers-
gracht 463, Maria J. van Everdingen, Teke-
ningen en Plastieken
-18 Oct.
— *Museum van de Arbeid*. Amsterdams haven
in 't hart van de stad
-?

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Ned. Volksdrachten
-1 Nov.
Keurcollectie voorwerpen van volkskunst verz.
Dr. Wiegersma
-30 Oct.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Contour
onzer beeldende kunst in 1951
-?

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe-Museum*. Tent. Charley
Toorop. Werkd. 10-17; Zo. 12-17; Di. en
Do. ook 19-22
-10 Nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunst en Kitsch -19 Nov.
Werk van drie grafici (Morandi, Prassinis,
Villon)
-12 Nov.
Jubileumtentoonstelling „Haagsche Kunst-
kring”
-5 Nov.
— *Kunstzaal Plaats*. Plaats 21, Cock van Gent,
Recent werk uit de Verenigde Staten, tevens
collectie uit de periode 10-15 jaar
-22 Oct.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi en Omstreken*. „Ons
voorgeslacht”
19 Oct.-17 Nov.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der R.U.*, Frans Masereel,
Grafiek
22 Oct.-1 Dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Jubileumtentoonstelling
Herman Mees
-21 Oct.
19de eeuwse moderne schilderkunst uit het
Museum van Schoone Kunsten te Luik
-4 Nov.

TWEEDE MUSEUMDAG 1951

OP ZATERDAG 27 OCTOBER TE HOUDEN IN MUSEUM MR. SIMON VAN GIJN,
NIEUWE HAVEN 20, DORDRECHT

11.00	Opening door de voorzitter.	14.00	Lezing door DR. J. W. B. VAN DER
STIGCHEL: <i>Het publiek en de musea voor
het onderwijs.</i>
11.15	Zaken van de vereniging.	14.45	Discussie.
11.30	Lezing door DR. H. E. VAN GELDER: <i>Hoe
kunnen onze musea beter dienstbaar wor-
den gemaakt aan de opvoeding van het
publiek?</i>	15.15	Lezing door de Heer A. M. HAMMACHER:
<i>Het publiek en de kunstmusea.</i>
12.15	Discussie.	16.00	Discussie.
12.45—14.00	Koffiemaaltijd in Hotel Bellevue,
Boomstraat 27, bij de Groothoofdspoor
(f 2.40 inclusief).	16.30	Rondleiding door het Museum Mr. Simon
van Gijn.
		17.15	Sluiting

Leden van de Kon. Oudheidkundige Bond zijn als gast gaarne welkom bij de lezingen.
Noteert de datum in Uw agenda.

VACATURE

In de GEMEENTE SCHIEDAM is te vervullen de betrekking van

CONSERVATOR VAN HET STEDELIJK MUSEUM.

Jaarwedde volgens verordening f 1500.— (Verhoging van de jaarwedde tot f 2000.— is niet
uitgesloten.) Boven de thans geldende jaarwedde worden vaste toelagen verleend van resp. 10¼
en 5 %.

Sollicitaties inzenden aan het College van Burgemeester en Wethouders van Schiedam vóór
28 October 1951.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

OCTOBER

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Deinum. De restauratie van de fraaie en opmerkelijke toren van de N.H. Kerk is beëindigd. Arch.: A. Baart te Leeuwarden.

Dokkum. Het pand Anjelierstraat A 94 is thans gerestaureerd. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Termunten. Het herstel van de hoogst belangrijke en aantrekkelijke N.H. Kerk is thans gereed gekomen. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Uitwierde. De restauratie van de door oorlogshandelingen beschadigde Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: J. Kort te Groningen.

GELDERLAND

Elburg. Met de meest noodzakelijke herstelwerkzaamheden van de fraai in het stadsbeeld gelegen 16e eeuwse Vispoort is een aanvang gemaakt. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Terborg. Met de herstelwerkzaamheden van het door oorlogshandelingen zwaar getroffen kasteel Wisch is een aanvang gemaakt. Arch.: E. A. Canneman, 's-Gravenhage en G. D. Jurjaanz te Amsterdam.

UTRECHT

Amersfoort. De herstelwerkzaamheden aan het, uit het midden van de 16e eeuw daterende, zg. „Huisje van Crokewit” (Muurhuizen 109) zijn aangevangen. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

— Met de tweede étape van de restauratie van het pand Muurhuizen 227-229 is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Utrecht. Met het herstel van de Catharijnekerk is een begin gemaakt. Arch.: Ir. G. M. Leeuwenberg te Utrecht.

NOORDHOLLAND

Den Burg (Texel). Het herstel van de door oorlogshandelingen getroffen Ned. Herv. Kerk is in volle gang. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Edam. De restauratiewerkzaamheden aan het perceel Nieuwe Haven 24 zijn beëindigd. Arch.: A. A. Kok te Amsterdam. †

Hoorn. Het in Juli 1945 ten dele afgebrande woonhuisje Munnickenveld 2 (bezit van de Ver. Hendrick de Keyser) is thans weer geheel hersteld. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.

Monnikendam. De uit de 17e eeuw daterende pastorie der Ned. Herv. Kerk, perceel Zarken 6, is thans gerestaureerd. Arch.: G. A. Roobol te Amsterdam.

Zwaag. De restauratie van de boerderij van J. v. Zelm, een typisch voorbeeld van een Noord-hollandse stelphoeve, is voltooid. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

ZUIDHOLLAND

Berkenwoude. Van de Gemeentetoren is de fundering geheel vernieuwd, terwijl het verdere metselwerk zorgvuldig is hersteld. Arch.: G. v. Hoogevest te Amersfoort.

Brielle. Het fraaie laat-gothische Brigittenpoortje, voor welks herstel jarenlang is geijverd, is thans geheel gerestaureerd. Leiding: Beeldhouwersatelier van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Gorinchem. De gevel, in de trant van Hendrick de Keyser, van het pand West Wagenstraat 28 is in restauratie. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

— De restauratie van de karakteristieke St. Jans-toren is voltooid. Arch.: A. v. Essen te Voorburg.

NOORDBRABANT

Eethen. Het herstel van het belangrijke romaanse schip van de Ned. Herv. Kerk nadert zijn voltooiing. Het fraaie gothische koor is voorlopig

in gebruik genomen. Arch.: Ir. Baron J. B. van Asbeck te Driebergen en Ph. Bolt te 's-Gravenhage.

Wouw. De fraaie St. Lambertuskerk waarvan het schip geheel nieuw is, is vóór de algehele voltooiing van de restauratie op 17 September 1951 in gebruik genomen. Arch.: Ir. A. Siebers te Breda.

ZEELAND

Rectificaties

Groede. Abusievelijk is in het vorige nummer, kolom 119 van het Bulletin, vermeld, dat de restauratie van de toren der Ned. Herv. Kerk te Groede is geschied o.l.v. de architect E. P. Messer te Amsterdam. De Heer W. Messer te Amsterdam heeft echter aan deze restauratie eveneens een werkzaam aandeel gehad.

Nieuwvliet. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Nieuwvliet heeft niet plaats gevonden onder leiding van Ir. H. de Lussanet de la Sablonière, doch onder leiding van de Heer E. P. Messer te Amsterdam.

LIMBURG

Mechelen. Het schilderachtige vakwerkhuisje nr 177 van „'t Hofke" is gerestaureerd. Arch.: W. J. Nievelstein te Spekkholzerheide.

Vaals. De restauratie van het fraaie 18e eeuwse, vroegere buitenhuis „An der Esch" is beëindigd. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG 1951, GEHOUDEN OP 27 OCTOBER IN HET MUSEUM „MR. SIMON VAN GIJN" TE DORDRECHT

In zijn openingsrede constateerde de voorzitter, DR. G. W. LOCHER, met voldoening, dat vele leden deze dag verwelkomd hadden als een gelegenheid om Dordrecht weer eens te bezoeken; hij betuigde de erkentelijkheid van de vereniging jegens de Heer L. J. BOL, gastheer van deze dag, die zich bereid had verklaard de leden in het Museum Van Gijn rond te leiden. Spreker verwelkomde als gasten DR. MR. J. F. DUPARC, die namens de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming

van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aanwezig was en MR. J. K. VAN DER HAAGEN, hoofd van de afdeling Musea en Monumenten van de U.N.E.S.C.O. te Parijs. Vervolgens richtte spreker zich tot DR. H. E. VAN GELDER, erelid der vereniging, met de volgende woorden: „toen wij het onderwerp van deze vergadering, museum en publiek, bespraken, kwam terstond de gedachte bij ons op om U te vragen dit als eerste spreker voor ons in te leiden. U

heeft U thans uit allerlei arbeid teruggetrokken maar aan het thema van publiek en museum, dat steeds Uw bijzondere aandacht heeft gehad, geeft ge nog steeds Uw werkkraft als voorzitter van de officiële commissie ter bestudering van het vraagstuk, hoe bredere kringen van het Nederlandse volk tot de musea kunnen worden gebracht. Sommigen onder ons weten uit ervaring met welk een deskundigheid en vaardigheid dit jaar reeds verscheidene vergaderingen van de commissie en haar secties door U werden voorbereid en geleid. Wij stellen het op zeer hoge prijs, dat U terstond deze inleiding op U heeft willen nemen".

Spreker deelde mede, dat de Heren HAMMACHER en VAN DER STIGCHEL, die elk een aspect van het aan de orde gestelde probleem zouden belichten, op het laatste ogenblik waren uitgevallen. Doch De Museumdag is geen instituut tot het organiseren van lezingen, maar een vakvereniging, die door de leden zelf gedragen wordt. Ongetwijfeld zouden verscheidene aanwezigen in staat zijn zoveel ervaringen en ideeën mede te delen, dat een vruchtbare gedachtenwisseling verzekerd zou zijn en dat het doel van deze dagen, het profiteren van elkaars kennis en ervaring en het bevorderen van de onderlinge band, zou worden bereikt.

De voorzitter deelde mede, dat het ledenregister in 1951 verscheidene veranderingen en ook uitbreiding had ondergaan. Spreker herdacht twee leden, die ons door de dood zijn ontvallen, H. VAN BORSSUM BUISMAN, conservator van Teylers Museum te Haarlem en R. C. VAN REE, directeur van het Veiligheidsmuseum te Amsterdam.

Vervolgens vroeg spreker de bijzondere aandacht van de leden voor twee activiteiten van de vereniging. Wederom is een cursus in museumbeheer georganiseerd, welke deze winter te Amsterdam zal worden gehouden. Vergeleken met de vorige cursus zijn enige wijzigingen aangebracht, welke naar het bestuur meent, de praktische waarde er van nog hebben verhoogd. Spreker beval de rondgezonden circulaire in de bijzondere aandacht van de leden aan en wakte op tot het recruterende van leerlingen. Een nieuwe activiteit is de oprichting van de sectie *Historie in het Museum*, welke reeds een bijeenkomst heeft gehouden en een tweede vergadering zal beleggen in het 's-Gravenhaagse Gemeentemuseum op 21 November a.s. te 10.30 u. De activiteit van deze sectie is o.m. gewekt door een aantal opmerkingen, die op de vorige museumdag zijn gemaakt. In het algemeen

kan gezegd worden, dat het gehele vraagstuk van de historische collecties, resp. van het historische aspect van bepaalde musea, steeds meer de aandacht trekt. Het is bijzonder toe te juichen, dat in ons land de kunstverzamelingen zulk een goede verzorging deelachtig worden; thans is de tijd gekomen om ook de historische verzamelingen op goede wijze op te stellen. Gezegd mag worden, dat deze mening door verscheidene bekende figuren uit de kunstmusea en door verscheidene kunsthistorici niet als onjuist wordt gekenschetst. De bevordering van de belangstelling van de jeugd voor de kunst kan volgens sommigen ook het beste geschieden, nadat een zekere vorming op historisch gebied heeft plaats gevonden, welk punt naar de verwachting van de voorzitter in deze bijeenkomst nog wel ter sprake zou komen.

Overgaande tot de behandeling van de lopende zaken der vereniging, verzocht spreker de bekrachtiging van de benoeming van twee nieuwe leden in het I.C.O.M.-comité, n.l. DR. A. B. DE VRIES en PROF. DR. H. VAN DE WAAL; deze werd bij acclamatie verleend.

Het woord was daarna aan DR. H. E. VAN GELDER, die een inleidende beschouwing hield tot het vraagstuk van de bevordering en de vruchtbaar-making van het museumbezoek. Korthedshalve moge worden verwezen naar de volledige tekst van de rede van Dr. Van Gelder, welke in kol. 134 e. vlg. van dit nummer is afgedrukt.

De discussie, welke bij de inhoud van deze rede nauw aansloot, nam de rest van de dag in beslag. Geleid door de voorzitter, liep zij over een aantal concrete vragen.

Hoe wekt men belangstelling voor kunst?

Pleidooien werden gehouden voor de handhaving van de historische objecten, welke zovele Nederlandse musea bezitten, in de uitstalling. Het grote publiek ziet gaarne allerlei relieken waaraan een verhaal verbonden is en zou er via deze zaken toe gebracht kunnen worden, langzamerhand ook iets van de kunstverzamelingen te willen begrijpen. In dit verband werd het betreurd, dat somtijds alle ruimte werd besteed aan het aesthetische doel en dat de historie verbannen werd. Men meende ook te bespeuren, dat sommige instellingen dit als een mode hadden overgenomen en waren gaan pogen, de in werkelijkheid slechts historisch belangrijke collecties als verzamelingen van kunst te presenteren. Anderzijds zeide een der leden het er op te wagen, om temidden van de historische uitstalling een schilderij van bijzondere kwaliteit op te

hangen in de hoop, dat dit de bezoekers zou treffen.

Opgemerkt werd, dat de belangstelling voor de historische reliëken meestal berustte op sensatiezucht. Iedereen wil te Leiden de mummies gezien hebben, maar dezulken laten het bij een enkel bezoek en komen niet terug voor de overige aesthetisch en historisch zo belangrijke verzamelingen. Als betere methode voor het wekken van belangstelling werd aanbevolen op het technische aspect van de dingen in te gaan en te laten zien, op welke wijze ze gemaakt zijn. Zeer velen hebben hiervoor begrip en belangstelling. Een stap verder en men komt tot de strijd met de stof, die tot de belangrijkste kwesties in de kunst voert.

Men was het er over eens, dat het museum verschillende uitstallingen moet bieden voor verschillende soorten van publiek en dat men de bezoekers er van af moest zien te brengen, alles in één keer te willen zien. Tenslotte behielden sommige leden hun twijfel, of een groot gedeelte van het publiek ooit tot enige ruimere belangstelling zou zijn te brengen.

Mag of moet men schoolklassen in een kunstmuseum brengen?

Op dit punt heerste veel twijfel. Het emotionele van het kunstwerk „dat geboren wordt uit liefde”, is slechts voor de rijpere jeugd te bevatten. Zij die deze mening toegedaan waren, zagen ook een gevaar in de technische methode, n.l. om de kinderen zelf met verf te laten werken. Dat veroorzaakt een te grote familiariteit met hogere dingen. Daarbij voegen zich een aantal praktische bezwaren, die bij de huidige uitrusting der musea qua personeel en qua ruimten zeer hinderlijk zijn. Propaganda voor bezoek van schoolklassen leidt thans tot een overstelpend aantal aanvragen voor bezoek tegen het einde van het schooljaar, wanneer het aantal der overige bezoekers zich reeds naar een toppunt beweegt. De leerkrachten zelf zijn niet in staat, de rondleiding te houden, zodat de museumstaf overbelast wordt. De schoolklassen zijn meestal te groot om een rustige beschouwing mogelijk te maken. In het Rijksmuseum is het massale bezoek van schoolklassen aan de kunstafdeling tot een hinder geworden voor de gewone bezoekers. Museumbezoek als onderdeel van een uitstapje is, bij de heersende gewoonte om zulk een dag te overladen, van geen waarde. De vraag, of een leeftijds grens moet worden gesteld aan museumbezoek door kinderen, werd onderzocht, doch de vergadering gevoelde geen vrijheid om hiertoe te concluderen.

Milieu en ontwikkeling van de kinderen variëren daarvoor te sterk. Ook moeten alle kinderen het recht behouden om onze kunstschaten te zien en bekend te worden gemaakt met de omgeving, waarin zij zijn uitgesteld. Zij mogen niet bij voorbaat afgeschrikt zijn door het gebouw, waar zij later zelfstandig kunnen binnen gaan.

Wie onderhouden het contact met de jeugd en op welke wijze?

De museumstaven zijn te klein om veel rondleiderswerk te verrichten; bovendien eist het contact met de jeugd vóór alles didactische kwaliteiten. Anderzijds is het onderwijzend personeel reeds zwaar belast. Toch is reeds in verschillende plaatsen door musea een aanvang gemaakt met de opleiding van onderwijzers in het zien en bespreken van kunstwerken. Beheerders van historische collecties achten het voorts noodzakelijk dit personeel van laag tot hoog bewust te maken van de waarde van het object als historisch document: de historici bepalen zich vrij algemeen veel te veel tot de papieren bronnen. Het onderwijzend personeel is het aangewezen, om de rondleidingen te verzorgen, ook al omdat het museumbezoek moet worden voorbereid en omdat er nabeschouwingen op moeten volgen. Het museum dient regelend op te treden door een lokaal in te richten voor het houden van rondleidingen, door verschillende rondgangen samen te stellen en door spreiding te brengen in het bezoek van schoolklassen; gewenst is dit te beperken tot bepaalde uren en op sommige dagen in het geheel geen schoolklassen toe te laten. Aanbevolen wordt de samenstelling van smallfilms, die een inleiding geven tot het bezoek aan de museumzalen. Ontbeert men een leslokaal, dan kan men iets improviseren in een zaal door 10 kinderen op matjes te laten zitten, daarachter 10 kinderen op kleine bankjes en daarachter 10 staande kinderen. Gewenst is op den duur speciaal onderwijspersoneel aan de musea te verbinden, dan wel speciale musea voor het onderwijs aan dergelijk personeel toe te vertrouwen.

Bestrijding van de kosten

Daar het besproken werk tot het onderwijs behoort, kunnen de musea er bezwaarlijk de kosten van dragen. Ook in de U.S.A., alwaar de meeste musea particuliere instituten zijn, prat op hun onafhankelijkheid, is men deze mening toegedaan en ontvangen de musea subsidies voor onderwijswerk. In Nederland komt zulks reeds voor in de vorm van een entreegeld

per schoolkind, dat de gemeente aan de musea vergoedt. Het is gewenst, dat de overheid in de toekomst speciale subsidies voor dit werk op de begroting uittrekt.

De dag werd besloten met een rondleiding door het museum Mr. Simon van Gijn onder leiding van de Heer J. L. Bol. Het aantal aanwezigen bedroeg 72 onder wie 4 gasten.

HOE KUNNEN ONZE MUSEA BETER DIENSTBAAR WORDEN GEMAAKT AAN DE OPVOEDING VAN HET PUBLIEK?

(rede door Dr. H. E. van Gelder)

Men heeft mij gevraagd op deze bijeenkomst, die zich wil bezig houden met het vraagstuk van de bevordering en de vruchtbaar-making van het museumbezoek, een inleidende beschouwing te houden. Ik heb die uitnodiging graag aanvaard omdat het onderwerp mij, sedert ik nu bijna 40 jaar geleden de leiding van een museum op mij nam, eigenlijk steeds heeft bezig gehouden. Niet alleen, dat ik een langjarige ervaring heb, ik heb ook het vraagstuk zelf van verschillende zijden moeten bezien. Waar nu hedenmiddag de praktijk en de ervaringen ter sprake zullen worden gebracht, meen ik goed te doen met het vraagstuk meer in een algemeen verband te bespreken en u voordat wij voor het „hoe” de aandacht vragen, wat uitvoeriger stil te staan bij het „waarom”.

Het is daarvoor nodig, dat wij ons duidelijk bewust zijn van het feit, dat, evenmin als enige andere cultuurinstelling het „museum” kan worden gezien als een statisch geval met een bepaalde en onveranderlijke doelstelling en een daaraan gebonden methode van werken. Het museum heeft een historische ontwikkeling doorlopen en zal die blijven doorlopen, en de doelstelling zal zich blijven wijzigen.

Vergunt mij, dat in een kort overzicht te schetsen. Het museumbegrip, zoals wij dat kennen is nauwelijks tweehonderd jaar oud. Wel waren er voordien verzamelingen van voorwerpen van kunst, historie of wetenschap, of, zoals men dat toen noemde, curiositeit; maar die waren particulier eigendom van vorsten of aanzienlijken, met liefde en dikwijls grote kennis bijeengebracht voor eigen genot en dat van vrienden, of ook wel om zich te omgeven met een zekere glans van cultuur.

In de 18de eeuw echter heeft als eerste de Engelse medicus Sloane zijn verzameling aan de Staat aangeboden en in 1753 heeft het Parlement het Brits Museum tot een „instelling van openbaar nut” verklaard. Ongeveer terzelfder tijd stelde de Paus de rijke kunstverzamelingen van het Vaticaan open voor het publiek.

Dat deze gedachte van openbaarheid in de dagen van de Franse revolutie werd toegejuicht, ligt voor de hand. Zij confiskeerde het rijke bezit van de Koning en stichtte in het Louvre een museum als opvoedingsmiddel voor de natie en als aansporing voor de kunstenaars.

Het idealisme van de 18de eeuw drukte daarop aanvankelijk zijn stempel: de mens, meende het, gebracht tot het besef van de deugd, eigenaar van kennis, zal vanzelf beminnaar zijn van kunst en schoonheid. Maar naast dit doel had het ook de glorie van de Revolutie te verkondigen: „de Republiek bereikt wat Lodewijk XIV vergeefs heeft getracht: Rubens en Van Dijck zijn op weg naar Parijs; de kunstwerken, vernederd door de aanblik van de slavernij, zijn nu aangekomen in het vaderland van de kunst en van het genie, het vaderland van Vrijheid en Gelijkheid”. Napoleon, op nog grootscheepser schaal dan het Directoire kunstwerken naar Parijs slepend, verhoogde daarmee eigen glans en glorie, Parijs en de Parijzenaars demonstrerend, dat de hoofdstad van Frankrijk het nieuwe middelpunt van de beschaaftde wereld was. In 1803 werd het Musée Napoléon geopend, in 1810 bevatte het Louvre inderdaad de grootste schatten uit alle landen van West Europa; maar de Spaanse kisten waren nog niet eens uitgepakt toen het keizerrijk reeds ineenstortte. Na 1815 werden de meeste geroofde zaken weer naar de plaats van herkomst teruggebracht; ook de verzameling van onze Prins Willem V.

Maar een belangrijke verandering greep plaats; deze wedergekeerde verzamelingen kwamen niet in particulier bezit terug; met medewerking van de erven der vroegere bezitters werden zij openbare collecties; zij vormden de kernen van de openbare musea, die nu in alle hoofdsteden van Europa ontstonden, vaak, zoals ten onzent, naast de „nationale musea”, welke daar in de Franse tijd waren in het leven geroepen.

Zo kregen wij openbare musea: het aanvankelijk in het Huis ten Bosch gevestigde Nationale

Museum, kwam als Rijksmuseum in het Trippenhuis in Amsterdam; de schilderijenverzameling van hedendaagse meesters in het Paviljoen Welgelegen in Haarlem en het Koninklijk Kabinet van Schilderijen en Zeldzaamheden in het Mauritshuis in den Haag. Maar het revolutionaire ideaal, dat hoopte op opvoeding van het gehele volk klonk niet meer. In het reglement van het Mauritshuis ging men wel niet zover als in Sint Petersburg, waar rok en hoge hoed waren voorgeschreven, maar men eiste toch wel, dat de bezoeker was een „welgekleed persoon”. Bestuurders waren hoge ambtenaren of schilders die meestal meer belangstelling hadden voor eigen werk, voorzover zij zich niet ook bezighielden met het (niet al te best) „restaureren” van de aan hun zorgen toevertrouwde kunstwerken.

Wie zich even het schilderij van Willem van Haecht in het Mauritshuis te binnen brengt: „het Atelier van Apelles”, weet hoe een kunstverzameling in de 17de eeuw eruit zag: de wanden van onder tot boven met kunstwerken gevuld. Een afbeelding van het Musée Napoléon toont aan, dat het in het begin van de 19de eeuw nog niet anders was¹. Rijp en groen hing ook daar door elkaar. Trouwens dit zal nog heel lang zo blijven. Ik herinner mij, dat wij — het zal zo ongeveer in 1886 zijn geweest — op Zondagmiddagen geleid door onze vaders in het nieuwe Rijksmuseum rondliepen temidden van een menigte brave Amsterdamse burgers en kinderen, en dat wij verbijsterd werden door de hoeveelheid opgetaste kunstwerken. En zelfs toen ik in 1912 de leiding kreeg van het Haagse Gemeentemuseum vond ik daar de toestand nog heel wat slechter. Maar het Haagse Museum was dan ook een der meest achterlijke; er had zich nml. in het algemeen in het laatste kwart van de 19de eeuw — naar buitenlands voorbeeld — wel reeds een belangrijke verbetering voltrokken. Ook hier staat Victor de Stuers voor ons als de inluder van een nieuw tijdperk. Hij wist het besluit tot het stichten van een groot Rijksmuseum in Amsterdam uitgevoerd te krijgen, en slaagde erin de heterogene collectie van het Mauritshuis te zuiveren. Bovendien: de leiding kwam inplaats van aan bureaucraten en dilettanten in handen van kenners en kunsthistorici. Er werd aan catalogi gewerkt, minderwaardige werken werden verwijderd, leemten werden door aankopen, schenkingen of bruiklenen aangevuld. Het is

¹ Men vindt die bijv. in Ch. Saunier, *Les conquêtes artistiques de la Révolution et de l'Empire*, Parijs 1902.

geen onbekend feit, dat deze nieuwe leiders zich van de bezoekers, voorzover zij niet tot de kenners en kunstgeleerden behoorden, eigenlijk niets aantrokken, ze min of meer beschouwden als een, helaas noodzakelijk, kwaad. In de kunstmusea was dat al vaak zo, maar in de wetenschappelijke musea, die door specialist-geleerden beheerd werden met weinig hulp, was het ondanks het veel geringer bezoek, nog wel eens erger, omdat het gevaar, dat de bezoeker de man van wetenschap nog met onnozele vragen zou lastig vallen, er groter was. Ik geef toe, dat ik wat generaliseer en de zaak wellicht wat te simplistisch voorstel, maar als wij de plaats van de musea bij het begin van de 20ste eeuw en de verhouding met het publiek bepalen willen, dan is het nodig aan deze feiten te denken, waarbij men niet moet vergeten, dat het in het buitenland vaak evenzo was. Mijn eerste kennismaking met de National Gallery in Londen in 1896 gaf mij geen ander type te zien dan ons Rijksmuseum. Trouwens in menig groot provinciaal museum in Frankrijk, ik denk o.a. aan Lille en Dijon, was het nog voor de laatste wereldoorlog minstens zo erg.

Men was, om het, misschien wat te sterk maar in principe niet onjuist, kort te formuleren van de privaatcollecties der liefhebbers gekomen tot musea voor kenners en studerende. De gedachten aan opvoeding van het volk en leerschool voor de kunstenaars werden nog wel geuit, en bijvoorbeeld door Victor de Stuers aangevoerd bij een opwekking om musea voor kunstnijverheid te stichten, waar „de ambachtsman” zijn smaak en vakmanschap zou kunnen verbeteren, maar men liet het volkomen aan het toeval over of de stuurloos rondrentelende bezoekers ook inderdaad iets van hun bezoek zouden medenemen.

Is het wonder, dat de kloof tussen musea en publiek hoe langer hoe breder werd?

Dit te minder, omdat algemene tendenzen in de geestelijke structuur van de tijd in deze richting stuurden. Het is niet nodig deze uitvoerig toe te lichten; dat is vaak genoeg gedaan om het bekend te kunnen onderstellen, dat het individualistische, intellectualistische en tenslotte sterk materialistische van de levenshouding der 19de eeuw de kunst — en de kunst niet alleen! — als een afzonderlijk gebied deed beschouwen, dat men voor het leven eigenlijk niet nodig had. In de onderwijsprogramma's was belangstelling ervoor niet opgenomen; zelfs waar zij zich met voortbrengselen van de literatuur bezighielden bleef de kunst buiten beschouwing. Stond dus de

menigte onvoorbereid en onbeholpen tegenover de begrippen kunst en schoonheid, het werd ook niet geholpen van de zijde van de kunstenaars. Enerzijds had de goedkope machinale productie het goede, smaakvolle en doelmatige gebruiksvoorwerp van voorheen verdrongen, anderzijds stelde de moderne, impressionistische schilderkunst voor hare waardering o.a. de eis, dat men zich losmaakte van het overgeleverde schema van het romantische verhaaltje, van de zedelijke strekking en zelfs van de illuzieel-scherpe uitbeelding. Kunst-genot werd dan ook door de menigte beschouwd als iets voor fijnproevers, althans slechts voor hen „die er verstand van hadden”.

Ik kom zo aanstonds nog in ander verband op deze tegenstelling terug. Het is voldoende hier gewezen te hebben op het feit, dat het museum zich min of meer in een isolementstoestand bevond en dat de buitenwereld er toe kwam om van maffe rommelkamers en, nog erger, van gepleisterde graven te spreken. Het waren zelfs juist vaak de kunstenaars, die zich het felst er tegen keerden.

Deze kritiek ging niet aan de museumbeheerders voorbij, en al waren de kunst-bewonderaars en genietters een klein percentage van de bevolking, zij beschikten over de gaven en de middelen om hun eisen en wensen ten opzichte van de musea te stellen en te argumenteren vooral tegenover de museumleiders, die immers uit hun eigen kringen werden gerecruteerd. Dit heeft geleid tot een in het laatst van de 19de eeuw inzettende beweging tot museumhervorming. Dat zij van Duitsland uitging is vooral daarom begrijpelijk, dat het Duitse onderwijs-systeem de belangstelling voor kunst niet heeft uitgebannen. Men kon de vruchten plukken van kennerschap en kunsthistorische onderzoekingen, waardoor zuivering van de collecties en beter verantwoorde en smaakvoller opstelling mogelijk werden. De naam van Wilhelm von Bode is aan die hervorming verbonden; die van Alfred Lichtwark, directeur van de Kunsthalle in Hamburg is verbonden aan de gedachte om door rondleidingen van jeugd en van volwassenen de vruchtbaarheid van het museum-bezoek te vergroten. Het was dan ook in Duitsland en wel in Mannheim dat in 1903 een internationale conferentie belegd werd met als onderwerp: „die Museen als Volksbildungsstätten”, waar de rondleidingen als een der beste hulpmiddelen werden aangewezen.

Tot Nederland drong dit alles nauwelijks door. Hofstede de Groot was de enige Nederlandse be-

zoeker van deze conferentie. Wel begon men aandacht te schenken aan de vragen van betere ordening en opstelling van de verzamelingen. In 1912 begon de Oudheidkundige Bond op een reeks vergaderingen verschillende aspecten van museumbeheer te bespreken en de conclusies in stellingen vast te leggen, welke stellingen tenslotte aangevuld, gecoördineerd en toegelicht werden door een commissie, wier verslag in 1918 in brochurevorm verscheen met de titel: „Over Hervorming en Beheer onzer Musea”.

Intussen hadden wij sedert 1914 onder de dreiging van oorlog geleefd; afgesloten van het buitenland kwam men tot meerder bezinning op het eigene: het eigen land en zijn schoonheid, ook de eigen kunst. Men besepte de waarde van de oude tradities onzer historie; van die onzer grote kunstperioden van het verleden, ook die van de kunst van het heden; men besepte, dat in onze musea schatten verborgen lagen; dat menig klein plaatselijk museum een kern kon zijn van belang in de gemeenschap, waarin het geplaatst was. Maar men zag ook, dat de musea in deze periode van afgeslotenheid bitter slecht hadden voldaan aan de ideale taak, welke men hun zou willen toedenken. Dit besef leidde ertoe, dat de eerste Minister voor O.K. en W. een grote commissie van museumdeskundigen aanstelde, die tot taak had een reorganisatie van het museumwezen voor te bereiden. De Commissie heeft bijna twee jaar vergaderd en in 1921 een belangrijk rapport ingeleverd. Van een echte reorganisatie, een hergroepering van de musea en van het museumbezit, dat haar voor ogen zweefde, is echter niets gekomen; de na-oorlogse opleving werd gevolgd door een reeks van crisissen, die grootse plannen onmogelijk maakte.

Maar men kan toch niet zeggen, dat haar werk vruchteloos is geweest: de inwendige hervorming welke de meeste musea hebben beleefd kan men voor een groot deel op haar credit schrijven. Als men zich bijvoorbeeld het Rijksmuseum herinnert vóór de dagen van Schmidt Degener — een der leidende figuren in de Rijkscommissie — en zoals het sedert is ingericht in gedachte neemt, dan ziet men een waarlijk enorme vooruitgang. Een tweede reorganisatie, die duidelijk spreekt is die van het Museum van Volkenkunde te Leiden; andere vruchten zijn de inrichtingen van de beide nieuwe grote sedert ontstane musea in Den Haag en Rotterdam. En telkens nog worden kleinere musea met kennis en smaak uit hun, laten zij zeggen ouderwetse toestand verlost en in een

nieuw kleed gestoken; Maastricht, Groningen en Arnhem zijn nu bezig; het rijke Museum van Oudheden heeft nu een belangrijke afdeling voortreffelijk ingericht. Er waait inderdaad in het Nederlandse Museumwezen een frisse wind. Dat in onze werkzame vakvereniging de Museumdag nieuwe mogelijkheden en inzichten geregeld en vruchtbaar worden aan de orde gesteld, mag daarvan mede een bewijs zijn.

Er is bovendien, dank zij het aantal kunstwerken, dat na de oorlog uit Duitsland is teruggekeerd, de mogelijkheid geschapen om behalve in de Musea in het Westen ook — en in belangrijke mate — de Musea in Noord, Oost en Zuid met kunstwerken van betekenis te verrijken.

Na de 2de wereldoorlog — de gevolgen van de bezinning op de waarde van het eigen cultuurbezit welke na de eerste wereldoorlog te constateren waren, herhalen zich — is de belangstelling voor de Musea sterk toegenomen. Zij hebben van allerlei gedaan om deze te stimuleren. In de eerste jaren, toen de musea nog niet geheel konden worden ingericht, heeft men naar het middel van min of meer belangrijke tentoonstellingen gegrepen. Nu de musea hun eigen bezit weer kunnen laten zien, blijkt vaak, dat de belangstelling — de zeer begrijpelijke belangstelling — voor de tentoonstellingen, die voor het eigen bezit, dat toch eigenlijk een veel grotere waarde voor het Nederlandse publiek moet hebben, niet in die mate is ten goede gekomen als men had gehoopt — integendeel. Geprikkelde en bevredigde nieuwsgierigheid heeft zich niet omgezet in waardebesef, dat wil zeggen in winst aan innerlijke verrijking. Wij staan met deze gegevens thans voor de vraag: op welke wijze bereiken wij een dergelijke verrijking wel? Voor dat wij ons echter met deze vraag bezighouden, moeten wij aandacht geven aan een aspect van de zaak, dat zich sedert de eerste wereldoorlog steeds duidelijker heeft vertoond.

Ik vraag verschoning voor het feit, dat ik mijzelf citeren moet; maar het is nu eenmaal zo; ik heb, althans in de Nederlandse museumwereld, het eerst en het meest nadrukkelijk op dit aspect de aandacht gevestigd.

Op het derde Algemeen Kunstenaarscongres in 1918 hield ik een referaat over de Overheid en de Kunst. Uitgaande van de overweging, dat voor de financiering van de kunstbevordering in het algemeen op de steun van een krachtig maecenaat in steeds minder mate te rekenen zal zijn, stelde ik de noodzakelijkheid van een uitbreiding van de

taak en de plicht van de Overheid. Die taak zag ik drieledig: beschermen en bewaren van ons door het voorgeslacht overgeleverde cultuurgoederen; het bevorderen van het scheppen van nieuwe cultuurgoederen; en tenslotte er voor zorgdragen, dat het gehele volk tot die cultuurgoederen als bronnen voor innerlijke verrijking toegang hebbe.

Hierbij dacht ik natuurlijk niet alleen aan musea, ook aan muziek, toneel, dans enz. Het is echter de zaak van de musea, welke ons thans bezighoudt en ik bepaal mij dus daartoe. De verzamende, conserverende en exposerende taak van de musea (kunstmusea, historische of wetenschappelijke) eist, als zij goed en verantwoord wordt uitgevoerd (en anders heeft zij geen zin) van de Overheid belangrijke offers. Die te dragen is echter alleen verantwoord, wanneer de taak der musea zich niet beperkt tot verzamelen, conserveren, en exposeren, maar als zij wordt uitgeheven boven het openstellen van een smaakvol en leerzaam geheel, en verrijkt wordt met de sociale functie in en voor de volksgemeenschap en zodoende een deel — een belangrijk deel — wordt van de derde plicht der Overheid: zorg te dragen dat het gehele volk toegang krijgt tot de bronnen van cultuur. Slechts als, met andere woorden, de musea als levende factoren in het cultuurleven van een natie optreden, zijn zij het waard om er belangrijke bedragen aan ten koste te leggen.

Die sociale taak heeft men ook wel met de term „vruchtbaarmaking” aangeduid.

Men ziet dus, dat, met de veranderingen in het maatschappelijk leven, met de ontwikkeling van de tijd, mede de doelstelling van de musea zich wijzigt en moet wijzigen, willen zij niet op dood spoor geraken.

Hoe nu die sociale taak te vervullen?

Daarvoor moet in de eerste plaats een behoorlijke basis worden gelegd. De verzameling van het museum moet wetenschappelijk worden beschreven, geordend en opgesteld. Dat bij de opstelling gestreefd moet worden naar een overzichtelijk en aantrekkelijk geheel, spreekt vanzelf. Duidelijke aanwijzingen en opschriften moeten de bezoeker de weg wijzen. Een catalogus moet de wetenschappelijke beschrijving geven met alle oriënterende inlichtingen. Zolang die niet gereed is, dienen er althans een of meer oriënterende gidsen te zijn.

In zo'n degelijk ingerichte en toegeruste verzameling kan de studieuze bezoeker, degen die reeds „museum-minded” is, de weg vinden en profijt hebben van zijn bezoek.

Wij weten echter allen, dat deze studieuze bezoekers nog slechts een klein percentage vormen van hen die zich aanmelden, terwijl deze laatste ook nog slechts een klein percentage zijn van hen, die wij met de verzameling in contact zouden willen gebracht zien.

De groep der zich aanmeldenden kan geholpen worden door individuele of op bepaalde tijden georganiseerde groeps-rondleidingen. Voor deze rondleidingen moet personeel zijn. Eigen personeel, omdat men dan alleen enige zekerheid kan hebben, dat de rondleiding op de juiste wijze geschiedt.

In 1913 heb ik in het Bulletin van de Oudheidkundige Bond in verband met proefnemingen in Engeland de aanstelling van „museum-gidsen” bepleit. Het Museum van Oudheden te Leiden en het Haagse Gemeentemuseum hebben met die aanstelling een begin gemaakt. Zolang het Haagse Museum aan de Vijverberg gebruikt werd, was het getal niet hoger dan twee; bij de opening van het museum aan de Stadhouderslaan, werd het aantal gebracht op zes. Het systeem biedt grote voordelen, maar ik heb in de betrekkelijk korte tijd dat het nieuwe museum kon functioneren de organisatorische en administratieve moeilijkheden niet geheel kunnen oplossen, en geen van mijn opvolgers is lang genoeg in functie geweest om dat te doen: er is, naar mijn mening, meer uit te halen dan er nog uitgehaald wordt.

Men moet daarbij bedenken, dat het houden van een goede rondleiding vrij zware eisen stelt. Naast een degelijke kennis van de verzameling behoort niet alleen de gave om duidelijk heldere uiteenzettingen te geven, maar niet minder paedagogisch inzicht in de behoeften en het bevattingsvermogen van telkens andere en anders samengestelde groepen. Dit is niet ieders werk, vooral niet waar de rondleiding moet geschieden niet in een historische of een wetenschappelijke collectie waar de nadruk kan worden gelegd op het wetenswaardige, maar in een kunstverzameling waar het wetenswaardige niet mag worden vergeten, maar waar ook voor de schoonheid der kunstwerken aandacht moet worden gevraagd.

Dit laatste is een gevaarlijk terrein, waar ook de kunstgevoelige niet veilig is, wanneer hij niet beseft dat soberheid en eenvoud zijn beste leidslieden zijn.

Maar naast de bediening, om het zo te noemen, van bezoekers die zich aanmelden, komt de taak van het trekken van bezoekers, die zich, indien op hen geen aandrang wordt uitgeoefend, op een

afstand houden. Bij de min of meer passieve middelen: propaganda met aanplakbiljetten, strooibiljetten, artikelen in de pers, de radio, enz. enz. zijn er actieve als het zoeken van contacten met min of meer gemakkelijk bereikbare groepen zoals de schoolbevolking wat de jeugd betreft en de georganiseerde volwassenen.

Ik wil over de methoden niet te veel zeggen, omdat dit immers tot het terrein behoort van de sprekers van hedenmiddag. Slechts een enkel experiment, waarvan ik zelf ervaring heb, wil ik releveren. Het is de beschikbaarstelling tegen lage prijs van zogenaamde museumkaarten voor de leerlingen van de middelbare scholen. Op een avond, waarvoor directeurs en tekenleraren waren uitgenodigd, hielden enkele leden van de staf en ik voordrachten over de verzamelingen en de betekenis ervan voor de vorming van de opgroeiende jeugd. Zo kregen wij de bereidheid dezer heren om het nemen van kaarten bij hun leerlingen aan te bevelen. Van 700 kaarten in het eerste jaar is dat gestegen tot ongeveer 7000 nu men na de oorlog het systeem weer heeft opgenomen; en men heeft het uitgebreid tot de ambtenaren en werklieden van de Gemeente, aan wie in het eerste jaar reeds 3000 kaarten werden verkocht. Het systeem is ook elders gevolgd. Men krijgt er een toeneming van het aantal vrijwillige bezoekers door. Dit is reeds een winst en het kan van betekenis worden als men er tenminste in slaagt deze, of althans een deel van hen, op te vangen en zodoende tot vaste bezoekers op te leiden.

Er is nog een tweede weg: georganiseerd bezoek van de schoolbevolking. Grote moeilijkheden geeft dit wat de organisatie betreft, om de bezoeken in de lesroosters op te nemen. Voor de middelbare scholen, waar tekenlessen gegeven worden, wordt dit eenvoudiger, terwijl men daarbij bovendien aan de leraren de leiding geheel kan overlaten. Het is dan slechts de taak van de museumdirectie om aan wensens tegemoet te komen, tot bijvoorbeeld het beschikbaarstellen van een localiteit waar enkele kunstwerken zijn geplaatst om rustig als in een les te worden besproken.

Voor de lagere scholen zijn nog andere moeilijkheden dan organisatorische: de grootste is wel, dat men aan de eigen onderwijzers slechts in zeer bijzondere gevallen de leiding kan overlaten en als regel moet stellen, dat het museum de leiding heeft, hetzij door leden van de staf, hetzij door speciaal daarvoor aangenomen krachten. Nu

is mijn ervaring deze, dat de lagere-school bevolking in het algemeen niet in een kunstmuseum moet worden rondgeleid. Tegenover de experimenten, die men daarmede tegenwoordig wel neemt, waarbij zelfs abstracte kunstwerken binnen het bereik van kinderen gebracht worden sta ik buitengewoon sceptisch; het ligt misschien aan mijn grijze haren, maar dit kan tot weinig meer leiden dan napraterij en daardoor wanbegrip. Naar mijn gevoelen moet men de lagere schoolbevolking „museum-minded” maken door het bezoeken van die onderdelen van de verzamelingen waar aanknoping aan het op school geleerde mogelijk is. Voor Den Haag ben ik daarom dankbaar voor het bestaan van het goed functionerende Museum voor het Onderwijs; rondleiding in een historisch museum, of een historische afdeling, natuurhistorische of technische musea, zorgvuldig gekozen onderdelen van een ethnografische verzameling, dat gaat en is nuttig als het goed geschiedt. Met de kunstmusea wachte men totdat de opleiding van de onderwijzers een zodanige betere oriëntering heeft gekregen, dat ook op de lagere school aanraking met de kunst voor de leerlingen een gewoon ding is. Dat dit niet onmogelijk is bewijzen enkele moderne schoolinrichtingen waar vrije ontwikkeling van het kunstgevoel tot leidend beginsel is gemaakt. De ervaring in de Amsterdamse musea opgedaan met het georganiseerde lagere-school-bezoek, rondgeleid door, door het museum uitgekozen, rondleiders — jonge kunstenaars en leerlingen van de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten — is nog te jong om te concluderen, dat mijn scepticisme voorbarig is, wat ik zou hopen. Het is zelden meer dan niets, voor een klein percentage der kinderen misschien véél meer, maar als geheel vrees ik nog niet evenredig aan de grootheid van de opzet.

Vergunt mij daarom het vraagstuk van de overbrugging van de brede kloof, welke nog steeds de menigte van de kunst en van de musea scheidt, ook eens van een andere kant te bezien, namelijk van de psychologische of misschien juist vooral van de sociologische. Er zijn in de aan het primitieve stadium ontgroeide mensenmaatschappij steeds verschillen in ontwikkeling en in beschaving geweest, ook verschillen in bezit en in macht. Het is niet altijd juist om de hoogste ontwikkeling bij de rijksten of de machtigsten te zoeken, maar wel is het juist om te zeggen, dat voor deze het bereiken van een staat van geestelijke ontwikkeling en beschaving gemakkelijker was dan voor de niet-bezittenden en de machtelozen.

Er waren perioden, waarin dit eenvoudig werd geaccepteerd; zij werden afgewisseld met perioden van strijd en verzet. Maar wat al deze perioden gemeen hebben is, dat steeds door de minder bevoorrechten de manieren van de zogenaamd „hogere standen” vooral in hun uiterlijke verschijning worden benijd, bewonderd en nagedaan. De geschiedenis van de mode hangt daarmede voor een groot deel samen. Bij een sterk gedifferentieerde samenleving, zoals onze West-Europese sedert de Renaissance, is er ook in dit opzicht een sterke differentiatie te bemerken, en daar heeft zich ten slotte ook dit feit voorgedaan, dat door het doorbreken van de gedachte der politieke en menselijke gelijkheid — waarbij de verschillen in bezit en beschaving terzijde zijn gesteld — enerzijds wel het recht op hogere ontwikkeling en beschaving aan elk wordt toegekend, anderzijds echter de betekenis ervan geringer wordt geacht, geringer althans dan die van bezit en macht.

Het is dus zo, dat er in onze samenleving een groep is, waar belangstelling en medeleven bestaat voor vele of de meeste uitingen van hogere cultuur: van literatuur, toneel, muziek, beeldende kunst is zij op de hoogte en zij tracht deze in hun ontwikkeling te volgen; al naar hun middelen omringen de leden zich met goede meubelen en kunstwerken, zij volgen het werk van de musea, steunen als zij kunnen de kunstenaars. Zij volgen ook, voorzover hun dat mogelijk is, de ontwikkeling van de wetenschap. Noemen wij deze groep A, dan is er een bredere groep daaromheen, voor welke de navolging van A of althans het in een of meer opzichten zich erbij aansluiten begerenswaard lijkt. Buiten deze B-groep ligt dan een zeer veel grotere groep C, welke leden voor de betekenis van de A-cultuur geen gevoel hebben, hetzij omdat de strijd om het bestaan hen zodanig in beslag neemt, dat bij hen daarvoor geen tijd rest of zij er niet aan toe komen, hetzij dat zij volledige bevrediging vinden in de door hen bereikte welvaart en macht. De materialistisch-intellectualistische stromingen van de 19de eeuw, welke van het kennen en waarderen van gevoelswaarden hebben afgeleid, hebben een massa-mens geschapen, die tegenover de cultuur staat in alle graden van gematigde onverschilligheid tot volkomen nihilisme toe. Het moet hierbij ook worden vastgesteld, dat de houding van de A-groep — ook in vroeger eeuwen — eer afwerend dan tegemoetkomend is geweest; het „Odi profanum vulgus” dat in de

oudheid weerklonk, vond zijn equivalent in de „ivoren torens”, waarin de kunstenaars zich boven het verachtelijk publiek verschansten.

Heeft dit iets met museumpolitiek te maken, zult gij vragen. Naar mijn mening alles, immers, wil het museum zijn sociale taak vervullen, zoals ik die hiervoor schetste, dan zal men duidelijk moeten beseffen, dat het te maken heeft met deze drie groepen. A, B en C, — welke men bij een, op dit ogenblik onnodige, maar bij het grondiger bezien van het vraagstuk zeker nuttige nadere onderverdeling, met behulp van nog meer letters van ons alfabet verder zal kunnen gaan onderscheiden.

De musea worden ingericht door de A-groep, welke behoeften en inzichten bij de samenstelling, groepering, tentoonstelling enzovoort van de verzamelingen de doorslag geven. Reeds daardoor zijn zij voor de C-groep een onbekend en onbemind terrein en dat zal zo blijven totdat in de algemene opvoeding een zodanige wijziging zal zijn gebracht, dat de betekenis van gevoelswaarden en van geestelijke cultuur beter zal worden verstaan. In die algemene opvoeding kan het museum een taak vervullen. Maar niet door de gewone middelen van het museum zelf. Die gaan de C-groep boven de pet, of, wil men, ook boven de hoge hoed — immers zij strekt zich over alle maatschappelijke klassen uit. Men kan, wat het museum in deze moet doen, in aard gelijkstellen met missie-werk onder de ongelovigen: nieuwsgierigheid en daardoor belangstelling wekken door hen toe te spreken in hun eigen taal; of tot hen te komen via de jeugd, waarbij diezelfde taalnuance past. De methode uit te werken zou mij thans te ver voeren; laat ik mij bepalen tot een werkwijze, die mij hierbij onder andere voor ogen staat: het samenstellen van eenvoudige, gemakkelijk aansprekende, zo mogelijk met hun persoonlijke omstandigheden verband houdende tentoonstellingen, welke, toegelicht met korter of langer voordrachten, buiten het museum, in buitenwijken of in omliggende gemeenten worden gehouden.

Wenden wij ons tot groep B dan hebben wij het iets gemakkelijker, omdat deze, tegen groep A aanleunend, niet met die ingeboren afkeer van het museum behept is; ja zijn verlangen (misschien navolgingszucht) gaat daarnaar zelfs uit. Doch ook de leden van deze groep hebben nog een eigen taalnuance, welke niet de taal van de A-groep is. Maar zij zullen wel naar het museum komen, wanneer dat hen in hun taalnuance tege-

moet komt. Ook hier kan ik mij niet in details begeven, maar wil ik mij tot het opperen van deze gedachte bepalen: het organiseren van bijv. een tentoonstelling van kunstwerken uit een, in de ogen van de A-groep verouderde periode, bijv. het midden van de 19de eeuw. Ook min of meer paedagogische tentoonstellingen van de soort: het Nederlandse landschap in vijf eeuwen. Dit laatste soort tentoonstelling heeft dit voor, dat het de mogelijkheid opent om als laatste afdeling, of als aansluiting aan de museuminhoud-zelve de ontwikkeling van de laatste tijd te laten zien, tot het begrijpen waarvan een goede voordracht of rondleiding dan kan opvoeden.

Waarop ik de nadruk wil leggen is dit: men bereikt verschillende — en verreweg de meest talrijke — lagen van de bevolking niet met de inhoud van het museum-alleen, omdat zij daarvan vooralsnog de taal niet verstaan (ik denk vooral aan de kunstmusea, voor historische musea van allerlei aard, ligt de zaak wel iets anders, immers daarvan is de taal een veel eenvoudiger, een meer bij de eigen ervaring en kennis der bezoekers aansluitende).

Ik hecht dus waarde — bij het vervullen van de sociale museumtaak — aan tentoonstellingen. Daarom moet ik wel over het houden van tentoonstellingen als zodanig iets zeggen.

Aangezien de eerste taak van een museum is oude en nieuwe cultuurwaarden bijeenbrengen, onderhouden en ongeschonden aan het nageslacht overleveren, de tweede taak deze cultuurwaarden op zodanige wijze voor het publiek toegankelijk stellen, dat zij volledig te kennen, te bestuderen en te genieten zijn, en pas als de derde taak kan komen het uitdragen van deze cultuurwaarden als middel van volksoepvoeding, kunnen de tentoonstellingen nooit iets anders zijn dan een middel, en zeker geen doel. Zij mogen dus niet het museum als zodanig aantasten — om van vervangen te zwijgen. De kern van het museum moet dus steeds voor het publiek openstaan. In de tweede plaats moeten wij een gevaar vermijden, dat het met nadruk de aandacht vestigen op een tentoonstelling met zich brengt, namelijk, dat het publiek de opvatting krijgt, dat de inhoud van een tentoonstelling belangrijker is dan die van het museum. Beschikt men over een speciaal tentoonstellingsgebouw, dan wordt de toestand wel anders, maar tentoonstellingen *in* een museum moeten aan het museumwerk ten goede komen en niet het in verdrukking brengen. Een tentoonstelling in een museum zij dan ook nooit zo groot of zo

inspannend, dat het publiek niet meer in staat is, in aansluiting aan tentoonstellingsbezoek ook de verzameling van het museum te bezichtigen. De beste tentoonstellingen — en de paedagogische, waarover ik het zoeven had, dienen daartoe te behoren — zijn mijns inziens die, welke op een of andere manier aansluiten aan de museumcollectie of een deel ervan. Ik denk als voorbeeld aan speciale tentoonstellingen, zoals het Museum voor Volkenkunde en het Indisch Instituut die organiseren, of aan de tentoonstelling van Nederlands aardewerk in het Haagse Gemeentemuseum of een Van Gogh-tentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Dat men nu en dan de aandacht vestigt op nieuwe verschijnselen of stromingen is zeker niet te verwerpen, omdat men ook met, wat ik de A-groep noemde, rekening moet houden, maar men moet zich daarbij, als men de belangen van het museum en de gehele sociale taak die het heeft duidelijk voor ogen houdt, wel bewust zijn, dat men daarmede waarschijnlijk alleen die A-groep een dienst doet.

Misschien meent gij dat ik hier teveel denk aan de kunstmusea in de grote steden; in de strenge consequenties: zeker; maar het is naar mijn mening toch nuttig, dat ook zij die kleinere musea beheren, en musea welke over het algemeen een inhoud hebben, welke, bijvoorbeeld voor de historische gedeelten, veel gemakkelijker te overzien en te waarden is, zich die verschillende gesteldheden in mentaliteit duidelijk voor ogen te stellen, ook voor het organiseren of overnemen van hun tentoonstellingen.

Wellicht zien zij tenslotte ook een deugdelijk middel in een methode, welke zich voor elke soort musea leent. Ik herhaalde U van de samenkomst ener conferentie in 1903 over „die Museen als Volksbildungsstätten”. Zij had plaats in Mannheim. Niet zonder reden; in Mannheim met een grote arbeidersbevolking bestond voor dit vraagstuk sterke belangstelling, en daar is, rondom de voorbeeldig geleide Kunsthalle ontstaan wat men in Duitsland „die Mannheimer Bewegung” noemde. Het was de vorming van wat ik eenvoudig-

heidshalve als een „museumclub” zou willen aanduiden: het bijeenbrengen van een aantal een bescheiden contributie betalenden met wie en voor wie een geregelde arbeid in het museum (rondleidingen, cursussen, samensprekingen) werd georganiseerd; tenslotte werd het houden van tentoonstellingen en zelfs de wenselijkheid van aankopen erin ter sprake gebracht. Dit is niet een „Vereniging van Vrienden” in de bekende zin, maar een zich om het museum vormende belangstellingsgroep. In Mannheim ontstond daaruit de „Freie Bund” met 10.000 leden, waardoor een Volksuniversiteit, een adviesbureau voor goede woninginrichting enz., kortom een sterke cultuurbeweging in het leven geroepen werd¹. Het middel is niet eenvoudig en eist van de museumleider enthousiasme, geduld en bezielende toewijding. Maar het is vruchtbaarmaking van de eerste orde!

Waarde toehoorders, ik moet het hierbij laten! Er valt natuurlijk over al deze dingen zeker nog veel te zeggen, en ik ontveins mij niet, dat er ook onder U kunnen of zullen zijn, die er iets anders over zouden willen zeggen en niet overtuigd zijn door mijn uiteenzetting, waarbij ik, terwille van het mij gestelde tijdsbestek, sommige overwegingen wellicht wat te kort heb geformuleerd; misschien ook iets te scherp. Maar er is ook tijd voor gedachtenwisseling gereserveerd en in zo'n geval moet de soep altijd liefst iets te heet worden opgediend, zij heeft dan de mogelijkheid nog iets af te koelen bij het gesprek. Wij Nederlanders eten de soep nu eenmaal nooit zo heet als zij wordt opgediend. En ik voel mij Nederlander genoeg om mij daarin te schikken. Ik geloof echter, dat ik lang genoeg als kok voor het fornuis heb gestaan om te kunnen verwachten, dat mijn soep — de vergelijking is niet vleiend, maar ik ben nu eenmaal bij deze beeldspraak terechtgekomen — U warm beter zal smaken dan met water aangengelgd en verkild!

¹) Men vindt hierover belangrijke gegevens in: E. Biram, *Die Industriestadt als Boden neuer Kunstentwicklung*, Jena 1919.

TOEGANKELIJK GESTELDE VERZAMELINGEN

(Mededeling van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten)

Sedert de opgave vermeld in het Nieuws-Bulletin, Febr. 1950, kol. 29 e.v. zijn de hieronder te noemen particuliere verzamelingen gratis voor het publiek te bezichtigen. Voor toelating kan van bezoekers gevorderd worden voorafgaande aanmelding, dan wel vertoon van een introductie van een aan de eigenaar als betrouwbaar bekend persoon. Als zodanig geldt in elk geval een introductie van de Chef van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, dan wel van de directie van een Rijksmuseum, van de gemeentelijke musea te Amsterdam, 's-Gravenhage, Haarlem, Rotterdam of Utrecht, van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam of van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Amsterdam.

- Verz. W. J. R. Dreesmann, Diepenbrockstraat 11.

Inhoud: Chinees porselein, Chine-de-commande, zilverwerk van Van Vianen, beeldhouwwerken, meubelen XVII en XVIII, schilderijen.

Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 14-16 uur n.m.

- Verz. Jkvr. A. Baronesse van Harinxma thoe Slooten, Velasquezstraat 10.

Inhoud: Meubelen XVII en XVIII, Chinees porselein XVII en XVIII.

Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 14-16 uur n.m. uitgezonderd op algemeen erkende feestdagen.

Berlicum (N.B.).

- Verz. Jhr. Mr. R. A. van Rijckevorsel, Kasteel „De Wamberg”.

Inhoud: Meubelen XVII en XVIII, Chinees porselein, Engels aardewerk.

Bezoek: Maandag en Zaterdag 10-12 uur v.m.; Donderdag 14-16 uur n.m.

Bussum.

- Verz. E. A. Veltman, Groot Hertoginnelaan 30.

Inhoud: Franse schilderijen, Nederlandse schilderijen XVII, schilderijen en aquarellen van de Haagse School, meubelen, Chinees porselein, Delfts aardewerk, Egyptische en Griekse kunstvoorwerpen.

Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 10-12 uur v.m.

Diepenheim (O.).

- Verz. Mr. W. H. E. Baron van der Borch van Verwolde, Kasteel „Het Warmelo”.

Inhoud: Meubelen, wandbetimmeringen en wandschilderingen.

Bezoek: Maandag, Woensdag en Vrijdag 10-12 uur v.m. na voorafgaande schriftelijke aanmelding.

Doorn.

- Verz. A. O. van Kerkwijk, Villa Sonnevank.

Inhoud: Zilver XVII en XVIII, Delfts aardewerk, Chinees porselein en meubelen.

Bezoek: Dinsdag, Woensdag en Donderdag 10-12 uur v.m. uitgezonderd de maand Augustus.

Jutphaas.

- Verz. M. R. van der Molen, Kasteel „Rijnhuizen”.

Inhoud: Meubelen, wapens en schilderijen.

Bezoek: Maandag, Dinsdag en Woensdag 10-12 uur v.m. na voorafgaande schriftelijke of telefonische aanmelding.

Overveen (N.H.).

- Verz. C. M. Klatter, Huize Beladano, Ruysdaelweg 2.

Inhoud: Wapenbordjes; de wapens zijn aangebracht op chine-de-commande- en Delftse borden en schotels.

Bezoek: Maandag, Woensdag en Zaterdag 10-12 uur v.m.

Ubach over Worms (L.).

— Verz. Dr. S. von Brauchitsch, Kasteel Rimb-
burg.

Inhoud: Romeinse voorwerpen, beeldhouw-
werken, meubelen en schilderijen.

Bezoek: Zondag 14-18 uur n.m., Dinsdag en
Vrijdag 15-18 uur n.m.

Utrecht.

— Verz. C. van Straaten, Zuilenstraat 9.

Inhoud: Schilderijen van Bruno van Straaten,
beeldhouwwerken, bouw- en beeldhouwfrag-
menten, meubelen, porselein en tin.

Bezoek: Dinsdag, Donderdag en Zaterdag
10-12 uur v.m.

Voorts zijn onderstaande verzamelingen * door verhuizing van de eigenaar overgebracht naar de hier volgende percelen:

Amsterdam.

— Verz. E. Proehl, Koningslaan 17.
Bezoek: Iedere werkdag 11-16 uur n.m.

Hilversum.

— Verz. H. P. Doodeheever, Heuvellaan 113.
Bezoek: Woensdag en Zaterdag 10-12 uur
v.m. en 14-16 uur n.m.

Oostvoorne.

— Verz. W. J. van Vollenhoven, Van Iterson-
laan 72a.

Bezoek: Maandag 14-16 uur n.m.; Woens-
dag en Vrijdag 10-12 uur. v.m.

* Zie NIEUWS-BULLETIN Febr. 1950, kol. 29; Mei 1948, kol. 6; Febr. 1950, kol. 34.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

— *Stedelijk Museum*. Tentoonstelling werk van
Hendrik Wiegersma -29 Nov.
Duits Expressionisme -10 Dec.
Tekeningen van Rembrandt, Hokusai en Van
Gogh -3 Dec.
„De Realisten”, werk van kunstenaars uit 7
landen -10 Dec.
Stoffen ontworpen en uitgevoerd door de
weverij „Het Paapje” -3 Dec.

DELFT

— *Stedelijk Museum* „Het Prinsenhof”. Contour
onzer beeldende kunst in 1951 -26 Nov.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. „Mozaïeken uit Ravenna”
30 Nov.-7 Jan.

GRONINGEN

— *Genootschap „Pictura”*. „Onze Stad” -23 Nov.

HAARLEM

— *Museum „Het Huis Van Looy”*. Werk van
de groep „Het Narrenschip” uit Groningen.
Werkd. 10-17; Zo. 14-17 -3 Dec.

LEIDEN

— *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*. Werk van
„de 9” -9 Dec.
— *Prentenkabinet der R.U.* Tekeningen Luciano
Guarnieri -30 Nov.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans*. Grafisch werk van S.
Moulijn. -?

TILBURG

— *Natuurhistorisch Museum*. „Zuiderzee wordt
land” -25 Dec.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Poppen uit de lappenmand
door Utrechtse scholieren -26 Nov.

MUSEUM-LUNCHES TE AMSTERDAM (elke 3de Donderdag van de maand).

Laatste lunches in dit jaar: 15 November, 20 December.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

NOVEMBER

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Makkum. De restauratiewerkzaamheden aan de uit 1660 daterende toren der Ned. Herv. Kerk zijn in volle gang. Leiding: Bureau A. Baart & Zn. te Leeuwarden.

Pingjum. Het voormalige, eenvoudige schuilkerkje van de Doopsgezinde Gemeente, is gerestaureerd. Arch.: S. G. Walinga te Sneek.

GRONINGEN

Fransum. Het herstel van de schilderachtig gelegen boerderij van Erven J. A. R. Bosma, is thans voltooid. Arch.: J. Boelens te Assen.

Godlinze. De restauratie van de fraaie toren der Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Arch.: A. R. Wittop Koning, R. Offringa en J. Kort te Groningen.

Loppersum. Het herstel van de forse 14-eeuwse toren van de Ned. Herv. Kerk is gereed gekomen. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Oldenzijl. Het waardevolle kerkgebouw der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Wezepe. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is gereed gekomen. Arch.: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

GELDERLAND

Well (Gem. Ammerzoden). De restauratie van het exterieur van de Ned. Herv. Kerk is thans

voltooid. Arch.: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.

Zutphen. Met de restauratie van de, uit het begin van de 16de eeuw daterende Oude Nieuwstadspoort, is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Utrecht. Van de St. Nicolaaskerk is het Westelijk gedeelte met de twee Romaanse torens, weer geheel hersteld. Arch.: D. Jansen † te Utrecht.

NOORDHOLLAND

Broek in Waterland. De laat-gotische Ned. Herv. Kerk met het zeer fraaie 17de eeuwse meubilair, is geheel gerestaureerd; ook het herstel van de toren is voltooid. Arch.: J. de Meyer † te Amsterdam.

Castricum. Het herstel van de 16de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is gereed gekomen. Arch.: J. de Meyer † te Amsterdam.

Hoorn. Het 18de eeuwse pand „de Valk”, West 72, is gerestaureerd. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

ZUID-HOLLAND

Brielle. Van de Grote of St. Catharijnekkerk zijn de ramen van de middenbeuk gerestaureerd; herstelwerkzaamheden aan de toren zijn in voorbereiding. Leiding: Arch.bur. Meischke en Schmidt te Rotterdam.

Delft. Het herstel van de Nieuwekerkstoren, die het gehele marktplein beheerst, is thans gereed. Arch.: Prof. Ir. N. Lansdorp te 's-Gravenhage.

Giessen-Oudekerk. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Leiding: Arch.bur. Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

's-Gravenhage. De inwendige restauratie van de beide vleugels van het Huis ten Bosch is aangevangen. Arch.: L. Bok te 's-Gravenhage.

Leiden. De tuinmuur met aangebouwde pergola van het Pieter Loridanshofje, is gerestaureerd. Leiding: Arch.bur. Dekker en van der Sterre te Hazerswoude.

De Lier. Het 17de eeuwse trapgeveltje Hoofdstraat 56 is geheel gerestaureerd. Arch.: L. J. Cusell te Naaldwijk.

Woubrugge. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is gereed. Het 18de eeuwse orgelfront vertoont thans weder de oude beschildering. Leiding: Arch.bur. Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

ZEELAND

Zoutelande. De restauratie van de gotische toren der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: E. P. en W. Messer te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

's-Grevelduin-Capelle. De restauratiewerkzaamheden aan de, uit 1750 daterende Ned. Herv. Kerk en toren zijn beëindigd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage en Ir. J. de Wilde te Breda.

Zevenbergen. De restauratie van de, door de oorlog zwaar geteisterde Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

MUSEUM-NIEUWS

NIJMEGEN, *Rijksmuseum G. M. Kam heropend.*

Op 30 Juni 1951 werd door de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het Rijksmuseum Kam te Nijmegen voor het publiek heropend. Hiermede werden de verzamelingen, welke, veilig opgeborgen, gespaard bleven voor de bomschade waardoor het gebouw tegen het einde van de oorlog getroffen werd, wederom te bezichtigen.

Met het naoorlogse herstel van het gebouw ging een nieuwe inrichting gepaard. Een volledige reorganisatie bleek noodzakelijk, daar de Nijmeegse Gemeenteverzamelingen, welke reeds in 1938 in bruikleen waren afgestaan en vroeger afzonderlijk waren geëxposeerd, in 1950 in de systematische opstelling van het overige museummateriaal mochten worden opgenomen. Een tweede belangrijke uitbreiding betekende het bruikleen van de collecties van het St. Canisiuscollege te Nijmegen, welke thans eveneens gecombineerd met die van het Museum Kam zijn te bezichtigen¹⁾.

Terwijl met de voorbereidende maatregelen

¹⁾ De voorwerpen, die behoren tot de Gemeenteverzameling zijn voor zover niet op andere wijze als zodanig kenbaar gemaakt, aangeduid met de letters G N; die van het St-Canisiuscollege met de letters C C.

voor de herzieningen nog een begin werd gemaakt door wijlen Dr. J. H. Holwerda, is de praktische uitwerking van de nieuwe ideeën geheel geschied door Dr. H. J. H. van Buchem. In dit verband zij tevens gewezen op de Beknopte Gids, welke samengesteld door de huidige directeur en ter gelegenheid van de opening verscheen, een goed overzicht geeft van de thans in de verschillende ruimten van het Museum Kam opgestelde overblijfselen van het praec- en protohistorische verleden der stad Nijmegen.

Bij de inrichting van het museum stond men voor grote moeilijkheden. In het bijzonder vormden de grote, ijzeren wandvitruines, welke bij de bouw van het museum in 1921 waren aangebracht en die het gehele muurvlak in beslag namen, een probleem. Het bleek onmogelijk, deze enorme gevaarten die in de wanden waren bevestigd, af te breken en door kleinere te vervangen. Voor de oorlog had men, toen reeds strevend naar het vermijden van storende elementen in de opstelling, gedeelten van de glaswand beschilderd. Thans is men nog verder gegaan en heeft men met verf de glaswanden zo weten te maskeren, dat de vitruines de indruk maken ingebouwd te zijn; het stijlwerk kreeg een weinig aantrekkelijke kleur, nl. olijfgroen.

Waren vroeger alle Romeinse vondsten (aardewerk, glas, brons, en ijzer) afkomstig van de in

en om Nijmegen gelegen grafvelden en nederzettingen in chronologische volgorde in de vitrines geëxposeerd, thans heeft de directeur hieruit een keuze gedaan waardoor een beter overzicht wordt verkregen, te meer daar „veelheid” zeker bij dergelijke collecties vermoeiend werkt. Ondanks de zich hierbij voordoende moeilijkheden — ook op wetenschappelijk gebied — is men erin geslaagd de selectie op alleszins verantwoorde wijze toe te passen met inachtneming van het chronologisch principe.

Reeds voor de oorlog waren in de hal enkele houten vitrines geplaatst, waarin voorbeelden van het te Nijmegen opgegraven aardewerk waren geëxposeerd. Ongetwijfeld zouden enkele belangrijke voorwerpen, wanneer ze afzonderlijk in speciale daartoe bestemde vitrines waren tentoongesteld, beter tot hun recht komen dan nu het geval is, doch dit zullen voorlopig wel desiderata blijven. Wellicht kan de grote vitrine, welke zich in het midden van de hal bevindt en waardoor deze ruimte min of meer gebroken wordt, in de naaste toekomst een andere, meer bevredigende plaats krijgen.

Zeer geslaagd is naar mijn mening de opstelling van het Romeinse glas (met doorschijnende

bijschriften). Het is, geëxposeerd in kleine, vitrines, geplaatst op de balustrade van de omgang. Deze vitrines hebben een matglazen achterwand, die het door de kap invallende daglicht doorlaat, waardoor een zekere levendigheid in de opstelling is bereikt. Bronzen vaatwerk, fibulae, toiletartikelen, schrijfgerei, benevens een verzameling Romeinse munten in Nijmegen gevonden, zijn hier in de vitrines langs de wanden tentoongesteld; boven de legvitrines zijn enkele foto's gehangen, welke als verduidelijking van het geëxposeerde dienen.

In het sousterrain treft de bezoeker enkele grafmonumenten, graftomben, en Romeins bouw materiaal aan. In het aangrenzende hoekzaaltje tenslotte is o.m. praehistorisch aardewerk geëxposeerd.

Wat de belichting betreft, alle zalen hebben bovenlicht met uitzondering van die aan de achterzijde. Wellicht zou het wenselijk zijn in de hal onder de lichtkap een velum aan te brengen, zoals in een aantal zalen van het Rijksmuseum is geschied, om het invallende zonlicht enigszins af te scherpen.

D. F. Lunsingh Scheurleer.

HET GEBRUIK VAN VREEMDE TALEN IN MUSEUMBIJSCHRIFTEN

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Onlangs werd door het A.N.V.V. te 's-Gravenhage gewezen op het feit, dat de bijschriften bij de objecten in onze musea in het Nederlands gesteld zijn. Daar nu door het ontbreken van teksten in vreemde talen voor de buitenlandse bezoekers een direct contact met het geëxposeerde in belangrijke mate bemoeilijkt blijkt te worden, leek het gewenst om deze kwestie, welke van algemeen museumbelang is, nader onder de ogen te zien.

Uit de aard der zaak kunnen hieronder slechts enkele suggesties volgen; immers tot nu toe heeft men — dit geldt zeker voor ons land — in deze nog geen voorzieningen getroffen; van enige ervaring is derhalve nog geen sprake.

Om het contact tussen het museum en de buitenlandse toerist te bevorderen is het gewenst, dat naast de catalogi en gidsen in vreemde talen, die voor vele buitenlandse bezoekers veelal te kostbaar zullen zijn, een oplossing wordt gevonden, waarbij ook aan de behoefte van deze categorie van het museumpubliek tegemoet ge-

komen kan worden. De bijschriften vormen derhalve, vooropgezet dat ze nooit volledig in de plaats kunnen treden van bovenstaande museumuitgaven, een zeer belangrijk hulpmiddel, aan de hand waarvan de buitenlandse bezoeker zich, zij het ook op beperkte wijze, kan oriënteren.

Verstaanbaarheid van tekst is ongetwijfeld een eerste vereiste; het van buitenlandse zijde geopperde bezwaar kan dan ook gedeeld worden, al moeten er enige restricties gemaakt worden ten aanzien van de wetenschappelijke musea. Theoretisch gesproken zouden hier in het Latijn gestelde bijschriften wel de talenkloof overbruggen, doch dit zou voor de leken, waartoe ook de meeste Nederlandse bezoekers gerekend zullen moeten worden, juist bezwaren met zich meebrengen.

In de kunstmusea zijn het enkele objecten, die geen nadere aanduiding in een vreemde taal van node hebben, nl. de schilderijen; de naam van de schilder, de titel en het jaartal spreken immers meestal voor zichzelf, al kunnen zich bij de

titel soms enige moeilijkheden voordoen; de naam van de schilder en het jaartal worden in de meeste talen niet gewijzigd. Anders is het echter, zodra men komt op het terrein van de kunstnijverheid, een Nederlandse tekst betreffende b.v. materiaal en functie zal doorgaans voor een vreemdeling onbegrijpelijk blijven. Voor objecten, welke in vitrine zijn opgesteld, zoals ceramiek en voorwerpen van edel metaal zou het wellicht wenselijk zijn, om naast de bijschriften voorzien van een Nederlandse tekst, gebruik te maken van tableaux met hiermee corresponderende nummertjes. ¹ Door de versie in de vreemde taal uitsluitend op tableaux te vermelden, welke naast de vitrines tegen de wand zijn bevestigd, wordt opeenhoping van bijschriften, die een besloten ruimte slecht verdraagt, vermeden. Voor meer geïsoleerd opgestelde voor-

¹ Dit systeem wordt o. m. toegepast in het Museum van Aziatische Kunst te Amsterdam. Zie verder: H. F. E. Visser, „Bijschriften in Musea”, *Bull. K.N.O.B.*, 1951, blz. 45 e.v.

werpen zou een andere oplossing gevonden kunnen worden; bij meubels b.v. behoeven twee onder of naast elkaar geplaatste bijschriften ² niet al te storend te werken; wellicht verdient het aanbeveling, de twee teksten op één carton samen te voegen.

Dit aantal zal evenwel om praktische en aesthetische redenen niet uitgebreid kunnen worden, men zal zich dan ook moeten beperken tot één vreemde taal, b.v. het Engels, dat momenteel als de voertaal het meest in aanmerking komt, hoe bezwaarlijk dit misschien ook voor de anders geïntereerden moge zijn.

Werd met bovenstaande in de eerste plaats aan ons eigen land gedacht, ongetwijfeld verdient deze aangelegenheid ook buiten onze grenzen aandacht, daar deze toevoegingen juist in het veeltalige Europa en wel in het bijzonder in de Balkanstaten en in Scandinavië de toerist hun diensten zullen bewijzen en zullen bijdragen tot een beter begrip van het geëxposeerde.

² Zoals in de musca in België wel geschiedt.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Tentoonstelling Vincent van Gogh (uit de collectie van Ir. V. W. van Gogh) -26 Dec.

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Herdenkingstentoonstelling werk van Max Beckmann -28 Jan.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe-Museum*. Duitse expressionisten - ?

GOUDA

- *Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis”*. „De Kerst in Beeld” -27 Jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Mozaïeken uit Ravenna” -27 Jan.
„Edvard Munch” -2 Mrt.
— *Vrije Academie*. 4 van de Vrije Academie exposeren -24 Dec.

GRONINGEN

- *Genootschap „Pictura”*. Tentoonstelling uit

privé bezit van inwoners van de stad Groningen -21 Dec.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy”*. Kersttentoonstelling 1951. Werken van hedendaagse Haarlemse kunstenaars Werkd. 10-12.30, 13.30-16.30 22 Dec.-14 Jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans (Prentenkabinet)*. Grafisch werk van S. Moulijn -17 Dec.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. „Zuiderzee wordt land” -25 Dec.

VLISS'NGEN

- *Stedelijk Museum*. „Kunst der Romantiek” (afk. uit het Stedelijk Museum te Amsterdam). - ?
Bezoek: Zondag en Maandag 13.30-17 uur.
Dinsdag t/m Zaterdag 10-12, 13.30-17 uur.
Woensdag en Zaterdag 19-22 uur.

MUSEUM-LUNCH. TE AMSTERDAM: Laatste lunch in dit jaar 20 December.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWS-BULLETIN 6DE SERIE 4 (1951)

Cursief gedrukte cijfers duiden de bladzijden aan, waarop of waartegenover afbeeldingen voorkomen.

Cijfers voorafgegaan door „kol.” hebben betrekking op de kolommen van het Nieuwsbulletin.

- Aardewerk 120
Amsterdam
H. Catharinakerk 25
Mozes-en-Aäronkerk 8
Paleis op den Dam (verbouwing) 6
Ronde Lutherse kerk 55, 58, 59
Rijksmuseum, Ruiling van schilderijen 92;
Schoorsteenfries uit het Huis van Maarten
van Rossem 62, 62, 63;
Spinolareliefs 102, 104, 105
Winkelpui Blauwburgwal 14
Asbeck, J. B. Baron van 110
Avermate, Roger
Restaureren of herbouwen kol. 1
- Baard, H. P.
Het Frans Halsmuseum en zijn plaats in het
culturele leven kol. 75
Baarn, Chinese villa's 18; Villa Canton 19
Bentinck, Geertruida 115
Berg, Herma M. van den
Bouwgeschiedenis van de voormalige Kerk te
Kesteren 109
Berlijn, Gipsafgietsels kol. 96
Beswerd, Hoeve 82
Beuzekom, toren 111
Bodemonderzoek
Rijksdienst voor Oudheidkundig 110
Boekaankondigingen kol. 13, kol. 96
Boerderijenbouw
Drente 70
Friese type 68
Fries-Groninger type 80
Friesland, greidboerderij 71
Groningen: Friese schuur 76, golfhuis 71,
langhuis 71
Saksisch type 69
West Groningen 67 e.v.
- Bologna 106
Borgo San Pietro 97
Braber, H.
Van klep tot krat (rec. H. v. d. W.) 94
Brade, W. C. 3, 20
Brakell tot den Brakell, Floris van 115
Breda (Verovering van —) 99
Brouwer, G. 22
- Brunssum (aardewerk) 119
Büchler, D. D. 23
Bueren, Arndt van 115
Buitenbepreistering 6
Buren, Weeshuis 29, 29
Butkens, F. C. 115
Buurmalsen, pijlers 112
Bijschriften in musea 44, 45, 48
vreemde talen in — kol. 157
Byvanck, A. W. rec. 65
- Callot, Jacques 103, 108
Carlier, Achille kol. 34
Casale, Relief Melin 99, Slag bij — 104
Castello, Bernardo 105
Chinoiserieën 18
- Dam, A. W. van 25
Deil, toren 111
Doodewaard, toren 111
Douwen-Warfhuizen
Hoeve Fries-Groninger type bij kanaal — 80
Dremmel, toren 111
Drijfwerk (M. Melin) 95
Duivenpostbrieven kol. 7
Duivenslagpoort 87
Dijck, A. van 99
- Emmen, (Dtsl.) Saksische woonhut 69
Es, Maria A. H. van
Iets over het fotograferen in musea 116
Exposities
Tekst en beeld bij — 88, 88, 89, 90, 91
Ezinge, Proto-Friese hoeve 68
- Fockema Andreae, S. J. —, E. H. ter Kuile en
M. D. Ozinga, Duizend jaar bouwen in
Nederland (rec. W. van der Pluym) 36
Fotograferen in musea 116, 118 e.v.
François 56
- Geelkerk, N. 108
Gelder, Dr. H. E. van —, 1876-1951 kol. 17
Gelder, H. E. van
Hoe kunnen onze musea beter dienstbaar
worden gemaakt aan de opvoeding van het
publiek? kol. 133

- Gellicum, pijlers 112
 Genua (Melin, Spinola-reliefs) 101
 Gipsafgietsels (Berlijn) kol. 96
 Giudici, J. 7, 15
 Goedghebuer, P. J. 9
 Gonzaga, Hertog Vincenzo II 99
 Gorecht, Hoeve 79
 's-Gravenhage
 Academie v. bld. K. (voormalige) 8
 Antonius en Lodewijk(= -boskant-)kerk 8
 Gothische zaal 28
 Huis ten Bosch (verbouwing) 6
 Mauritshuis 50, 92
 Paleis Noordeinde (achtervestibule) 24,
 — (balzaal) 16
 Theresiakerk 8
 Willebrorduskerk 9
 Greef, Jan de 1, 7, 56
 Groenenberg 63
 Groningen
 Martinikerkhof kol. 90
 Mus. van Oudheden kol. 90, *kol.* 105
 Pictura(gebouw) kol. 89
 Wederopbouwplannen kol. 89
 Gulik (belegering) 98, 108; — (Overgave) 104
 Haarlem
 Frans Halsmuseum, Het — en zijn plaats in
 het culturele leven kol. 75
 Kerk H. Antonius van Padua 8, 16
 Halkin, L.
 Une description inédite de la ville de Liège
 en 1705 (rec. A. W. Byvanck) 65
 Hart, A. van der 7
 Hawksmoor, Nicholas 5
 Heemwerd, Hoeve met duivenslagpoort 87
 Hekker, R. C.
 De Nederlandse Bouwkunst in het begin van
 de negentiende eeuw 1, kol. 49
 De West-Groninger Boerenplaats 67
 's-Hertogenbosch
 Ned. Herv. kerk (ab. vermeld als Evangelisch
 Luthers) 16, 24, kol. 49
 Heijncinx, E. S. 24, 25
 Hogelandse boerderij 86
 Hoogkerk, Hoeve 78
 Huessen, Creistina van 115
 Huussen, A. H.
 Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq
 (rec. A. W. Byvanck) 65
 Jeugd en de Musca kol. 11
 Jonxis, J. H. P.
 Onze Musea door een lekenbril 92
 Kalf, Jan
 Restaureren van hist. monumenten kol. 25
 Kellen Jr., David van der 95
 Kesteren
 Voormalige Kerk 109; (muurschildering 115)
 Klokken, Nederlandse — in Schotland 91
 Kraagstenen 109, 113
 Kramm, Christiaan 10-13, 21
 Kuipers, J. W.
 Restauratie van de Ronde Lutherse Kerk te
 Amsterdam 55, 58, 59
 Kuyk, J. van & H. E. van Gelder
 De penningen en het geld van den tachtig-
 jarige oorlog (rec. H. v. d. W.) 66, 94
 Langhuis, Oud-Groninger 71, 73
 Lede, Huis te 115
 Ledoux, Claude Nicolas 5
 Leens, Vroeg-middeleeuwse hoeve 73
 Leiden
 Academiegebouw 6, 17
 Rijksmuseum van oudheden kol. 101, 102, 104
 Loenen aan de Vecht
 Ned. Herv. Kerk (consoles) 113
 Loo, Het — (verbouwing paleis) 6
 Loppersum, Hoeve „Ter Borg” 86
 Lunsingh Scheurleer, D. F.
 Het gebruik van vreemde talen in museumbij-
 schriften kol. 157
 —, Nijmegen, Rijksmuseum G. M. Kam her-
 opend kol. 153
 Lunsingh Scheurleer, Th. H.
 Dichtung und Wahrheit rond het z.g. „Huis
 van Maarten van Rossem” te Zaltbommel 60
 Lutje Garnwerd, Hoeve 78
 Lutkerwold, Langhuis 80
 Luttervelt, R. van
 Nederlandse Klokken in Schotland 91
 —, De Spinola-reliefs van Matthias Melin 95
 Lynden, Familie van 115
 Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst 24
 Mantua, erfopvolging (1627) 99
 Martin, Prof. Dr. W. — 1901-1951 kol. 53
 Martin, W., Het Mauritshuis 50
 Materiaalonderzoek, Centraal Instituut v. — 58
 Medici, Cosimo de' 104
 Medici, Ferdinand I de' 103
 Meerman, Mr. Johan 102
 Melin, Matthias (Spinola-reliefs) 95
 Microfotografische objecten (conserveren) kol. 7
 Middelstum, Langhuis 80

- Monumentenwet kol. 69
 Monumentenzorg
 (restaureren van hist. mon.) 25
 Restaureren of herbouwen? kol. 1
 Commissie voor een nieuwe formulering van
 grondregels kol. 49, 86
 Munro, A. 21
 Museum(-a)
 Bijschriften in — 44, 45, 48, kol. 157
 Fotograferen in — 116, 118 *e.v.*
 Jeugd en de — kol. 11
 — door een lekenbril 92
 — en de opvoeding van het publiek kol. 133
 Vreemde talen in Museumbijschriften, kol. 157
 Wat is een streekmuseum kol. 61
- Natuurwetenschappen
 Clubs op het gebied der — kol. 79
 Neerbosch, pijlers 112
 Neurdenburg, E.
 De Utrechts-Haagse beeldhouwer Adriaen
 Fredericksz. van Oudendijck en de beelden op
 de poort van het Weeshuis te Buren 29
 New York, Verzameling Pierpont Morgan 99
 Nijmegen
 Museum (Schippers-antependium) 37, 44
 Rijksmuseum G. M. Kam kol. 155
- Onderdendam, Langhuis 80
 Oostenrijk, Margaretha 103, 108
 Oudwijk, Villa aan de Minstream 11
 Oxford, Ashmolean Museum (Bijschriften) 45
- Paveijen
 Kerkhof 118, 119; Kerkje 121
 Penn, J. J. 13
 Pingsdorfaardewerk 119
 Pluym, Willem van der, rec. 34
 Posth, J. P. 6
 Puydt, C. de 3
- Ratingen 63
 Renaud, J. G. N.
 Het kerkhof van Paveijen 118
 Repertorium van boeken betreffende de Neder-
 landse monumenten van geschiedenis en kunst
 kol. 49, 86
 Restaureren
 Commissie voor een nieuwe formulering van
 grondregels voor het restaureren van monu-
 menten kol. 86
- of herbouwen kol. 1
 — van historische monumenten kol. 25
 Reijers, Zeger 5, 7
 Rodenburg 63
 Romein, Thomas 1, 15
 Rose, W. N. 21, 24
 Rotterdam
 Boymans (Tent. „Nederland bouwt in bak-
 steen”) 16
 Ruitenborch 63
 Rump, toren 111
 Rust, W. J., Wat is een streekmuseum kol. 61
 Rutenborch 63
 Rijzenburg, Kerk Petrus' banden 9
- San Pier Vernotico 97
 Schellingwoude
 Hoeve 78; — Oud-Friese stal 74
 Scheltema-Nijenstein (bij Zandweer), Hoeve 78
 Schiedam
 Kerk van het St. Jacobsgasthuis 9
 Schildwolde, Hoeve „Vinckersum” 87
 Schinkel, Karl Friedrich 18
 Schipborg (Dr.), Hallehuis 70
 Schippers-antependium (Nijmegen) 37, 44
 Schmidt-Degener, F.
 Verzamelde Studiën en Essays (rec. H. v. d.
 W.) 93
 Schoorsteen (Huis van Maarten van Rossem)
 60, 62; — (Huis te Lede) 115
 Schotland, Nederlandse klokken in 91
 Sciaminozzi, Raphael 103
 Sittard, Oude omwalling kol. 90
 Soesterberg, Ontwerp R.K. Kerk 22
 Spinola, Ambrogio 98
 —, Daniele 106
 —, Francesco 106
 —, Giovanni Battista 96
 —reliefs 95
 St. Christoforus 114
 St. Joris 115
 St. Olaf 37
 Stitswerd, Langhuis „Kokhuis” 80
 Storm van 's-Gravesande, C. M. 20
 Straaten, J. van 3, 14, 15, 24
 Streekmuseum kol. 61
 Stuart, James 4
 Suys, Tieleman Franciscus 1, 8, 56
- Tasso, T. 105
 Tempesta, Antonio 103, 104, 108
 Tetar van Elven, M. G. 7
 Thibault, Jean Thomas 6, 7

- Tilman, Prof. 56
 Timmerman, W. C. 20
 Toledo
 Kathedraal, Sabijnse maagdenroef (Melin) 102
- Ukswerd, Hoeve „De Kruusstee” 85
 Utrecht
 Woningen Asch van Wijckkade 9
 Villa aan de Minstroom 11
- Vereniging van Archivarissen, Bibliothecarissen
 en Conservators van Musea te Brussel kol. 96
 Verzamelingen, Toegankelijk gestelde kol. 149
 Visser, H. F. E.
 Lezing „Bijschriften in musea” 45
 Vitale, Prof. Vito 97
 Vosmaer, Mr. A. 95
 Vossius, G. 106
- Waal, H. van de
 Gouden doctoraat Prof. Dr. W. Martin kol. 53
 rec.: 65, 66, 93, 94
 Wartena (Fr.), greidboerderij 71, 75
 Weber, Dr. R. E. J.
 Tekst en beeld bij enkele Amerikaanse didac-
 tische exposities 88
 Westdongeradeel, hofstede 1612 73
 Westenhout, J. van 7
 West-Groninger boerenplaats 67
- Ysselstein, Dr. G. T. van
 Het schippers-antependium in het bezit van
 het Gemeentemuseum te Nijmegen 37
- Zaltbommel, „Huis van Maarten van Rossem” 60
 Ziesenis, B. W. H. (Paleis op den Dam) 6, 7
 Zilver (drijfwerk) 95
 Zocher Jr., J. D. 1, 7, 13
 Zocher Sr., J. D. 6
 Zuid-Hollandse Studiën (rec. H. v. d. W.) 66
 Zuidhorn, Hoeve „De Hoogte” 86